

UNIVERSAL
LIBRARY

OU_224358

UNIVERSAL
LIBRARY

ایڈیٹر کلکٹریٹ

جلد (۹) عدد (۱۳)

بابت

نومبر ۱۹۳۲ء

جلد (۹) عدد (۱۳)

حصہ اول

ایڈیٹر

مولوی محمد شفیع ایچ۔ اے

مطبع کبیری لاہور میروں شیر انوالہ گیت سرکل روڈ میں باہتمام میر قدرت اللہ پرنٹر جیپا اور

بین این مترانے

منشی محمد شفیع ایچ۔ اے

فہرست مضامین

۵۵ ف

۱۹۱۵
۹

صفحہ	مضمون نگار	مضمون	نمبر شمار
۱	پروفیسر ڈاکٹر محمد اقبال ایم۔ اے۔ پی ایچ ڈی	شاہنامے میں طلوع آفتاب	۱
۲۳	سید محمد عبداللہ ایم۔ اے	خرائن مخطوطات	۲
۲۸	{ محمود شیرانی	میر قدرت اللہ خاں قاسم اور اسکی تالیف مجموعہ نغز	۳
۵۲	مولوی غلام مصطفیٰ قیسم ایم۔ اے	عربوں کا علم طب	۴
۵۶	سید اللہ میکوڈو عربک لیسرچ سٹوڈنٹ	ابن قتیبہ کی چار اہم کتابوں کا مطالعہ	۵
۶۵	یلین خان نیازی بی۔ اے	مرزا عبد القادر بیدل	۶
۷۸	ایڈیٹر	تنقید و تبصرہ	۷
۸۶	ڈاکٹر عنایت اللہ ایم۔ اے۔ پی ایچ ڈی	عربوں کے پالتو جانور	۸
۲۵۱	سید محمد عبداللہ ایم۔ اے	لطائف نامہ فخری	۹

شاہنامے میں طلوع آفتاب

”تاریخ رزمیات ایران“ کے کسی آرٹیکل میں فاضل مصطفیٰ نے فردوسی کی قادر الکلامی پر بحث کرتے ہوئے یہ خیال ظاہر کیا تھا کہ جہاں کہیں ایک ہی کیفیت یا ایک ہی واقعہ کو متعدد مرتبہ بیان کرنے کی ضرورت ہوئی ہے۔ تو فردوسی نے اپنی قادر الکلامی اور تنوع بیان کا پورا ثبوت دیا ہے۔ اور مثال کے طور پر یہ بھی جتلا یا تھا کہ مثلاً اگر وہ تمام اشعار جہاں فردوسی نے شاہنامے میں طلوع آفتاب کو بیان کیا ہے یکجا کئے جائیں تو اس تنوع بیان کی یہ ایک نہایت عمدہ مثال ہو سکتی ہے۔ غالباً اسی تجویز پر عمل کرتے ہوئے مشور جرمن مستشرق پروفیسر پال ہورن نے شاہنامے کے ان اشعار کو جمع کیا ہے۔ جن میں طلوع آفتاب کا بیان ہے۔ لیکن اصل اشعار کی بجائے انہوں نے فقط جرمن ترجمہ لکھ دیا ہے۔ اور آخر میں شاہنامے کی دو مختلف ادیشنوں میں صفحوں کے حوالے دئے ہیں۔ ہورن کا یہ مضمون نولڈ کے یادگار نامے میں جو ان کی سترویں سالگرہ کے جشن کی تقریب میں مرتب کیا گیا تھا شائع ہوا تھا۔ اول تو یہ یادگار نامہ کیا ہے۔ دوسرے شاہنامے کی جن ادیشنوں کے حوالے ہیں وہ

بلند شدن آفتاب ه
شب تيره تا شد بلند آفتاب همی گشت با نوزد افراسياب

نکرد ايچ رستم برفتن شتاب بدان تا بر آمد بلند آفتاب

چو گفتار گر سيز افراسياب شنيد و بر آمد بلند آفتاب
(فولرس ۲۶۲ ، ۳۵۲ ، ۶۵۶)

پديد آمدن آفتاب ه
چو خورشيد رخنه آمد پديد زمين شد بان گل شنبليد

چو خورشيد تا بنده آمد پديد سپيده زخم گمان بر زمين
(فولرس ۷۱۲ ، ۸۷۵)

رخسدين آفتاب ه
باراگه بود تا شب گذشت دگر روز چون شيد رنشه گشت

چو رخنه خورشيد شد بر سپهر بياراست روی زمين را بهر
(فولرس ۳۹۸ ، ۴۴۱)

افروختن هور ه
بروز چهارم چو بفروخت هور شد از خواب بيدار بهرام گور
(ميكين ۱۴۹۳)

افروختن آفتاب ه

چو از چرخ بفروخت گردنده شید

(فولرس ۱۴۶۹)

روشن شدن خورشید

چو خورشید بر چرخ روشن شود سرکوه چون پشت جوشن شود

(میکین ۱۷۹۶)

تابیدن خورشید

چو اندگدشت آن شب گشت روز بتابید خورشید گیتی فروز

(فولرس ۱۵۲۳)

افروختن گیتی فروز

بین کار ما بر نیاید دو روز که بفروزد از چرخ گیتی فروز

(میکین ۱۸۱۹)

چو بفروخت از کوه گیتی فروز برفتند از آن پیشه با باز و بوز

از آن پس بیاسود لشکر دو روز سه دیگر چو بفروخت گیتی فروز

هم آنجا بودند گردان سه روز چهارم چو بفروخت گیتی فروز

و روزم گران کرده شد در سه روز چهارم چو بفروخت گیتی فروز

(فولرس ۲۵۹ ، ۱۶۰۴ ، ۱۷۷۸)

سه جنگ گران کرده شد در سه روز چهارم چو بفروخت گیتی فروز

ببد بر دروژ بدیشان سه روز چهارم چو بفروخت گیتی فروز

سجھ گفٹ و نشست بااوسہ روز چہارم چہ بفروخت گیتی فروز
رمیکن ۱۶۴۳ ، ۱۸۳۴ ، ۱۹۲۶ ، ۲۰۹۱

برین نیز بگذشت یک ہفتہ روز بہشتم کہ بفروخت گیتی فروز
دایضاً ۱۶۷۲

چو از کوه بفروخت گیتی فروز دوزلف شب تیرہ بگرفت روز

یکی رزم کردند تا چاک روز چوپیدا شد از کوه گیتی فروز
دولیس ۹۴۲ ، ۹۰۷

ہور گیتی فروز سے کنون می گساریم تا چاک روز کہ رخشان شود ہور گیتی فروز
رمیکن ۱۵۳۶

از امروز بشکیب تا پنج روز چوپیدا شود ہور گیتی فروز
دایضاً ۱۵۷۴

زمان دادہ ام شاہ راتاسہ روز چوپیدا شود فر گیتی فروز
دایضاً ۱۸۲۰

خورشید گیتی فروز سے شما می گسارید ختم سہ روز چہارم چہ خورشید گیتی فروز
بر آید کی کلبہ سازم فراخ سرتاق بر تر ز دیوار کاخ
دایضاً ۱۳۹۰

بخشکی رسیدند چون روز گشت کہ تابش گیتی فروز گشت
دایضاً ۱۵۷۵

چراغ هـ

جهان از شب تیره چون پَر زارغ هم آنکه سر از کوه بر زد چراغ

هم آنکه زمین گشت چون پَر زارغ چنین تا سر از کوه بر زد چراغ

(فولرس ۳۸، ۱۲۵۸)

دگر روز چون سیمگون گشت رارغ پدید آمد آن ز درختان چراغ

(ایضاً ۱۸۴۸)

چو خورشید پیداشد از پشت رارغ برآمد کیردار روشن چراغ

دگر روز چون خور برآمد ز رارغ نهاد از بر چرخ زرین چراغ

(غولرس ۴۱۰، ۱۳۳۰)

برینگونه تا شاید بر پشت رارغ برآمد جهان شد چو روشن چراغ

چو اندر بره خور نهادی چراغ پیش دشت بودی و در پیش باغ

(میکین ۱۵۰۷، ۲۰۰۶)

روشن شدن گیتی از خورشید هـ

چو گیتی ز خورشید شد روشن رسید اندران جایگه بیشترنا

دگر روز چون گشت روشن جهان دژش شب تیره شد در نهان

(فولرس ۱۲۶۰، ۱۵۹۳)

خورشید قام هـ

چو روی زمین گشت خورشید فام
سخن گوی بندوی بر شد بام
(میکن ۱۸۹۶ء)

ز روشن گیتی ے
چو شد روی گیتی ز خورشید زرد
دفترس ۱۸۷۳ء

چو شد روی گیتی ز خورشید زرد
بخم اندر آمد شب لا جورد
(میکن ۱۳۷۱ء)

آراستہ شدن گیتی ے
چو خورشید گیتی بیاراستی
دفترس ۱۱۲۰ء

چو خورشید گیتی بیاراستی
خروشی ز درگاہ بر خاستی
(میکن ۱۷۱۰ء)

چو خورشید تابان ز برج برہ
بیاراست روی زمین یکسرہ
دفترس ۱۲۹۰ء

گستر دِ دیبای زرد ے
چو گسترد خورشید دیبای زرد
(ایضاً ۱۲۱۶ء)

یا قوتِ زرد ے
دگر روزِ چون گنبد لا جورد
بر آورد و بنمود یا قوت زرد

تو گفتی کہ بر گنبد لا جورد
بگسترد خورشید یا قوت زرد

د فولرس ۳۱ ، ۳۸ ،

کوه ياقوت زرد ۵

چو پنهان شدي چادري لاجورد پديد آمدی کوه ياقوت زرد

چو پنهان شد آن چادر لاجورد جهان شد ز دیدار خورشید زرد
رمیکن ۱۸۰۰ ، ۱۹۰۰ ،

بدانگه که دریای ياقوت زرد زند موج بر کشور لاجورد
د فولرس ۸۹۵ ،

کشادین راز ۵
چو خورشید بر چرخ بکشد راز سپهدار جنگی بز و طبل باز
رمیکن ۱۹۲۳ ،

بشادی سر آمد شب دیر یاز چو خورشید رنخته بکشد راز

چو خورشید تابنده بکشد راز بهر جای بنمود چهر از فراز
د فولرس ۱۸۶ ، ۱۹۳۲ ،

بر دمیدن آفتاب از دریا ۵
ز دریای جوشان چو خور بر دمید شد آن چادر قیرگون نا پدید

بر آمد کی زرد کشتی ز آب ببالید رنج و بیالود خواب
رمیکن ۱۵۱۱ ، ۱۸۲۴ ،
چشم آفتاب ۵

دوم روز چون چشمہ آفتاب بچنبید و بیدار شد سر ز خواب
(فولرس ۲۰۵)

درفش بزد چشمہ آفتاب سرشاہ گیتی سبک شد ز خواب
(میکن ۱۵۵۶)

بر آمدن آفتاب از کوه سه
چو خورشید تابان بر آمد ز کوه برفتند گردان ہمہ ہمگروہ

چنین تا بر آمد ز کوه آفتاب دل لشکر ترک شد پرشتاب

چو فردا بر آید ز کوه آفتاب کنم زین حصار تو دریای آب

بدانگونه تا خور بر آمد ز کوه نیامد زبانش ز خواہش ستوہ

شبى تا بر آمد ز کوه آفتاب دو تن را نیامد سر اندر خواب
(فولرس ۱۶۷ ، ۸۹۷ ، ۹۰۰ ، ۱۶۸۹ ، ۳۲۷)

برین گفته یک شب بہ چمید خواب چنین تا بر آمد ز کوه آفتاب

چنین تا پدید آمد از تیغ شہید در و دشت شد چون بلور سپید
(میکن ۱۵۹۹ ، ۱۷۰۲)

ہمہ شب ہمی راند خود با گروہ چو خورشید تابان بر آمد ز کوه
چراغ ز مانند زمین تازہ کرد در و دشت بر دیگر اندازہ کرد
(فولرس ۱۵۹۸)

زبانہ برزودے

چو برزو زبانہ زکوه آفتاب سرنامداران برآمد ز خواب

(دولرس ۲۱۱)

بعض اشعار میں آفتاب انسانی جسم کے ساتھ تصور کیا گیا ہے چنانچہ شاعر اس کے سر، ہاتھ، چہرے اور رخسار کا ذکر کرتا ہے :

سر برزدن خورشیدے

چو برزو سراز کوه زرد آفتاب سرتاجداران برآمد ز خواب
(میکن ۱۸۴۳)

چو از کوه خورشید سر برزدی منیرہ زہر در ہی نان چدی

چو خورشید برزد سراز کوہسار سپہد برفتن بر آراست کار
(دولرس ۱۰۹۱، ۱۷۶۷)

ہو دند یک شب پر آژنگ چہر بدانگہ کہ برزد سراز کوه چہر
(میکن ۱۷۳۲)

چو خورشید برزد سراز کوہسار سیاوش بیامد بر شہر یار

چو خورشید برزد سراز کوہسار بگتر و یا قوت بر پشت قار

چو خورشید برزد سراز کوہسار سواران توران بیستند بار
(دولرس ۵۳۲، ۷۰۱، ۱۱۳۲)

چو خورشید برزد سراز تیرہ کوه تہمتن ز خواب خوش آمد ستوہ

چو خورشید برزد سراز تیرہ کوه خروشی برآمد نہ ہر دو گروہ

چو برزد سراز تیرہ کوه آفتاب بداندیش راسر برآمد نہ خواب

چو خور سر بر آرد ز کوه سیاه نمایم ترا جنگ شاه و سپاہ
(فولرس ۳۳۶، میکن ۱۹۳۲، ۲۰۴۰، ۱۸۲۲)

چو خورشید برزد سراز تیغ کوه بیاد سبک مرد دانش پڑوہ

چو خورشید برزد سراز بند کوه میانہا بستند قوران گروہ

چو خورشید برزد سراز تیغ کوه ز گیتی بیاد نہ ہر سو گروہ
(فولرس ۴۲، ۴۵۶، ۱۲۳۷)

سر بر کشیدن خورشید سے
چو از کوه خورشید سر بر کشید ز چشم مہمان شاہ شد نا پدید

چو خورشید برزد سراز تیرہ راغ زمین شد بگردار روشن چراغ

چو خورشید برزد سراز پشت تراغ زمین شد بگردار روشن چراغ

ہم آنجا رسیدیم ہنگام روز چو برزد سراز چرخ گیتی فروز

شب تیره تا سراز از چرخ شید بدکوه چون پشت پیل سپید

(فولرس ۱۴۳۹، ۱۴۹۹، ۱۴۹۱، ۱۳۲۴، ۱۳۳۷)

بگشت اندین نیز یک شب سپهر چو برزد سراز کوه تابنده مهر

پرستنده بدشاه دو هفته روز چو برزد سراز چرخ گیتی فروز

بگشتمین آمد به سنگام روز که برزد سراز کوه گیتی فروز

چو برزد سراز کوه گیتی فروز زمین را بلغم بپوشید روز
(میکن ۱۶۹۹، ۱۸۳۰، ۱۵۴۵، ۱۹۴۲)

بر آمدن آفتاب از برج شیر

چو خورشید برزد سراز برج شیر سپهر اندر آورد شب را بر زیر

چو برزد سراز برج خرچنگ شید جهان گشت چون روی رومی سپید

چو برزد سراز برج شیر آفتاب ببالید روز و ببالود خواب

چو برزد سراز چشمه شیر شید جهان گشت چون روی رومی سپید

چو برزد سراز برج شیر آفتاب زمین شد بگردار دریای آب

(فولرس ۱۵۷۷، ۸۸۷، میکن ۱۴۴، ۱۸۲۲، ۱۷۳۷)

روی نمودن خورشید، چهره نمودن خورشید

بخت آن زمان رستم جنگجوی چو خورشید تابنده بنمود روی

برین نیز بگذشت گردان سپهر چو خورشید تابنده بنمود چهر

شب تیره بودند باگفت و گوی چو خورشید بنمود بر چرخ روی
بگشت اندین نیز چندین سپهر چو از خورشید بنمود خورشید چهر

چو خورشید تابنده بنمود چهر خرامان بر آمد بخت سپهر

چو خورشید تابنده بنمود چهر جهان کرد از چهر خود پر زهر

چو خورشید تابنده بنمود چهر برسان بتی بادل پر زهر

چو خورشید تابنده بنمود چهر بیاراست روی زمین را بهر

چو خورشید بنمود تابنده چهر در باغ بکشد گردان سپهر

چو بگذشت نمی ز گردان سپهر درخشنده خورشید بنمود چهر

شب تیره چون چادر مشکبوی بیفتند و بنمود خورشید روی

رولرس ۳۲۹ ، میکن ۱۶۲۵ ، ۱۳۸۸ ، فولرس ۴۴۵ ، ۸۲۰ ، ۹۰۰ ، ۹۱۵ ، ۱۵۸۴
میکن ۱۶۲۴ ، فولرس ۵۶۴ ، میکن ۱۸۰۴

پهنای خورشید
 چو خورشید بنمود پهنای خویش
 نشست از بر تند بالای خویش
 بزیر اندر آورد برج بره
 جهان چون می زد شد یکسره
 (فولرس ۱۷۹۲،)

رخسار خورشید
 چو بنمود رخ آفتاب از نشیب
 دل موبد شاه شد پر نهیب
 (میکن ۱۵۸۶،)

دست خورشید
 چو خورشید بر چرخ بنمود دست
 شهنشاه بر تخت درین نشست

چو خورشید بنماید از چرخ دست
 بدین دشت خیره نباید نشست
 (میکن ۱۵۵۵، ۱۵۹۹،)

چو خورشید بر چرخ بنمود دست
 رخ تیره شب را بتافان نخست

چو بنمود خورشید بر چرخ دست
 شب تیره بار غریبان ببت
 (فولرس ۱۳۵۷، میکن ۱۵۷۴،)

پنجه خورشید، چنگ خورشید
 چو خورشید زد پنجه بر پشت گاو
 ز هامون بر آمد خردش چکانو

چو خورشید بر زد زخ چنگ چنگ
 بدزدید پیر این مشک رنگ

چو بر زد زخ چنگ چنگ آفتاب
 بفرسود رخ و بهلود خواب

(فولرس ۹۳۵، ۹۱۸، میکین ۱۶۴۲)

پر خورشید ۵

چو خورشید رخشان بگستر د پر سیه زارغ پڑان فرو برد سر

(فولرس ۴۹۴)

آفتاب کا ایک جنگجو یا ایک بادشاہ کی مانند برآمد ہونا، سپر گرفت آفتاب
۵ چو خورشید برداشت زترین سپر زمانہ برآمدو از چرخ سر

چو زترین سپر برگرفت آفتاب سر جنگجویان برآمد ز خواب

چو خورشید زترین سپر برگرفت شب آن شعر پیوڑہ بر سر گرفت

چو خورشید زترین سپر برگرفت شب تیز زودست بر سر گرفت

چو خورشید از چرخ گروندہ سر بر آورد بر سان زترین سپر

دگر روز چون بردمید آفتاب چو زترین سپر می نمود اند آب

(فولرس ۴۷۷، ۱۷۷۰، ۱۳۱۵، ۱۵۷۷، ۹۱۲، ۱۴۸۲)

یتغ آفتاب ۵

بدو گفت رستم کہ شد تیرہ روز چو پیدا کند یتغ گیتی فرورز

یدانگہ کہ خورشید بہنود یتغ بخواب اند آمد سر تیرہ میغ

سپهدار ایران بفرزانه گفت که چون برکشد هور تیغ از نهفت

چو خورشید شمشیر رخشان کشید شب تیره را گشت سر تا پدید

چو خورشید تیغ از میان برکشید شب تیره زو و امن اندر کشید

چو زود بر سر کوه بر تیغ شید جهان شد بسان بلور سپید

دفولرس ۴۹۲ ، ۶۷۱ ، ۵۳۴ ، ۷۶۸ ، ۱۵۵۶ ، ۱۵۱۱

بهود اندر آن شهر خسرو سه روز چهارم چو خورشید گیتی فروز

بابر اندر آورد بر بنده تیغ جهان جوی شد سوی راه معین

د میکن ۱۹۰۷

سرتیرگی اندر آید بخواب چو تیغ تپش بر کشد آفتاب

دفولرس ۴۸۴

خنجر آفتاب

چو از کوه خنجر بر آورد هور گریزان شد از خواب بهرام گد

چو خورشید خنجر کشید از نیام پدید آمد آن مطرف زرو قام

د میکن ۱۴۹۵ ، ۱۸۹۷

پدید آمد آن خنجر تا بناک بگردار یا قوت شد روی خاک

دفولرس ۱۰۰۷

سنان آفتاب

کنون چون برآرد سنان آفتاب نه بیند ازین پس مزاج بنحو آب

چو خورشید بر زو سنان از فراز سوی کاخ شد دشمن دیو ساز

چو خورشید بر زو سنان از نشیب شتاب آمد از رفتن اندر وریب

چو خورشید بر زو سنان از فراز خود و اهرن از راه گشتند باز

چو بر زو سنان آفتاب بلند شب تیره گشت از درخشش نترند

چو بر زو خور از چرخ رخشان سنان به پیچید سنب گرد کرده عنان
(فولس ۱۴۳۸، میکن ۲۰۲۳، فولس ۸۴۴، ۱۴۴۴، میکن ۱۸۵۴،
فولس ۱۳۶۴)

کمند آفتاب هـ

چو خورشید روشن ز چرخ بلند همی خواست افکند مشکین کند
(فولس ۴۴۰، تخت آراستن خورشید هـ)
چو خورشید تابان بیاراست گاه طلایه بیاید ز نزدیک شاه

چو کرسی نهاد از بر تخت شد جهان گشت چون روی روی سپید

چو خورشید بر تخت زرین نشست شب تیره رخ را بناخن بنیست

چو پیداشد آن فرخ‌ورشید زرد به پیچید زلف شب لا جورد
(میکن ۱۹۲۲، ۱۳۶۸، فولس ۱۳۸۷، میکن ۱۹۵۸)

تخت و تاج خورشید
چو خورشید تابنده بنمود تاج بگسترده کافور بر تخت عاج

چو خورشید تابنده بنمود تاج زمین شد بگردار تابنده عاج

پر اندیشه بود آن شب دیر باز چو خورشید بنمود تاج از فرار

چو خورشید بنمود تاج از فرار هوا بر زمین نیز بکشد راز

چو خورشید بنمود تاج از فراز به پوشید روی شب دیر یاز

چو خورشید بنهاد بر چرخ تاج بگردار ز آّب شد روی ساج

چو خورشید بر چرخ بنمود تاج به تابان نشست از بر تخت عاج

چو شبگیر خورشید بنمود تاج زمین شد بگردار میای عاج
(فولس ۸۹۷، میکن ۱۵۲۷، فولس ۳۲۰، میکن ۱۵۸۸، میکن ۱۷۵۵، فولس

۱۳۷۷، میکن ۱۵۱۲، ۱۶۱۵)

دوم روز چون شد بنمود تاج نشست از بر سیم‌گون تخت عاج

بدانگہ کہ خورشید بنود تاج برآمد نشست از بر تخت عاج

دگر روز چن تاج بنود مهر زبانه بر آمد ز خم سپهر
(فولرس ۱۱۱۵ ، ۱۰۲۴ ، میکن ۱۵۵۳)
زماہی چو خورشید بنود تاج بر افکند خلعت زمین را ز عاج

ز خاور چو خورشید بنود تاج گل زرد شد بر زمین رنگ ساج

دگر ہفتہ چن ہور بفروخت تاج بیاد نشست از بر تخت عاج
(میکن ۱۷۷۹ ، ۱۴۳۲ ، ۱۶۷۶)
سہ دیگر چو بفروخت خورشید تاج زمین زرد شد کوه و دریا چو عاج

برین ہمتشان تا ز خم سپهر پدید آمد آن زیور تاج مہر
(میکن ۱۵۱۳ ، ۱۶۰۰)

کلاہ خورشید ہ
ہو آن شب و بامداد پگاہ چو خورشید بنود ز زمین کلاہ

شب تیرہ شکسہی راند شاہ چو خورشید بفراشت ز زمین کلاہ

ہمان تابیا ساید امشب سپاہ چو بر سر نہد کوه ز زمین کلاہ
(میکن ۱۴۳۵ ، فولرس ۱۵۹۵ ، ۱۲۹۵)

درفش خورشید ه
چو خورشید بر زد بهامون درفش دم شب شد از خنجر او بتفش

ز مینا چو خورشید بر زد درفش چو مصقول گشت آن بهای بتفش

چو بر زد ز دریا درفش سفید ستاره شد از تیرگی نا امید

چو خورشید بنمود تا بان درفش معصفر شد آن پر نیانی بتفش

چو خورشید تا بان بر آرد درفش درفشان کند روی چرخ بتفش

چو خورشید تا بان بر آرد درفش چو زر آب گردد زمین بتفش
(فولرس ۸۳۷ ، میکن ۱۵۰۸ ، ۱۹۳۵ ، فولرس ۱۰۳۵ ، ۱۳۰۲ ، ۱۴۳۸)

سرا پرده خورشید ه

چو خورشید بر کشور لاجورد سرا پرده زد ز دیبای زرد
(فولرس ۹۳۰)

لشکر خورشید ه

چو خورشید بر چرخ لشکر کشید شب تار تا زنده شد تا پدید
(ایضاً ۹۲۷)

پرده برداشتن آفتاب ه

چو برداشت پرده ز پیش آفتاب سپیده بر آمد بپالود خواب

چو خورشید از پردہ بالا گرفت جهان از نثری تا نثر پیا گرفت
(فولرس ۸۸ ، ۲۳۶)

چو خورشید بازنگ دینار زرد ستم کرد بر پردہ لاجورد

چو خورشید آن چادر تیرگون بدید و از پردہ آمد برون

چو خورشید از آن چادر نیلگون غمی شد بدید و آمد برون

پدائنگہ کہ خور چادر مشکبوی بدید و بر چرخ بنمود روی

چو خورشید از پردہ آگاہ شد ز برج کمان بر سر گاہ شد

چو خورشید از آن چادر لاجورد بر آمد بپوشید و بیای زرد

چو برق بر انگند از چہر مہر بخواندش بر خویش بوزر جہر
(فولرس ۱۰۱۲ ، ۴۷۲ ، ۹۰۱ ، میکن ۱۵۱۵ ، فولرس ۱۲۸۲ ، ۱۵۹۱ ، میکن ۱۷۸۹)

چون پیدا شد آن چادر عاج گون خور از بخش دو پیکر آمد برون

چو پیدا شد آن چادر زرد رنگ وز گشت گیتی چو پشت پلنگ

چو زترین شد آن چادر مشکبوی فروزنده بر چرخ بنمود روی

چو روشن شد آن چادر لاجورد جهان شد بگردار یا قوت زرد
 (میکن ۱۷۹۷، ۲۰۵۶، ۱۵۶۴، فولرس ۱۵۸۸)

زرد جام خورشید
 چنین تا پدید آمد آن زرد جام که خورشید خوانی مرا و را بنام

چو مہمان من بوده باشد سه روز
 بیندازد آن چادر لاجورد
 پدید آید آن جام یا قوت زرد
 (میکن ۱۵۸۱، فولرس ۱۶۸۸)
 (باقی)

محمد اقبال

خزائن مخطوطات

پنجاب یونیورسٹی لائبریری لاہور

قصص و حکایات

(گزشتہ سے پیوستہ)

۱۔ ملاحات مقال - دیکھو ریو - ج ۳ - ص ۱۰۰۶

[اوراق ۵۷، سطور ۱۷ - نیم شکستہ - تقطیع $8\frac{1}{2} \times 6\frac{1}{4}$: $1\frac{1}{4} \times 1\frac{1}{4}$]

دلپت رای (یاد پست سنگھ) کا مجموعہ قصص [بعد از ۱۱۸۱ھ]
ناقص الآخر

۲۔ محبوب القلوب - ریو - ج ۲ - ص ۷۶

[اوراق ۲۱۹، سطور ۱۵ - نستعلیق - تقطیع $8 \times 6\frac{1}{2}$: $5\frac{1}{4} \times 4$]

اخلاقی کہانیوں کا مجموعہ (۱۱۰۵ — ۱۱۳۵) از بر خوردار بن محمود ترکمان
کتاب کچھ ناقص ہے -

۳۔ لطائف الظرایف - ریو - ج ۲ - ص ۷۷

[اوراق ۱۲۵ - سطور ۲۰ - بدخط نستعلیق - تقطیع 9×6 : 4×4]

پر لطف کہانیوں اور لطیفوں کا مجموعہ (بعد از ۱۱۳۹ھ) از صفی بن علی بن
حسین واعظ کاشفی - کتاب کے ۱۴ ابواب ہیں - ہر باب میں مختلف طبقات

میں سے ایک طبقے کے متعلق لطیفے ہیں -

کاتب - رحمت اللہ بن حاجی محمد بہوٹہ ہیں -

تاریخ کتابت - ۲۵ ذوالقعدہ ۱۰۸۱ھ

۴ - کارستان - دیکھو انڈیا آفس - عدد ۲۰۸۳

[اوراق ۹۶ - سطور ۱۴۳ - شکستہ - تقطیع $۵\frac{1}{4} \times ۳\frac{1}{4}$: ۳۶ : ۶]

قصہ والا اختر (سنہ ۱۲۵۵ھ) از مولانا ابوالبرکات منیر

کاتب - عصمت اللہ

تاریخ کتابت - محرم ۱۲۲۴ھ

۵ - کشایش نامہ - دیکھو ریو - ج ۲ - ص ۷۷

[اوراق ۶۳ - سطور ۱۵ - تقطیع $۶\frac{1}{2} \times ۱۰$: ۴۷ : ۴]

از خواجہ راجہ کن رہنمائی

۶ - داستان حمزہ - ریو - ج ۲ - ص ۷۱

[اوراق ۱۹۷ - سطور ۱۴، ۲۱ - تعلق - تقطیع $۶\frac{1}{2} \times ۹$: ۶۶ : ۶]

یہ مکمل داستان کا ایک جزو ہے -

کاتب - احمد بخش قانونگو بھیرہ

تاریخ کتابت ۱۱۸۴ھ

۷ - چہار درویش [اوراق ۵۵ - سطور ۲۳ - شکستہ آمیز - تقطیع $۶\frac{1}{2} \times ۹\frac{1}{2}$: ۶۷ : ۶]

چہار درویش کا ایک ناقص نسخہ از میر عطا حسین خان تحسین مرصع رقم

بن باقر خان شوق

ناقص الآخر - اس کے دو نسخے اور بھی ہیں -

۸ - قصہ وقیانوس [اوراق ۲۶ - سطور ۱۴ - تعلق - تقطیع $۶\frac{1}{2} \times ۸\frac{1}{2}$: ۳۶ : ۶]

دقیانوس کا قصہ -

آغاز: راویان اخبار و ناقلان آثار چہین روایت کردہ اند

۹۔ حکایات عجیب [ادراق ۱۱۔ سطور ۱۶۔ شکستہ - تقطیع $۸\frac{1}{4} \times ۶\frac{1}{4}$: $۵\frac{1}{4} \times ۴\frac{1}{4}$]

۵۲ حکایتوں کا مجموعہ - مصنف کا نام نام معلوم

۱۰۔ انوار سہیلی - دیکھو ریو - ج ۲ - ص ۷۵۶

[ادراق ۱۹۲۔ سطور ۲۲۔ نتعلیق - تقطیع $۸\frac{1}{4} \times ۱۲$: ۶×۹]

حسین واعظ کاشفی کی مشہور کتاب انوار سہیلی

تاریخ کتابت ۷ صفر ۱۲۱۳ھ

اس کتاب کے ایک دو نسخے اور بھی ہیں -

۱۱۔ عیار وانش - دیکھو ریو - ج ۲ - ص ۷۵۶

[ادراق ۲۳۸۔ سطور ۱۷۔ ۱۸، نتعلیق - تقطیع ۵×۱۰ : $۳ \times ۷\frac{1}{4}$]

ابو الفضل علامی کی تصنیف (۱۹۹۶ھ)

کاتب - محمد علی

تاریخ کتابت - ۱۲۳۱ھ

اس کا ایک نسخہ اور بھی ہے -

۱۲۔ طوطی نامہ - دیکھو ریو - ج ۲ - ص ۷۵۳

[ادراق ۲۲۷، سطور ۱۵، نتعلیق - تقطیع ۵×۸ : $۳ \times ۵\frac{1}{4}$]

۵۲ کہانیوں کا مجموعہ (۱۳۷۷ھ) از ضیاء الدین نخشی (متوفی ۱۵۷۷ھ)

اس کا ایک نسخہ اور بھی ہے -

۱۳۔ مرآۃ الخیال - [ادراق ۲۴۹۔ سطور ۱۱۔ نتعلیق - تقطیع $۶\frac{1}{4} \times ۱۰$: $۶\frac{1}{4} \times ۶\frac{1}{4}$]

خاقان بن ملک شاہ اور ملکہ مصر کا افسانہ عشق و محبت (۱۱۰۳ھ)

از مکہ راج یا میگراج یا منکراج ملتانی جس نے اسے نواب حفظ اللہ خان کے نام پر بعنوان کیا۔ تلسی رام بن ملک دئی چند نے دیباچہ لکھا۔

۱۴۔ معین الجواہر [اوراق ۲۴۷ - سطور ۱۵ - شکستہ - تقطیع ۱۰۹۲ × ۵۱۰ : ۴ × ۷] خواجہ امیر قادری نے اس مجموعہ حکایات کو مرتب کیا (۱۲۳۵ھ) کتاب ۲۰ جواہر پر مشتمل ہے۔

ناقص الآخر -

۱۵۔ قصہ یوسف [اوراق ۱۶۸ - سطور ۱۵ - نستعلیق - تقطیع ۱۰ × ۷ : ۳ × ۶] اس قصے کے ساتھ تصوف کی کتاب ریاض العاشقین بھی ہے۔

تاریخ کتابت سنہ

کاتبان - (۱) دوست محمد بن ملا سمرقندی

(۲) حاجی محمد ضیا بانی (۹) (نخیا بانی)

۱۶۔ قصہ مہربانو - دیکھو - ریو - ج ۲ - ص ۷۷۲

[اوراق ۳۴۴ - سطور ۱۵ - نستعلیق - تقطیع ۹ × ۶ : ۴ × ۷]

قصہ ملک زادہ و مہربانو

ناقص -

۱۷۔ شعلہ آہ - [اوراق ۱۲۱ - سطور ۱۵ - شکستہ آمیز - تقطیع ۱۱ × ۶ : ۱۰ × ۵]

ملک محمد اور شمس بانو کا قصہ عشق و محبت از منشی پچھن سنگھ غیوری

(نزد ۲۲۱ لہ ۳)

۱۸۔ قصہ سیف الملوک - دیکھو ریو - ج ۲ - ص ۷۶۴

[اوراق ۲۴۵ - سطور ۱۵ - نیم شکستہ - تقطیع ۱۰ × ۵ : ۹ × ۳]

سیف الملوک اور بدیع الجہاں کا قصہ عشق و محبت

۱۹ - ریاض القصص [اوراق ۲۳۸ - سطور ۱۱ - نیم شکستہ - تقطیع ۶۸۱ : ۸۵ ۱/۲]

از شیخ قمر الدین بن حافظ عبدالرحیم بن محمد حاجی بالندھری

اس کتاب کے ساتھ ذیل کے رسائل ہیں :-

(۱) تعزیت نامہ شیخ دانشمند - مصنف معلوم نہیں

والا زمانہ نامہ - شکایت روزگار

تاریخ کتابت - محرم ۱۲۸۶ھ

۲۰ - بہار دانش - دیکھو ریو - ج ۲ - ص ۷۰۵

[اوراق ۱۳۱ - سطور ۱۹ - نیم شکستہ - تقطیع ۱۲۱ : ۸۴ ۱/۲]

جہاندار سلطان اور بہرہ ور بانو کی داستان عشق (۱۲۹۱ھ)

از شیخ عنایت اللہ (متوفی ۱۲۸۸ھ)

۲۱ - ہفت قصہ حاتم طائی - دیکھو ریو - ج ۲ - ص ۷۲۷

[اوراق ۱۴۴ - سطور ۱۳ - شکستہ - تقطیع ۱۲۲ : ۴۷ ۱/۲]

حاتم طائی کے قصے -

کاتب - سادھورام - تاریخ - ربیع الاول ۱۲۱۶ھ

۲۲ - کتاب النثر [اوراق ۵۷ - سطور ۱۱ - نستعلیق - تقطیع ۵۸ : ۵۵ ۱/۲]

جعفر زلی (متوفی ۱۲۲۵ھ) کی کہانیاں

۲۳ - حکایات - [اوراق ۲۶ - سطور ۱۵ - شکستہ - تقطیع ۹۹ : ۵۶ ۱/۲]

لطائف و حکایات کا مجموعہ

سید محمد عبداللہ

میر قدرت اللہ خان قاسم

اور

ان کی تالیف مجموعہ نغز

ان کی کنیت ابوالقاسم عرف میر قدرت اللہ قادری اور قاسم تخلص ہے۔ اکثر تذکرہ نگار 'خان' کا لفظ ان کے نام کے ساتھ اضافہ کرتے ہیں۔ حضرت امام رضا کی اولاد سے ہیں۔ ان کے سربراہ اور وہ بزرگوں میں ایک تو سید اسماعیل غوری بندی ہیں۔ دوسرے سید فاضل گجراتی ہیں جو قصبہ گجرات شاہ دولہ پنجاب سے تعلق رکھتے ہیں۔ ان کا مکان گجرات میں لوہاروں کے محلے میں تھا اور قبر بھی وہیں ہے۔ جو زیارت گاہ خلائق ہے۔ مصنف کا بیان ہے کہ "مزار ویتبرک بھا"

علیم صاحب نے اپنے خاندانی حالات کا مطلق ذکر نہیں کیا ہے۔ صرف اسی قدر کہا ہے کہ اب صرف فتح علی خان حبیبی جو ایک شیخ بالکمال ہیں اور جن کا ذکر اس تصنیف کے علاوہ 'کرامات پیران پیر' میں بھی آتا ہے۔ ان کے بزرگوں کے جاننے والوں میں باقی رہ گئے ہیں۔ چنانچہ کرامات پیران پیر

بزرگوں سے واقف مرے لے چل نہیں کوئی اسکے سوا آج کل
نہیں کوئی باقی رہا دوسرا شناسا بڑوں کا اب اس کے سوا
حب اور نب کا مری دوستان یہی آج آگاہ ہے بے گماں

اس اشارے سے ہم اس قدر اخذ کرتے ہیں کہ وہ ایک شریف اور ممتاز خاندان سے تعلق رکھتے ہیں۔ جیسا کہ اوپر ذکر آچکا ہے۔ تذکرہ نگار ان کے نام کے ساتھ

”خان“ کا لفظ بھی ضم کرتے ہیں۔ اس سے ظاہر ہے کہ سرکار شاہی سے یہ خطاب ان کے بزرگوں کو عطا ہوا ہے۔ اور وراثتاً ان تک پہنچا ہے۔ یہ امر بھی ان کی شرافت خاندانی کی دلیل ہے۔ ان کا آبائی پیشہ درس و تدریس و تعلیم و تعلم کے علاوہ درویشی اور پیری مریدی تھا۔ شیخ عبدالقادر جیلانی سے ان کے خاندان کو خاص ارادت تھی۔ اور ان کے والد کی بھی انہیں یہی نصیحت تھی کہ وہ ہمیشہ قادری رہیں۔ چنانچہ حکیم صاحب اپنی شہنوی کرامات پیران پیری فرماتے ہیں

ہمیشہ اسے والد نامدار کہ بادا یرو رحمت کردگار
یہ کرتا نصیحت بدل دوستو جو بعد ائمہ تو اسے نیک خو
دل و جان سے جان جان پدر شہنشاہ بغداد کو راہ بر
سدا بوجھ سب کا انہیں پیشوا کہ ہیں تیرھویں وہ امام ہدی
حکیم صاحب اس نصیحت پر مدۃ العمر عامل رہے اور ہر بارھویں تاریخ کو بڑے پیر کی فاتحہ دلاتے رہے۔ مصنف نے اپنے والد کے ذکر کے متعلق بھی خاموشی سے کام لیا ہے۔ صرف اسی قدر کہا ہے کہ میری عمر کے آٹھویں سال میں ان کا انتقال ہوتا ہے۔ چنانچہ

گیا جب جہاں سے وہ تاصح کریم ہوا اور برس آٹھویں یہ یتیم
والد کی رحلت سے تین سال بعد میر فتح علی خان حسینی ان کو لے جا کر مولانا
فخر الدین کے مدرسہ میں داخل کرا دیتے ہیں۔ چنانچہ کرامات پیران پیر۔
مجھے لے گیا وہ جو اندر پیر جہاں تھے وہ صد فخر قطب کبیر
جب اس مدرسہ میں بعد انکسار مری آمد و شد ہوئی گرم یار
حکیم صاحب چونکہ ابھی کم سن تھے۔ ان کی عمر مشکل سے گیارہ سال ہوگی۔
اس لئے مولانا فخر الدین نے انہیں سید احمد با حسن کے حوالے کر دیا تھا جو اسی

مدرسہ میں ایک مدرس اور مولانا کے مرید و جانشین تھے۔ کرامات پیران پیر:-

وہ استاد جن کے کیا تھا سپرد مجھے حضرت شیخ نے جان خورد

وہ تھا سید پاک و عالی تبار نہایت بزرگ و بزرگی شعار

وہ رکھتے تھے از بسکہ خلق حسن کمیت تھے کہتے انہیں با حسن

فنا شیخ میں تھے ہوئے موبہو گویا حضرت فخر تھے ہو بہو

پس از رحلت شیخ قربت دثار خلافت ہوئی ان کو صدیق وار

باجماع یاران وہ پاکیزہ دین محب نبی کے ہوئے جانشین

اس عہد کے طلبا کی سادہ زندگی کا ہم اس ایک امر سے اندازہ لگا سکتے ہیں

جو مصنف نے اپنی اسی نظم میں اتفاقیہ ذکر کر دیا ہے۔ وہ کہتا ہے کہ میں صبح سے

لے کر شام تک ایک لمحہ کے لئے بھی کتاب کو اپنی آنکھ سے اوجھل نہیں ہونے دیتا

تھا۔ علی الصباح اٹھا۔ آٹا گوندھا۔ اس کا ایک پیڑا بنایا اور جا کر تنور پر لگوا لیا

اور کھاپی کر دن بھر پڑھنے میں مصروف رہا

نہ چھٹی تھی مجھ سے کتاب ایک پل کہ کرنا تھا مشکل مسائل کو حل

غرض شام سے صبح تک میں بند مطالعہ کتنا تھا اہل خورد

لے ایک ساتھ آٹے کا پیڑا میں خام علی الصبح پڑھنے کو جاتا مدام

پکا اوسکو تنور سے اور کھا میں تا شام پڑھنا پڑھنا تاسدا

مجھے بس کہ مقصود میاں علم تھا میں تھا پیچھے باندھ اسکے آٹا پڑا

کبھی ہی میں ناغہ نہ کرتا سبق بلاناغہ پڑھتا ورق دو ورق

ان ایام میں حکیم صاحب اپنا اکثر وقت اپنے استاد اور مولانا فخر الدین کی

محبت میں گزارتے۔ جب یہ بزرگ زیارات کے لئے جاتے۔ یہ اپنے سبقوں پر ناغہ

ہو جانے کے ڈر سے ساتھ ساتھ رہتے۔ زیارتیں بھی کرتے اور موقعہ پا کر سبق بھی پڑھ

لیتے -

تو جوں سایہ ہمراہ شیخ اسے جواں زیارت کو پیروں کی پھرتے دواں
 سمجھ اپنی تکمیل میں یہ فتور سدا ساتھ رہتا میں با صد سرور
 جہاں وقت فرصت کا ملتا مجھے میں لیتا سبق پڑھ وہیں لطف سے
 زیارات تھے مجھ کو مفت لے پھر بیسر بہم تھے یہ شیر و شکر
 اسی زمانہ میں حکیم صاحب کے ناناکو امیر الامرا نجیب الدولہ بہادر کی سرکاری سے
 توسل تھا - ناناک کی کوئی جاگیر تو تھی نہیں مگر امیر الامرا ان کے ساتھ مروت سے پیش
 آتے اور سدیق کرتے رہتے تھے اور ایام طالب علمی میں ہی ناناکہ کے مصنف کے کفیل عاشق تھے -
 نجیب زماں تھا وہ خان زماں کہ تھی دولت و جاہ کی اسکے شان
 وہ تھا دیندار اس قدر لے عزیز کہ عہد اس کے میں باہر اراں تیز
 ہوئے لاکھا حافظ با وقار ہزاروں ہی فاضل ہوئے نامدار
 یہ تاسم بھی میاں اسکے ہی جود سے ہوا بے کچھ آگاہ شد بود سے
 کہ ناناکہ اسکے وہ صاحب کرم مروت سے کرتا تھا کچھ بیش و کم
 عوض اسکی جاگیر کے یہ امیر کرے تھا تواضع قلیل و کثیر
 یہ تھا حال پر اسکے حد مہرباں وہ تھا اس کے الطاف سے کامراں
 میں سدرت کھا کے ناناکہ ہاتھ شب و روز مشغول تھا علم ساتھ
 نجیب الدولہ کے متعلق ہمیں یاد رکھنا چاہئے کہ وہ علی محمد خاں کے زمانہ میں
 رہا بیکھنڈ پہنچے - کچھ عرصہ بعد وہاں سے قطع تعلق کر کے وزیر غازی الدین کی وساطت
 سے دہلی آ گئے - جب نواب صفدر جنگ نے دربار دہلی سے مخالفت کی ۱۷۶۷ء میں
 نجیب الدولہ نے صفدر جنگ پر حملہ کر کے اسکو دریائے گنگا عبور کرنے پر مجبور کیا -
 اس معرکے میں نجیب الدولہ خود بھی زخمی ہوئے تھے - احمد شاہ بہادر نے اس

حن خدمت کے صلہ میں ان کو نجیب الدولہ کا خطاب دیا۔ عالمگیر ثانی کے دور میں احمد شاہ ابدالی نے انہیں بادشاہ دہلی کا امیر الامرا مقرر کیا۔ لیکن شاہ موصوف کی واپسی قندھار پر جو سال ۱۱۸۲ھ میں ہوئی۔ غازی الدین خاں وزیر نے یہ منصب ان سے لے کر احمد خاں بگلش والی فرخ آباد کو تفویض کر دیا۔ نجیب الدولہ ۱۱۸۴ھ کی جنگ پانی پت میں بھی شریک تھے۔ اس جنگ کے اختتام پر احمد شاہ ابدالی نے بوقت واپسی دوبارہ ان کو امیر الامرا بنا دیا اور شہر دہلی اور شاہی خاندان کی حفاظت ان کے سپرد کر دی۔ نجیب الدولہ نے اپنے زمانہ امیر الامرائی میں دہلی اور ان بقیہ اضلاع کا جو اب تک شاہان دہلی کے قبضے میں تھے بوجہ احسن انتظام کیا اور رجب ۱۱۸۴ھ میں اس دار فانی سے رحلت کی۔

اس بیان سے ظاہر ہے کہ نجیب الدولہ ۱۱۸۴ھ سے دہلی میں رہنے لگے ہیں اور اپنی وفات کے سال ۱۱۸۶ھ تک یہیں رہے۔ یہی زمانہ ہے جب ہمارا معصفت شہر دہلی میں اپنی طالب علمی کا زمانہ مولانا محمد فخر الدین کے مدرسہ میں گذار رہا ہے۔ جب ان ایام میں وہ طالب علم ہے اور ۱۱۸۶ھ میں انتقال کرتا ہے تو اندازہ کیا جاسکتا ہے کہ وہ ایک بڑی عمر کا جو تقریباً اسی سال ہوگی مالک تھا۔

معقول و منقول میں حکیم صاحب مولانا فخر الدین اور خواجہ احمد خاں کے شاگرد ہیں۔ مولوی محمدی ملقب بہ میاں صاحب بسل تخلص سے مختصر وقایہ مختصر معانی مطول و شرح عقائد نسفی پر بھی ہیں (مجموعہ لغز ص ۱۱۱)۔ فن طب میں رئیس الحکماء و شریف الاطباء حکیم محمد شریف خاں کے اور فن شعر میں ہدایت اللہ خاں ہدایت کے تلمیذ ہیں۔

حکیم صاحب کسی کے ملازم نہیں تھے اور طبابت ذریعہ معاش تھی۔ مولوی کریم الدین تاریخ شتراسے اردو میں لکھتے ہیں ”علم طب خوب ان کو آتا تھا۔ علاج

بیماروں کا کیا کہتے تھے (۱۹۱۹ء) صاحب گلستان سخن انکو ”حکیم کامل اور طبیب فاضل“ کے معزز الفاظ سے یاد کرتے ہیں (۱۹۲۳ء) اس سے معلوم ہوتا ہے کہ وہ بہت اچھے طبیب تھے۔

ان کی زندگی ایک بے انقلاب زندگی معلوم ہوتی ہے جو طبابت اور شرعی خدمت میں خاموشی کے ساتھ بسر ہو گئی۔ ابتدائے شعور سے انہیں شعر گوئی کا شوق تھا۔ مشاعروں میں ضرور حاضر رہتے۔ امیر الامرا نجیب الدولہ کے عہد میں میر محمدی شرف کے ہاں محفل مشاعرہ منعقد ہوا کرتی تھی۔ حکیم صاحب ان ایام میں محض مبتدی فن تھے لیکن مشاعرہ میں ضرور شامل ہوا کرتے۔ فرماتے ہیں:-

”در ایام دولت نواب معلی القاب نجیب الدولہ بہادر غفی اللہ عنہ طرح مراختہ بخانہ خودی انداخت۔ قاسم سچیدان سراپا نقصان کہ دِلن اوان مبتدی ابن فن بود بحس وے حاضر می شد“ (ص ۳۲)

اسی زمانہ میں میاں مصحفی دہلی میں مقیم تھے اور اپنے گھر مشاعرے کراتے تھے۔ حکیم صاحب ان مشاعروں میں بھی شریک ہوا کرتے تھے۔ چنانچہ کہتے ہیں

”در زمانے کہ وارد حضرت دہلی بود یک چند طرح مراختہ بخانہ خود انداختہ با قاسم بیچ بدان سراپا نقصان کہ اکثر بمشاعرہ اش میرفت بسیار باہلیت و اودیت پیش می آمد“ (ص ۱۸۹)

معلوم ہوتا ہے کہ اسی عہد میں استاد ہدایت کی شاگردی اختیار کی ہے۔ ہدایت کے ذکر میں کہتے ہیں:-

”قاسم سچیدان سراپا نقصان باوصف صحبت مستوفی در عرض چہل سال تخنینا گاہے ندیدہ کہ از وے کسی رنجیدہ“ (ص ۳۲)

اس میں چالیس سال کے زمانہ کی طرف جو اشارہ ہے وہ تذکرہ ہذا کی تحریر کے

وقت یعنی ۱۲۲۱ھ میں کیا ہے۔ اب ظاہر ہے کہ (۱۱۸۱ = ۲۰ - ۱۲۲۱) ۱۱۸۱ھ میں حکیم صاحب استاد ہدایت سے تعلق میں آئے ہیں اور غالباً اسی زمانہ میں وہ ان کے شاگرد بنے ہیں۔

نوعمری سے جو زلف سخن کے سنوارنے کا پیکا پڑا ہے مرتے دم تک نہیں چھوٹا۔ مشاعروں میں ان کی حاضری باشی ضروری تھی۔ کثرتِ مشق سے استادوں میں شمار ہونے لگا اور فنِ شعر کے ماہر تسلیم کر لئے گئے۔ انہی مشاعروں کی بدولت میر انشا اللہ علی انشا سے ان کا اور عظیم بیگ عظیم کا بگاڑ ہو جاتا ہے۔ حکیم صاحب کی سلیم الطبعی اور سلاست مزاج سے توقع نہیں ہو سکتی کہ وہ خود کسی معاملہ میں پہل کرتے البتہ انشا کی شوخ اور ہنگامہ زرا طبیعت ادھر مرزا کی خود بینی اور بددماغی زیادہ تر اس ادبی معرکہ کی ذمہ دار ہے۔ حکیم صاحب براہِ راست کوئی فریق نہیں تھے۔ لیکن مرزا عظیم کی رفاقت کی بنا پر انہیں اس جنگ میں حصہ لینا پڑا۔ یہ شعری رزم جس میں انشا کی طرف سے بعض ناجائز امور کی حد تک اقدام ہوا ہے۔ مرزا میڈھو کے مشاعرہ میں قطعات وغیرہ لیااتِ فخریہ سے گذر کر باقاعدہ میدانِ جنگ کی صورت اختیار کرنے والی تھی۔ جب حکیم صاحب کے سامنے شمع لائی گئی۔ انہوں نے انشا سے خطاب کر کے کہا۔ عماد! آپ کی سرکار سے ہمیں سیلۂ کذاب کا خطاب عنایت ہوا ہے۔ بہت اچھا! اب ذرا ہمارے الفیل مالفیل پر بھی کان دھریے۔ صاحبِ مشاعرہ کو گمان گذر کہ اب کوئی رکبیک ہجو پڑھی جانے والی ہے۔ ادھر سے یہ اور ادھر سے محب علی محب اٹھے اور کوشش کر کے فریقین میں صلح کرا دی۔ دونوں طرف شرفا تھے مان گئے۔ معاملہِ بخیر و خوبی گذر گیا اور کشت و خون تک نوبت نہیں آنے پائی اس پر خاش شاعرانہ کی یادگار مرزا عظیم بیگ کا وہ مشہور خمس ہے جس کے شعر ذیل نے ہماری زبان میں ضرب المثل کی عزت حاصل کر لی ہے۔

شہزور اپنے زور میں گرتا ہے مثلِ بقی وہ طفل کیا گر گیا جو گھٹنوں کے پل چلے
 (تفصیل کے لئے ملاحظہ ہو تذکرہ انشا ص ۸۲ و ۸۶)

تذکرہ ہذا میں بعض اشاروں سے پایا جاتا ہے کہ حکیم صاحب نے بعض اوقات
 ادھر ادھر سفر بھی کئے ہیں۔ کنور پریم کشور فرقی کے ذکر میں کہتے ہیں کہ میں نے اس
 کے باپ کو بندرا بن میں فقیرانہ لباس میں دیکھا ہے (ص ۸۶)۔ اس سے انکا بندرا بن
 پہنچنا ثابت ہے۔

سنت کے تذکرہ میں لکھتے ہیں کہ میں اور سنت ایک ہی گاڑی میں لکھنؤ پہنچے۔
 میں واپس چلا آیا۔ اور وہ وہیں رہ گئے۔

” اتفاقاً قسم میچیدان سراپا نقصان ہم سفر آن فصاحت زبان وریک

گردوں تابعدہ لکھنؤ رسید جامع المتفرقین ویرا در اندک فرصت بطن ہاون

رسانید و آن میر میدان سخنوری در بہان نولج، نولن گزید“ (ص ۸۷)

حکیم صاحب کی شادی مولوی نور احمد صاحب ممتاز کی دختر بلند اختر سے ہوئی تھی

نور احمد مولوی عبدالوہاب کے فرزند ہیں جو اپنے عہد کے بڑے عالم مانے جاتے تھے۔

خود مولوی نور احمد شاہ عالم ثانی کے ایام شہزادگی میں استاد تھے جب شہزادہ والا گھر

دشاہ عالم کی شہزادگی کا نام ہے، دیار شرقیہ کو چلے گئے۔ مولوی نور احمد کا سلسلہ سلطان

ہدایت بخش اور نواب عماد الملک کی سرکاروں میں ہو گیا۔ آخر میں خانہ نشین ہو گئے

اور باقی عمر بڑی عزت کے ساتھ گزار دی۔ اہل شہر و محلہ مولوی صاحب کی بیحد عزت

کرتے تھے۔ یہ اس سے ظاہر ہے کہ جہن مولوی صاحب کا انتقال ہوا اہل بازار نے

ان کے احترام میں اپنی دکانیں بند کر دیں اور شریک جنازہ ہو گئے اور جب تک مولوی

صاحب کو دفن نہیں کر دیا گیا اس وقت تک واپس نہیں آئے (ص ۸۷)

اولاد میں حکیم صاحب نے صرف ایک فرزند کا ذکر کیا ہے۔ اور بعد ازاں اولد ہتر

لابیہ' وہ بھی شاعر ہیں۔ ان کا نام عزت اللہ عشق ہے۔ حافظ وقاری ہونے کے علاوہ فن طبابت میں صاحب کمال ہیں اور میزاولی عہد بہادر (دکبر شاہ ثانی) کے فرزند اکبر مرزا ابوالمظفر بہادر ظفر (ابو ظفر سراج الدین محمد بہادر شاہ پادشاہ) کے کلام کی اصلاح دیتے ہیں۔ اس موقع پر حکیم صاحب کے فقرہ سے مترشح ہوتا ہے کہ شاید خود حکیم صاحب بھی شاہی خاندان کی اصلاح دیتے رہے ہیں۔ ان کے الفاظ ہیں :-
 ”اما زہر خور و دار کا مکار میر عزت اللہ عشق مد عمرہ و زاد قدرہ کہ ارثا ستر شہ

استاد ی این دو دمان عالیشان دارو استشارہ می فرماید“ (ص ۳۶)

ایک احتمال یہ بھی ہو سکتا ہے کہ عزت اللہ عشق کے نانا مولوی نور احمد شاہ عالم ثانی کے استاد ہیں۔ ممکن ہے کہ یہ اشارہ اس طرف ہو۔ بہر حال استاد ذوق سے پیشتر عشق ظفر کی غزلیات کی اصلاح دیا کرتے تھے۔

حکیم صاحب کے بزرگوں کا پیشہ درس و تدریس اور پیری مریدی تھا۔ آخر الذکر کو ترک کر کے حکیم صاحب نے اس کی جگہ طبابت کا مفید پیشہ اختیار کر لیا تھا۔ مگر اول الذکر تعلیم و تعلم کو معلوم ہوتا ہے کہ برابر جاری رکھا۔ فن شعر میں ان کے شاگردوں کی فرست جہا تک کہ مذکورہ ہذا کا تعلق ہے نہایت مختصر ہے۔ لیکن میں ایسے شاگردوں کے نام جن کا ذکر اتفاقیہ اس تذکرہ میں آگیا ہے خواہ وہ کبھی شاگرد ہوں یا فن شعر کے یا محض کتابی تذکار کرنے والے یہاں درج کئے دیتا ہوں۔

(۱) آفاق - میر فرید الدین - اصل میں حکیم شہداء اللہ خان فراق کے شاگرد ہیں لیکن

استاد کے کہنے سے حکیم صاحب کو بھی اپنا کلام دکھا دیا کرتے ہیں (ص ۳۶)

(۲) احسن - احسن اللہ - حکیم صاحب ہی کے شاگرد ہیں (ص ۳۶)

(۳) اشرف - غلام اشرف - منجملہ دیگر کمالات علم موسیقی میں پوری دست گاہ

رکھتے ہیں۔ ساز سندر میں ان کی ایجاد ہے۔ بعض علوم عربیہ کے علاوہ ریختہ میں بھی

حکیم صاحب سے اصلاح لیتے ہیں۔ انکی لاابالیانہ افتاد طبیعت کے حکیم صاحب شکوہ سنچ ہیں۔ کہتے ہیں کہ اب تو وہ اپنا کلام مجھے دکھائے بغیر غیر ذمہ دارانہ طریق پر لوگوں کے سامنے پڑھ دیتے ہیں (ص ۶۲)

(۴) افوس - غفور بیگ - اصل میں استاد ہدایت کے تلمیذ ہیں لیکن استاد کی غیبت میں اپنا کلام فراق اور حکیم صاحب کو دکھالیا کرتے ہیں (ص ۶۶)

(۵) بیان - خواجہ احسن اللہ خان - مصنف کے ساتھ بلا ناغہ سبق کی تکرار کرتے رہے ہیں (ص ۱۲۳)

(۶) تنہا - ایک افغان زاوہ تھا - عین عالم شہ باب میں انتقال کیا۔ اپنا کلام کبھی حکیم صاحب کو اور کبھی فراق کو دکھاتا رہا ہے (ص ۱۴۸)

(۷) حقیقت - حافظ محمد حقیقت - کشمیری الاصل اور دہلوی المولد ہے۔ اپنا کلام کبھی فراق کو کبھی حکیم صاحب کو دکھاتا رہا۔ بعد میں عشق سے مشورہ کرنے لگا (ص ۱۵۳)

(۸) راقم - غلام محمد ہفت قلم - مصنف مشہور تذکرہ خوشنویسان - مجموعہ نغز کی تالیف سے بارہ تیرہ سال پیشتر جب راقم لکھنؤ نہیں گیا تھا۔ حکیم صاحب سے شوق شمس اور حاشیہ میر پڑھنا رہا ہے۔ اور شعر میں بھی اصلاح لی ہے (ص ۲۶۶)

(۹) شفیق - مظہر علیخان - مشت سخن فراق سے کرتا رہا ہے۔ لیکن حکیم صاحب اور ان کے فرزند عشق سے بھی استفادہ کیا ہے (ص ۳۴۴)

(۱۰) نیاز - میاں نیاز احمد شاعر مشہور۔ حکیم صاحب کے ساتھ بعض کتابوں کی تکرار کی ہے (ص ۳۸۸)

(۱۱) سرور - میر فیض علی - سید ابراہیم کی اولاد سے ہے جو شیخ الدین کے بھائی ہیں۔ ان کا مزار دہلی سے دو منزل پر قصبہ اجڑاڑہ میں واقع ہے۔ سادات کبرویہ میں سے ہیں اور طریق شطاریہ پر عامل ہیں۔ ان کے مزار پر ذیقعدہ کی سترھویں تاریخ سے

بیسویں تک سالانہ عرس ہوتا ہے۔ جس میں قرب و جوار کے لوگ شامل ہوتے ہیں۔ یہ سرور علوم عقلیہ و نقلیہ کی تحصیل کے لئے اپنے وطن سے آکر حکیم صاحب کے ہاں مستقلاً مقیم ہو گیا ہے اور پوری سرگرمی کے ساتھ اپنی تعلیم میں مصروف ہے (صفحہ ۱۸۸)۔ حکیم صاحب کا شمار چوٹی کے شعرا میں نہیں کیا جاسکتا۔ ان کے کلام کا جوہر مشافی اور روزمرہ کی صفائی ہے۔ کثرت مشق نے کلام کو پختگی کی حد تک پہنچا دیا ہے۔ مگر ہمیں کہنا پڑتا ہے کہ شاعری اس میں بہت کم پائی جاتی ہے۔ ان کے پُرگوہوں میں کوئی شبہ نہیں۔ جیسا کہ ان کی تصنیفات سے ظاہر ہے۔ اس تذکرہ کی تالیف کے وقت ایک ضمیمہ دیوان ختم ہو چکا ہے۔ جس میں سات ہزار اشعار ہیں۔ اس کے علاوہ بحر بل مسدس محذوف میں ایک معراج نامہ لکھا جا چکا ہے۔ جس کے ابیات کی تعداد تین ہزار پانسو ہے۔

۱۲۱۷ھ میں ایک مثنوی بوزن شاہنامہ شیخ عبدالقادر جیلانی کے حالات و کرامات میں موسوم بہ کرامات پیران پر ختم کر چکے ہیں۔ جس میں پانچ ہزار دو سو اشعار ہیں۔ اور بشرط زندگی ارادہ کر رہے ہیں کہ غزوہ بدر کو نظم کے قالب میں ڈھالیں کرامات پیران پر کے سوا باقی تالیفات راقم کی نظر سے نہیں گذری ہیں۔ یہ مثنوی نواب صدر یار جنگ بہادر کے کتب خانہ واقع حبیب گنج میں محفوظ ہے اور وہیں راقم کو حکیم صاحب کی اس متبرک تالیف کی زیارت کا موقع ملا۔ گذشتہ سطور میں حکیم صاحب کی زندگی پر روشنی ڈالنے والے بعض اشعار اسی مثنوی سے ماخوذ ہیں۔ یہ مثنوی گویا شیخ عبدالقادر جیلانی رحمۃ اللہ علیہ کی جناب میں مصنف کی انتہائی عقیدت مندی کی ایک یادگار ہے۔

لیکن حکیم صاحب کی زندگی کا سب سے بڑا کارنامہ جس کی بنا پر انہیں ہمارے ادبیات کی تاریخ میں ایک ممتاز جگہ مل گئی ہے۔ ان کی موجودہ تالیف مجموعہ نغز ہے

اس قابل قدر تالیف کی اہمیت اور اس کا صحیح رتبہ معلوم کرنے کے لئے ہمیں اس شہرِ ادب کی ان مصنفات کا ذکر کرنا ہوگا۔ جو اس تذکرہ سے پیشتر عالم وجود میں آچکی ہیں۔ اور جن کے متعلق ہمیں کچھ علم ہے۔

۱۱۶۵ھ میں نکات الشعرا اور تذکرہ علی حسینی گردیزی - ۱۱۶۸ھ میں مخزن نکات - ۱۱۶۵ھ میں چمنستان شعرا - ۱۱۸۸ھ و ۱۱۹۲ھ کے مابین میر حسن کا تذکرہ ۱۱۹۳ھ میں تذکرہ شورش - ۱۱۹۶-۵ھ میں گلزار ابراہیم - ۱۲۰۸ھ میں تذکرہ مصحفی - گلشن ہند ۱۲۱۵ھ میں اور تذکرہ عشقی اسی سن کے عنقریب بعد مرتب ہو چکے ہیں۔ مجموعہ نغزان تالیفات کے مقابلہ میں یقیناً ایک مبسوط اور ضخیم تالیف ہے۔ لیکن دو اور تذکرے ہیں جو ضخامت اور حجم کے اعتبار سے ان سب پر فضیلت رکھتے ہیں۔ چونکہ ہمارے تذکرہ کا ان کے ساتھ قریبی تعلق بتایا جاتا ہے۔ اس لئے ان کے بیان میں کسی قدر تفصیل کی ضرورت ہے۔

ان میں ایک تو عیار الشعرا از خوب چند ذکا ہے جو ۱۲۰۶ھ یا ۱۲۱۳ھ میں شروع ہوا۔ اور مولف برابر تیس سال تک اس میں اضافے کرتا رہا۔ آخری تاریخ ۱۲۲۴ھ بتائی جاتی ہے۔ اس تصنیف میں پندرہ سو شاعروں کا ذکر ہے، اور ایک ہزار مصنفات ہیں۔

دوسرا تذکرہ عمدہ منتخبہ از اعظم الدولہ سرور ۱۲۱۶ھ کی تالیف ہے۔ اور بارہ سو شعرا کے حالات پر مشتمل ہے۔

اب مجموعہ نغز کی باری آتی ہے جو ۱۲۲۱ھ میں تالیف ہوتا ہے۔ چھ سو ترانے ریختہ نگاروں کے حالات اور آٹھ سو صفحات پر مشتمل ہے۔ ۱۲۲۱ھ تاریخ اختتام ہے۔ اگرچہ اس تاریخ سے بہت عرصہ پہلے اس کی داغ بیل پڑ چکی ہے۔ اشرپ نگر جس کے سامنے یہ تذکرے موجود ہیں کہتا ہے کہ قاسم کا تذکرہ سرور

کے تذکرے پر مبنی معلوم ہوتا ہے۔ ساتھ ہی سرور کی تالیف کو عیار الشعر کا ایک اصلاح یافتہ مرتبہ کہتا ہے۔ مگر خود عیار الشعر کی نسبت اسکی رائے بہت بُری ہے کتنا ہے کہ اس میں تکرار کے علاوہ ہر قسم کا رطب و یابس اور غیر تنقیدی مواد جمع کر دیا گیا ہے حتیٰ کہ غیر شاعروں کو بھی شاعر لکھ مارا ہے۔ ہم ان دونوں تذکروں سے ناواقفیت کی بنا پر کوئی رائے قائم نہیں کر سکتے کہ مجموعہ نغز پر ان تذکروں کا پھر تو کس قدر ہے۔ اور مصنف کی اپنی کوشش کا حصہ کس حد تک ہے۔ حکیم صاحب ذکا اور سرور کے حالات کے ضمن میں ان کے تذکروں کا تو ذکر کرتے ہیں۔ مگر ان سے استفادہ کی بابت کچھ نہیں کہتے۔ البتہ ایک امر سے معلوم ہوتا ہے۔ کہ تذکرہ ہذا میں خود مصنف کی تحقیقات اور تلاش کا ایک بڑا ذخیرہ موجود ہے۔ اسپرنگر جس کے پاس شفیق اور میر جن کی مولفات کے سوا فہرست بالا کے تمام تذکرے موجود ہیں۔ ریختہ گوئیوں کی جدید فہرست تیار کرتے وقت جس میں التزاماً یہ اصول مدنظر رکھا ہے کہ ہر شاعر کا ذکر اصل ماخذ سے نقل ہو نہ اس کے کسی ناقل سے۔ مجموعہ نغز کو تین سو بیس شعرائے اردو کے سلسلہ میں استعمال کر رہا ہے۔ جس سے صریحاً ظاہر ہے کہ ماخذی اطلاعات کی ایک بڑی مقدار اس میں جمع ہے۔ ادھر ذناسی نے اپنی تاریخ شعری اردو میں ادھر نواب مصطفیٰ خاں شفیقت نے گلشن بے غار میں کثرت کے ساتھ اس سے کام لیا ہے۔ لیکن اس تالیف کی حقیقی وقعت کا اس وقت اندازہ ہوتا ہے۔ جب مولانا محمد حسین آزاد کی مشہور عالم تصنیف آبجیات کی ورق گردانی کی جاتی ہے۔ مولانا نے اگرچہ ہر موقع پر اس تالیف سے استفادہ کا اظہار نہیں کیا ہے۔ تاہم وثوق کے ساتھ کہا جاسکتا ہے کہ آب حیات کا ایک بڑا حصہ اس تذکرہ سے ماخوذ ہے۔

یہ تذکرہ جیسا کہ اس عہد کی تالیفات کا دستور ہے۔ فارسی زبان میں مرقم ہے جس میں نمبر سادہ و عازی کو موقعہ بموقعہ مرجز و مقفی کے ساتھ آمیز کر دیا گیا ہے۔ لیکن

یہ بدعت آٹے میں نمک کے برابر ہے۔ محمد شاہ کے زمانہ سے لے کر شاہ عالم ثانی کے اختتام عہد تک کے شعرا کے حالات و کلام پر یہ تصنیف روشنی ڈالتی ہے۔ مصنف دور رس و چہارم کے شعرا سے ذاتی واقفیت رکھتا ہے۔ چالیس سال تک اس نے باغ سخن کی آبیاری کی ہے۔ شاعروں اور مشاعروں سے واسطہ رکھا ہے اور شعر و غزل کے چرچوں میں اوقات گزاری ہے۔ اس لئے اس کو اپنے عہد کے شعرا ان کے محاسن و اخلاق۔ قابلیت و استعداد اور جوہر کلام کے دیکھنے اور رئے قائم کرنے کا نہایت نادر موقع ملا ہے۔

اسانزدہ کے اسما کے ساتھ مصنف نے یہ التزام کیا ہے کہ ہر استاد کے تخلص کا ہم قافیہ جملہ اس کے نام سے پہلے لایا ہے اور پھر یہ فقرہ گاہ گاہ بابتی تغیر ہر جگہ اس نام کے ساتھ دوہرایا گیا ہے۔ گویا سرکار قاسمی سے خطابات عطا ہوئے ہیں۔ شیخ ظہور الدین حاتم کا نام یوں لکھا ہے۔

استاد اکثرے از سخن سب خان عالم شیخ ظہور الدین حاتم ص ۶۹ ، ص ۱۱۴ ، ص ۲۸۶
میرزا مظہر کے لئے۔ سخن سنج ہنزگستر مرزا جان جان مظہر ص ۱۲۳ ، ص ۲۵۳
سودا کو۔ سرآمد شعرا فصاحت آما مرزا محمد رفیع سودا۔ ص ۳۱ ، ص ۵۹ ، ص ۱۰۶ ،
ص ۳۵۶ ، ص ۳۵۷
میر صاحب کو سخن سنج بے نظیر محمد تقی میر ص ۱۰۷ ، ص ۱۹۵-۲ ، ص ۳۲۶ ، ص ۳۴۱ ،
ص ۳۶۶

میر درد۔ مملکت سخن سازی را یکہ تاز مرد خواجہ میر درد ص ۲۳ ، ص ۱۲۶
ص ۱۴۶ ، ص ۳۶۶ ، اور سخن سنج روشن ضمیر حضرت خواجہ میر ص ۲۴۴ ، ص ۲۸۶ ، ص ۳۲۱ ،
ص ۲۳۵ سے بھی خواجہ میر درد مراد ہیں۔

میر سوز۔ شاعر فصاحت افروز محمد میر سوز ص ۳۳ ، ص ۸۰ ، ص ۲۰۳ ، ص ۲۶۶ وغیرہ

ہدایت - استاد صاحب درایت ہدایت اللہ خان ہدایت - ص ۱۹ ، ص ۲۲ ،

ص ۸۲ وغیرہ

فراق - دوستدار دمحب، سراپا وفاق حکیم ثناء اللہ خاں فراق ص ۱۲۶ ، ص ۱۲۷ ،

ص ۳۵۴ ، ص ۳۶۶ ،

مشہور اور پایہ کے شعرا کے نمونہ کلام میں کثرت کے ساتھ اشعار نقل کئے ہیں ان کے حالات کے سلسلہ میں اگرچہ چنداں اہتمام نہیں کیا گیا ہے تاہم اور تذکرہ کے مقابلہ میں ہمارے مولف کی مساعی بارور مانی جاسکتی ہے۔ شعرا کی تاریخ وفات و حیات اگرچہ درج نہیں ہے۔ تاہم ایسے امور موجود ہیں جن سے ان کے زمانوں کے متعلق غلطی کا احتمال باقی نہیں رہتا۔

تذکرہ کی ورق گردانی سے معلوم ہوتا ہے کہ زمانہ اگرچہ مشغلہ شعر کے خلاف تھا اور سیاسیات کے مطلع پر فتنہ و آشوب کی گھنگور گھٹائیں ہر وقت پھانی ہوئی تھیں۔ احمد شاہ ابدالی کی آمد اور بعد کے سیاسی واقعات نے شیرازہ سلطنت کو پرانگندہ کر دیا ہے۔ دہلی ویران ہو رہی ہے اور اس کے فرزند تلاش معاش میں در بدر اور خاک بسر پریشاں حال پھرتے ہیں۔ لیکن راجا سے پر جات تک جگہ دیکھو شوق شعر میں ڈوبا ہوا ہے۔ ذکور و اناث اور عامی و عالم اس کی چینک سے خالی نہیں ملتا اور ہند و بلکہ فرنگی زادوں تک میں یہ ذوق سرایت کر گیا ہے۔ سلاطین و عمال۔ امرا و علما۔ سپاہ و اہل دیوان کے علاوہ ہر طبقہ کے پیشہ وروں پر شاعری کا رنگ چڑھا ہوا ہے۔ مثلاً منیر مصطفیٰ گربے۔ اگرچہ اچھے خاندان سے تعلق رکھتا ہے۔ محمد امان نقار۔ محار ہیں۔ جامع مسجد دہلی اتہی کے بزرگوں کی بنائی ہوئی ہے اور یہ خود بھی اسی پیشہ سے بسر وقات کرتے ہیں۔ یہ وہی نقار ہیں جنہوں نے میر تقی میر کے اژدر نامہ کے جواب میں دیبہ نظم پڑھ کر اہل مشاعرہ سے خراج تحسین وصول کیا تھا۔ محمد ہاشم شائق خیاط

ہے۔ اس کے ساتھ مرثیہ خوانی کی خدمت کو بھی فہم کر لیا ہے اور کافی شہرت رکھتا ہے محمد عارف رفوگر ہے۔ غنایت اللہ عرف کلو حجام ہے اور حضرت مولانا محمد فخر الدین کی ستر تاشی کرتا ہے۔ شہر میں میاں کلو کو مرزا سودا کے تلمذ پر فخر ہے۔ مذاق سخن اسقدر بلند ہے کہ سودا کے سوا کسی کو شاعر بھی تسلیم نہیں کرتے۔ غلام ناصر چراغ ہے۔ مقتود ایک سقتہ ہے۔ جو فن شعر میں بازار کے لوندوں کا استاد ہے۔ ذوق ایک خاکروب ہے۔ اگرچہ تکملہ میں درج کرتے وقت مصنف نے اس کے اصل پیشے کا ذکر ترک کر دیا ہے۔

اسی طرح ہر وضع و فحاش کے شعر کو موجود ہیں۔ ثقہ و سنجیدہ نگار سے لے کر رند و اوباش۔ ہزل و پوچ اور فحش گو تک اپنی اپنی بولی بول رہے ہیں۔ جعفر ٹلی اٹل، میر عبد الجلیل بلگرامی، محمد عطاء بانکہ، صاحبقران، شہوت وغیرہ۔ مؤخر الذکر کو شاہ عالم ثانی نے مسخرۃ الدولہ فرما دیا۔ مساق خان بہادر پھلڑ جنگ کا مناسب خطاب عنایت کیا تھا۔ بعض نے عجیب عجیب تخلص اختیار کئے ہیں۔ کوئی اوباش ہے۔ کوئی عیاش ایک عشاق ہے۔ اور ایک کافر ہے۔ یہ بزرگ اپنے اشعار کو کافر کٹہ کے خطاب سے یاد کرتے ہیں۔ پنچھا۔ جھننا۔ کھو وغیرہ بھی اسی قسم کے نام ہیں۔

احمد نگر فرخ آباد۔ رامپور۔ لکھنؤ۔ عظیم آباد۔ مرشد آباد اور حیدر آباد وغیرہ شاعری کے مرکز ہیں۔ لیکن سب سے زیادہ طاقتور مرکز دہلی ہے۔ شاعرے کثرت سے ہوتے ہیں۔ اور ہر فرقہ و خیال کے لوگ اس میں حصہ لیتے ہیں۔ حتیٰ کہ ہندوؤں کے ہاں بھی ہرم مشاعرہ منعقد ہوتی ہے۔

علیم صاحب وشت سخن کے پرانے سیاح ہیں۔ ان کی تمام عمر شعرا و شاعروں کی صحبتوں میں گزری ہے۔ اس لئے ان کی رائیں شعرا کے کلام اور مقام کے متعلق قابل احترام ہیں۔ باوجودیکہ اس تذکرہ میں سینکڑوں شعرا کا ذکر ہے۔ ان میں ایسے بھی تھے

جن کے ساتھ بمقتضائے بشریت معاصرانہ چٹمک اختلاف اور عداوت بھی ہوگی لیکن ہر ایک کے ذکر میں واقعہ نگاری کے فرائض کو ہاتھ سے نہیں جانے دیا ہے اور حق گوئی اور انصاف پسندی سے تجاوز نہیں کیا ہے۔ تقریباً ہر شخص کو نیکی کے ساتھ یاد کیا ہے۔ یہ امر ان کی نیک دلی اور سلیم الطبعی کی روشن دلیل ہے۔ انشاء اللہ خان انشا کے ساتھ اگرچہ ان کے جھگڑے رہے۔ شعروں میں نوک جھونک ہوتی رہی۔ فخریے اور ججو میں لکھی گئیں۔ آخر معاملہ تیغ زبان سے گذر کر زبان شمشیر تک پہنچا۔ ان امور کے جاننے کے بعد خیال گذرتا ہے کہ حکیم صاحب نے اپنی تالیف میں انشا کے باب میں آفت توڑی ہوگی۔ ان کی سیرت و اخلاق اور زندگی کی تصویر نہایت بھونڈی اور بھینانک اتاری ہوگی۔ لیکن دیکھا جاتا ہے کہ ان کے قلم نے اپنی فرض شناسی سے مطلق تزلزل نہیں کیا ہے۔ بلکہ انشا کی سیرت کے کمزور پہلوؤں کو بھی اچھی طرح سے واضح نہیں کیا ہے۔ کون نہیں جانتا کہ انشا عطلوں۔ شوخ اور ہنگامہ آرا تھے۔ لیکن ان کی ستیزہ کار یکے قصوں کی تحریر کے وقت بھی ہمارے معتمد کا رویہ اغراض اور چشم پوشی کو کار فرما ہے۔ انشا اور مصحفی کے محرک کے سلسلے میں لکھتے ہیں :-

”اما از انکہ بے عیب ذات خداست تعالیٰ شانہ اعظم برآئے۔“ - اہ تمام

باین رفعت تمام و نور پاشی داغ سیاہ بر جگر دارد و قاسم نام تمام باین مسکنت مالاکازم و وارستہ معاشی واقعہ نویسی راجیلہ ساختہ بعیب چینی آن بدر منیر سپہر شرافت می پردازد، بنا بر مقتضای بشری اندکی شوخ طبع و ہنگامہ آرا و خود بین واقع شدہ در بلدہ لکھنؤ بمشاعرہ مرشد معظم الیہم بہ میان غلام ہمدانی مصحفی کہ شاعر است مسکین نہاد بے ہیج بحدے طرف شدہ کہ کار از گفتگوی رکیک کہ شایان شان ہنرمندان نبود و اگذاشتہ بہجو گوئی کشید بلکہ آنچہ زبان زو اعاہ الناس است و مجلس

عامیائے نرفنا بھل پہشت آئین ملوک و سلاطین چہ رسد چہ برطر از د کہ حیا بہ
تحریرش رخصت نمی و بد و قلم حقائق رقم غرق عرق الفعال می شود - اگر اند
انسان کہ سراپا سہو و نسیان است خطائے رفت رفت - کلام بشر کلام
اللہ نیست کہ بے خطا باشد شعر است ۵

شعر اگر عجزا باشد بے بلند و پست نیست درید بیضا ہمہ انگشتا یک دست نیست“
ان الفاظ پر یہ بیان ختم ہوتا ہے - اب خود ان کے ساتھ جو بیٹی ہے اس کی رام
کہانی یوں شروع ہوتی ہے :-

”اگرچہ کلمہ گذاری خاصہ بعد صلح شعاری شعرا اہل صلاح نیست اما چون
چون کار بواقفہ نگاری اقتاد برسبیل حکایت ماجرائے کہ منشاعر امین الدولہ
معین الملک ناصر جنگ بہادر عرف مرزا امیڈ و صاحب امیر تخلص بھرت
دہلی روداد نبدے از ان شرح دادن مضائقہ ندارد“

اس تمہید کے بعد اصل سرگزشت بیان کی گئی ہے - جس میں انشا کی زیادتی بھی
درج ہیں - اپنی بے قصوری اور بے بسی کا بھی ذکر ہے - مگر اس روداد کے خاتمہ
پر مصنف کے جذبات کا ترجمان یہ مصرع ہے ع

در میان جان و جانان ماجرائے رفت رفت (ص ۸۶)

اور اسی مصرع پر یہ قصہ ختم کر دیا جاتا ہے -

شاہ نصیر کی کج خلقی اور رعوت کے حکیم صاحب البتہ شکوہ سنج ہیں اور وجہ
بھی معقول ہے - قطع نظر ان دیرینہ مراسم کے جو شاہ صاحب کے والد شاہ غریب
اور حکیم صاحب کے درمیان تھیں - اور شاہ صاحب حکیم صاحب کے سامنے
پیدا ہوئے - ان کی گود میں کھیلے اور بڑے ہوئے - جو ان کو حکیم صاحب کے
ساتھ نخوت اور بے اعتنائی سے پیش آئے - لکھتے ہیں :-

”باوصفہ کہ والدہ اجدش بر قاسم ہجیدان نیلے مہربان و زبہ صوفیہ
 زمان حضرت میر جہان بر این سراپا نقصان نہایت عنایت فرما بودند
 و معہذا جلوہ اش از کتم غیب بمنصہ ظہور بھنور این عین تصور و
 دیگر امور مستدعیہ مودت و تعیش با سرور کہ ذکر آنہا با وصف عدم
 ملائمت با طناب محل می گذار ہمہ انماض العین فرمودہ بر خلاف
 چشمداشت پیش مے آید۔ ہے ہے غلط کردم و خطا کردم۔ جاے
 شکوہ نیست۔ در اظہار اوصاف جبلی و ابرار اخلاق خلقی انسان مجبوس
 و معذور است ع کل انار میر شیعہ بما فیہ“ (ص ۲۴)

مولانا آزاد نے اس گتھی کو یوں سلجھایا ہے :-

”حکیم قدرت اللہ خاں قاسم سے ایک خاص معاملہ یہ درمیان آیا کہ ایک فقہ
 مشاعرہ میں طرح ہوئی۔ یار شتاب اور تلوار شتاب۔ شاہ نصیر نے جو غزل کہہ
 کر پڑھی تو اس میں قطعہ تھا کہ :-

رخ انور کا ترے وصف لکھا جب ہم نے دیا دیواں الٹے یار شتاب
 پھر پڑھا ہم نے جو مضمون بیاض گرد سن اسے ہو گیا چپ قاسم انور شتاب

حکیم صاحب مرحوم خاص و عام میں واجب التعظیم تھے۔ اس کے علاوہ فقینیلت
 علی کے ساتھ فن شعر کے مشاق تھے اور فقط موزونی طبع اور زور کلام کو خاطر
 میں نہ لاتے تھے۔ چونکہ خود قاسم تخلص کرتے تھے۔ اس لئے قاسم انور کا لفظ
 ناگوار ہوا چنانچہ دوسرے مشاعرہ کی غزل میں قطعہ لکھا :-

واسطے انسان کے انسانیت اول شرط ہے میر ہو یا سیرا سو خاں ہو یا نواب ہو
 آدمی تو کیا خدا کو بھی نہ ہم سجدہ کریں مگر نہ خم تعظیم کو پہلے سر مٹا رہا ہو
 (راجحیات ص ۸۰-۷۹)

شاہ نصیر کے علاوہ حکیم صاحب میر صاحب (میر تقی میر) سے بھی خفا ہیں خفگی کے اسباب سے ہم تاریکی میں ہیں۔ الزام وہی ہے جو شاہ نصیر کے خلاف تھا یعنی نخوت اور بددماغی۔ یہ کمزوری شاعروں میں کم و بیش پائی بھی ضرور جاتی ہے۔ آبجیات میں میر صاحب کی سیرت کی جو بدنامی تصویروں اتاری گئی ہے۔ اس کے بعض رنگ حکیم صاحب ہی کے طیار کردہ ہیں۔ ہم ان الزامات کی تفصیل میں جانا نہیں چاہتے ناظرین ان کے متعلق بعض اشارے عنوان ذیل میں ملاحظہ فرمائیں:-

آبجیات اور مجموعہ نعر

اس سے قبل اشارہ کیا جا چکا ہے کہ حکیم صاحب کا یہ تذکرہ مولیٰ بن محمد حسین آزاد کی مشہور تالیف آبجیات کا ایک اہم ماخذ ہے۔ یہاں اس مسئلہ پر کسی قدر روشنی ڈالنے کی کوشش کی جاتی ہے۔ اور مختصراً اس اطلاع کی طرف اشارہ کیا جاتا ہے۔ جو اس تذکرہ سے لی گئی ہے:-

شاہ مبارک آباد کے حالات اور اشعار متفرق - مکھن پاکباز کا ذکر ص ۹
شیخ شرف الدین مضمون کا حال اور اشعار ص ۱۱ - آرزو کا ذکر اور اشعار ص ۱۲-۱۳
آرزو کی بدیہہ شعر خوانی ص ۱۴ - محمد شاکر ناجی کے حالات اور نادشاہ سے جنگ کے متعلق ان کے قصہ کے دو بند اور متفرق اشعار ص ۱۵ - شاہ حاتم کے بیشتر اور اشرف علیخان فغاں و مکیہ نگ کے کتر حالات و اشعار ص ۱۶ اس تذکرہ سے منقول ہیں۔

میرزا جان جان مظهر کے واقعہ شہادت کے ذکر میں تو خود آبجیات میں اس تذکرہ کا حوالہ دیا گیا ہے۔ مولانا آزاد فرماتے ہیں:

”بیان حکیم قدرت اللہ خاں قاسم اپنے تذکرہ میں فرماتے ہیں کہ مرزا صاحب

اپنے کلام میں اکثر اشعار حضرت علی کی مدح میں کہا کرتے تھے۔ اس پر بگڑ کر کسی سنی نے یہ حرکت کی ”حاشیہ میں اضافہ کیا ہے)

”عجب مشکل ہے حکیم صاحب بھی ایک خوش اعتقاد سنت جماعت تھے۔ وہ کہتے ہیں کہ سنی نے مارا۔ لوگ کہتے ہیں شیعہ نے مارا“ (ص ۱۴۴)

لیکن حکیم صاحب کا منشا بالکل برعکس ہے۔ ان کی عبارت ہے :

”از انجا کہ مشرب صافی و مذہب اہل حق حق بوسے ارزانی داشته بود

طلے ناحق شناس در ایام متبرکہ عاشور بہ تعصب مذہب پے بہ

حقیقت کار نامہ بردہ کہ دے غریق حب جناب ولایت آب و حریق عشق

حضرت امامت انتساب مرقنوی بود سلام اللہ علیہ و کرم اللہ وجہہ چنانچہ

بعضے اشعار آبدارش خاصہ این بیت ۵

نکرد مظہر مطاعت و رفت بجاک نجات خود بتلاوی بوترا بگذاشت

ربے گناہیش گواہی دہے گناہ شہید ساختہ محضوہ سراپا سرور شہدای کر بلاے معلے

علیہم السلام والرضوان رسانید (ص ۱۹۹)

سودا کے بیان میں میر و میرزا کی افضلیت کے سلسلہ میں مجموعہ نغز کی اصل

عبارت بھی منقول ہے چنانچہ :-

”حکیم قدرت اللہ خاں قاسم بھی اپنے تذکرہ میں فرماتے ہیں :-

”زعم بعضے آنکہ سرآمد شعرای فصاحت آما مرزا محمد رفیع سودا در غزل گوئی بے

نرسیدہ۔ اما حق آنست کہ ع ہر گلے را رنگ و بوئے دیگر است

مرزا در بانیست بیکران و میر نہریت عظیم الشان۔ در معلومات قواعد میر را

مرزا برتریت و در قوت شاعری مرزا را بر میر سروری“ (ص ۱۶۴)

بقاد اللہ خاں بقا کے حالات ص ۱۵۴ حاشیہ اور اشعار میر صاحب کی ہجوں

ص ۲۲۲ - میر خاں کترین کا حال عاشیہ ص ۲۱۱ و ص ۲۱۲ اسی ماخذ سے ہیں،
میر تقی میر کے متعلق ہمارے ہاں عام جذبات یہ ہیں کہ مولانا آزاد نے میر صاحب
کی بددماغی اور تنک مزاجی کے افسانہ کو غیر ضروری فروغ دیا ہے جس کی اصل غالباً
کچھ بھی نہیں۔ مصنف گل رعنا کا بیان ہے -

”آزاد کہتے ہیں کہ ”افسوس یہ ہے کہ ان کو (میر صاحب کو) اوروں کے کمال
بھی دکھائی نہ دیتے تھے اور یہ میر سے شخص کے دامن پر بد نما دھتے ہیں“ ایک اور جگہ
کہتے ہیں کہ خواجہ حافظ اور شیخ سعدی کی غزل پڑھی جائے تو وہ سر ہلانا گناہ سمجھتے تھے۔
کسی اور کی کیا حقیقت ہے؟۔ مگر جب اس کی جانچ ہم ان کی کتاب نکات الشعرا سے
کرتے ہیں تو حیرت کی کچھ انتہا نہیں رہتی کہ یہ بیان کس قدر واقعہ کے خلاف ہے“
(گل رعنا ص ۱۵۶)

مولانا آزاد کی اصل عبارت یہ ہے

”سب تذکرے نالال ہیں کہ اگر یہ غرور اور بے دماغی فقط امر کے ساتھ ہوتی
تو معیوب نہ تھی۔ افسوس یہ ہے کہ اوروں کے کمال بھی انہیں دکھائی نہ دیتے تھے
اور یہ امر ایسے شخص کے دامن پر نہایت بد نما دھتے ہیں جو کمال کے ساتھ صلاحیت
اور نیکو کاری کا خلعت پہنتے ہو۔ بزرگوں کی تحریری روایتیں ثابت کرتی ہیں۔ کہ
خواجہ حافظ شیرازی اور شیخ سعدی کی غزل پڑھی جائے تو وہ سر ہلانا گناہ سمجھتے تھے۔
کسی اور کی کیا حقیقت ہے (آبجیات ص ۱۶-۱۷)“

اس موقع پر مولانا آزاد نے تحقیر سے کام نہیں لیا ہے۔ ان کی عبارت کا اس
ماخذ حکیم صاحب کا یہ فقرہ ہے :

”از نخوت و خود سریش چہ بر نگارم کہ سینہ قلم تحفایں رقم می نگار و بر شعر کے زہم
اعجاز باشند و کلام شیخ شیراز سر ہم نمی جنبات تا بہ تحسین خود چہ رسد و بہ سخن احدے اگر چہ معجز

طرانہ ہی بود و گفته اہل شیرازی گوش ہم فرامی دارد امکان چیست کہ حرف آفرین بزرگانش
رود (ص ۲۳)

ولی کے متعلق آزاد کا یہ بیان بے اصل مانا گیا ہے ”ولی کہ بنی نوع شعر کا آدم
ہے۔ اس کے حق میں فرماتے ہیں ”ولی شاعر بیست از شیطان مشہور تر“ میر خان کترین
اسی زمانہ میں ایک قدیمی شاعر ولی کے تھے انہیں اس فقرہ پر بڑا غصہ آیا۔ ایک نظم
میں اول بہت کچھ کہا آخر میں آکر کہتے ہیں ع
ولی پر جو سخن لائے اسے شیطان کہتے ہیں“ (ص ۲۱۲)

نکات الشعر اچھپ گیا ہے۔ بیشک اس میں شیطان والا فقرہ موجود نہیں ہے
لیکن آزاد کا بیان حکیم صاحب کے ان بیانات پر مبنی ہے :

”در تذکرہ خود ہمہ کس را بہ بدی یاد کردہ در حق شاعر شان جلی المتخلص بہ ولی نوشتہ
کہ وے شاعرے است از شیطان مشہور تر و منرای این کردار ناہنجار از کترین شاعر
بواجبی یافتہ کہ وے ہجو ہائے متعددہ او کردہ کہ بعضے ازان بغایت رکبیک و پردہ در
افتادہ“ (ص ۲۳)

”بنابر نوشتن میر و تذکرہ خود شاعر شان جلی المتخلص بہ ولی را کہ وے شاعر بیست
از شیطان مشہور تر ہجو ہائے رکبیکہ بواجبی نمود (ص ۱۲۳)

”مفتش ہر جملہ سخن پر دازان ہندی زبان ثابت است و سخن بر سخنش ابلیس منشی
و شیطانست۔ میر خان کترین کہ خداش بیامزد بسیار بموقع و بجا گفتہ کہ ع
ولی پر جو سخن لاوے او سے شیطان کہتے ہیں (ص ۲۹۹)

محمد امان نثار کے حالات اثر در نامہ کا ذکر اور نثار کی ہجو نگاری ص ۲۱۸۔ اسی

تذکرہ سے منقول ہے۔ اور جرأت کے حال میں ایک حوالہ بھی ملتا ہے۔ چنانچہ :-

”حکیم نورستانی نے ذیل قاسم فرماتے ہیں کہ ان کے بزرگ دربار شاہی میں درباری

کی خدمت رکھتے تھے (ص ۲۳۶) جرأت کے بعض ابتدائی حالات ص ۲۳۷۔ مرزا محمد تقی خاں ترقی کے مشاعرہ میں جرأت کا دھوم دھامی غزل پڑھنا اور میر صاحب سے داد طلب کرنا ان کا ٹال ٹال جانا اور بعد میں جھنجھلا کر یہ کہنا ”کیفیت اس کی یہ ہے کہ تم شعر تو کہہ نہیں جانتے ہو اپنی چوما چاٹی کہہ نیا کرو (ص ۲۴۱) اسی تالیف کا فیضانِ بہتہ۔ البتہ ایک فرق ہے کہ مجموعہ نغز میں ’چوما چاٹی‘ کی جگہ ’چوما چاٹا‘ لکھا گیا ہے۔ ملاحظہ ہو (ص ۱۵۵) میر حسن کے حالات ص ۲۵۳۔ میر انشاء اللہ خاں کے پورے حالات ص ۲۵۹۔ انشا اور عظیم بیگ کا معرکہ (ص ۲۶۲۔ ص ۲۶۵) اور نواب امین الدولہ بمین الملک ناصر جنگ عرف مرزا میٹھو کے ذکر کے لئے بھی یہی تذکرہ سند مانا جاسکتا ہے۔ اس کے علاوہ اور بھی موقعے ہیں جہاں بحیات میں اس تالیف کا پرتو نمایاں ہے +

محمود شیرانی

عربوں کا علم طب

(گذشتہ سے پیوستہ)

واکوننگ نے رازی کی تصنیف المنصوری، قانون بوعلی سینا اور علی ابن العباس کی کتاب الملکی کے بعض حصے مرتب کئے ہیں اور ان کا ترجمہ بھی شایع کیا ہے، یہ حصے بالخصوص تشریح سے متعلق ہیں، یہ مجموعہ اچھی خاصی ضخیم کتاب بن گیا ہے۔ جس میں مسلمانوں کی علم تشریح کے متعلق تمام معلومات آگئی ہیں، اس کتاب کے مطالعہ سے پتہ چلتا ہے کہ مسلمانوں کا علم تشریح بالعموم بہت قطعی ہے، جسم کے تمام اعضا کے خاص فرائض ہیں اور ہر عضو کی ظاہری شکل و صورت اس مقصد کے مطابق ہوتی ہے جسے وہ پورا کرتا ہے۔ اس لئے عضلات کی جسامت بھی ان اعضا کے مطابق ہوتی ہے۔ جنہیں وہ حرکت میں لاتے ہیں اور ان عضلات کی وضع اور انسانی اعضا کی حرکات میں بھی خاص تطابق ہوتا ہے، پس خالق نے ہر عضلہ کے دونوں سروں سے لیے ریشے نکالے ہیں جن کا کام خاص عضو کو حرکت دینا ہوتا ہے، علی ہذا القیاس ریڑھ کی ہڈی، اس کے مختلف ٹکڑے، سوراخ، گانٹھیں، اور گودے (النخاع الشوكی)، کی تشریح بھی اسی طریق پر کی گئی ہے، جالینوس نے بھی ایسی ہی باتیں بیان کی ہیں۔ اور اس بارے میں عربوں نے سوائے مفسرانہ توضیحات کے اس پر کوئی خاص اضافہ نہیں کیا، رازی کے قول کے مطابق خدا تعالیٰ نے انسانی دماغ کو تمام حرکات و احساسات کا منبع بنایا ہے، لیکن ان اعضا تک جو دماغ سے بہت دور فاصلے پر واقع ہیں پہنچنے کے لئے حرکی اور حسی اعصاب کو کافی فاصلہ طے

کرنا پڑتا تھا اس لئے خدا نے طاستہ الراس کے نیچے کی طرف ایک سوراخ رکھا ہے۔ جہاں سے نخاع نکل کر نیچے کو جاتی ہے، اس نخاع کو ریڑھ کی ہڈی دعوود فقری، کے ذریعے اسی طرح محفوظ کیا گیا ہے، جس طرح دماغ کو طاستہ الراس یا کاکس سر کے ذریعے محفوظ کیا گیا ہے۔ یہ نخاع اسی طرح اخیر تک محفوظ چلی گئی ہے کسی عضو کے قریب پہنچنے پر تو وہاں اعصاب کے ذریعے جو ریڑھ کی ہڈی کے سوراخوں میں سے نکل کر آتے ہیں۔ انہیں باہم پیوست کر دیا گیا ہے، اس سے اس عضو کا دماغ سے تعلق قائم ہو جاتا ہے اور وہ حرکات و احساسات اس میں منتقل ہو جاتے ہیں۔ چنانچہ اگر دماغ کو کوئی شدید صدمہ پہنچے تو تمام جسم احساس و حرکت سے عاری ہو جاتا ہے، اور اگر نخاع میں کوئی ایسی تکلیف ہو تو وہ تمام اعضا جن کا فعل اس سے وابستہ ہوتا ہے یا جائے ماؤف سے نیچے کا حصہ اپنی حرکت و احساس کھو بیٹھتا ہے،

بوعلی سینا بھی قریب قریب یہی کہتا ہے، جالینوس کی طرح لیکن کسی قدر تفصیل سے ریڑھ کی ہڈی کے چار بڑے مقصد بیان کرتا ہے، پہلا مقصد نخاع کے لئے محفوظ راستہ پیدا کرتا ہے، اگر تمام اعصاب براہ راست دماغ ہی سے نکل کر جسم میں جائیں تو انسان کے سر کی جسامت اتنی بڑھ جائے کہ اسے اٹھانا مشکل ہو جائے، علاوہ بریں اعصاب کو اعضا تک پہنچنے کے لئے بہت بعید فاصلہ طے کرنا پڑے اور انہیں راستے میں صدمہ اور نقصان پہنچنے کا اندیشہ ہو، اور بھاری اعضا کو حرکت میں لانا بھی دشوار ہو جائے، ریڑھ کی ہڈی کا دوسرا فائدہ ان اعضائے ربمہ کی حفاظت ہے، جو اس کے متصل واقع ہوتے ہیں، تیسرا فائدہ یہ ہے کہ جس طرح کشتی میں درمیانی ستون کے سہارے دوسرے چھوٹے چھوٹے ستون یا ککڑیاں کھڑی کی جاتی ہیں۔ اسی طرح اس ہڈی کے بل پر تمام جسم کی ہڈیاں جو اس سے وابستہ ہوتی ہیں قائم رہتی

ہیں، چوتھا فائدہ یہ ہے کہ انسان جب چاہتا ہے اس کے سہارے سیدھا کھڑا ہو سکتا یا جھک سکتا ہے۔ یہی وجہ ہے کہ ریڑھ کی ہڈی چھوٹی چھوٹی ہڈیوں کو باہم پیوست کر کے بنائی گئی ہے، اور ایک ہی ہڈی یا بڑے بڑے ٹکڑوں سے نہیں بنائی گئی،

مسلمان اطباء نے ریڑھ کی ہڈی کے مختلف حصوں کی خوب تشریح کی ہے اور ہر حصے کی خاص غرض و غایت بیان کی ہے، اور پھر ان کی ساخت اور ان کے فرائض منصبی کے باہمی ارتباط کو واضح کیا ہے، چنانچہ یہ دکھایا ہے کہ پہلے ٹکڑے کا سوراخ جس میں سے اعصاب گزرتے ہیں دوسرے ٹکڑوں کے سوراخوں کی طرح نہیں، اگر یہی سوراخ سر کے قریب کے جوڑوں میں ہوتا جہاں اعصابی حرکات زیادہ تیز ہوتی ہیں تو اعصاب کو نقصان پہنچنے کا اندیشہ ہوتا۔ اس کے برعکس یہی سوراخ اگر بارہویں ہڈی کے بند میں ہوتا تو بھی یہی نتیجہ ہوتا۔ سینے کی فقاری ہڈیاں بھی جس ہم پسلیاں کہتے ہیں ایک دوسرے سے مختلف ہوتی ہیں، بوعلی سینا نے ان کی نہایت واضح تشریح کی ہے، دسویں پسلی کی شکل بالکل نصف دائرہ کی طرح خمیدہ ہوتی ہے، اس سے نیچے کی پسلیاں نسبتاً کم خمیدہ ہوتی ہے۔ بارہویں پسلی کی شکل پیچھ کی ہڈیوں سے ملتی ہے اور یہ ان سے پیوستہ بھی ہوتی ہے۔ یہی باعث ہے کہ اس میں دو جوڑ ہوتے ہیں۔

علم تشریح میں مسلمانوں نے اس قدر شرح و بسط سے کتابیں لکھی ہیں کہ اس نے ایک مستقل فنی حیثیت اختیار کر لی ہے، اس موضوع کی تعنیفات، دقیق مسائل، لطیف جزئیات اور وسیع تفصیلات سے مملو ہیں، ہر مسئلہ کی تشریح نہایت مفصل اور اس کی تقسیم نہایت مبسوط ہے، ان کتابوں کے صفحات میں مسلم مصنف کی شخصیت نمایاں طور پر نظر آتی ہے، بالخصوص جب ہم

علم الحیات کے متعلق مسائل کا مطالعہ کرتے ہیں تو یہ چیز اور بھی واضح ہو جاتی ہے، مثلاً بوعلی سینا جگر کے تحت میں رگوں کے افعال پر بحث کرتے ہوئے ایک مصنف کا ذکر کرتا ہے جو اپنے متقدمین سے اختلاف رائے رکھتا ہے، وہ اس مصنف کے خلاف لکھتا ہے اور کہتا ہے :-

”تم جانتے ہو کہ جگر تولید خون کی جگہ ہے اور صفراوی، سوداوی اور بلغمی مادہ کو خارج کرتا رہتا ہے۔۔۔۔۔ جگر میں چاروں خلطیں کام کرتی ہیں۔ وہ قوت ہضم کی جگہ گوشت کو بناتا ہے اور باقی قوتیں رگوں میں ہوتی ہیں بوعلی سینا نے اس مصنف کا جواب دیا ہے جو رگوں کو ہی قوت دولن خون کا سرچشمہ خیال کرتا ہے۔ اس خاص فنی بحث کو سمجھنا ہمارے لئے مشکل ہے۔ اکثر مسلمان اطباء نے جنین کی مختلف ارتقائی منازل کا گہرا مطالعہ کیا ہے، مغوی نے مروج الذہب میں بہت سے اطباء کے خیالات درج کئے ہیں اور ارسطو، بقراط، جالینوس وغیرہ کے اقوال نقل کئے ہیں، وہ لکھتا ہے کہ جنین یا علوق کے ارتقائی مراحل تقریباً وہی ہیں جو نباتات کے ہیں، جو حیثیت بیج کی زمین میں ہے وہی حیثیت جنین کی رحم میں ہوتی ہے، جنین کے لئے خون کی پمپنگ ایسی بھی ہے جیسی کسی پودے کے لئے جڑیں جو زمین میں پھیلتی جاتی ہیں، یہ حالت اس وقت تک قائم رہتی ہے۔ جب تک کہ جنین غذائی شیرہ چوسنے کے قابل نہ ہو جائے +

”تبسم“

(ترجمہ مفکرین اسلام از کاراڈوو)

ابن قتیبہ کی

چار اہم کتابوں کا مطالعہ

اس سے قبل ہم نے ابن قتیبہ کی ان کتابوں کی طویل فہرست نقل کی ہے -
جو کہ سیلاب زمانہ سے بچ کر علمائے ادب تک پہنچیں - اب ذیل میں ہم
مصنف موصوف کی کتابوں کا مطالعہ کرتے ہیں -

پول تو ہمارے مصنف کی ہر کتاب اپنی مستقل علمی - ادبی - شعری -
لغوی بخوی - تاریخی - شرعی - اجتماعی یا سیاسی حیثیت رکھتی ہے - لیکن
وقت اور جگہ کی قلت مانع ہے کہ اتنی بڑی تعداد پر کما حقہ بحث کی جائے - اس
لئے یہاں ہم صرف کتاب المعارف - کتاب الشعر والشعراء - ادب الکاتب اور
عیون الاخبار ایسی متداول و اہم کتب کو پیش نظر رکھیں گے
سب سے پہلے ہم کتاب المعارف کو لیتے ہیں -

(۱)

کتاب المعارف

دوستنہ فیلڈ ناشر کتاب المعارف نے اس کتاب کے پانچ مخطوطات

۱۔ لیکن دوستنہ فیلڈ نے عیون الاخبار کو ایسی اہمیت نہیں دی - اسی طرح نووی، سہبانی،
ابن الانباری وغیرہم نے کتاب الشعر والشعراء کا بے نقد شعری میں ایک ممتاز درجہ حاصل ہے

(۱) سلطان کی کتب خانہ عدالت و امنا کا قلمی نسخہ مورخہ صفر ۱۱۷۵ھ مطابق ستمبر ۱۷۹۵ء
(ب) شاہی کتب خانہ گوٹھا کا محشی قلمی نسخہ مورخہ ۳ رجب ۱۲۱۲ھ = ۲ نومبر ۱۷۹۵ء منقول
از نسخہ مورخہ ۲ جمادی الثانی ۱۲۱۱ھ

(ج) کتب خانہ لیدن کا قلمی نسخہ مورخہ ۱۸ ذی الحجہ ۱۲۱۲ھ = ۷ مئی ۱۷۹۷ء
(د) قلمی نسخہ - ٹوڈرینی صفحہ ۳۰ اور

(۵) شیخ بشرزی (متوفی ۱۸۴۶ء) کا قلمی نسخہ - موروثی لائبریری - قسطنطنیہ
احمد زکی ناشر عیون الاخبار نے دو اور قلمی نسخوں کا ذکر کیا ہے جو کہ دارالکتب المصریہ
میں موجود ہیں :-

(۱) استاد شفیعی کے ہاتھ کا لکھا ہوا نسخہ مورخہ ۱۱۷۶ھ اور

(۲) ایک غیر مشکول اور بے تاریخ نسخہ

کتاب المعارف دو دفعہ طبع ہو چکی ہے :

(۱) گولڈنجن میں (۱۸۵۷ء) ناشر ایف ووسٹنفلڈ - یہ مطبوعہ نسخہ مذکورۃ الصدر

مخطوطات میں سے پہلے تین کے مقابلہ و معائنہ کا نتیجہ ہے

(ب) مصر میں (۱۸۲۰ء = ۱۲۱۱ھ)

سبب تالیف و اہمیت :

ابن قتیبہ نے لکھا ہے کہ اس کتاب میں میں نے ایسے معلومات جمع کئے ہیں

جن کا جاننا ہر اس شخص کے لئے ضروری ہے جسے اشرف المخلوقات کا درجہ حاصل ہے

(بقیہ حاشیہ ص ۵۷) کوئی ذکر نہیں کیا تاہم جرجز بیان نے ابن قتیبہ کا تذکرہ کرتے وقت اپنی چار کتابوں کو مقدم

رکھا ہے اور ان کے بعد ناصر شاہ بیکو بیڈیا کی کتاب اسدنامہ سنہ ۱۱۸۱ھ میں ابن قتیبہ کا بیان کیا ہے کہ اس کتاب کے تمام

عوارض و فوائد پر یہ کے مطابق ہیں اسے تفصیل کیلئے دیکھو جرمین دیباچہ کتاب المعارف ص ۵۷

(حاشیہ ص ۵۷) اسے تفصیل کے لئے دیکھو عیون الاخبار حصہ چہارم ص ۵۷ جرمین دیباچہ کتاب المعارف ص ۵۷ سطر ۱۲-۱۱

جسے خدا تعالیٰ نے ادب سکھلا کر افتادہ ملتے سے نکال کر سرسبز انڈیا اور جسے علم و بیان عطا کر کے عوام پر فضیلت بخشی ہے۔ ایسے شخص کو چاہئے کہ اپنی ذات کو تعلیم و تعلم کے لئے وقف کر دے اور اس کے تحفظ کے لئے روحانی ریاضت کی طرف رجوع کرے کیونکہ بادشاہوں کی مجلس میں بھی بیٹھ کر وہ اس چیز سے بے نیاز نہیں ہو سکتا۔ سترنا کی صحبت میں بھی اس سے گریز نہیں۔ نیز ہر قسم کی معاشرت میں اس سے سابقہ پڑتا ہے کیونکہ اہل علم حلقہ میں بحث و تمحیص کے دوران میں یہ لوازمات میں سے ہے۔ وجہ اس کی یہ ہے کہ شاذ و نادر ہی کوئی مجلس جس کے اراکین کی نیت بخیر ہو اور خود جس کی بھلائی پر بنیاد ہو اور جس کا مسلک سراسر انسانیت ہو، ایسی ہوتی ہے کہ جہاں عام معلومات کی کسی نہ کسی طرح ضرورت نہ پڑے خواہ وہ کسی نبی کے ذکر کے دوران میں ہو یا کسی بادشاہ یا زمانہ ماضی کے کسی عہد کے متعلق ہو۔ خواہ وہ کسی کے نسب کی بابت ہو یا عربوں کی کسی جنگ کے سلسلہ میں، بہر حال اس بات کی ضرورت ہوتی ہے کہ قفسہ کا اصل راز۔ قبیلہ کی اصل بود و باش۔ شہنشاہ کے عہد کے واقعات اور زیر بحث آدمی کی سرگذشت۔ نیز ضرب الامثال کی وجہ اختراع وغیرہ امور کے متعلق علم حاصل کیا جائے۔ چنانچہ اکابر و اشراف میں سے ایسے لوگ بھی ہیں نے دیکھے ہیں جنہیں اپنا نسب تک معلوم نہیں اور ایسے نجیب حضرات بھی نظر سے گزرے جنہیں اپنے اسلاف کا مطلق پتہ ہی نہیں۔ اور ایسے قریش جنہیں یہ بھی علم نہیں کہ انہیں کس پشت میں پہنچ کر رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم یا آل سرور کے جلیل القدر صحابہ سے شرف قرابت حاصل ہے۔ میں نے فارس کے بادشاہوں کے ان لڑکوں کو دیکھا جو کہ اپنے باپ اور اپنے باپ کے عہد کے واقعات و حوادث سے قطعاً نا بلد ہیں۔ اکثر ایسے لوگ بھی دیکھنے میں آئے جو اپنے تئیں کسی قبیلہ کی طرف منسوب کرتے ہیں۔

حالانکہ انہیں یہ بھی خبر نہیں ہوتی کہ وہ قبیلہ کس خاندان کی شاخ ہے۔ کہیں وہ اپنے شجرہ نسب کو کسی قبیلے کے ایک حصہ کی طرف لے جاتے ہیں حالانکہ انہیں اس قبیلے کی جڑ کا علم تک نہیں ہوتا۔ ایک شخص ایسا بھی ملا جس نے اپنے دقیق نسب سے منہ موڑ کر اپنے آپ کو ایک ایسے شخص کے ساتھ جوڑ دیا جس نے کوئی اولاد ہی نہیں چھوڑی مثلاً وہ آدمی جسے میں نے دعوے کرتے سنا کہ اسے ابو ذر سے نسبت ہے حالانکہ ابو ذر کی کوئی اولاد ہی نہ تھی۔ ایک اور آدمی تھا جو اپنے آپ کو حسان بن ثابت کی طرف منسوب کرتا تھا حالانکہ حسان کے سب بچے دار فانی کو سدہار چکے تھے اور اس شخص کی طرح جو ماموں کے پاس گیا اور اس کے ساتھ نہایت دلکش انداز میں باتیں کیں۔ ماموں نے اس سے اس کا نسب پوچھا تو اس نے جواباً کہا ”مٹی سے“ جو عدی بن حاتم کی اولاد ہیں“ ماموں نے اس سے پوچھا ”کیا اس کی پشت سے؟“ اس نے کہا ”ہاں! ماموں بولا ”ہرگز نہیں“ ہرگز نہیں“ ابو طریف نے تو کوئی بچہ ہی نہیں چھوڑا“ اس آدمی کا ایسے شخص کے پاس اظہار جہالت کرنا جو کہ اسے اپنے تقرب کے لئے چنتا تھا ایسے نسب کے اختیار کرنے سے بھی قبیح تر تھا۔ پھر دیکھئے ایک متبوع شخص جو کہ ادب میں مہارت نامہ رکھے۔ مگر کسی ایسی ضروری چیز سے بے بہرہ ہو جس کا علم اس کے لئے تمام معلومات سے زیادہ اہم ہو۔ اس تصور سے اس شخص کے کمال میں نقص واقع ہو جاتا ہے اور اس کا رتبہ گر جاتا ہے۔ جیسا کہ ایک طالب علم فقہ کے اسرار و غوامض کے حصول کے درپے ہو لیکن ابواب صلوٰۃ اور ابواب فرائض جیسی اہم چیزوں سے نا آشنا ہو یا حدیث کے راستوں کا ایسا سانک جو احادیث کے متن اور معانی سے غافل ہو۔ یا نحو کی علل اور تصاریف کا ایسا متلاشی جو ایک رقعہ یا ایک شعر بھی صحیح نہ پڑھ سکے

نقص مضمون :

”میری یہ کتاب گنگووں معلومات کی حامل ہے۔ سب سے پہلے ابتدا آفرینش

بعد ازاں انبیاء کے حالات آمد مسیح اور مسیح کے بعد کے وقفے تک۔ ان کی عمر اور ان کی اولاد۔ انکی اولاد کا ایک دوسرے سے جدا ہو جانا اور ان کا زمین کے مشارق و مغارب میں پھیلنا اور سمندروں۔ جنگلوں اور ریگستانوں کے اطراف و جوانب میں قیام پذیر ہونا۔ اس کے بعد میں نے انساب عرب کا مختصر سا ذکر کیا ہے۔ اور نہایت ہی مختصرے الفاظ میں مشہور عمائر اور بطون کا حال لکھا ہے۔ زان بعد میں نے رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم کی زندگی کے حالات پیش کئے ہیں مثلاً آپؐ کے والدین۔ پھر بھئیوں۔ وادیوں۔ نانیوں۔ دایوں۔ ازواج۔ اولاد اور موالی کے انساب و تراجم۔ آپؐ کے مولد بعثت و غزوات کا تذکرہ۔ تا آنکہ آپؐ اپنے خالق حقیقی سے واصل ہوئے۔ اور مہاجرین عشرہ کے حالات پھر مشہور صحابہ کے۔ پھر معاویہ ابن ابی سفیان کے عہد سے لے کر احمد بن محمد بن المعتصم المستعین باللہ تک کے خلفاء کے واقعات اور مشہور ارباب سلطنت اور باغی جنہوں نے ان کے خلاف سر اٹھایا۔ پھر تابعین اور ان کے بعد کے علمائے حدیث۔ اور اصحاب الراۃ اور ان کے رافضی۔ شیعہ۔ مرجئی۔ قدری وغیرہ ہونے کے متعلق۔ نیز حجاز۔ مکہ۔ عراق اور شام کے اہل قرأت، نساہین، مؤرخ، غریب اور شعر کے راوی، علمائے نحو۔ معلمین، مہاجرین، صحابہ کرام و تابعین کے حالات پھر ان شخصوں کا ذکر جنہوں نے کوئی ایسی بات کی جو مدتوں تک باری رہی (یعنی اوائل) اور کعبہ۔ بیت المقدس۔ مسجد مدینہ۔ مسجد بصرہ۔ مسجد کوفہ۔ مسجد دمشق جیسی مشہور مساجد کا تذکرہ۔ عمارات کی تاریخیں اور یہ کہ وہ کس کے ایہاء سے بنائی گئیں۔ میں نے جزیرۃ العرب۔ حدود سواد اور جزیرہ واقع میان دجلہ و فرات اور حدود نجد و حجاز و تہامہ کے متعلق بھی اشارہ کیا ہے۔ میں نے فتوحات کا بھی ذکر کیا ہے کہ آیا وہ بالبحر واقع ہوئیں یا صلیح سے۔ اور ایسے والیوں کا ذکر بھی جو عراقین پر حکمران تھے مینے پہلے مہاجرین اور پچھلے مہاجرین میں فرق ظاہر کیا ہے۔ مختصر میں کے حالات

نصاری بنی تغلب پر صدقہ کی مقدار کے دو چند ہو جانے کی وجہ - عرب کے زمانہ جاہلیت کے مذاہب اہم جاہلیت میں اشرف کے پیشوں کا بیان، اہل عاہات جن میں متعدد عواض جمع ہوئے نیز یہ کہ ابرص - لنگڑا - اندھا - کورھی - کم ریش - کاننا - مجذوم - ناک اور لب کٹا - پھوٹے بڑے جیڑوں والا - بے بال وغیرہ کون کون تھا - اور ایسی چیزوں کا ذکر جو ایک ہی لڑھی میں مسلسل ہوں اور ان کا شتی نہ ہو - ان لوگوں کے حالات جو اپنے آباء و اجداد اور قبائل کے غیر کی طرف منسوب کئے گئے ہیں اور جو اپنی کنیت سے موسوم ہیں اور طاعونوں اور ان کے اوقات اور مشہور لڑائیوں مثلاً یوم ذی قار - فجارین - حلف الفضول - حلف مطیبین - بکرو تغلب اور دوسرے وغیرہ کا ذکر - جن لوگوں کے نام ضرب المثل بن گئے ان کے حالات مثلاً قوس - حاجب - باقل - قرطے ماریہ - خرمیم ناعم - ساباط - شقائق نعمان - حدیث خرافہ - برجان چور - سبحان وائل الخلیب - طفیل جبکی طرف طفیلی منسوب ہیں - لطف کا خزانہ - کسعی کی ندامت - عرقوب کے وعدے - حنین کے موزے - منشم کا عطر وغیرہ - نیز میں نے ملک حیرہ - دافہ (یعنی عارضی نیابت) اور شاہان پارس کا ایک ایک کر کے ذکر کیا ہے - اور ان کی زندگی کے واقعات اور ان کی شان و شوکت اور رعب اور دبے کی کیفیت کا بھی تذکرہ کیا ہے ۔

طریق بیان :

کسی قبیلہ یا فرد کا ذکر کرتے وقت ہمارا مصنف سب سے پہلے اس فرد یا قبیلہ کا شجرہ نسب اور جگہ کا پتہ لگاتا ہے - پھر اس فرد یا ان افراد کی زندگی کے نہایت اہم اور مشہور واقعات کو تحریر میں لاتا ہے اور جہاں کہیں اختلاف روایت ہو وہاں ان مختلف اقوال و روایات کو نقل کر دیتا ہے - بیان نہایت سلیس -

پر مغرور بر محل - مختصر اور حشو و زوائد سے خالی ہے - یہی وجہ ہے کہ تین سو صفحے کی چھوٹی سی کتاب میں اس قدر مواد بھرا پڑا ہے -

”یہود و نصاریٰ کے حالات میں ابن قتیبہ عہد نامہ عتیق و جدید ہر دو کو نقل کرتا ہے ان کے انبیاء و زعماء کا بیان کرتے وقت مصنف نے وہب بن منبہ کی طرف بہت دفعہ رجوع کیا ہے، اہل فارس کے حالات میں فارس کی تاریخ سے اقتباسات پیش کئے ہیں - لیکن تاریخ اسلام کے متعلق اس نے اپنے ماتخذ کے سلسلے میں کتب تاریخ کا ذکر نہیں کیا - ہاں بالعموم اپنی اسناد کا تذکرہ کیا ہے (نبی کریم صلی اللہ علیہ وسلم اور ان کے صحابہ کرام اور خلفائے راشدین کے حالات ابوالخطاب ابوالیقظان وغیرہم سے نقل کئے ہیں)“

خاتمہ :

کتاب المعارف انواع و اقسام کے اعلام و اشخاص کے حالات پر مشتمل ہے - ادب عرب کے طلبہ کے لئے یہ کتاب لا بد مرجع ہے - ادب و شعر اور اخبار و آثار کے اسرار و غوامض پر صحیح روشنی ڈالی گئی ہے - اہل ادب کی بہت سی مشکلات ایسی ہیں جن کی عقدہ کشائی اس کتاب سے استفادہ کئے بغیر ہو نہیں سکتی اور نہ ہی اس وقت تک وہ کسی تسلی بخش نتیجہ پر پہنچ سکتے ہیں - مختصر یہ کہ یہ کتاب ادب عرب کی مفتاح ہے -

عربی نظم و نثر میں اکثر محاورات و ضرب الامثال وغیرہ آتے ہیں جن کے سمجھے بغیر عبارت صاف نہیں ہوتی - چنانچہ کتاب المعارف میں ایسے ابواب موجود ہیں جہاں کئی ایک امثال و محاورات کی وافی تشریح کی گئی ہے مثلاً اسرع من نکلح ام خارجۃ (ص ۲۹۶)، نفا حنین (ص ۲۹۵)، اکفر من حماد (ص ۳۰۰)

وغیرہ۔ اشعار عرب میں اکثر ایسے لوگوں اور قیدیوں کا ذکر ہوتا ہے کہ جب تک ان کا نسب نامہ معلوم نہ ہو شعر کا راز سربستہ ہی رہتا ہے۔ ابن قتیبہ نے قبائل عرب کا شجرۂ نسب اور ان کا مختصر حال بھی دیا ہے (ص ۳۱)۔ پھر عرب کے ادب و شعر میں جاہلیہ کی لڑائیوں کا اکثر ذکر ہوتا ہے۔ ہمارے مصنف نے ان کی بھی ضروری تشریح و تفصیل کر دی ہے (ذکر ایام العرب المشہورۃ فی الجاہلیۃ ۱۲۹۳ تاریخ دانی کے لحاظ سے یہ کتاب اپنی مثال آپ ہے اور قدیم تاریخی مصنفات میں سے ہے۔ اس میں تاریخ کے ہر اس حصہ پر جس سے اہل عرب کو کوئی سروکار ہو سکتا ہے، سیر حاصل بحث کی گئی ہے۔ مصنف نے اعلام یہود و نصاریٰ و اسلام - اسلامی یادگاروں - فتوحات - مشہور واقعات اور افراد کی سرگذشت اور فارس اور شام کے بادشاہوں کے حالات کو کافی جگہ دی ہے۔ "مابعد کے مورخین نے بھی اس کے مکتوبات کو بطور ایک شاندار ذخیرہ معلومات کے استعمال کیا۔ ابن خلکان نووی، وغیرہ نے بھی اس سے استفادہ کیا" بعض اس کے نقش قدم پر چلے ہیں چنانچہ ابن ندیم نے بیان کیا ہے کہ وکیع القاضی نے اپنی کتاب الشریف میں وہی طرز بیان اختیار کیا ہے۔ جس طرز پر ابن قتیبہ کی کتاب المعارف لکھی گئی ہے۔ صاحب کشف الظنون نے لکھا ہے کہ ابن جوزی کی کتاب تلیق فہوم الماثرۃ فی التاريخ والسیرۃ کتاب المعارف کے اسلوب کا نتیجہ کمتری ہے۔

اخیر میں ہم اس کتاب کے متعلق خود مصنف کی نصیحت کو جو کہ بالکل مبنی بر حقیقت ہے، پیش کرتے ہیں :-

لے یہ امر یقینی ہے کہ بہت سے راویوں نے ابن قتیبہ کے پاس نہ بانی روایات بیان کیں جو سب سے پہلے اسی نے قلمبند کیں۔ جرمن ایمپایر کتاب المعارف ص ۷، زیدان لکھتا ہے: حدیث قبیل اکتبا لتاریخ العام ومن اقتلہما۔

وقد شطت عليك تعلم ما في هذا الكتاب وتعرفه ولواطته وذكوت
 ما بك عنه الغناء أكثر دهرك اتعبتك وكددتك و اوجتلك الى ان تلفظ
 منه شيئاً للمعرفة والحفظ وتنبذ منه شيئاً فكفيتك ذلك واحتطت
 لك فيه بالبلغ الاحتياط وعيرت على نظري بنظر الحفاظ من اخواننا
 والشاب وادجوا ان اكون قد بلغت لك فيه همهة النفس وثلم الفؤاد
 ولنفسى ما املت في تبصيرك وادشارك من توفيق الله وحن الثواب
ضروري نوٹ :

کتاب المعارف کی ترتیب میں دو ایک سقم قابل توجہ ہیں :-
 (۱) ”عرب کے ہمنام قبیلوں اور خاندانوں کا تذکرہ : اسے اس کتاب کے
 بعد ہونا چاہئے تھا جو کہ صفحہ ۵۵ پر تمام ہوتا ہے ۔

(۲) ”ضرب الامثال کفر من حماد اور احق من دغہ (صفحہ ۳۰) کا
 ذکر باب قصص قوم جری الشل باسمائیم (صفحہ ۳۹) میں ہونا چاہئے تھا“

سجاء اللہ

میکلوڈ عریک سٹوڈنٹ

میرزا بیدل

(قسط دوم)

مرزا بیدل کے تعلقات

اس میں شک نہیں کہ مرزا بیدل نہایت سیرچشم اور قناعت پیشہ واقع ہوئے تھے۔ لیکن ان کے رقیات اور دیگر تصانیف سے واضح طور پر معلوم ہوتا ہے کہ اس استغنا اور گوشہ نشینی کے باوجود ان کے تعلقات اس زمانہ کے سربراہان امراء و وزراء اور نامور اہل علم کے ساتھ نہایت گہرے تھے۔ وہ ان کی شادی اور غم میں شریک ہوتے تھے۔ باقاعدہ تہنیت نامے اور تعزیت نامے تحریر کرتے تھے۔ تحفے تحائف اظہارِ تشکر کے ساتھ قبول کرتے تھے۔ تصنیفات ان کے نام معنون کی جاتی تھیں۔ ان کے کلام میں اصلاح دی جاتی تھی وغیرہ وغیرہ جس سے معلوم ہوتا ہے کہ مرزا کشمکش حیات سے گھبرائے ہوئے نرے خشک اور گوشہ نشین زاہد ہی نہیں تھے۔ بلکہ انزوا سے دلدادگی اور روحانیت میں انہماک رکھنے کے باوجود یہ بھی جانتے تھے کہ تکمیل نفس کے لئے خلق اللہ کے برگزیدہ اشخاص سے میل جول کس قدر مفید اور سودمند ثابت ہو سکتا ہے۔ فضلاء عصر میں وہ مخصوص حیثیت رکھتے تھے اور ذاتی خوبیوں۔ عمدہ خصائل۔ خداداد ذہانت اور روحانی جاذبیت کے باعث اکثر جلیل القدر مقبداروں کے ساتھ ان کے گہرے تعلقات تھے۔ ہم ذیل میں بعض ان اشخاص کا ذکر کرینگے جن کے ساتھ میرزا کو خصوصیت کے ساتھ رابطہ اتحاد رہا اور مرزا

داعی اجل کو بلیک کہا۔ ان کے تین فرزند تھے۔ لطف اللہ - عنایت اللہ اور میر کرم اللہ - سرکار شاہی سے نمبر اول کو شکر اللہ نمبر دوم کو شاکر خاں اور نمبر سوم کو عاقل خاں کے خطاب عنایت ہوئے۔

بیشک یہ صحیح ہے کہ نواب شکر اللہ خاں سہارنپور - میوات وغیرہ کے حاکم رہے ہیں۔ کیونکہ بیدل کے ہاں بھی دو تین رقبے ایسے ملتے ہیں جن میں سہارنپور - فتح میوات اور عطاء میوات کا ذکر آتا ہے۔ نیز یہ بھی درست ہے کہ ان کے تین فرزند تھے۔ اور ان کے نام لطف اللہ، عنایت اللہ اور کرم اللہ تھے۔ لیکن ہمیں افسوس سے لکھنا پڑتا ہے کہ لفظ ”شکر اللہ“ جو باپ بیٹے کے لئے رفات میں بلا تیز استعمال ہو رہا ہے۔ ہمیں اس قدر شبہات میں ڈال دیتا ہے کہ صفحہ ۱۱۴ کے رقبے کو مد نظر رکھتے ہوئے ہم نواب شکر اللہ خاں کی تاریخ وفات کے مسئلہ میں مولانا آزاد کیساتھ اتفاق یا اختلاف کرنے میں لمحہ بھر کے لئے مذذب ضرور ہو جاتے ہیں۔ لیکن بعض دیگر وجوہات کی بنا پر جنکا ذکر ذیل میں ہوگا ہم یہی رائے قائم کرتے ہیں کہ یہاں شکر اللہ سے مراد غالباً شکر اللہ خاں نمبر دوم ہیں۔ کیونکہ پہلے پہل ۹۷ء میں شاہی افواج نے نواب شکر اللہ خاں کی سرکردگی میں میوات کو تسخیر کیا ہے۔ اس لئے قدرتی طور پر یہی گمان گذرتا ہے کہ خان موصوف الذکر کو میوات کی حکومت ۹۷ء میں یا اس کے قریب دربار شاہی سے عطا ہوئی ہوگی۔ دوسرے رقبہ مندرجہ

۱۷ ہربانی ہائے خانصاحب الطان مناصب و التفات ہائے میر صاحب کرم مناقب از عالم تقریر بیرون است و از میالہ تعداد افزون - گاہے یہ مقتضائے بے اختیاری سرے یہ سہارنپور سے کشد و یاد گراہی محبت خود را در خدمت فیض مناقب ایشان دے دے دہد با طعائے شغل ہائے بے کسی اگر آب است در ان جا است ۹۷ء

۱۷ دوشم از گردون نہ آمد کہ خان دلنواز کرد در یک دم زدن بنیاد میواتی خراب

حاشیہ بنام شاکر خان سے یہ بات معلوم ہوتی ہے کہ ^{۱۱۱۱} سالہ میں شکر اللہ خاں کے منجھلے بیٹے شاکر خان کو شاہجہاں آباد کی حکومت ملی۔ تیسرے ^{۱۱۱۲} سالہ میں شکر اللہ خاں کے چھوٹے بیٹے کرم اللہ خاں کو منصب خانی عطا ہوا۔ ان واقعات کو دیکھ کر ہمیں خیال گذرتا ہے کہ اس وقت نواب شکر اللہ خاں وفات پا چکے ہونگے اور ان کے فرزند اپنے والد کی اعلیٰ خدمات کے عوض میں شاہی نوازشات سے سرفراز ہو رہے ہونگے۔ چنانچہ شاکر خاں کو شاہجہاں آباد کی حکومت ملی اور کرم اللہ خاں کے منصب میں اضافہ ہوا۔ اسی طرح شکر اللہ خاں کو جنہیں اپنے باپ کا خطاب ورثہ میں ملا تھا۔ حکومت میوات عنایت ہوئی ہوگی ۴ صفحہ ۸۹ کے ایک رقمہ سے معلوم ہوتا ہے کہ ^{۱۱۱۹} سالہ میں شکر اللہ خاں کے منصب میں اضافہ ہوا۔

(بقیہ حاشیہ ص ۶)

- بے تکلف جت میواتی و جاٹ و راجپوت تانگہ دو پائمال حکم آن نصرت رکاب
یک جہاں خفاش رابر تے زائے گش بس است آفتاب است آفتاب است آفتاب (ص ۱۲۴)
- ۳۳ منصب حکومت میوات علی گزشتہ درجات بہ جناب جلالت منقبت مقصد نصرت و اقبال مصدر اثر جاہ و جلال نص نشاء تحقیق قدر جو بہ توفیق سرکوب بداندیشی دشمنان نوید جمیت دوستان خالص مبارکباد ص ۱۱۴ ، نمبر ۳ کے ہر فقرہ سے سال عطا میوات ^{۱۱۱۲} سالہ برآمد ہوتا ہے۔
- ۳۵ شکر امر و زکریا بہار وفاق رنگ و پوسے شگفتگی ہم اند
لے خدا فضل کن کہ این گھلا ہمہ لطف و عنایت و کرم اند
- ۳۵ اقتدار بہار ملک و مال، استقلال علم و عمل، دستگاہ علامت جاہ و جلال ... حکومت مبارک شاہجہاں آباد بھان صاحب کو اکب لوام مبارکباد ص ۱۵۹
- (حاشیہ ص ۶) بیشک کرم انتساب جم کو اکب فیض رکاب ناز و نعمت دستگاہ خالص صاحب افلاک درگاہ عطاے ہر سپہر آستان والی ملک کرم اللہ خاں بمناسب خانی مبارکباد،

شکر خدا کہ صاحب مار از فضل حق جمعیت اخوان اقبال سرمدی است
 ناشکر این عطیہ بیرون آید از حساب تاریخ و مراتب تائید ایزدی است
 ۱۰۹۰ھ

مرزا بیدل کے رقعات میں چند رقعے ایسے بھی موجود ہیں جن سے معلوم ہوتا ہے کہ نواب شکر اللہ خاں ملکی مہمات اور سیاسی معاملات میں مہمک رہنے اور اپنے فرائض منصبی کو سرگرمی کے ساتھ سرانجام دینے کے باوجود اپنے علمی اور ادبی ذوق کو برقرار رکھنے اور ترقی دینے میں ہمیشہ ساعی رہے۔ زمین شعر میں طبع آزمائی کرتے اور اپنا نتیجہ فکر مرزا کے پاس اصلاح اور مشورہ کی غرض سے ارسال کرتے تھے۔ اس امر کا ثبوت صفحہ ۹۵، ۱۰۲، ۱۲۳ کے رقعات سے ملتا ہے۔

کمال فن کے لحاظ سے نواب شکر اللہ خاں ایک اچھے خاصے نقاد تھے۔ انہیں ماہر فن جان کر مرزا نے اپنی کئی تصنیفات ان کے نقد اور تبصرہ کے لئے بھیجی ہیں۔ جب مثنوی طلسم حیرت ارسال کرتے ہیں تو ایک رقعہ میں ناقدی زمانہ کی شکایت کرتے کرتے اس خیال سے کہ کتاب خان کے پاس پہنچنے والی ہے اطمینان اور خوشنودی کا اظہار اس طرح کرتے ہیں۔

شاد باش اے دل کہ آخر عقدہ ات دانی شود

قطرہ مامے رسد جائیکہ کہ دریا مے شود

شکر اللہ خاں نے اس مثنوی کے سر میں تلخیصی عنوان قائم کئے ہیں۔ یہ زمانہ ان بزرگوں کی دوستی کا ابتدائی زمانہ معلوم ہوتا ہے۔ کیونکہ مرزا خاں موصوف کی توجہ اور مہربانی کا تذکرہ عاقل خاں کے نام ایک رقعہ میں کر رہے ہیں۔ یہ بھی یاد رہے۔ کہ شکر اللہ خاں عاقل خاں کے داماد ہیں۔

”دیرین ایام خان سعادت عنوان یہ انگشاف مطالب طلسم حیرت عنوان ہامقرر نمودہ و مرآتے کہ خلاصہ مدعاے آن نسخہ است بصیقل تحریر زودودہ“ (رقعات)

مثنوی طور معرفت ارسال کرتے وقت مرزا نے مندرجہ ذیل سطور حوالہ قلم کی ہیں جو رقعات میں ص ۱۱ پر ملتی ہیں:-

’معنی نوازا طور معرفت از هجوم دیدہ انتظار سامان یک عالم چراغاں است
و بہ ہوائے نثار آن کلیم امین حقیقت صد ہزار گوہر معنی پدا ماں ... درین
وقت آرزوئے بیتاب ہوا پرست این متنا است کہ رابطہ اجزائے تفرقہ
امکان اوراق انتظار بیدلان برگرداند و دیدہ مشتاق را ہم چہنم نقش پا
بہ مطالعہ قدمبوسی رساند“

اپنی نظم گل زرد و خاں کی خدمت میں روانہ کرتے وقت مرزا رقم طراز ہوتے ہیں:-
”اقبال رنگینہائے این گلدرستہ منظر نگاہ معنی بین است و معراج خرمیہا
این گلشن مطالعہ بہار آفرین“ رقعات ص ۱۳

شکر اللہ خان بیدل کے کلام سے سید شغف رکھتے ہیں۔ مرزا کے دور رقعات سے
معلوم ہوتا ہے کہ انہوں نے مرزا کے دیوان کا انتخاب بھی تیار کیا تھا۔ چنانچہ بیدل
نے اس موقع پر یہ معنی خیز جملہ لکھا ہے ”لطف کریم بہانہ جوست ہر کرا پسندید
پسندید و ہر چراغ برگزیدہ برگزیدہ“ ایک اور جگہ مرزا نے شکر اللہ خان کا ان الفاظ میں شکریہ
ادا کیا ہے:-

سجدہ شکر را جبین نیاز بار مستہاست کہ اجزائے پریشاں مقال دور گرداں
بساط حضور را بر شئیہ نظر تامل شیرازہ پیمائی اقبال تحسین مے فرایند و اوراق خراں
فرسائے مہجوران گلشن قرب را از توجہ حفظ الغیب بہ گلدستہ ہائے ستاینند“
نواب شکر اللہ خان کے نام مرزا کے بعض ایسے رقعے بھی ہماری نظر سے گزرے
ہیں جو اس وقت کے بعض تازہ سخن و افغان پر روشنی ڈالتے ہیں:-

مندرجہ ذیل قطعہ سے جو ایک رقعہ کا ضمیمہ ہے معلوم ہوتا ہے کہ ماجی رام نروکہ؟

باعنی ہو کر میوات کے پہاڑوں میں مطلق العنان پھر رہا تھا۔ اسکی سرکشی کی بنا پر شکر اللہ خاں اسکی سزا دہی کے لئے گئے۔ دونوں کے درمیان لڑائی ہوئی۔ جس میں بابجی نے شکست فاش کھائی اور بھدہ شکل جان بچا کر فرار ہوا۔ اس جنگ کی تاریخ وقوع جو بروئے حساب جل ۹۷ء ہے۔ اس طرح بیان کی گئی ہے :-

سرخیل نروکہ مابجی رام د۹۱	از باد بروت پشتم در دست
بابغت پسر کہ ہر کہ امش	چون کہ سرے بہ تیغ نے زد
عمرے در کوہسار میوات	مے بود چون خرس از خودی مست
باشکر خان آسمان جاہ	گر دید طرف از فطرت پست
یعنی بہ پناہ قلعه کوہ	بر جنگ مبارزان کمر بست
بگرتخت بصد ہزار تشویش	تا از دم تیغ بے امان است
در تار بخش مہندس فکر	فرمود دل نروکہ بشکت دم ۱۲۶

مرزا نے رقمہ ذیل میں یورش دکن، تسخیر بیجا پور اور گوکندہ کی تاریخ میں ذیل

کا قطعہ لکھا ہے :-

شاہ عالمگیر یعنی حضرت اورنگزیب	آنکہ دارد تکیہ بر شمشیر اوج و ظفر
عرش از اقلیم دہلی گرد آہنگ خراج	تا کند بنیاد شاہان دکن زیر و زہر
اولیں سالیکہ فتح ملک بیجا پور بود	در غل و زنجیر رفت اسکندر از طوق و کر
تاخت بر گلکندہ را بات فخر سال دوم	ہیچنان بر قلب قطب الملک طوفان دوسر
گشت از روئے جیل درویدہ اہل حساب	سال فتح اولین جہشید نصرت جلوہ گر
خواستہ روشن شود آئینہ فتح دوم	داد شوخیہائے اوراکم درین مصرع خبر
ہست یک معنی کہ تعبیر از دو تار بخش کنند	اعظم مطلوب فتح بادشاہ نامور

مرزا ایک اور رقمہ بنام شکر الدخان میں اسلام آباد کی بد نظمی۔ دہلی کے سفر۔

عاقل خاں سے ملاقات اور شاہجہان آباد میں مستقل رہائش اختیار کرنے کی خواہش کا ذکر کرتے ہیں۔ اس کا تذکرہ ہم اپنی پہلی قسط میں کر چکے ہیں۔

مرزا کے منانات سے معلوم ہوتا ہے کہ نواب شکر اللہ خاں کی وفات کے بعد مرزا اور نواب صاحب کے بیٹوں کے درمیان سابقہ تعلقات برابر جاری رہے۔ مرزا انہیں مختلف تقاریب پر رقعات لکھتے رہے ہیں اور ان رقعات کا انداز نہایت مخلصانہ ہے ذیل میں چند رقعے بہ غرض وضاحت پیش کئے جاتے ہیں :-

جب شکر اللہ خاں کو میوات کی حکومت دربار شاہی سے ۱۱۱۲ھ میں عطا ہوئی تو مرزائے انہیں ایک رقم مبارک باد کے طور پر لکھا۔ اس رقم کا ہم پہلے ذکر کر چکے ہیں۔
شکر اللہ خاں کے بیٹے کی تاریخ پیدائش مرزائے ذیل کے رقم میں لکھی ہے۔
اس رقم کے ہر فقرہ سے سال ۱۱۱۱ھ برآمد ہوتا ہے :-

”خرمیہائے بہار آگہی، سرسبز یہائے عید شاد ہنشی، فلک دگاہی مراتب پائیدگی
رفیع الثانی ۱۱۱۱۔۔۔۔۔ مبارک صد“

شکر اللہ خاں کی مطلوبہ کے فوت ہونے پر مرزائے نہایت افسوسناک الفاظ میں صفحہ ۱۷۰ پر اظہار غم کیا ہے۔ رقعات صفحہ ۱۷۸، ۱۷۹، ۱۹۵، ۲۱۲ سے معلوم ہوتا ہے کہ شکر اللہ خاں نے جاٹوں اور راجپوتوں کی تنبیہ کا بار اپنے ذمہ لیا تھا اور حیدر آباد دکن کی طرف لشکر کشی بھی کی تھی۔

اسی طرح شاکر خاں کے ساتھ بھی مرزا کی باقاعدہ خط و کتابت کا سلسلہ جاری رہا۔ جب شاکر خاں کو ۱۱۱۲ھ میں شاہجہان آباد کی حکومت ملی تو مرزائے ایک رقم میں جس کا ہم پہلے ذکر کر آئے ہیں اظہار مسرت کیا ہے۔ اس رقم کے ہر فقرہ سے تاریخ سال ۱۱۱۱ھ برآمد ہوتی ہے۔

شاکر خاں کے ہاں لڑکا پیدا ہونے پر مرزائے خان کو ایک رقم مبارک باد میں لکھا

اور مندرجہ ذیل اشعار میں تاریخ ولادت بیان ہوئی

این گل کہ ز رنگش چمن صبح شکفت افسردگی از طبیعت امکان رفت

تاریخ بہار اور سروس تحقیق جمعہ نہم جمیعہ الآخر گفت

مرزا کے متعدد رقعوں سے معلوم ہوتا ہے کہ شاکر خاں نے بھی دکن کی طرف فوج کشی کی تھی۔ چنانچہ ہم یہاں صرف مرزا کے اس رقعہ کا حوالہ دیتے ہیں جس میں انہوں نے بیان کیا ہے کہ شاکر خاں ان کے لئے دکن میں بادشاہ وقت سے جاگیر حاصل کی تھی۔ لیکن مرزا نے جاگیر قبول نہیں کی تھی اور اس احسان کے شکریہ میں شاکر خاں کو صفحہ ۷۷ کا رقعہ ارسال کر دیا تھا۔

جہاندار شاہ نے شاکر خاں کو فوج کے ہراول کے لئے منتخب کیا تھا۔ اس کا ذکر مرزا نے صفحہ ۸۹ کے رقعہ کے ایک شعر میں کیا ہے۔

خلقے درین گنج سعادت میرفت آخر گہر نیاز شاکر خاں سفت

گفتم تچہ نویسم رسم تاریخش رضواں بدل اسرار درجنت گفت

مرزا اور کرم اللہ خاں کے درمیان بھی ہمیشہ خط و کتابت ہوتی رہی۔ ۱۱۱۲ھ میں جب انہیں منصب خانی ملا تو مرزا نے انہیں مبارک یاد رکھی۔ اس کا ذکر پہلے ہو چکا ہے۔

کرم اللہ خاں کے ہاں لڑکا اور لڑکی پیدا ہونے پر مرزا نے ایک رقعہ تہنیت کے طور پر لکھا۔ اس رقعہ کے ہر فقرہ سے تاریخ پیدائش ۱۱۱۲ھ برآمد ہوتی ہے ۱۱۱۲ھ بہ خوف طوالت ہم مرزا بیدل کے دیگر رقعات جن میں نواب شکر اللہ خاں اور ان کے بیٹوں کے حالات ملتے ہیں نظر انداز کرتے ہیں۔

نظام الملک | مرزا کے چھ سات رقعے نظام الملک آصف جاہ کے نام پر ہیں۔

نظام الملک کا نام چیتلیج خاں ہے۔ وہ نسلاً ترک تھے۔ امرائے عالمگیری میں مخصوص

حیثیت رکھتے تھے۔ دہلی کی وزارت اور دکن کی حکومت بھی ان کے سپرد رہی۔ سیدوں کے زوال کے بعد ان کا تسلط دکن پر مستحکم ہو گیا۔ اور وہاں اپنی سلطنت کی داغ بیل اس قابل ستائش طریقہ پر ڈالی کہ ان کا خاندان دکن کے زرخیز علاقہ پر آجنگ تابض چلا آتا ہے۔

آزاد بلگرامی اپنی تصنیف سروآزاد میں لکھتے ہیں کہ نظام الملک بیدل کے شاگرد تھے۔ ظن غالب ہے کہ آزاد اپنے اس بیان میں صحیح ثابت ہوں۔ کیونکہ مرزا اپنے ایک رقعہ میں نظام الملک کی ایک غزل کی جستکی کے متعلق لکھتے ہیں :-

”مہید غزل تازہ چہ قدرا فون معینہائے جربستہ داشت“ ص ۲۰۳

جس سے معلوم ہوتا ہے کہ نظام الملک اپنا کلام مرزا کے پاس بھیجتے رہتے تھے۔ مرزا کے ایک اور رقعہ صفحہ ۸۴ سے معلوم ہوتا ہے کہ نظام الملک نے مرزا سے ان کا دیوان اور مثنوی بھیجنے کی درخواست کی تھی اور ان کی خواہش کے مطابق مرزا نے یہ کتابیں ارسال کی تھیں۔

رقعہ صفحہ ۱۰۷ سے معلوم ہوتا ہے کہ مرزا برائے تین ماہ دستوں کی بیماری میں مبتلا رہے اور نظام الملک کو ان کے سفر کی تقریب پر الوداع نہیں کہہ سکے۔

عاقل خان | مرزا نے متعدد رقعات عاقل خاں کو بھی لکھے ہیں۔ ان رقعات میں ایسا مواد محفوظ ہے۔ جسکی بنا پر ہم کہہ سکتے ہیں کہ عاقل خاں اور مرزا کے تعلقات نہایت خوشگوار تھے۔ نیز یہ بھی خیال ہوتا ہے کہ امرائے عالمگیری میں مرزا کو سب سے پہلے عاقل خاں ہی سے ملنے کا اتفاق ہوا۔ اور خان موصوف کی وساطت سے ان کا تعارف ذاب شکر اللہ خاں کے ساتھ ہوا۔

ایک رقعہ صفحہ ۸۱ سے معلوم ہوتا ہے کہ مرزا نے عاقل خاں کے ساتھ وعدہ کیا تھا کہ میں تمہارے دربار میں حاضر ہوں گا۔ لیکن چند مجبوریوں اور پریشانیوں

کی بنا پر وہ اپنا وعدہ ایفانہیں کر سکے۔ اور معذرت میں مندرجہ ذیل الفاظ تحریر کئے :-

فریاد رسا دلیل افسردگیہا غیر ازین چہ خواہد بود کہ وعدہ آن قرب سعادت بہ بعد این ہمہ مدت کشید و شاید نارسائیہا پیش ازین چہ خواہد نمود کہ سررشتہ پرواز ابن قدر بعقدہ نفس آرائی آرمید ۵

ندام شعلہ افسردہ ام یا گردنناکم کہ تا از پانستم نقش پائے خوشین گشتم
نیز اس رقعہ سے یہ بھی معلوم ہوتا ہے کہ مرزا نے اپنی مثنوی محیط اعظم کو اپنی کاپی اور غفلت کا وسیلہ آمرزش جان کر خان موصوف کے پاس ارسال کی :-
”محیط اعظم را کہ ساقی نامہ ایست مخترع افکار دعاگو۔ یا منتجبہ از غریبات خیال رنگ و بو وسیلہ آمرزش تصور نموده ببادگاہ قبول معذرت فرستاد“

صفحہ ۱۵ کے ایک رقعہ سے ظاہر ہے کہ مرزا نے اپنی مثنوی طلسم حیرت عاقلان کے نام نامی پر معنون کی تھی۔ اسی طرح صفحہ ۱۳۲ کے ایک رقعہ سے معلوم ہوتا ہے کہ مرزا نے مثنوی طور معرفت کا خاتمہ عاقلخان کے پاس بھیجا تھا اور بعد عجز و نیاز گدازش کی تھی :-

”اگر در جناب خلد انتساب قبول برگ سیرے بیزد گلدستہ آرائے یک عالم فرق افتخار است“

مرزا کے دیگر رقعات کو نظر انداز کرتے ہوئے ہم ان کے ایک رقعے کے وہ دو اشعار نقل کرنا چاہتے ہیں جو انہوں نے شاہ عالم کو اعظم شاہ پر فتح حاصل کرنے کے وقت عاقلخان کو مبارک باد کے طور پر لکھے تھے۔ ان ابیات سے معلوم ہوتا ہے کہ ۱۱۱۹ء میں شاہ عالم اور اعظم شاہ میں لڑائی ہوئی جس میں شاہ عالم نے فتح پاکر عمان سلطنت اپنے ہاتھ میں لے لی اور سربراہ آرائے سلطنت ہند ہوئے :

۱۔ لیکن یہ رقعہ کرم اللہ عاقلخان کے نام معلوم ہوتا ہے کیونکہ کرم اللہ کا خطاب بھی عاقلخان ہے۔

جلوس معدلت انوار بادشاہِ زمیں باین مربع اسرارِ داوہ اند نشان
شیوں رافت یزوالِ عللِ قدرتِ شان بہانِ خلیفہ رحمنِ معظمِ دو بہان

مندرجہ بالا اشعار سے اس بات کا پتہ چلتا ہے کہ اس وقت اعظم شاہ اور مرزا کے پرانے تعلقات منقطع ہو چکے ہونگے اور ان میں کسی قدر کشیدگی پیدا ہو چکی ہوگی۔ کیونکہ اگر یہ معاملہ نہ ہوتا تو مرزا اپنے سابق سرپرست کی شکست اور ہلاکت پر عاقل خاں کو رقعہ مذکورہ کے اشعار بالا بطور مبارک باد ہرگز نہ لکھتے۔

حسین علی خاں | مرزا بیدل کے رفاقت کی ایک اچھی خاصی تعداد حسین علیخان امیر الامرا کے نام پر بھی ہے۔ حسین علیخان قطب الملک سید عبد اللہ خاں کے چھوٹے بھائی تھے۔ یہ وہی سپہ ہیں جو خاندانِ مغلیہ کے زمانہ انحطاط میں محدود طاقت اور رسوخ کے مالک تھے۔

سرو آزاد کے مصنف صفحہ ۱۴۹ پر لکھتے ہیں کہ مرزا بیدل اور سید حسین علی خاں کے تعلقات اچھے تھے۔ جب سید حسین علیخان دکن کے نظم و نسق میں مصروف تھے تو مرزا نے انہیں ذیل کے دو اشعار لکھے۔

لے نشہ پیمانہ قدرت، بچہ کاری ہستی اثرے یا پئے تاراجِ خاری

مے در قدحی گلِ بسری جامِ بدستی رنگِ چینِ موجِ گلیِ جوشِ بہاری

لیکن جب انہوں نے بادشاہِ فرخ سیر کے ساتھ غداری کی تو مرزا نے مصرع ”سادات بہ وے نمکِ حرامی کر دند“ لکھا۔ اس مصرع کو عالمگیر شہرت ہو گئی۔ مرزا نے سیدیوں کے خوف سے لاہور کا رخ کیا اور عبد الصمد خاں ناظمِ لاہور کے پاس پناہ گزیں ہوئے۔ عبد الصمد خاں نے ان کا پرتپاک خیر مقدم کیا اور نہایت عزت و احترام سے اپنے پاس رکھا۔ جب سیدیوں کی طاقت اور زور میں زوال آنا شروع ہوا۔ مرزا شہنشاہِ بہان آباد واپس چلے آئے۔

مرزا کی تصنیفات اس واقعہ پر اگرچہ پوری روشنی نہیں ڈالتیں۔ لیکن ان کا لاہور میں آنا ثابت ہے چنانچہ :-

”وقتے غبارِ نافلہ تجرّوم از ساحتِ عرصہ دہلی بسیرِ پنجاب دامنِ عزمِ شکست
و درائے تحملِ خیال بہ پیش آہنگی سفرِ لاہور کمرِ شوق بر بست (چہار غصہ صفحہ ۵۳)
اسی سفر میں میرزا سرے نکو در میں بھی وارد ہوئے۔ میرزا کے پاس ایک زنگ
آلود چھرا تھا۔ اسکو نکو در کے کسی لوہار نے ان کی خواہش کے مطابق سان پر رکھ کر
درست کر دیا اور کوئی اجرت نہیں لی۔ اسی سفر میں صن ابدال بھی پہنچے ہیں۔ سفر
میں ایک برہمن ان کا ہمراہی تھا۔ جس سے حشرِ اجساد و قیامِ قیامت پر خوب خوب
بحث رہی اور میرزا اس کے پیچیدہ اعتراضات کی معقول تردید کرتے رہے (صفحہ ۳۲)
چہار غصہ

بلین خان

تنقید و تبصرہ

۱) اسلامی نظام تعلیم

یہ ایک چھوٹا سا رسالہ جرمن مستشرق ڈاکٹر ہانہ برگ کے ایک عالمانہ مضمون کا اردو ترجمہ ہے جس میں فاضل مستشرق نے اسلامی نظام تعلیم اور اسلامی مدارس کے طریقہ تعلیم پر مبصرانہ بحث کی ہے۔ یہ رسالہ سنہ ۱۸۵۷ء میں لکھا گیا۔ ظاہر ہے کہ اب سے اسی برس پہلے فاضل مصنف کو جو مواد میسر آیا۔ آج اس سے بہت زیادہ موجود ہے، اگر اسی مضمون پر آج کوئی مبصر قلم اٹھائے تو وہ اس کو بے انتہا وسعت دے سکتا ہے۔ تاہم اس مختصر رسالے میں بہت سی مفید اطلاعات ہیں اور فاضل مستشرق نے یہ ثابت کیا ہے کہ آج کل کی یونیورسٹیوں میں بہت سی روایات مسلمانوں کی قدیم درسگاہوں سے اخذ کی گئی ہیں۔ مثلاً درس کے وقت پروفیسر کا طبلisan یا گاؤن پہننا۔ مدارس کے اخراجات کے لئے ایقاف کا ہونا، درس دینے کے لئے سند یا اجازت کا حاصل کرنا وغیرہ، سب سے بڑی قابل قدر بات یہ ہے کہ مصنف نے مسلمانوں کی تعلیمی روایات کو اُس بیجا تعصب کی نظر سے نہیں دیکھا جو اب سے اسی برس پہلے یورپ میں عام تھا۔ بلکہ ان روایات کو عزت و احترام کے ساتھ بیان کیا ہے۔

ایک قابل افسوس کوتاہی اس مضمون میں یہ ہے کہ بیانات کی سند کہیں پیش نہیں کی گئی معلوم نہیں کہ یہ کوتاہی اصل مضمون میں ہے یا ترجمے میں اسناد کو قلم انداز کیا گیا ہے۔

اُردو ترجمہ جناب فضل کریم صاحب درانی بی۔ اے نے کیا ہے۔ فاضل مترجم کو ہم مبارک باد دیتے ہیں کہ انہوں نے نہایت کامیابی کے ساتھ اس فرض کو سہ انجام دیا ہے۔
ملنے کا پتہ :- قومی کتب خانہ ریلوے روڈ۔ لاہور (مطبوعہ ۱۹۳۲ء)

(۲) **عنقائے معانی** - غالب اور اس کے دلاویز ادبی و شعری کارناموں کا اعتراف ملک کی جانب سے جس وسعت و رنگارنگی کے ساتھ کیا گیا ہے اسکی تفصیل قابلِ نگارش نہیں۔ اس کے کلام کی دقت و پیچیدگی کو مد نظر رکھتے ہوئے آج تک بے شمار شرحیں لکھی گئیں اور آئے دن لکھی جا رہی ہیں۔ حال ہی میں جناب شیرعلی خاں سرخوش نے دو جلدوں میں ایک شرح لکھی ہے جو عنقائے معانی کے نام سے شائع ہوئی ہے۔ سرخوش صاحب کو تمام دوسرے شارحین سے کسی نہ کسی طرح اختلاف ہے۔ اور اختلاف رائے بری بات نہیں، ان کو شارحین سے خاص شکایت یہ ہے کہ انکی شرحیں طلبہ کے نقطہ نظر سے اپنے مقاصد کو صحیح طور پر کامیاب نہیں ظاہر کرتیں۔ چنانچہ سرخوش صاحب نے زیادہ تر طلبہ کے فائدے کو ملحوظ رکھتے ہوئے یہ شرح مرتب کی ہے۔ کتابت کی غلطیاں اور بدمنائی اور کاغذ و طباعت کی خرابی بھی ایسے نقص ہیں جو آئندہ اشاعت میں نہ ہونے چاہئیں۔ قیمت تین روپے *
ملنے کا پتہ :- پاپو لربک ڈپو۔ موہن لال روڈ۔ لاہور

(۳) **احسان عشق اور احسان عشق کا ضخیمہ** - لسان الحکمہ شمس العلماء جناب مولوی محمد عبدالرحمن صاحب شاطر کی قابلیت علمی و شاعری صوبہ مدراس میں مسلم

ہے جو محتج بیان نہیں۔ چنانچہ گورنمنٹ کی طرف سے ان کو خطاب شمس العلماء اور قوم کی طرف سے لسان الحکمہ انکو لقب ملا ہے۔ مدراس یونیورسٹی کے محقق اور ممبر ہیں۔ یہ سب امور ان کی شہرت اور قابلیت پر دال ہیں۔ ۱۹۲۵ء میں احسانِ عشق کے نام سے چالیس صفحات کا ایک رسالہ اور ۱۹۲۷ء میں سولہ صفحات کا دوسرا رسالہ موسومہ ضمیمہ احسانِ عشق ۲۶×۲۰ تقطیع پر چھپوایا تھا جسے حال میں مصنف نے اورینٹل کالج میگزین لائو کے دفتر میں بھیجا ہے۔ ان دونوں میں کلام نظم جناب شاطر کا ہے۔ دونوں کی نظمیں زیادہ تر اردو زبان کی ہیں اور کم کم فارسی۔ پہلے رسالہ میں مصنف کی مختصر لائف بھی ہے۔ خواہ بندہ ہوں یا سباعیات و رباعیات و مثانیات تقریباً سب کا وزن رباعی ہے۔

کلام سے وسعت معلومات مصنف کا پتہ چلتا ہے۔ عنصر مذہب غالب ہے جو مولوی صاحب کی دینداری پر دال ہے۔ تخیل خوب ہے۔ صفائی اور روانی بھی کلام میں پائی جاتی ہے۔ یورپین خیالات کی تردید و تعلیظ اور مسلمات اسلامی کی تصدیق شاعرانہ انداز میں فرماتے ہیں۔ پیشوا یا ان دین سے اظہارِ عقیدت و ارادت بھی کافی ہے۔ البر۔ محسن۔ اقبال۔ سرسید و غالب کے مدح بھی ہیں۔ جس سے ان کی نیک نیتی۔ حسن ظن اور خوش خلقی نمایاں ہے۔ برہنہ سنت شاعری کہیں کہیں اپنی بھی مدح کی ہے۔ کلام سے جامع معلومات مشرق و مغرب ہوا معلوم ہوتا ہے۔ یورپین مسلمات جدیدہ خلاف مذہب کی تنقیص و تردید بطور خطابات شعریہ اچھے عنوان سے فرماتے ہیں۔ عیب البلاء جسکو اہل فن عیب فاحش مانتے چلے آتے ہیں۔ مولانا نجیال توسع میدان شاعری اپنے لئے جائز قرار دیتے ہیں۔ طباعت و کتابت و کاغذ بُرا نہیں قیمت و دونوں رسالوں پر تحریر نہیں اس لئے کہہ سکتے ہیں کہ مصنف سے مفت ملتے ہوں گے۔

۴۔ گلزارِ عثمانی

مولوی محمد عبدالقوی صاحب المتخلص بہ فانی اکیم اے (علیگ) لکھنؤ یونیورسٹی کے

فارسی لکچر کرنے اپنے نو تصنیف نو قصائد بزبان فارسی حال میں شائع کئے ہیں۔ نواں قصیدہ تقریباً ستمزدائی شہزادگان والا نشان اعلیٰ حضرت حضور نظام بالقابہ دام ملکہ و سلطانی کی تہنیت میں ہے اور باقی آٹھ حضور نظام کی مدح میں ہیں۔

پہلے قصیدہ کی بحر اور قافی وہی ہیں جو قافی کے مشہور قصیدہ کے ہیں جس کو قافی نے مدح مرزا قلی خاں میں کہا ہے اور جس کا مطلع یہ ہے (قافی)،
نسیم خلد میوزد گمزد جوئبارہ کہ بوے مشک میدہ ہولت مرغزارہ
اسکے جواب میں جناب قافی مطلع ذیل ارشاد فرماتے ہیں۔

نایں گل است و یا سمن بطرف جوئبارہ بہار کرد غنبریں ہواسے مرغزارہ
ساتواں قصیدہ عربی کے مشہور قصیدہ کے جواب میں ہے جسکو عربی نے مدح میں امیلیونین حضرت علی علیہ السلام کے فرمایا ہے جس کا مطلع یہ ہے۔

اے مرتفع رنبت ذات تو نشان علم کلک گہر نشان تو رطب اللسان علم
جناب قافی بھی بہ نتج عربی ممدوح سے مخاطبہ کرتے ہوئے مطلع یوں تحریر کرتے ہیں۔
لے ذات تو بدرہمہ میزبان علم باشد فیض تو ہمد تاب تو توان علم
جس طرح علم جناب امیر شہرہ آفاق ہے۔ علم پروری حضور نظام بالقابہ بھی اظہر من الشمس ہے جو محتاج بیان نہیں

دوسرا قصیدہ بھی عربی کے مشہور قصیدہ کے جواب میں ہے۔ جس کو عربی نے مدح جلال الدین اکبر میں کہا ہے۔ جبکہ اکبر کو دین آتش پرستی کی طرف میلان تھا۔ اسی وجہ سے رویت آفتاب کو اختیار ہے۔ جس کا مطلع یہ ہے۔

اے دل معنی سرشتت راز دان آفتاب تا ابد بر خوان دولت میہمان آفتاب
اس کے جواب میں جناب قافی مطلع ذیل لکھتے ہیں:-

ہے شہر سولہ دولت تو جمعہ سان آفتاب آستان قصر جاہت آسمان آفتاب

تیسرا قصیدہ بھی قافانی کے مشہور قصیدہ کے جواب میں ہے۔ جس کو قافانی نے مدح محمد شاہ غازی شہنشاہ ایران میں کہا ہے۔ جس کا مطلع یہ ہے ۵

ساقی بدہ رطل گرانے کے کہ وہاں چورد
اندہ بروغم بشکر و شادی و دہر جاں پرورد

اس کے جواب میں جناب قافی ارشاد فرماتے ہیں ۵

بادہ ہمہ وقت روان بر رخ گلستان پرورد
در دل ہمہ شادی و دہر جان پزیران پرورد

قافانی نے اگرچہ دونوں قصیدوں میں صنعت تسمیط کو التزاماً صرف کیا ہے۔ جناب قافانی کے قصیدہ میں بھی کہیں کہیں کسی مصرع میں تسمیط پائی جاتی ہے۔

چوتھا قصیدہ بھی اسی بحر اور اسی ردیف و قافیہ میں ہے۔

آٹھواں قصیدہ وہ قافیہ اور ردیف رکھتا ہے جسکو خاقانی نے غیاث الدین بن محمود بن ملک شاہ کی مدح میں کہا ہے۔ جس کا مطلع یہ ہے ۵

ماقننہ بر تو ایم و تو فتنہ بر آئینہ
مارا نگاہ در قوت ترا اندر آئینہ

جناب قافی نے قافیہ و ردیف تو یہی اختیار کیا ہے مگر بحر اور ہے اور مطلع اس کا یہ ہے۔

از جمال روئے زیبا شد منور آئینہ
کر و عکس مطلع خورشید خاور آئینہ

تختیہاں۔ شوکت الفاظ اور ترنم ان قصائد میں پائے جاتے ہیں جو شاعری کے لئے

ضروری ہیں۔ اگر یہ کہا جائے کہ خاقانی۔ ظہیر۔ عرفی اور قافانی کا باحسن وجہ تتبع کیا ہے۔

تو بیجا نہ ہوگا۔ اہل زبان کا اس طرح تتبع زبان آموز سے دشوار ہے۔ چہاں ہی ردیف و جڑنگی

قافیہ بھی پائی جاتی ہے۔ ان مشکل قوانی و ردیف میں قلم اٹھانا کوئی آسان کام نہیں جب

ممدوح اس لئے ہے تو مدح اعلیٰ کیوں نہ ہو۔

صدغہ نو بہر پہلا شعر یہ ہے ۵

آنچہ در مغرب بود از علم بہر اٹلاش
خامہا در دست دارد تیرہ جان آفتاب

اٹلاش کی ترکیب اٹلا۔ اور شش ضمیر یا اش سے ہے جس پر الف بوجہ تعدد تلفظ وقت

ضرورت برٹھا لیا کرتے ہیں۔ اہل ایران جن الفاظ کے آخر میں ہمزہ ہوا ہے جہاں باقی رکھتے ہیں وہاں اکثر حذف بھی کر دیتے ہیں۔ اس صورت میں الماء بقاعدہ اہل فرس الما بر وزن فعلن رہ جاتا ہے۔ پھر جن الفاظ کے آخر میں الف ہوا ان پر یائے زاید کا اضافہ بھی کر دیتے ہیں۔ اس بنا پر یہ لفظ الما سے بھی ہو سکتا ہے۔ ان امور کو مد نظر رکھتے ہوئے ذیل کی صورتیں ہو سکتی ہیں۔ الما اش یا الما یش بر وزن مفعولن۔ الما شش بر وزن فعلان۔ الما شش بر وزن فاعلن اس شعر میں نظم ہوا ہے۔ ممکن ہے صحیح ہو مگر میری نظر سے نہیں گذرا۔ کسی کی نظر سے گذرنا دلیل غلطی نہیں۔ اگرچہ صحت میں اچھی کوشش کی گئی ہے مگر محدودے چند کتابت کی بھی غلطیاں ہیں۔ صفحہ ۳۷ پر یہ مطلع ہے۔

تو ہستی بجان میزبان خلیفہ دو فرزند تو مہمان خلیفہ

کاتب نے بجائے میہمان مہمان لکھ دیا۔ جب تک اس مصرع میں یہ لفظ اشباع کے ساتھ نہ ہو وزن منکسر رہتا ہے۔

چونکہ قصائد مدح اعلیٰ حضرت حضور نظام بالقایہ میں ہیں۔ لہذا ان کا نام گلزار عثمانی رکھا گیا ہے۔ ۲۶ × ۲۰ تقطیع پر مع ٹائٹل پچاس صفحات ہیں۔ کاغذ کتابت اور طباعت سب خوب ہیں۔ مجلد کی قیمت سو روپیہ اور غیر مجلد کی ایک روپیہ ہے۔ اسی پریس محمود نگر لکھنؤ سے یہ کتاب ملتی ہے۔

رسالے

(۱) ہندوستانی۔ صوبہ متحدہ الہ آباد کی 'ہندوستانی اکیڈمی' کا سالہاں رسالہ ہے

جو ڈاکٹر تارا چند ایم۔ اے پروفیسر ڈاکٹر عبدالستار صدیقی ایم۔ اے مولوی سید محمود حسن

رضوی ایم۔ اے منشی دیان رائے نگم بی۔ اے (ڈیڑ زمانہ) اور مولوی اصغر حسین (سکریٹری)

کی ادارت میں جاری ہوا ہے۔ زیادہ تر اردو علم و ادب کے متعلق مضامین شائع ہوتے ہیں۔ اور ان کے لب و لہجہ میں عام تحقیق و تدقیق اور تنقید و نقص کے علاوہ زبان و بیان کی آسانی کو بھی رائج کرنے کی کوشش کی جاتی ہے۔ اکیڈمی تمام ملک میں وہ پہلی اور تنہا علمی انجمن ہے جو حکومت کی مالی امداد سے بروئے کار آئی ہے اور اپنی بساط کے مطابق اردو اور ہندی زبانوں کی علمی و ادبی خدمات انجام دے رہی ہے۔ چنانچہ وہ متعدد تالیفات جو انٹاک اکیڈمی کی جانب سے شائع ہو چکی ہیں۔ اسکی سرعت رفتار اور ترقی کا کافی ثبوت ہم پہنچاتی ہیں۔

’اردو‘ معارف‘ اور اورینٹل میگزین کیساتھ ہندوستانی ہی وہ رسالہ ہے جو خالص اور ٹھوس علمی خدمت کو اپنا مقصد زندگی قرار دیتا ہے اور ہمیں مرست ہے کہ ہم ملک کے علمی حلقہ کو اس نئے رسالے کی قابل قدر ادبی خدمات کی طرف توجہ دلا رہے ہیں۔

رسالہ ٹائپ میں شائع ہوتا ہے اور ٹائپ کی خوبصورتی قابل داد ہے۔ سالانہ قیمت پانچ روپے ۷۰ لٹے کا پتہ: ہندوستانی اکیڈمی صوبہ متحدہ الہ آباد

(۲) الضیاء - مادہ پرستی کے اس دور عروج میں عربی تحریر و تقریر اپنے انتہائی انحطاط کو پہنچ چکی ہے۔ کیونکہ حالات سے مجبور ہو کر امت کے اعلیٰ طبقہ کو علوم عربیہ کی طرف توجہ ہی نہیں رہی۔ دوم سوم طبقہ کے افراد کو ادھر متوجہ ہیں۔ مگر کئی ایک ناگفتہ بہ وجوہ کی بنا پر ان میں ملکہ تقریر و تحریر عربی بہت کم پیدا ہوتا ہے۔ ضرورت تھی کہ اس طبقہ کی رہنمائی کے لئے کوئی علمی، ادبی مجلہ کسی عالم کی نگرانی میں شائع ہوتا کہ طلبہ علوم عربی کو تحریر و تقریر کا نوکر بنایا جاسکے۔ بچہ اللہ کہ یہ دیرینہ ضرورت پوری ہوتی نظر آتی ہے لکھنؤ سے ایک ماہواری رسالہ ’الضیاء‘ کے نام سے مولانا سید سلیمان ندوی اور شیخ تقی الدین ہلالی مراکشی کی نگرانی اور جناب مسعود صاحب ندوی کی ادارت میں شائع ہوا ہے۔ رسالہ مذکورہ کا فیروزہ اس وقت ہمارے سامنے ہے جس میں مفید معلومات کو فراہم کیا گیا ہے ہم طلبہ علوم عربیہ کو رسالہ مذکور کی طرف پر زور توجہ دلاتے ہیں۔ رسالہ کا سالانہ چندہ پڑھتے ہیں، اور دفتر ’الضیاء‘ لکھنؤ سے مل سکتا ہے ۷۰

(۳) مسلمہ - انجمن اشاعت اسلام جالندھر کے مدرسۃ البنات کا ماہوار صحیفہ ”مسلمہ“ مسلمان عورتوں اور بچیوں کے لئے ایک گراں بہا تحفہ ہے۔ ہم نے اس رسالہ کے تینوں نمبروں کا مطالعہ کیا ہے۔ مسلمات کی اصلاح و ترقی کے لئے فی الحقیقت یہ ایک مبارک قدم ہے۔ مضامین کافی سچھے ہوئے اور فقر پرستی سے بالا ہیں اور ان میں اچھا خاصہ اسلامی رنگ نظر آتا ہے۔ عبارت کے سلیس اور عام فہم ہونے کا بھی پورا لحاظ رکھا گیا ہے۔ کیا ہی اچھا ہو اگر غیر اقوام کی عورتوں کے حالات کے علاوہ تاریخ اسلام کی مشہور و معروف بہادر اور نیک اور پاک عورتوں کے سوانح حیات اور ان کے شاندار کارناموں کی نشر و اشاعت کے لئے بھی ایک مستقل سلسلہ مضامین شروع کر دیا جائے اور یوں نیک نمونے پیش کر کے مومنات میں جذبہ عمل پیدا کرے اور انہیں صالحات بننے کی ترغیب دے۔

تعداد صفحات ۳۲، لکھائی - چھپائی اور کاغذ عمدہ - سالانہ چندہ ایک روپیہ ۶

دارالمصنفین، اس کا تنخیل اور گزشتہ تاریخ - اس عنوان کے دارالمصنفین اعظم گڑھ کی جانب سے ایک مختصر رسالہ شائع ہوا ہے، جس میں اعظم گڑھ کے اس قابل قدر علمی مجلس کے حالات و ضروریات کے متعلق تفصیلات شائع کی گئی ہیں۔

آج اس بات کی ضرورت نہیں معلوم ہوتی کہ ہم اپنے ناظرین کو دارالمصنفین کی مفید اور قابل قدر علمی و ادبی خدمات کی جانب توجہ دلائیں یا اس کے اشاعتی کارناموں پر تسلسل و استحسان کی نظر ڈالیں۔ کیونکہ یہ حقائق تمام ملک کے سامنے ہیں۔ قارئین کرام سے درخواست کرتے ہیں کہ وہ اس رسالہ کو پڑھیں تاکہ دارالمصنفین کی تاسیس و مقاصد کے علاوہ اس کی موجودہ ضروریات سے بھی ان کو آگاہی حاصل ہو۔ ہم ان سے یہ بھی استدعا کرتے ہیں کہ وہ دارالمصنفین کی موجودہ ضروریات کی جانب فوری توجہ کریں۔ جس کی یہ علمی مجلس ہر لحاظ سے مستحق ہے ۶

عربوں کے پالتو جانور

ہم نے اپنے گذشتہ مضمون بعنوان "اہل البدو و اہل الحضرة" میں اس بات کی تشریح کی کوشش کی تھی کہ ملک عرب کے جغرافیہ طبعی حالات نے عرب قوم کی ہیئت ترکیبی اور اُن کی اقتصادی زندگی کی تعیین و تشکیل میں کس حد تک اور کس طرح اثر ڈالا ہے۔ چونکہ ان کی اقتصادی زندگی یعنی طریق حصول معاش میں اُن کے پالتو جانوروں کا بہت سا حصہ ہے۔ اس لئے تمام بحث کی غرض سے آج کے مضمون میں ہم اُن کے پالتو جانوروں کا مزید ذکر کرتے ہیں۔

پالتو جانوروں کے متعلق کئی لحاظ سے بحث ہو سکتی ہے۔ مثلاً علم الحیات (biology) یا علم اللسان (Philology) کے نقطہ نظر سے۔ مگر اس مضمون میں ہم اُن سے صرف اس لحاظ سے تعرض کریں گے کہ اولاً ان کو ملک عرب کی آب و ہوا کے ساتھ کیا کچھ مناسبت ہے۔ اور ثانیاً ان کا اہل البدو اور اہل الحضرة کے اقتصادی نظام میں کیا درجہ ہے +

اس بات کے یہاں بالتفصیل بیان کرنے کی ضرورت نہیں کہ کسی ملک کی آب و ہوا اور طبعی حالات صرف انسانی زندگی ہی پر اثر نہیں ڈالتے بلکہ حیوانات پر بھی اثر انداز ہوتے ہیں۔ ہر ملک کی آب و ہوا اس بات کا فیصلہ کرتی ہے کہ کون کون سے جانوروں کی اس خاص ملک میں پیدائش و افزائش ہو سکتی ہے۔ اور کون سے جانوروں کی زندگی وہاں دشوار یا محال ہے۔ بالفاظ دیگر ہر ملک کا جغرافیہ ان انواع حیوانات پر ایک قسم کا انتخابی عمل کرتا ہے۔ جن سے انسان جلد منفعت کر سکتا ہے۔ یہی سبب ہے کہ اگرچہ روئے زمین پر انسان نے بہت سے جانوروں کو تسخیر کیا ہے۔ مگر اسکے تسخیر کردہ جانور مختلف

ملکوں میں مختلف نوع کے ہیں۔ علیٰ ہذا قیاس ملک عرب کے بھی چند خاص پالتو جانور ہیں جن کی خلقی طبائع کو وہاں کی آب و ہوا کے ساتھ کم و بیش موافقت ہے۔ یہ جانور ملک عرب اور باشندگان عرب کے درمیان گویا ایک رابطہ یا کڑی ہیں۔ ایک طرف تو انہیں خطہ عرب کے ساتھ مناسبت ہے اور دوسری طرف اہالیان عرب کی مخصوص اقتصادی زندگی کا جزو لاینفک ہیں +

عربوں کے پالتو جانور چار پانچ انواع کے ہیں (۱) اونٹ (۲) ابل (۳) گھوڑا (۴) بھیر بکری (غنم اور شاة) (۵) گائے (بقر) اور (۶) گدھا (حمار) ہم ذیل میں اسی ترتیب سے اُن کا مختصر ذکر کریں گے:-

۱۔ اونٹ

اقتصادی لحاظ سے عربوں کے پالتو جانوروں میں سے اونٹ سب سے اہم ہے + معلوم ہوتا ہے کہ عربوں نے اونٹ کو نہایت قدیم الایام سے تسخیر کر کے گھریلو بنالیا تھا۔ کیونکہ اُن کا باہمی تعلق نہایت قدیم زمانہ سے ہے۔ جو وقت عرب تاریخ کے منظر عام پر آتے ہیں تو اونٹ بھی اُن کے ساتھ ساتھ نظر آتا ہے۔ جنوبی عرب کی قدیم مہذب سلطنتوں میں بھی اس کی نمایاں حیثیت تھی۔ وہاں لوگ اس کو دودھ اور بار برداری دونو اغراض سے پالتے تھے۔ زمانہ قبل المسیح میں عرب لوگ اپنے شمالی ہمسایہ اقوام مثل اثور (Assyria) کے ہاں بحیثیت شتر بانوں کے معروف تھے۔ چنانچہ اثور شہنشاہ اثور بنی ہال کے حملات کی دیواروں پر جو تصویریں منقش ملی ہیں ان میں عرب جنگجوؤں کو اونٹوں پر سوار دکھایا گیا ہے۔ تورات (کتاب پیدائش ۳۷) کی روایت کے مطابق یوسف کنعانی [۴] بنی اسمعیل کے ہاتھ فروخت ہوئے جو اپنے لدو "اونٹوں" کے ساتھ مصر جا رہے تھے۔ اسی طرح جب ملکہ سبا سلیمان کی ملاقات کو یہوشلم آئی

تو اس کے ساتھ مصالحت جات سے لدے ہوئے ”اونٹوں“ کی قطار تھی (نوارنخ ۱) +
 اگر اونٹ ملک عرب کا مخصوص جانور سمجھا گیا ہے اور اسے عربوں کی زندگی اور
 خصوصاً بدویوں کی معیشت کے ساتھ بہت گہرا تعلق ہے تو یہ کوئی اتفاقی امر نہیں۔ عرب
 کی خشک اور بے آب و گیاہ سرزمین میں گھوڑا یا گائے یا اور جانور جو دیگر چرواہہ اقوام
 کی معیشت کے ساتھ متعلق ہیں، ان میں سے کوئی جانور بھی اونٹ کی جگہ نہیں لے
 سکتا تھا۔ اگر اونٹ اور اہل بادیه کا چولی دامن کا ساتھ ہے تو اسکی یہ وجہ ہے کہ صرف
 یہی واحد جانور ہے جو اپنی خلقت کی بدولت عرب کے تقریباً ہر حصہ میں رہ سکتا ہے۔
 ہر شخص جاننا ہے کہ عرب کی آب و ہوا بالعموم بہت گرم خشک ہے اور وہاں پانی اور
 گھاس چارہ کی بہت کمی ہے۔ مگر اونٹ کے لئے اس میں کچھ قباحت نہیں کسی جانور
 کی پرورش میں اس کے مالک کو اتنا کم خرچ یا کم تکلیف نہیں اٹھانی پڑتی جتنی کہ
 اونٹ کے مالک کو۔ جہاں کہیں اُسے روکھی سُکھی گھاس یا خاردار پودے مثل ببول
 جھاؤ (اثل) یا غنومر کے مل جائیں۔ وہیں چر چُگ کر گزارہ کر لیتا ہے۔ کھانے پینے
 کے معاملہ میں اونٹ بہت وسیع المشرب ہے جو کچھ سامنے آئے، بلا تکلف ہضم کر جاتا
 ہے۔ باقی رہا پانی کا معاملہ، سو اونٹ کئی کئی دن بلکہ کئی کئی ہفتوں تک بغیر پانی کے رہ سکتا
 ہے۔ سخت گرمی کے موسم میں تین چار دن اور سردیوں میں سات دن تک بلا تکلیف
 بغیر پانی کے گزارہ کر سکتا ہے۔ جب موسم ربیع آتا ہے اور تازہ گھاس اور رس
 بھرے پودے ہر طرف کھانے کو بافراط موجود ہوتے ہیں۔ تو ان کی طراوت کے سہارے

۱۔ اونٹ کی مرغوب خوراک کے لئے ملاحظہ ہو کتاب المختص لابن سیدہ۔ فصل علف الابل والجزء السابع عشر
 عمان کے سوا اہل پر جہاں دُگ پھل کا شکار بھی کرتے ہیں، اونٹوں کو پھلیوں کے سُر، کھجور کی پھلیوں
 میں اُبال کر کھلاتے ہیں۔ جس طرح کہ سکاٹ لینڈ کے ساحلی علاقوں میں بھیڑوں کو پھسلیں کھلاتی

ایک ماہ تک پانی کو منہ نہیں لگاتا۔ غرض اسکا حیرت انگیز صبر و تحمل اور عام جسمانی قوت اسے صحراء کی بامشقت زندگی کے لئے خاص طور پر قابل بناتی ہے۔ غالباً قرآن مجید نے اَفْلا يَنْظُرُونَ اِلَى الْاَبْلِ كَيْفَ خُلِقَتْ کہہ کر ہماری توجہ اونٹ کی اسی قسم کی غیر معمولی صفات اور فطری خواص کی طرف مبذول کرائی ہے۔

اس بات کے کہنے میں کچھ مبالغہ نہیں کہ اگر عربوں کے پاس اونٹ نہ ہوتا تو ملک عرب کا ایک کثیر حصہ غیر آباد رہتا اور انسان اس سے منتفع نہ ہو سکتا۔ اہل بادیه کی زندگی بغیر اونٹ کے تصدیریں نہیں آسکتی۔ مزرعہ علاقوں میں بھی کنوؤں سے پانی کھینچنے کی محنت و مشقت زیادہ تر اونٹ ہی کے ذمہ میں ہے۔ اس قسم کی آب رسانی کے بغیر وہاں زراعت مفقود ہوتی ہے۔

اونٹ کے فوائد اور استعمال

عربوں کے لئے بالعموم اور اہل بادیه کے لئے بالخصوص اونٹ کی قدر و قیمت بے حساب ہے۔ اور جن مختلف طریقوں سے اونٹ ان کے کام آتا ہے۔ ان کا احاطہ کرنا قریباً ناممکن ہے۔ اونٹنی تقریباً سال بھر دودھ دیتی ہے۔ تنہا اسی دودھ پر اکثر خاندانوں کا مہینوں گزراں ہوتا ہے۔ دودھ بھی کئی صورت سے استعمال ہوتا ہے۔ یا تو تازہ پیتے ہیں (حلیب)، یا ترش کر لسی کی صورت میں (لبن)، اور یا سُکھا کر دمریہ، اقط و غیرہ۔ دودھ سے مکھن بھی نکالتے ہیں۔ اس سے گھی (دمن) تیار کرتے ہیں۔ جو نہ صرف ان کے لئے ایک مقوی غذا کا کام دیتا ہے۔ بلکہ ایک قیمتی مال تجارت بھی ہے۔ جس کو بیچکر وہ اپنی کئی ضروریات پوری کرتے ہیں۔ ذبح کر کے اسکا گوشت کھاتے ہیں۔ جو بچ رہے وہ سُکھا کر سفر کے لئے رکھ چھوڑتے ہیں۔ عورتیں اسکی اُون سے کپڑا بنتی ہیں جس

سے پہننے کے کپڑے بناتے ہیں۔ موٹے بالوں سے خیموں کے لئے کپڑا اور رسیاں اور تھیلوں کے لئے بوریا بناتے ہیں۔ کھال کو صاف کر کے پانی نکالنے کے ڈول (دلو)، پانی رکھنے کے لئے چھوٹے بڑے مشکینے (قرتبے)۔ بچتے اور دیگر کئی طرح کے ظروف تیار کرتے ہیں۔ اس کی سینکینیاں بطور ایندھن کام آتی ہیں۔ گرما میں جبکہ پانی کا قحط ہوتا ہے۔ بدوی عورتیں اس کے پیشاب سے اپنا سر دھوتی ہیں۔ کہتے ہیں کہ اس کی کھار سے جوئیں ہلاک ہو جاتی ہیں۔ حدیث [شریف] میں اس کے طبی فوائد کا بھی ذکر آیا ہے (بخاری، ابن ماجہ، ترمذی وغیرہ)۔ سخت ضرورت کے وقت اس کا پیٹ چاک کر کے معدہ سے پانی نکال کر پیتے ہیں۔ مشہور سیاح بڑکمارٹ نے (جکو بدویوں کے ہمراہ رہنے کا اتفاق کم ہوا اور جو زیادہ تر حجاز کی شہری زندگی سے واقف تھا)، اور اسکے بعد المانی پروفیسر یعقوب نے اگرچہ اس سے انکار کیا ہے۔ مگر موصل جس نے ۱۹۰۸ء۔ ۱۹۱۵ء تک شمالی عرب میں اہل بادیہ کے درمیان کئی دفعہ سفر کیا، وضاحت کے ساتھ لکھتا ہے۔ کہ اس قسم کے واقعات کم از کم قبیلہ روبلہ کے ہاں نادر نہیں اور شاید ہی کوئی ایسا رؤیلی ہوگا۔ جس نے اپنی عمر میں کم از کم ایک دفعہ اس قسم کا پانی نہ چکھا ہو۔ علاوہ ازیں تلخ طبعی (جلد اول ص ۲۱۲) میں ایک واقعہ مذکور ہے۔ جبکہ ایک مہم کے دوران میں گھوڑوں کو اس طریق سے پانی پلایا گیا تھا۔

اگر تند و تیز ہوا چلے اور بدوی بغیر خیمہ کے ہوں تو وہ اونٹ کو بٹھا کر اسکی اوٹ میں بیٹھتے ہیں اور اس طرح بادیہ کی شدت سے قدرے پناہ میں ہو جاتے ہیں۔ اونٹ منبر کا کام بھی دے سکتا ہے۔ قس بن ساعدہ خیران کا مشہور و معروف فصیح و بلیغ ہفت اونٹ پر چڑھ کر وعظ کیا کرتا۔ اسی طرح آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم نے ایک سے زیادہ مرتبہ خصوصاً

۱۔ ملاحظہ ہو ڈاؤنی صاحب کا سفرنامہ جلد اول ص ۲۱۲ و ص ۲۱۳ اور موصل صاحب کی کتاب "قبیلہ رؤیلیہ

کے رسوم و آداب" ص ۱۱۱

حجۃ الوداع کے موقعہ پر حاضرین کے جم غفیر کو اونٹ پر سوار ہو کر مخاطب کیا۔

اونٹ اپنے مالک کے لئے بار برداری کا کام بھی دیتا ہے۔ اس کے بال بچوں اس کے خیمہ اور دیگر اسباب خانہ داری کو بھی اپنی پشت پر اٹھائے پھرتا ہے۔ اہل بادیہ کو بد اصل اپنے اونٹوں ہی کی خاطر خانہ بدوش ہونا پڑتا ہے۔ اندریں حالات ان کے لئے یہ بات آیۂ رحمت ہے کہ اونٹ اپنی قوت جسمانی کی بدولت نہ صرف اس کو بلکہ اس کے مال و اسباب کو بھی اٹھا سکتا ہے۔ ویسے بھی عرب کے لق و دق بیابان بغیر اونٹ کے ناقابل گزار ہوتے +

کئی دیگر طریق سے بھی اونٹ اپنے مالک کے لئے نفع بخش ہے۔ جب حضریوں کو ایک شہر سے دوسرے شہر تک سفر کرنا مقصود ہوتا ہے تو بدوی لوگ انہیں اونٹ کرایہ پر دیتے ہیں۔ سچ کے موقعہ پر اجرتی اونٹوں کا استعمال ایک معروف بات ہے۔ جو اونٹ نائد از ضرورت ہوتے ہیں۔ بدوی ان کو شہریوں یا دیہات کے مزاعین کے پاس بیچ ڈالتے ہیں۔ دیہاتی ان کو ہل چلانے۔ کوئوں سے پانی نکالنے یا اپنے باغوں اور کھیتوں کی پیداوار منڈیوں میں لے جانے کے لئے استعمال کرتے ہیں۔ تاجروں کے واسطے سے ایک کثیر تعداد اونٹوں کی بیرونی ممالک کو جاتی ہے۔ جہاں فوجی کسٹریٹ میں بار برداری کے لئے مستقل ہوتے ہیں۔ مصر اور عراق میں لوگ اس کا گوشت بھی کھاتے ہیں۔ اونٹ کی تجارت عرب کی اہم تجارتوں میں سے ہے۔ اندازہ کیا گیا ہے کہ تقریباً پینتالیس ہزار جانور ہر سال ملک سے باہر جاتے ہیں۔ اس تجارت برآمد کے متعلق یہ امر قابل لحاظ ہے کہ یہ تجارت موسم کے تغیر و تبدل کے زیر اثر ہے۔ بدوی لوگ صرف گرامیں اپنے زائد اونٹ بیچتے ہیں۔ جبکہ چارہ کی کمی ہوتی ہے اور ان کو خود سرا کے لئے غلہ اور کپڑا خریدنے کے لئے روپیہ کی ضرورت ہوتی ہے۔ سرا میں یہ تجارت بالکل بند ہوتی ہے۔ جب کہ بدویوں نے ضروری سامان کا ذخیرہ جمع کر لیا ہوتا ہے۔ سرا کے آغاز میں تھوڑی بہت

بارش بھی ہو جاتی ہے۔ جس سے اونٹوں کا چرانا قدرے آسان ہو جاتا ہے۔ جن کو وہ دودھ کی خاطر اور افزائش نسل کے لئے محفوظ رکھتے ہیں۔

عربوں کی عملی زندگی میں اونٹ کو جو نمایاں درجہ حاصل ہے وہ ان کی زبان اور ادب سے بھی عیاں ہے جو اونٹ کے ذکر سے بھرے پڑے ہیں۔ کہا جاتا ہے۔ کہ عربی میں اونٹ کے لئے چار ہزار اسماء ہیں اور جس کسی نے ابن سیدہ کی کتاب المختص، البحرء الساج میں ساٹھ صفحے "نَعُوْتُ الْاَبْلِ و صفاتہا" سے بھرے دیکھے ہیں۔ اس کو اس قول سے اختلاف کرنے کی کم ہی جرأت ہوگی۔ تقریباً ہر بدوی شاعر نے اونٹ کے گیت گائے ہیں۔ اونٹ کی یہ نثار و خوانی قدیم شعراء ہی تک محدود نہیں۔ موسیٰ نے اپنی محولہ بالاکتاب کے تیس صفحے ان قصائد کی نذر کئے ہیں جو آج بھی قبیلہ رُویہ میں اونٹ کے بارے میں شائع ہیں۔ عربوں کے امثال، تشبیہات اور روزمرہ کلام میں بھی اونٹ کا بکثرت ذکر آتا ہے۔

اس بات کو ملحوظ خاطر رکھنا چاہئے کہ درحالیکہ اونٹ بدوی زندگی کے لئے لازمی ہے اور ان کے سارے اقتصادی نظام کی کل اسی کے سہارے چلتی ہے۔ حضری زندگی میں اس کا درجہ نسبتاً بہت کم ہے۔ قریوں میں جہاں لوگوں کی بسر اوقات اپنے تختوں اور کھیتوں کی پیداوار پر ہے۔ اونٹ محض کنوؤں سے پانی کھینچنے کے کام آتا ہے۔ اگرچہ یہاں بھی اس کی ضرورت خاصی شدید ہے کیونکہ بیل یا گدھے سات آٹھ گز سے زیادہ گہرے کوئیں سے پانی نہیں کھینچ سکتے۔ ایسے موقع پر اونٹ ہی کی ضرورت پڑتی ہے۔

۲۔ گھوڑا

پانگڑیو نے عرب کے جانوروں کا ذکر کرتے ہوئے گھوڑے کو اول نمبر پر شمار

کیا ہے۔ مگر درحقیقت عام عربوں کے لئے اقتصادی لحاظ سے گھوڑے کا فائدہ اونٹ کے مقابلہ میں بہت کم ہے۔ اگرچہ گھوڑے کی نسل ملک عرب میں آکر بعض باتوں میں بہتر ہو گئی ہو اور عربی گھوڑے کو غیر محاکک میں جو شہرت اور ہر دلیریزی حاصل ہے، وہ بالکل بجا ہو۔ تاہم یہ امر واقعہ ہے کہ پانی اور عمدہ چارہ کی کمی کے سبب سے گھوڑا ملک عرب میں ہمیشہ سے نادر رہا ہے۔ اور عربوں کے ہاں اسکو ایک عام پالتو جانور کی حیثیت کبھی حاصل نہیں ہوئی۔ اور بغیر انسان کی پرورش اور نگہداشت کے وہ وہاں ہرگز سرسبز نہ ہو سکتا۔ عرب کے تمام سیاح گھوڑے کی کمیابی پر متفق الہے ہیں۔ جب برکمارٹ قبیلہ عبیزہ میں گیا تو اسکو ہر چھ سات خیموں میں سے بمشکل ایک میں گھوڑی نظر آئی۔ حجاز کے قبیلہ حرب کے درمیان بھی صرف بعض شیوخ کے پاس چند گھوڑیاں ملیں۔ ڈاؤٹی نے لکھا ہے کہ فرائ کا شمار گھڑ چڑھے قبیلوں میں ہوتا ہے تاہم ان کے پاس بیس سے زیادہ گھوڑیاں نہ تھیں۔ لیڈی بلنٹ نے بھی اسی کے قریب قریب لکھا ہے ”نجد میں بھی جو کہ عمدہ گھوڑوں کے لئے مشہور ہے اور جہاں کی سرزمین گھوڑوں کی نسل کشی کے لئے بہت موزوں سمجھی جاتی ہے۔ گھوڑے بہت کمیاب ہیں۔ جزیرۃ العرب میں دور دور تک سفر کر جائیے، مگر ایک گھوڑا بھی مشکل سے نظر آئے گا۔“

اس کمیابی کے اسباب کی تلاش کچھ مشکل نہیں۔ گھوڑے کی پرورش کے لئے دو ضروری شرائط ہیں۔ پانی کی فراوانی اور عمدہ چارہ۔ اور یہ وہ شرائط ہیں جن کا عرب میں پورا ہونا آسان نہیں۔ لیڈی بلنٹ شمالی نجد کے متعلق لکھتی ہیں کہ نخلستانوں میں جہاں قریے آباد ہیں، صرف کھجور کے درخت اور کسی قدر پھل اور سبزیاں پیدا ہوتی ہیں۔ گرد و نواح میں نخلتانوں سے باہر گھاس کا ایک ننکا دکھائی نہیں دیتا۔ دیہاتی لوگ سوائے اونٹ کے دیگر جانور نہیں پالتے۔ گھوڑوں کی پرورش گویا ایک عیاشی ہے جو صرف شیوخ یا امراء کے ساتھ مخصوص ہے، ڈاؤٹی نے لکھا ہے کہ

”گھوڑا اونٹ سے ایک ٹلٹ زیادہ پانی پیتا ہے اور چونکہ اسے جلد پیاس لگ جاتی ہے۔ اس لئے لمبے سفر میں اس کی خاطر پانی اونٹوں پر بار کرتے ہیں جس سے سفر میں رکاوٹ پیش آتی ہے۔ اسکی خوراک کا مسئلہ بھی پانی سے کم مشکل نہیں۔ کیونکہ سخت گھاس جس پر اونٹ قناعت کر سکتا ہے۔ گھوڑے کے لئے مطلقاً ناقابل برداشت ہے۔ ہر گھوڑی کے لئے ایک دودھ والی ناقہ ہوتی ہے۔ کیونکہ عربوں کے گھوڑے غلہ نہیں کھاتے۔ اور نہ ہی صحرا کی درشت گھاس ان کی قوت کو برقرار رکھ سکتی ہے۔ گھوڑا جنگلی نہیں کرتا اور علاوہ ازیں پسینہ کے راستے سے بہت پانی خارج کرتا ہے۔ اس لئے بھوک اور پیاس پر صبر نہیں کر سکتا۔ عرض صحراء میں بدوی شیخ کو اپنی گھوڑی کے لئے بہت کچھ زحمت اٹھانی پڑتی ہے۔ اور اکثر اوقات ایک علیحدہ اونٹ پر اس کے لئے پانی بار کرانا پڑتا ہے۔

زمانہ قدیم میں بھی تقریباً یہی حالت تھی۔ صرف امیر لوگ گھوڑے رکھنے کی مقدرت رکھتے تھے۔ معلوم ہوتا ہے کہ آج کل کی طرح اس زمانہ میں بھی گھوڑوں کی پرورش میں جو سب سے بڑی مشکل حائل تھی۔ وہ مناسب چارہ کی تھی۔ تاریخ طبری میں مذکور ہے کہ حضرت عمرؓ نے عبداللہ بن ابی ربیعہ کو مدینہ میں گھوڑے پالنے کی عرف اس شرط پر اجازت دی کہ وہ ان کے لئے ضروری چارہ باہر سے لائینگے۔

الغرض عرب کا ملک امیر خصوصاً اس کے خشک تر علاقے گھوڑے کے مناسب حال نہیں۔ اور اگر عرب اسکی نگہداشت اور خاطر داری اپنے بال بچوں سے بڑھ کر نہ کرے تو وہ زندہ نہ رہ سکے۔ بدوی شیخ جب اونٹنی کا دودھ دوہتا ہے۔ تو سب

لے اِتَّخَذَ عَبْدُ اللَّهِ بْنِ أَبِي رَبِيعَةَ أَفْرَاسًا بِالْمَدِينَةِ فَتَنَحَّهَ عَمْرُ بْنُ الْخَطَّابِ فَتَكَرَّهُ فِي أَنْ يَأْذَنَ لَهُ قَالَ لَا أَذْنُ لَهُ إِلَّا أَنْ يَجِيئَ بِلِفْطَانٍ مِنْ غَيْرِ الْمَدِينَةِ فَارْتَبَطَ أَفْرَاسًا وَكَانَ يَحْمِلُ إِلَيْهَا عُلْمَانِ مِنْ أَرْحَلٍ لَهَا بَيْنَ رَطْبَرِي جلد اول ص ۵۷، ۲

سے پہلے اپنی گھوڑی کو پلاتا ہے اور اپنے مشکیزہ سے اس کی خاطر پانی کا آخری جرہ انڈیل دیکھا خواہ اس کے بال بچے پیاس سے بلبلا رہے ہوں۔ اونٹ انسان کی نگہداشت کے بغیر بھی صحرا میں کم و بیش مدت تک زندہ رہ سکتا ہے خصوصاً ربیع میں جبکہ چارہ اور پانی کی نسبتاً افراط ہوتی ہے۔ لیکن گھوڑا اگر اپنے مالک کی حفاظت سے نکل جائے تو وہ جلد ہلاک ہو جائے گا۔

اگرچہ حسب بیان بالا عرب کے طبعی حالات گھوڑے کی افزائش کے موافق نہیں تاہم قدیم ایلام سے عربی گھوڑے کی گھوڑی بہت پرورش اور تجارت ہوتی رہی ہے تاریخ طبری (جلد اول صفحہ ۲۱۹) میں سوداگران اسپ کا ذکر آیا ہے۔ زمانہ قریب میں اس تجارت کو بہت فروغ حاصل ہوا جس کی بظاہر یہ وجہ معلوم ہوتی ہے کہ پچھلی صدی میں ذرائع آمد و رفت کی ترقی سے اس کے برآمد کرنے میں بہت سہولت ہو گئی تھی۔ ابن رشید امیر حائل کے پاس گھوڑوں کا ایک خاصہ بڑا اصطبل تھا، جو نفوذ میں چرائے جاتے تھے۔ اور جن میں سے تقریباً چالیس پچاس ہر سال کویت کے راستہ سے ہندستان کو روانہ کئے جاتے۔ جہاں عرصہ دراز سے عربی گھوڑوں کی کافی مانگ رہی ہے۔ ڈاؤٹی کا بیان ہے کہ تقسیم کے مشہور شہروں عنیزہ اور بڑیدہ کے تاجر اس پاس کے بدوی قبائل سے گھوڑے خرید کر باہر بھیجتے تھے۔ پولو کے لئے بھی عربی گھوڑوں کی ہر جہاں طرف مانگ رہی ہے۔ مگر جب سے پولو کی شرائط میں سے قد کی حد اٹھ گئی ہے اس خاص کھیل کے لئے عربی گھوڑے کی مانگ بہت کم ہو گئی ہے۔

لے بدوی لوگ خود صرف گھوڑیوں پر سواری کرتے ہیں۔ زینہ بچوں کو یا تو فروخت کر دیتے ہیں یا پیدا ہوتے ہی مار ڈالتے ہیں تاکہ گھوڑیاں دودھ پلانے سے کمزور نہ ہو جائیں۔ بدویوں کے نقطہ نظر سے گھوڑوں میں یہ قباحت ہے کہ اگر وہ حملہ کے وقت ہنہنا اٹھیں تو اس سے دشمن آگاہ اور ہوشیار ہو جاتے ہیں۔ علاوہ انہیں گھوڑا گھوڑی کی نسبت رکرکش ہوتا ہے۔

اب قدرتی طور پر یہ سوال پیدا ہوتا ہے کہ آخر ایک عرب کے لئے گھوڑے کی قدر و قیمت کس بات میں مضمر ہے اور وہ کس وجہ سے اسکو اتنا عزیز رکھتا ہے اور باوجود اتنے قدرتی موانع کے اس کے لئے ہزار تکلیف اٹھانے کو تیار ہے۔ اسکا جواب یہ ہے کہ عرب میں گھوڑے کی قدر و قیمت محض ایک جنگی جانور (War Animal) کی حیثیت سے ہے۔ اونٹ پر سوار ہونے کی نسبت گھوڑے کی پشت پر چڑھ کر تاخت و تاراج کرنا یا حملہ کا جواب دینا زیادہ آسان ہے۔ الغرض عرب میں گھوڑا ایک آلہ حرب ہے اور کسی قبیلہ کی جنگی طاقت اور عام رعب و داب اس کے مملوکہ گھوڑوں کی تعداد کے متناسب ہے۔ جن کو وہ قبیلہ غزو کے وقت میدان میں لاسکتا ہے۔ چونکہ عرب بالعموم گھوڑے کو بطور آلہ جنگ کے استعمال کرتے ہیں اس لئے ہم کہہ سکتے ہیں۔ کہ جزیرۃ العرب میں اس حیوان کی درآمد اور رواج پذیری عربوں کے لئے رحمت کا موجب ثابت نہیں ہوئی۔ بلکہ اس کے استعمال سے اس جنگجو قوم کی باہمی قبیلہ وارانہ بھڑائی اور بھی زیادہ تند اور ہلاکت آفرین بن گئی ہے۔ جس ذوق و شوق اور فخر و ناز کے ساتھ ایک عرب جنگجو بہادر اپنی گھوڑی کی صفات اور اپنے دلاورانہ کارناموں کو بیان کرتا ہے وہ عرب شعراء کا کلام پرٹھنے والوں کو بخوبی معلوم ہے۔ اس سلسلہ میں یہ دیکھنا خالی از دلیلی نہیں کہ گھوڑے کی تعریف میں قرآن بھی کسی عربی شاعر سے پیچھے نہیں رہا۔ سورہ قادیات میں سواروں کے صبحدم حملہ آور ہونے کی جو ولولہ انگیز تصویر کھینچی گئی ہے۔ اسکی نظیر عرب لٹریچر میں ڈھونڈنا بے سود ہے۔ گھوڑوں کا ایک دستہ اچانک ہمارے سامنے دوڑنا مانپستانظر آتا ہے۔ جن کے سموں سے اس دیوانہ وار حملہ میں شرارے نکل رہے ہیں۔ اس دوڑ دھوپ میں گرد کے بادل اٹھاتے ہوئے بالآخر دشمن کی صفوں میں گھس جاتے ہیں +

لہ والحدایات مَبْنِیَّۃً فَا لَمُورِیَّتِ قَدْ حَاہُ فَا لَمَغِیْرَاتِ صَبْحَاہُ فَا ثَرْنَ بِہُ نَفْعَاہُ فَا لَمُورِیَّتِ قَدْ حَاہُ

۳۔ بھیڑ بکری

بلحاظ اقتصادی فائدہ کے اونٹ سے انکر بھیڑ بکری کا درجہ ہے۔ بمقابلہ اونٹ

کے بھیڑ بکری محدودے چند مقامات میں رہ سکتی ہے۔ کیونکہ ان کو چارہ اور پانی کی پے بہ پے بہت ضرورت رہتی ہے۔ ان میں نہ تو اونٹ کا سامبر و تحمل ہے اور نہ اسکی طرح لمبے سفر کی طاقت۔ اگرچہ اکثر قبائل کے پاس اونٹوں کے علاوہ بھیڑ بکریاں بھی کم و بیش تعداد میں ہوتی ہیں۔ مگر شام کی سرحد پر وہ نسبتاً زیادہ تعداد میں پائی جاتی ہیں۔ اور دیگر مقامات میں بھی جہاں چارہ اور پانی نسبتاً زیادہ مقدار میں میسر آ سکتا ہے جو قبیلے صرف بھیڑ بکری پالتے ہیں انکو شوا یا یا شواوہ کہتے ہیں۔

بھیڑ کی حیثیت کدائی عرب کے ماحول میں بہت کچھ بدل چکی ہے اور شکل و صورت میں وہ بکری کے قریب قریب آرہی ہے۔ اسکی گھنی اون نے لمبے نرم بالوں کی صورت اختیار کر لی ہے اور جسامت میں تہی ڈبلی ہو گئی ہے۔ کئی سیاحوں نے لکھا ہے کہ انکو بھیڑ اور بکری میں تمیز کرنا مشکل تھا۔

۴۔ گائے

عربوں کے پالتو جانوروں میں گائے کا درجہ غالباً سب سے کمتر ہے۔ گائے کو کھانے کے لئے بہت سا چارہ اور پینے کے لئے بہت سا پانی درکار ہے۔ لہذا عرب کی خشک اور بخر زمین میں یہ جانور سرسبز نہیں ہوتا۔ وسطی عرب کے اکثر دیہات اور شہروں میں گائے پائی جاتی ہے مگر نہایت زبون حالت میں۔ ڈاؤنی نے اسے حجاز کے نخلستانی مقامات مثل العلاء خیبر اور طائف اور مزید براں قسیم کے شہروں میں دیکھا۔ فلیبی نے اسکو نجد کے جنوب مشرقی علاقہ الخرج میں پایا۔ مگر ہر جگہ اسکا قد چھوٹا تھا اور بالعموم یہ جانور خراب و خستہ حالت میں تھا اسکی اصلی وجہ دیہات میں چارہ کی کمی ہے جہاں نہ صرف اسکا دودھ دہتے ہیں۔ بلکہ اونٹوں کے ہمراہ کنوؤں سے پانی نکالنے کا کام بھی میتے ہیں۔ بین میں بھی گائے پائی جاتی ہے مگر اسکی

نسل کی عمدگی کا ڈاؤٹی کے اس بیان سے بخوبی اندازہ ہو سکتا ہے کہ مین کی پست قد گائے
مدینہ میں ایک اچھی بھیر کی قیمت میں مل جاتی تھی۔

برٹیم ٹوس جنہوں نے ۱۹۳۱ء کے سرمایہ ربح الخالی کو عبور کیا اور اس سے
پیشتر عمان اور جنوبی عرب کے ساحلی مقامات کی سیاحت کر چکے ہیں۔ اپنے حالات سفر
میں لکھتے ہیں کہ جنوبی عرب کے وسطی حصہ میں جبل قرع کے جنگلات میں لوگوں کے پاس
گلے کے بڑے بڑے گھے ہیں۔ مگر اخبار ٹائمز مورخہ ۱۱ مئی ۱۹۳۱ء میں انہوں نے جو فوٹو
گرافت شائع کرائے ان کے دیکھنے سے معلوم ہوتا ہے کہ باقی حصہ عرب کی طرح یہاں
بھی گائے کا قد ایک گز سے کچھ ہی زیادہ اونچا ہوگا +

۵۔ گدھا

گدھا اپنی مضبوطی اور قوت برداشت میں اونٹ سے کچھ ہی کم ہے اور بحیثیت بار برداری
کے جانور کے گھوڑے سے یقیناً زیادہ مفید ہے۔ کیونکہ گدھا پیاس خوب برداشت کر سکتا
ہے اور اسے صرف دوسرے دن پانی پلانے کی ضرورت پڑتی ہے۔ قبیلہ صلیب جنگلے پاس
سوائے گدھے کے اور کوئی جانور نہیں بے آب و گیاہ بیابانوں کو ایسی ہی خوبی سے عبور کرتے
ہیں جیسا کہ شتریان بدوی ملاحظہ ہو سفر نامہ ڈاؤٹی جلد اول صفحہ ۲۸، بلکہ حرات میں گدھے
کو اونٹ پر اس لحاظ سے فوقیت ہے کہ وہاں اونٹ کے نرم پاؤں تیز اور نیکیلے پتھروں سے
زخمی ہو جاتے ہیں۔ مگر گدھا اپنے سخت سموں سے پتھری زمین پر خوب چلتا ہے۔ شہروں
اور دیہات میں گدھا بکثرت پایا جاتا ہے۔ لوگ نہ صرف اسکو سواری کے کام میں لاتے
ہیں۔ بلکہ آب رسانی کے کام میں بھی استعمال کرتے ہیں +

عنایت اللہ

ازہنگ

مولانا شبلی

دراویہ بود، و از خطوط بعضی خوب می نوشت، مرد نیک بود، این قطعه

از دست ۵

دی سگی را رقیب می زد چوب سگ همی خورد چوب و می نالید
گفتش چیت با تو اورا گفت بهتر از خود نمی تواند دید

مولانا تونز پوش

فرزند شهر هراة است و در کار خود دانا و بشعر خود اعتقاد تمام دارد

بلکه خود را استاد این فن می داند، اما غلط می کند، این مطلع از دست ۵

ز شوق تنگ دانی دم از دم زده ام به لوح هستی خود نیستی رقم زده ام

گوشش بسیار گران است چنانچه فریاد کند نمی شنود، کافر ما جرا نیز هست،

این بیت نیز از دست و دیرین بیت بعضی را سخن است و بجای است نمی رسد

۵ بجز حدیث تو با کس نگفتم ام سخنی

وگر کس سخنی گفتم از تو دم زده ام

مولانا غیاث الدین علی

مرد خوش خلق است و برادر مولانا حبیبی شهید است که ذکر او گذشته نمود در

خراسان کسی به اندو ابریشم را رنگ نکرده، این رباعی از دست ۵

خوبان که ز جام حن مستند همه هر عهد که بستند شکستند همه
با عاشق خویش آشنائی نمکنند بیگانه و بیگانه پرستند همه

مولانا موالی

مرد دانشمند و درویش نفس و خوش اخلاقت ، و طبع خوب دارد ، لطافت طبع
اورا ازین سبب احساس می توان کرد که ه
ترسم از آسیب دست برکش تیرجفا بر تو دشوار است اما بر من آسان بگذرد

مولانا غیاث الدین قالی

از شعراء قدیم است ، مرد لوندست ، طبع خوب دارد ، این مطلع از دست
که جهت روزه گفته ه

از روزه نخواهم که بران مهستم آید خواهم ز خدا این که مه روزه کم آید
عیش همین است که بوستان حضرت شیخ را جواب می گوید ، این مطلع هم از دست
که جهت بیگ د ؟ ، مرزا سلطان حسین گفته ، هزار دینار صله گرفته ه
بر بسته شوخ شاطر من رنگ نیلگون نیدوفری به پای گلی گشته سزنگون

خواجه حافظ احمد

حفظ کلام دارد ، فرزند شهر هراة است ، و حنا تراشی است که مثل ندارد ،
این مطلع از دست کرده

گفتمش در نظر آن رخ بصفای قمرت زیر لب خنده زان گفت صفای دگرت

مولانا حیدر کلوجہ

مرد عامی است، و قبل ازین در بازار ملک بکلوچہ پزی مشغول بود، ولی حالا
از شعراء مقرر شہر ہرہ است و ابیات نیک از و سر می زند، این مطلع از دوست
ہ پس ازین بہر سر رہ، من و عرض بی توانی
کہ کم دعا ی جاننش بہ بہسانہ گدائی
و بعضی یاران ظرافت می کنند کہ نیک و بد اشعار خود امتیاز نمی تواند کرد، چنانکہ
ہر گاہ این مطلع او را کہ ہ

چنان طوطی صفت جبران آن آئینہ رویم
کہ می گویم سخن اما نمی دانم چہ می گویم
خواندہ تعرض می کنند متا لم می شود، و اگر تحسین می نمایند خوشحال می گرد و،

خواجہ حافظی

از دارالامان کرمان است، اما از بسیاری اقامت در شہر ہرہ می توان گفت
کہ از نیاجاست، طالب علم است، از حکاک صاحب وقوفست، این مطلع از دوست کہ
ہ فروغ ماہ رخت ویدہ ام پر آب کند
کسی ندیدہ کہ مہ کار آفتاب کند

ہ کلوچہ یعنی کلیچہ کہ آذرباد پنجاب قلیچی گویند "نان روغنی" [فرہنگ اندراج] برائے حیدر
کلوچہ متنوفی ۹۵۹ ہ - ہاک خزینہ گنج الہی ر سبز گز ص ۷۴ : ر بو - ج ۲ - ص ۷۶ - ہ بادلیں

لائبریری عدد ۱۰۳۰ : بانگی پور فہرست ج ۲ - ص ۱۳۶ : عدد ۲۳۳

ہ این بیت بر حاشیہ ظاہر از مولانا حافظی است :

درویش قاسمی

از اصفهان بود، مرد ظریف و عارف و صحبت دیده، بمعاجبت امیر نجم
بماوراءالنهر رفت و آنجا مقتول شد، این بیت از دست ه
شب می خوردن از فردا بیندیش
که هر شب را عجب روزیت در پیش

مولانا حیرتی

از ولایت تون است (ق ۹۷ ب) و در مرو نشو و نما یافته بروی مشهور شد،
و صاحب جمال بود، طالب علمی کرده بود و طبعش شوخ و چون بشعر مشغول نموده
تمام کرد، اما از خود بینی و عجب و بابائی که دارد بهر دیار که رفته خجالتی بدورسید
این مطلع از دست ه

فرضا که صورت یوسف چنان لطیف رقم کرد
برای صورت خوب تو امتحان قلم کرد

(تذکره شیعیه ۲۵۳) هر چند که بابر دل خود دست نهادیم چون روی تو دیدیم دل از دست بلاویم
[براک خزینه گنج الهی، سیرنگر ص ۷۴]

(حاشیه ۲۵۴) مولانا حیرتی تونی، محمد تقی الدین، در مجلس شاه طهماسب صفوی بود، صاحب دیوان
ضعیف و شنوی بود، برای تفصیل احوالش سرک سفینه خوشگو (خط) ۲ ج - ص ۵۳: هفت اقلیم خطی
خزان عامره: خزینه گنج الهی، سیرنگر ص ۷۵: آئین البری (در جمعه بوخن) ج ۱ - ص ۱۸۷ و غیره

این مطلع نیز از دست ۵
از زہر چشم یار چه جای شکایت
این زہر چشم نیست کہ عین عنایت

مولانا پیامی

مروی الاصل است اما اکثر اوقات در باوراء انہر در شیوہ قلندری می گشت
گویند آخر بابر میرزا تربیت کرد و صدر ساخت، این ابیات از دست ۵
وفا وعدہ کردی بجامی نمائی مہ من عجب بیوفامی نمائی
چو بیگانگان گذرای نوردیدہ کہ در چشم من آشنا می نمائی
پیامی چو زلف بتان بیقراری بدام کسی مبستل می نمائی

مولانا حاجی محمد

نقاش شہر ہرہ و مرد خوش طبع است، خیالات غریب می کند و کم فن باشد
کہ اورا دران اندیشہ بخاطر نرسد، خواہ راست و خواہ غلط، حالاً در علق است
این مطلع از دست ۵
بخورہ رز خود گل شکفتی چه نمود کہ ناشگفتہ درون وی از خزان پیود

درویش محمد نقاش

(رق ۱۸)

از آدمی زادگان خراسانست و ترک است و کوکلتاش محمد مومن میرزا است،

۱۵ [مرک خزینہ گنج الہی رسپرنگر - ص ۷۲]

مثنوی بہجت المنہاج معروف بہ کتاب معجزات در فہرست باہمی پور (ج ۲ - ص ۱۳۲ - عدد ۱۳۲) مذکور است،

یک مثنوی موسوم بہ کلزار منسوب بہ حقیقی است کہ مشتمل بر چل ہزار ابیات بود ۱۵ خراس (کذا)

اول رنگ روغن کاری می کرد و چون بملازمت استاد بهزاد رسید بنقاشی و مصوری
عشق پیدا کرد و استاد بهزاد به تربیت او مشغول شد و حالا استاد کار خود باو
رجوع می کند، طبع نیک دارد، این مطلع از دست که ه
کجا مجنون چو من در عشق درد و محنتی دارد
که او از عاشقی چیزی که دارد شهرتی دارد

مولانا مجلسی

سید محمد نام دارد و فرزند هراة است، اول غریبی تخصص می کرد و چون مجلس
سلطان صاحب قزاق رسید، بهمت خاطر شاه غریب میرزا تخلص او را بمجلسی
قرار دادند، شعر ترکی و فارسی را نیک می گوید، این مطلع از دست ه
هر زمان گروی ز کوی دوست سر بر می کند
تا کدام افتاده آنجا خاک بر سر می کنند

مولانا صفائی

کرمانی، مرد نامراد است و اختلاط نیک دارد، این مطلع از دست ه
ز شوق شست کمان ابروان عالم گیر
دی ز خنده نیاید بیکدگر لب تیسر

مولانا فیضی

کار دگر ولد استاد محمد لعبت باز است و بعشق بازی اشتغال تمام دارد

و شعرش بدینست و مرد نیک است این مطلع ازوست که ه
 گرچه رفت از چشمم گریه نم چو آب آن تندخوی
 چشمم بیدارم که آب رفته باز آید بجوی

مولانا شاه محمد

ولد مولانا حسن شاه، (ق ۹۸۰ ب) شاعر بود، ابریشم کاری می کرد و این رقعه به
 مطلع ازوست ه

می شدم در طلب یار و نمی پرسیدم
 خبرش راز کسی تا که نگوید دیدم

مولانا ریش (۹)

از شاخن است، و شاخن قریه ایست از بلوک ولایت قاین، این مطلع
 ازوست مطلع ه

می بده ساقی بمن چند آنکه لایعقل شوم
 کز خیال او مبادا لحظه غافل شوم

مولانا قطب الدین

از قریه اقصی است، که در ولایت اندجان است و از آدمی زادگان
 آن دیار است، طالب علمی دارد و خط را خوب می نویسد، در محلی که بشهر هراة
 آمده بود این مطلع را گفته مطلع

ما که در سالی نمی دیدیم باهی را بخواب در بهری دیدیم بر سوجله گرسه آفتاب

مولانا حاجی آتش پز

از خوش طبعان معین شهر سمرقند است، مرویست طبعش بهزل بایل و
مام صاحب بهزل و مطایبه اش در مقابل، این مطلع از جمله ابیات او مشهور
ست ۵

ای جمله خوب رویان مابسته شما ایم
از دست بی زیربها شهر منده شما ایم

مولانا عبد الجلیل

خویش مولانا گهی است و از اولاد مولانا جلال قاینی، مرد نیک است و شعر
را نیز خوب می گوید، اما بمدرسه جد خود بسیار می نازد، بلکه بر موالی منت دارد،
این مطلع از دست ۵

ز بسکه کاست مه از میل طاق ابرویش
شد آن چنان که نمود استخوان پهلوش

مولانا کوکبی

(ق ۱۹)

از مردم معتبر بخارا است، طالب علمی کرده و از موسیقی و قوف تمام دارد
این رباعی از دست ۵

گر یار بنا مناسبی سیر کند وز روی صلاح ره سوی دیگر کند
غم نیست دلاچو یار بی مهر و وفاست با ما چه وفا کرد که باغیر کند

۵ شما ایم بکدا، ۵ عبد الجلیل خزینه گنج الی سیرنگ ۴۳ (۵ معبر کدا)

مولانا والہی

سمرقندی، طالب علم است بخواجه عطا شہرت دارد، مرد نیک است و
طبع خوب دارد، این مطلع از وست مطلع

ز چاک سینه بنخن دل حزین کنم
جدا چو گشتم از ان مہ دل اینچنین کنم

مولانا ہجری

اندجانی، مرد فقیرست، بقدر طالب علمی دارد، در او ایل لوند و او باش
بود، اما آخر روی بگوشہ فقر و درویشی آورده، این دو مطلع از وست کہ ۵
بر رخ نشسته کہ دلا مت بے مرا نبود عجب اگر نشناسد کسی مرا

رفتی و میرود از پی دل حاصل من
آن چنان رومہ من کہ تو نمائی دل من

مولانا بقائی

در اصل از خراسانست، اما اکثر اوقات را در ماوراء النہر گذرانیدہ

۱۵ [ماک خزینہ گنج الہی (سپرنگر - ص ۸۷) : این ابیات برعاشیہ غالباً از مولانا والہی است ۵
مستند دو چشم تو دران طاق دو ابرو یا در دو کمندند گرفتار دو آہو
اہل نزدیک تن بیمار و جان غم سفر دارد ۵
۱۶ این بیت برعاشیہ، احتمالاً از مولانا بقائی است :-

باوہ را از عجب در دیدہ پنهان ساختم چشم بند دختر ز راز مرغان ساختم

و ہمیشہ در نظر سلاطین آنجا معزز و مکرم بوده و در شعر و معما خوبت، این مطلع از دست کہ ے

ز ہر طرف کفتم ز روز عقل کردہ بہار غم منست ایچنین خزان کردہ
(ق ۹۹ ب) این بابی نیز از مشہورست ے

مسکن شدہ کوچہ ملامت مارا رہ نیست بوادی سلامت مارا
درویشانیم ترک عالم کردہ اینت طریق تا قیامت مارا

خواجہ سیف اللہ

ولد خواجہ شیخ عبد اللہ نخودی ست، و بحلیہ فضایل و کمالات آراستہ،
طبع خوب وار و بنظم تاریخ شاہ جهان پناہ قیام می نماید و بدو نیک می گوید، این
دو بیت در تعریف جنگ از دست ے

شد از ضربت گرز خسار استینز
نی نیزہ چون استخوان ریزہ ریزہ

مولانا ذہنی

اورد خانی، مرد طالب علم بود، اوقات ہمتقت و زراعت صرف می
کرد و طبع خوب داشت، این مطلع از دست کہ ے

مرا چون شمع می دارد ہمہ شب گریہ پا در سکل
میان آتش و آبم زریں اشک و سوز دل

ے (مولا) ے (ماک خزینہ گنج الہی رسپرنگ ص ۷۶) ے ارتحانی [ماک پرنگ
مولا] ے این ابیات بر حاشیہ غالباً از مولانا ذہنی ست :-

مولانا مقصود

شوقی تخلص، تیرگر، از شهر هرات است، و مرد نامراد فانی صفت است،
اوقات بکسب می گذراند، طریق رباعی نیک درزیده، این رباعی مشهور از او
ست ۵

جانا همه از تو تندخوی آید وزخوی تو بوی فتنه جوئی آید
گوئی که بجز جفا نیاید از من بالبد که از تو هر چه گوئی آید

این رباعی نیز از دست ۵

ای دل غم یار و ناله زار خوشست قیاسی خون جگر و دیده خونبار خوشست
غیر از غم یار هر چه حاصل کردی حاصل همه بهیچت، غم یار خوشست

دقیقه حاشیه صفحه ۲۶۰ ۵

تاجدار دولت ای شیرین شایل مانده ام بهجولاله داغ بردل پای درگل مانده ام

ای اهل چون فاک جسم غمناک مرا دله باری از کوبش مبرجای دگر خاک مرا

هر تیکان ابر و کمان بر جان مشتاقان زند دله دل از پی تعلیم او صد بوسه بر پیکان زند

نیت ای شمع بجان بر ساق سیس تو داغ دله سوخته پروانه افتاده در پای چراغ

زلف تو زینت است رخ آفتاب را دله تاسوخت آتش ریت نقاب را

بی لب میگون او مار از چشم لاله گون دله چون صراحی غیر خون دل نمی آید بردون

برخون مراست دیده ز بهجت کنار هم دله از دیده خواب رفته و از دل قرار هم

۵ [ماک هفت تعلیم خطی و غیره (سفینه خوشگو خطی)]، این رباعی بر حاشیه غالباً از

مقصود شوقی است :-

در هجر تو دل ز کرده خاموش نکرد جان تو بی تو بجز ساغر غم نوش نکرد

آنکس که تو یاد او کم روی هرگز هرگز ز تو یک لحظه فراموش نکرد

مولانا یوسفی

از اطباء مشهور خراسانست، مرد خوش خلق و جهان گشته صحبت دیده است
و دیوان غزل تمام ساخته و شعرش پاکیزه است، این مطلع از دوست ه
می زد سپهر لاف ز رفعت به کوی او شد آفتاب گرم و برآمد بروی او
سه دیوان غزل تمام کرده اما یکی مشهور نشده، این مطلع نیز از دوست ه
میل سامان دارم و از یار دور افتاده ام
من کجا، سامان کجا بسیار دور افتاده ام

مولانا دوست

از ولایت اسفراین است، شعر شناس نادر و شاعر کامل و ماهر است،
ابیات و اشعار بسیار از استادان بخاطر دارد، بیشتر اوقات قصیده می گوید و
دران وادی النوری زمان است، این مطلع از دوست که ه
وقت گل آمد و اسباب طرب نیست
باوه نایاب ترکس روی طلب نیست مرا
و این مطلع نیز از دوست که ه

باقد چون چنگ هر که یاد جانان می کنم
برق من تارگی می جنبد افغان می کنم

سه مولانا یوسفی هر دی قیاس مصنف ریاض الادویه و بحر الجواهر است او در زمان بابر و همایون
در تبریز برآمد به تفصیل احوالش [سرک ریو - ج ۲ - ص ۴۵۵] فهرست با یکی پور - ج ۱۱ ص ۱۶ -

سده ۹۴۶ این بیت بر حاشیه می باشد از مولانا یوسفی است ه

بامد و محنت آمده ام از دیار غم در روی مانگد کن دیگر غبار غم

مولانا شهاب

فرزند شهر هرات است و در محله مولانا افتخار ساکن است ، مریض و فقیر است ،
 طبعش بمعمایان است ، این معما باسم او ازوست ه (رق ۱۰۰ اب)
 یاران حذر کنید که ندهید دل ز دست
 کان شسوار بر فرس و لبری نشست

مولانا یقینی

هم از خوش طبعان شهر هرات است و خط نسخ تعلیق را بدینی نویسد ، اما
 خالی از نشاء جنون نیست ، این مطلع ازوست ه
 تنابکی خواهیم به درد محنت و غم زیستن
 زیستن گر این چنین باشد نخواهم زیستن

مولانا معزی [۹]

از اولاد اجماد مقرب المحفزة الباری خواجہ عبداللہ انصاری است و
 ملک معزالدین نام دارد ، و مردی قنبر است و این مطلع نیز ازوست مطلع
 خضر خط او نشان از آب حیوان می دهد
 از لبش عیسی سخن می گوید و جان می دهد

(تفسیر حاشیه ص ۲۶) [۹] ماک خزینة گنج الہی دس پرنگ - ص ۲۷۶] در بعضی کتب نیز ازوست محمد

سبز داری نوشته [ماک روز روشن - ص ۲۲۳]

مولانا اسمی

فرزند شهر هرات است، مرد درویش و شکسته است، بقدر طالب علمی نیز دارد و این معما باسم بابا ازوست ۵

دی روز بمکتب مرا بود گذار دیدم همه دلبران خورشید عذار
هند و بچه نشسته لوجی بکنار می کرد برسم خود آب تکمرا

مولانا بیدلی

لنگ، از گذر خیابان بود و همیشه در گوشه می خانه اوقات می گذرانید و هیچ چیز مقید نبود، این مطلع ازوست ۵

چشم پر خون و خیال خال آن دلبر مرد و
مجرم پر آتش و پاره غنبر درو

مولانا سروی

ولد حافظ علی بریجنیدی است که علم قرأت را درین زمانها برابر او (ق ۱۰۱) کسی کم دانسته باشد، اما مولانا سروی غریب مینا قی کند، دارد، معلوم نیست که از زمان آدم تا غایت مثل او پیکری از کتم عدم بوجود آمده باشد یا به تناسب اعضایش سروی از لب جو یا ر حیات در نشو و نما آمده باشد، ظاهرا استاد این بیت از

له ساک خزینة الخ الی (سپرنگه) ۵ که کداز (کذا) ۵ که افب

له ساک خزینة الخ الی (سپرنگه) ۵ بریجنیدی (کذا)

۵ بوجود آمده آمده (کذا)

برای او فرموده ۛ

صد هزاران آفرین صنع خدای پاک
 کافرید از آب و گل سروی چنین چایک را
 اما شاعر خوش گوئی معنی انگیزست ، این مطلع از دوست ۛ
 کاشکی دامن کشان آید قد رعنائی او
 تانہ بیند دیدہ غیر نشان پای او

میر عزیز

از ولایت قزوین است و از ملازمان حضرت آصف صفاتی اسلام ملاؤی
 مدظلہ العالی است و ممیز ولایت قاین است ، طبع نیک دارد ، این مطلع از دو
 ست ۛ

باز از تازہ کلی سینه نگارست مرا
 آنہوی عجبی در دل زارست مرا

مولانا محمود

ولد مولانا جلال الدین مدرس است و مشہدی الاصل است ، و پدرش را
 مولانا جلال الدین عروس نیز می گفتند ، بواسطہ این کہ بسیار در زیب و زینت
 می کوشیدہ ، اما این مرد فقیر است و اوقات از مرقم کتابت می گذرانند ، این مطلع از دو
 ست ۛ

نسبت غنچہ بدان تنگ دہن نتوان کرد
 پیش لعل لبش از غنچہ سخن نتوان کرد

دق. اب، خواجہ طاہر محمد

ولد عبد السلام خبازست و جوان نیک است، سابقاً ملازم و مصاحب
فریدون حسین میرزا بوده، و هنوز از کیفیت نشأ در اختلاط او فهم می شود، این
معما باسم بابا از دست ے

آن خالها مشکین برعاض تو از دُور
بالا و صاف ... (؟) چون دانه‌ها انگور

مولانا فرادی

از، و راء النهرست و ملازم عبید خان بود، روزی جریمه از در وجود آمد
مرد و دوشده این دو بیت از دست ے

بتان شما شه حسنی و من گدای شما ز دست من چه بر آید بجز دعای شما
بناک پای شما چه سودم نه پوست جز این مرا ندارم بناک پای شما

مولانا صدر

بلا جو ردشوی مشهورست، فرزند ابهرست، مرد خوبست، اما بشعر خود بسیار
معتقدست و تعریف بی نهایت می کند، این مطلع از دست ے
چه می کنم بدیاری که نیست یا آنجا کجا است خاک دیش تا شوم غبار آنجا

سده بر دکنا

سده این بیت بر عاشق غایب از مولانا فرادی است ے

رخت چشمم بوی خون از در دواغ کوکین لاله با شگفت و روشن مشه چراغ کوکین

این مطلع نیز از دست که ۵

دردا که درد ما بدو ای نمی رسد فریاد می کنیم و بجای نمی رسد

این دو بیت نیز از دست ۵

نران لب بکام دل می نایم نمی دهی می میرم از خمار و شرابم نمی دهی

سروی ولی تخی فگنی سایه بر سرم خطری ولی چه سود که آیم نمی دهی

مولانا جزوی

از جانب عراقت، یکجندی در شهر هرات بوده، عزیمت وطن مالوف (ق ۱۳۲) (ق ۱۳۳)

نمود طبعش خالی از چاشنی نیست، این مطلع از دست که ۵

عاشق و بدنام اگر گشتم دلم باری خوشست

عاشقی بدنامی وارد ولی کاری خوشست

مولانا فتحی

مرغمانی از فواحی ولایت اندجان است و در ملازمت با بر میرزامی باشد، این

بیت از دست که ۵

منکر عشق ندی دروان بمداشد که من

درو مندم عاشقم بی درد یاری نیستم

مولانا خلقی

بخاری، در اوایل برزاز بود و حالا تجارت می کند، یک نوع نظم وارد این

مطلع نیز از دست ۵

خواب ماه و شان چو آفتابم من
بهر کدام جدا عاشق خرابم من

مولانا بیلی

از ولایت حصارست و طالب علمی وارو و معمارا نیز نیک می داند این
مطلع نیز از دست ه

جفا همین نه ازان شوخ بیونا دیدم
زهر که چشم وفاداشتم جفا دیدم

مولانا عبداللہ

غشہ، فرزند شہر ہرات است، و بغایت مرد فقیر و نامراد است، و اکثر
مختصرات را دیده و حالا در ولایت غشہ، بمکتب قیام می نماید و در نظم ترکی
خوبست، این مطلع فارسی از دست ه

بوسہ زدن بجای سگت می کنم ہوس
دستم نمی رسد چہ کنم نیست دسترس

مولانا مقیمی

از بخارا است، مرد لوندست، این مطلع از برای جانی نام شخصی گفته ه
گوشہ چشمی نمود آن دلبر جانی مرا
دی ہا، کرد از عین محبت لطف پہنہانی مرا

دی ہا

مولانا روحی بخاری

مازم شیبک خان بود، و دارونگی کان فیروزه داشت، و پیشتر از دولت
مازمت قلندر بود، و در ایام دولت نیز بیاران بہمان رنگ بی تکلف ملاقات
می کرد، این دو بیت در تعریف شب ازوست ۛ

شبى همچون مرکب بود تاریک رہی دوری چو شق خامہ باریک
شدہ طاس سپہر از مشک سودہ سواد اندود، همچون دیگ دودہ

مولانا عشقی

از ولایت تربت و از حرفہ کنش دوزی بہرہ دارد و مرد نامراد است و
عامی، این مطلع ازوست و خوب گفته است ۛ

باز آتشم در جان زدہ بعل پری رخسارہ
دل گرم می دارد مرا سودا آتش پارہ

مولانا محمد صبوری

ہم از ولایت تربت است، مرفیق و نامراد است، اما خالی از فضولی نیست
این مطلع ازوست و خوب گفته ۛ

بجا تم آتش افتد چون روم سوی چین بی اد
نماید ہر گل آتش پارہ در چشم من بی اد

مولانا ربائی

از ماوراءالنهر و در صورت قلندری بشهر آمده از انجا عزیمت کعبه معظمه کرد ،
 امیدست که توفیق یافته باشد ، این مطلع از دست ه
 غنچه را در سخن آورده دین می گوید
 می فشاند گوهر از لعل و سخن می گوید

مولانا علی بخاری (ق ۱۰۳۱)

(۱۰۲۷)

مرد طالب علم است ، خالی از عشق تباذی نیست ، جوانان را نیز با او انتقادات
 است ، گاهی از روی ظرافت " اسم گاو " برو اطلاق می کنند ، این رباعی از او
 است ه

تا کی بن زار جفا خواهی کرد با غیر بر غم من وفا خواهی کرد
 اینک من بیچاره ز کویت رفتم بیچم که و گر جفا که خواهی کرد
 بعضی می گوید که مصرع آخر باکی از یاران دارد واقع شده ، در میان یاران سهل
 است +

مولانا بلائی

هم اند بخارا است ، مرد بی تعین و بی قیدست ، گاهی مقلد ی نیز می کند ، این
 مطلع از دست ه

میروی جلوه کنان جانب مانی نگری گردلت جانب مانیست چرامی نگری

این مطلع نیز از دوست ۛ

گر بگرد حشرش کس ندہد رہ ما را

ساکن کشور اوئیم ہمیں بس ما را

مولانا طفیلی

از حصار ست، گویند ولد مولانا شمسی است کہ میر در مجالس گذشتہ یاد کردہ،

مرد نامراد ست و طبع خوب دارد، این مطلع از دوست ۛ

چہ سان پہنان شی در کوی آن نازک بن باشم

کہ برق آہ روشن می کند جای کہ من باشم

مولانا میر کا بخاری

مرد لوند ست، سامانی تخلص می کند، خالی از طالب علمی نیست، این مطلع

اوشہور ست ۛ

چو من در عاشقی دیوانہ پیدا نخواہد شد

(ق ۳۱۱) و گر پیدا شود مانند من رسوا نخواہد شد

(ق ۱۰۳ ب)

مولانا چرمی

از بخار است و بچرم گری مشہور ست، مرد بی قید ست و تعینی ندارد، این

مطلع از دوست کہ ۛ

سر بہ بالین چو نہم غیر دو چشم تر من نیست غیری کہ دگر گرہ کند بر سر من

همایول سمرقندی

بسیار طبع لطیف دارد، در حاشی نویندگان می باشد، این مطلع از و سرت ه
دیش و ستاره گرو از پی صهبایا کردم
داشتم در و سرتی از سر خود واکردم

فانی کور

از بخارا است و معمارانیک می داند و طبعش غریب پسند است، این مطلع
از و سرت که ه

نه داغ تازه مرا بر دل مشوش بود
نه کاروان غمت مانده جای آتش بود

مولانا ذهینی

از کابل است، و اندک طالب علمی دارد و بقدر خطی هم می تواند نوشت، و گاهی
شعری هم می فرماید، اما عقیده او چنانست که در هیچ از اینها که گفته شد میل ندارد، این
مطلع از و سرت ه

من که همچون زلف مشکیت پریشان مانده ام
گردن کج کرده بر روی توجیران مانده ام

لسانی

گویند از شیراز است، خوش محاوره و خوش صحبت است و اکثر خطوط خوب می
له بخارا (کذا)، له [هماک سفینه خوشگو (خطی)، ج ۲ - ق ۵۶ ب] نشر حقی (خطی)،

نویسد، این مطلع از دست ۵

نه با تو دست هوس در کمر توان کردن

نه آرزوی تو از دل بدر توان کردن

رق ۱۰۷

مولانا سلطان محمود (ق ۱۰۷)

نذائی تخلص می کند، او را سلطان محمود حافظ هم می گویند، در اصل از ولایت
اسفزار است، اما مدت ها و مدید است که ساکن دار السلطنته هرات شده، و اکثر از
فضایل و کمالات بهره تمام گرفته و بیشتر اوقات بطاعت و تقوی قیام می نماید، و
نسبت بال سامان درست می کند و سلسله نقشبندیه نیز توسل می جوید و در باب
"ماز و نیاز" مثنوی گفته و بسیار نیک تمام کرده، این بیت در توحید آن وارد
۵ معمار کهن حصار گردون کرد از شفقتش عذر بگمگون

این سه بیت را در وصف نقاشی گفته است ۵

پیشش ز برای رنگ کاهی بودی مه نو چو گوش ماهی

هنگام طلاکشی برایش خورشید پیاله طلائش

از بهر صلایه کردن رنگ بودی چو سپهر تخت سنگ

این مطلع نیز از دست و خوب گفته است ۵

کاش و زرد نمدمی چاک گیران مرا کاتش دل می نماید سوز بهنجان مرا

(حاشیه ص ۲۷۳) هفت اقلیم خطی: یاس المومنین - ریاض الشرا - خزانه علامه آتشکده مجمع

النفائس (خطی) مولانا وحیدالدین لسانی بن عبد الله الشیرازی متوفی ۹۹۱ هـ - این بیت هم از لسانی است:

۵ آنروز خوش گجاست که از جرم عاشقی جلا دست و شعله میایم گرفته بود

(حاشیه ص ۲۷۳) ۵ اسفزار (کذا) ۵ همراه (کذا)

ساعتی از گریه چشم تر نیاید مرا
بس که می‌گیرم ز مردم شرم می‌آید مرا

فغانی

هم از شیراز است، این مطلع از دست ه
هر مصور کان جمال و قامت موزون کشید
حیرتش آمد که ناز و عشوه او چون می کشید

له بابا فغانی مشیرازی اول سکاکی تخلص داشت - شاعر نغمه گو بود و در غزل روشش نو اختراع کرد
اما شعر او خراسان طرز فغانی را مخالفت کردند، بنابراین 'فغانی هرات را بگذاشت' و نزد سلطان یعقوب
رفته 'در انجا مورد التفات شاهانه شد' و به خطاب 'بابای شعر' خطاب گشت، 'امین شاه' و
۹۲۵ هجری وفات کرد در مکه بمقت افندیم دخیلی، مجالس المومنین، مجمع النفاس دخیلی، ریاض الشعرا دخیلی

ج ۲ - ص ۶۵۱: بانگی پور فهرست: ج ۲ - ص ۱۰۱ - عدد ۲۱۷، این ابیات از دست ه
گذشتن ز جان سسل باشد ولی کجای می توان از محبت گذشت
از اسیران محبت خرم نیست ولی در قفس شت غباری بنظرمی آید
شب نه آمدی در چشمم رسیده خواب دین در بانتهار تو تا صبح باز بود
کام افتاد عزیزان به بت خود رای گر بگویم که زمانی بنشین بر خیزد
آن گفته که دیده ام از چشمم بار خوش دوران ندیده است ز بیل و نهان خوش
بی ما تو با رقیب می تاب می کشی مانی تو آه در دل شهباه کشیده ایم
از مانگاه معجزه هوشش برده است مردم گمان برند که صهباه کشیده ایم
می - و دایر چه سازم کنم با دل زار چه سازم کنم
دل در این حرف سیاه کردم گم در شب - تار چه سازم کنم
با کام دل بگویش نتوان کشید بوی کان دست ناز دارد طبع بهانه جوی

مولانا گلخنئی

از ولایت قم است، و در زمان میرزا سلطان حسین بشهر هرات آمده بود
(ق ۱۰۴ ب) بغایت سفیه و بد زبان دبی باک و طامتی بود، محمد حسین میرزا (ق ۱۰۴ ب)
رعایت نیک کرد و آخر از و جریمه کلی در وجود آمد و سیاست رسید، این مطلع
از و سرت ۵

بجان کندن مرا سنگین دلان دیدند و غوغا شد
که عاشق پیله شیرین تر از قراد پیدا شد

مولانا وحیددی

خویش گلخنئی است، این نیز با طواری را در خود منسوبست، این مطلع از و سرت
ز بحر روی تو آواره جهان شده ام
چنانکه بود مراد تو آنچنان شده ام ۵

محیی نیشاپوری

مرد رند و لاابالی بود، و اکثر اوقات با میرزا و گان چغتائی مصاحبت می کرد،
این دو بیت او مشهورست ۵

منی بینمت مایل دردمندان حذر کن ز آه دل دردمندان
من و اشک سرخی و خسار روی عجب گری بود قلیل دردمندان

۵ [هک هفت اقلیم خطی]، سفینه نوشگو (خطی)، ۲ ج - ۲ ق ۹ ب، و غیره [خواهرزاده شهیدی بود
و فوراً استغنا متصف بود] ۵ [هک هفت اقلیم خطی]

دیوانه نیشاپوری

از شعراء قدیم است و طبع نیک دارد، این بیت از دست ۷
ای لب لعلت ز آب زندگانی پاکت زندگانی بی لب لعلت نمی خواهم دیگر
ابروان و نکشت زانان مشکین بکپاند ورتلاش افتاده باهم بر سر بادام تر

مولانا حماری

در زمان بابر میرزا بود و طبع خوب داشته و میرزا با او در غایت عنایت و التفات
بوده و دیوان شعر تمام کرده، این سه بیت از دست ۷
مرتفع جفا بر سر نه از بیدادی آید ۱۰۵ دن که تیش بهر شیرین بر سر فرادمی آید
من آن نرولیده می بین چاکم و گریه مرا هر کس کمی بیند ز بنون یادمی آید
خمار می بلبل ویت همی نالد باین نری که مرغان چمن را جمله در فرادمی آید

سایمان ترکمان

شعر را نیک می گفته و طبعش غریب پسند بوده، این مطلع از نتایج طبع
اوست ۷

با آن سوار عنما چون سایه هم منامم جای که او نباشد بودن نمی توانم

مولانا ساقی

درگذشته خیابان مری بود طالب علم، و کاهی از نظمی سر بر میزد، اما مدایت

ہنی کرد، این بیت از وست ۷

بہر زلفت شانہ می جیتی زمن گفتیم بچشم
رفتیم از مرثگان خود ترتیب کردم شانہ را

شفائی

ولد مولانا محمد خالد از (۹) طبیب است کہ دران علم از مشاہیر روزگار است
و در طبابت خود معلوم ۷

ازان پرہیز نہی ہنہر چون بود
این مطلع از وست، اما بشر نو در آمدہ ۷

خوبروی چو تو در خیل ہنی آدم نیست
عالم حسنی و چون حسن تو در عالم نیست

استاد سید احمد قجکی

در حسن و جمال و سازندگی از بی نظیران زمان بودہ، چنانچہ مولانا عبدالحسن
جانی این مطلع از برای او گفتہ مطلع

صداء آن عجم گشت و شکل آن غمگی
کہ شور مجلس عشاق شد ز پرہ نمکی
طبعش نیز بسیار خوب بودہ است این مطلع از وست کہ مطلع

(ق ۵۰۱)

(ق ۵۰۱) ایکہ دادی خبر آمدن پیکانش
رفت در خاطر من باز بدل بنشانش

مولانا حالی

بر سر مزار شیخ سعد الدین تفتازانی قدس سرہ می بود، مرد درویش و پاکیزہ

روزگار بود، این مطلع از دوست ہے

گرچہ ہرگز محرم وصال نیستم
خوشدم باری کہ ہرگز نبی خیالی نیستم

مولانا خواجہ خیابانی

از جوانان خوش طبع شہر ہرات بود، و طالب علمی داشت، و علم معمارانیک
می دانست، گویند پدرش مرد چرم گر بود، این مطلع از دوست کہ مطلع
بمعریف و ہانش غنچہ را گفتار بایستی با استقبال قدس سرور اقرار بایستی

این بیت او بہتر از مطلع واقع شدہ ہے

بدیواری کہ بنیم صوتش زین آرزو میرم
کنز آب و خاک من بنیاد آن دیوار بایستی

مولانا و صلی

از شعراء قدیم سمرقندست، و خوش طبعان آن ممالک در فن شعر او را
استاد می گویند، این مطلع از دوست کہ ہے

کاسہ دار مجلس زندان بی سامان شدم
کشتی میدہ کہ در گرداب سرگردان شدم

ان مطلع نیز از دوست ہے

در مجلس از بہانہ زمستی گریستم
تا کس نداندم کہ گرفتار کیستم

مولانا شاہ حسین [بزمی]

بزمی تخلص می کند، 'فرزند خراسانت'، طبع خوب دارد، 'پتوڑ را نیک
می نوازد'، این مطلع از دست مطلع

خشک سال ہجر را باور اگر می داشتم
دق ۱۰۶، تخم مہر دلبران در سینه کی می کاشتم

(دق ۱۰۶)

مولانا قیماق

از سمرقند دست از مردم کہن سال، این مطلع از دست ۵

آن بلبلم کہ خار بود ہمدم کلم
کردم شکایتی چہ کنم بی تحملم

مولانا بیخودی

از عاشق پیشگان ماوراء النہر است، این مطلع از دست کہ ۵
ہزارگونہ جفا از تو بردلست مرا ہنوز دل بجفای تو مایل است مرا

مولانا افسری

نایب مناب بلکہ مصاحب عبداللہ خان است، 'مردی متواضع است'، اما

تصنّف تمام دارد، نظم ترکی و فارسی نیک می گوید، این مطلع از دست ۵
 ای شوخ میل خنجر بیداد کرده
 معلوم می شود که مرا یاد کرده

مولانا نادری

از بخارا است، و بشعر نو در آمده، اما طبعش خالی از لطافتی نیست، این
 مطلع از دست که ۵

آن نازنین که شد سربا خاک راه ازو
 با ما هنوز بر سر ناز است آه ازو

مولانا ویسی

از سمرقند است او نیز بشعر نو در آمده، این مطلع از دست ۵
 بنی توان بتو ظاهر غم نهان کردن
 عجب غیبت که ظاهر بنی توان کردن

مولانا عبداللہ

از ولایت قزوین است، قرب چهل سال است که ساکن شهر هرات است، در
 لازمست مولانا محمود شروانی تحصیل کرده و در حکمت نیز دخل می کند. اگر چه بشعر
 اشتغال می نماید اما طبع شعر دارد، این مطلع از دست ۵
 بکه از دیده مردم دهنست ناپیدا (ق) تا نگوئی سخی، پیچ ندانند کجاست

مرزا یوسف

چلگزی، از آدمی زادگان شہر ہرات است، اما پارہ لوندی از حد اعتدال
دور افتادہ، این مطلع ازوست ے

از سر کوی تو باورد و الم می رستم
در دمندانہ بصر عدم می رستم

مولانا احمد سراج

در ولایت سبزوار مردی بود بحرفہ سراجی مشغول و طبعش در شعر نیک بود،
اما ہمیشہ لغز می گفت، این لغز شمع ازوست ے

آن چیت کہ در انجمنش جایاشد خوشید عذار و سرو بالا باشد
جانش نبود ولی میر و ہر روز این طرفہ کہ بنشستہ و بر پا باشد

مولانا طریقی (۹)

از ولایت تون است، بیشتر قصیدہ می گوید و لا ابالی و بی تمیز واقع شدہ،
و این مطلع ازوست ے

جهان اگر چه با سباب بی شمار خوشست
ز ہر چہ ہمت بعالم وصال یار خوشست

مولانا عشرتی

ولد حینیطنیور چیت و مولدش از غرغونہ مشہد مقدسہ، در نظم ترکی بیت

لہ ماشد دکدا، لہ کذا، ظریفی ہم می توان بود، لہ حسی دکدا،

اما غمی است و بیداری گوید، این بیت ترکی از وست و بیدار خوب گفته
 خلفت ز رفت بولسه و بیرون شاد او لما نسل
 کنم نهال عمر کابلک خسرانی بیش الماش

مولانا حالی

از خراسان بود، و با اکثر امیرزادگان مصاحبت داشت، طالب علمی تداشت
 (ق ۱۰۶) مرد لوند بود امرای بسیار اختیار می کرد و دران بی اختیار بود این مطلع
 از وست

آنکه با خود از ازل درد و غم آورد منم
 دردمندی که خبری دهد از درد منم

مولانا بابا جان

فرزند شهر هرات است، در بیرون بازار بصنعت میخچه گیری قیام می نماید
 گاهی سبق نیز می خواند طبعش نیک است، عشقی تخلص می کند، این مطلع از وست
 روز فراق یار که با صد ندامت است
 روز فراق نیست که روز قیامت است

کور لطیف

از شعراء ماوراءالنهر است، طبعش خیالی از لطیفی نیست و اطوارس ارین
 بیت او معلوم می شود
 سبوی باده ببری بریم
 به زار دل و گنا

مولانا لطفی

از تاشکند بود و حسن تمام داشت و یحیانی دیگر عاشق بود و موی سر گزاششت ،
این مطلع در آن محل گفته ے

ساخت بی لیلی وشی ژولیده موگردون مرا
کیسر موفرق نتوان کرد تا مجنون مرا

چبستری (۹)

کیفیت احوالش معلوم نشد ، اما لطافت طبعش معلوم است ے
بیکدم فراقش چنان ساخت مارا
که آن یار دیرینه شناخت مارا

شیخ زاده

نبیره مولانا حسن شاه مشهورست ، در ملاقاتش فهمی شود که گوهر آن دریاء
معانیت ، چرا که خوش طبع و ندیم پیشه و مقلدست ، ابیالش (رق ، اب) نیز در (رق ،
رنگ اشعار جدش واقع می شود ، این مطلع از دوست که ے
سجده کردن پیش روی دوست به از بندگیست
رخ نهادن بر زمین از غایه شرمندگیست
این مطلع از دختر مولانا حسن شاه است و او ضعیفی تخلص می کرده ے
اگر چه مهر بتقدیر لایزال براید بماء من نرسد گر هزار سال براید

در میان این جماعت نیز خوش طبعان که اشعار نیک دارند بسیارند، از جمله

آفاق جلایر

مهری زمان است بلکه در شعر بهتر از دوست، چرا که از و بیتی و ویش نمانده،
یکی این که نظم

حل هر نکته که بر پیر خرد مشکل بود / آمویمدیم بیکجرحه می حاصل بود
دیگری اینکه از برای مسعود ترخان گفته و این چنین بود که مسعود ترخان
بنایت صاحب جمال بود و مهری با و نظر محبت داشته، گویند روزی با هم در
برج قلعه بوده اند و خواجه حکیم که شوهر مهری بوده، از پایان برج می گذشته مهری
این بیت در بدیهه گفته نظم

کردم بر اوج برج مه خویش تن طلوع

هان ای حکیم طالع مسعود من نگر!

بدیهه او بغایت روان بوده، چون سخن لطیف او در میان آمد نقلی دیگر از و
استماع افتاده که خالی از خوبی نیست، می گویند که او مصاحب مهدعالیه گوهرشاد بیگم
بوده، روزی بیکدیگر نشسته بودند که از دور خواجه حکیم مذکور پیداشده، بیگم او را
نزدیک خود طلبیده و از ضعف (ق ۱۱۰۸) پیری چند آنکه سرعت می کرده از آنجا که
توجه خاطر بیگم بوده دیر می نموده، مهری را مناسب حال بدیهه تکلف نموده، چون

(۱۱۰۸)

له مراد ازین جماعت" طبقه شون است. له آفاق دکدا) برای آفاق مرک خزینة کج ای (سپرنگ

ص ۱۱۱: شوهر محمد علی جلایر انتمخلص به نثاری. دختر امیر علی جلایر و منکود در ویش علی برآمد علی شیر بود

از مرک جواهر العجائب فخری رسپرنگ ص ۱۱۱] له مرک آتشکده آذر: اختر تابان: جواهر العجائب فخری رسپرنگ

و خلاصه الا اشعار قلمی کاشی رسپرنگ ص ۱۴۵] له گذشته دکدا)

حکیم نزدیک رسیده تهری خوانده ے

مرا با تو سریاری نماندست دل مهر و وفاداری نماندست
ترا از ضعف پیری قوت و زور چنانکه پای برواری نماندست
آما افاق بیگه ابیات نیک بسیار دارد، این مطلع از دست که ے
مل شد از غم همه مشکل که مراد دل بود جز غم عشق که حل کردن آن مشکل بود
این مطلع او مشهورست ے

آه ازان زلفی که دارد رشتۀ جان تاب ازو
وای زان لعلی که مردم می خورم خونتاب ازو
و این مطلع هم از دست مطلع

من اگر توبه ز می کرده ام ای سر و سببی
تو خود این توبه نکردی که مرا می ندیشی

این بیت مشهور هم از دست ے

غربت چه سخی چه داستانست هر جا که خوشی وطن بهمانست
مستی را نیز همچنانکه تعریف می کنند نبوده است، و امیر دولتشاه اسفزاری در تذکرة
الشعراء خودی آورد که او در ملازمت سلطان سنجری بوده و همیشه سلطان نظر مصروف
جمال او داشته، تا آنکه شبی از مجلس بیرون آمده و قفص را برف باریده بود، چون باز
گشت سلطان استفسار هوا کرده، او در بدیهه این رباعی گفته ے

رقی! بی شاه فلکت سبادت زین کرد وز جمله خسروان ترا تخمین کرد
تا در حرکت سمت زین نعلت بر تنهد پای زمین سیمین کرد

له نغزی (رکنا) ے یعنی اسفزاری ے تذکرة دولتشاه ے ۶۵: برای مستحق این نام که
اختر تابان من، بر آنکه آنگاه آورد و غیره،

سردطان را بغایت خوش آمده در عایت بسیار کرده *

مولانا فروغی

از ولایت نیشاپورست، و از جماعت جامه بافت، این مطلع از وست که ه
دور از رخ تو دیدن اغیار مشکست نادیده وصل گل ستم خار مشکست
این بیت او خوب است ه
جان داده در فراق تو آسان بود مرا بردن بخاک حسرت دیدار مشکست

مولانا غیاثی

مردی ابدال صفت، از قریه فروغن (۹) است، هیچ غزل او از صد بیت
کم نیست و بمعنی نیز چندان مقید نمی شود، و در میان تمام ابیات او این بیت بمعنی
واقع شده ه

نیم شتر دل و دارم غمی کجوه تن که صد شتر نتواند کشد (؟) کجوه من

مولانا خاصی

در بلاغت ثانی [نه] دارد و مایه خوبیا بر و غالبست، چنان که زبان از تقریر آن
عاجزست، و این مطلع از او خوب واقع شده و محل تعجب است مطلع
ما عاشقیم و زنده میمانه می رویم پیمان شکسته بر سر میمانه می رویم

مولانا وصفی

نبیره مولانا معین و اخلاص است، و در اطوارش نشان جنون ظاهری نشود،
له لغاة زکذا، له سکنند (۹) زکذا،

این دو مطلع از دست هـ

چو باسگت نتوانم که عرض حال کنم بخویش گویم و خود را سگت خیال کنم

ق ۱۰۹) چندان چو کشتی طره ز روی چمن خویش بگذار بگیریم بر وز سیه خویش

مولانا علاء الملک

ولد مولانا شرف الدین محتسب است و خود نیز در ولایت سبزوار صاحب منصب پدرست، خط نسخ تعلیق را نیک می نویسد، و طبعش بحلیه نظم آراسته است، این دو مطلع از دست هـ

مرا که بر دسیل اشک یکپندی زکوی او ولیکن چشم می دارم که باز آرد بسوی او

اگر در عشق او دم در کشم آتش بجای افتد و گراهی کشم ز سرم که ناگه در جهان افتد

مولانا قاسم عاصم

چون فقیر و نامراد است، فرزند شهر هرات است، نظم نیز می گوید، این مطلع از دست که هـ

یاد روزی که ز خیل و حشمت می بودم
منتقل سایه صفت در قدمت می بودم

مولانا هجری

فرزند شهر هرات است، گاهی ندیدی نیز می کند، اما قوت طامعش بر عکس

طالع واقع شدہ و کارش از بسیار خوردن افیون بفتنارسیده ، این مطلع از دوست ه
 ای که با مدعیان کار تو لطف و کرم هست
 در حق اہل محبت چہ جفا و ستم است
 این بیت از وہتر واقع شدہ است ه
 بسفال سگ کوئی تو دلم آب خورد کہ سفال سرکوی تو بہ از جام حجم است

مولانا اسیری

از بلدہ مروست و ولد مولانا ستری مشہورست ، غالب علمی دارد و بدیہ
 را روان می گوید این مطلع از دوست ه (ق ۱۰۹ اب)
 چرا چو آہوی وحشی رسیدہ از من ؟
 چہ گفتہ ام ؟ چہ شنیدی ؟ چہ دیدہ از من ؟

مولانا محمد علی

از اولاد بی سوتی بودہ ، و بی بی سوتی از خدما محرم سلطان حسین میرزا
 بود ، محمد علی بغایت جوان خوش طور و خوش طبع و فانی صفت بود ، ہمراہ کاروان
 بخارا عزیمت آن دیار کرد ، در راہ قطاع الطريق اورا تلف کردند ، این رباعی
 در مرثیہ میرزا گفتہ ه

شام اجل تو مہ نگیرد سرخویش بر کند ز دوریت رخ انور خویش
 برخاست بیا تم تو شمع از سر سوز پیچید ز دود دل سیہ بر سر خویش

مولانا عبد الکریم [نگاہی]

از طبقہ جامعہ یافان ولایت نیشاپورست، درساؤ گیہا بغایت صاحب
جہال بودہ، نگاہی تخلص می کرد و حالاً در عراق ست، این مطلع از دست ۵
ہر کہ از قید تعلق یک قدم بیرون نہاد
از تجرد پا چو عیسی بر سر گردون نہاد

میرزا علی خلیج

ملازم جناب نقابت پناہی خلافت دستگاہی خلیفۃ الخلفائی امیر فیدالدین
جعفرست، طبعش بدینست، این مطلع از دست ۵
دین عشاق بحسرت دیدن جانان نبود
ہر کرامیل بدین نیست مسلمان نبود

مولانا فقیری

مرد سیاہ چرودہ است و در بازار ملک کحرفہ طاقیہ دوزی قیام می نماید
ظرفا اظہار علامت بی او می کنند، اما او بغایت آزاد و فارغ البال است و با وجود
کہ عامی است دیوان غزل تمام کردہ (ق ۱۱۰) اشعارش بدینست، این مطلع (ق ۱۱۰)
از دست ۵

ساخت پاپوش تو ای سرو سراز مرا
کہ تو با خاک برابر نہ کنی باز مرا

۵ نقابت (کذا) ۵ علامت (کذا) یاغای ۵ پاپوش (کذا)،

مولانا جاربونی ننگ

ترک است ، و از مردم صحرائنشین است ، و در نواحی قیته الاسلام بلخ دیوانه و
 قمار باز و بی اعتبار است ، این دو بیت از دوست ۵
 صدره سرم بکوی تو گر خاک درشود کی شوق پای بوس تو از سر بدردشود
 ای شمع امشب از سر بالین من مرو یکشب چه شد برای تو ام گم سحرشود

مولانا سوادى

گویند خط و سواد ندارد ، او را از جانب روم باسیری آورده فروخته اند ، این
 مطلع از دوست که ۵

بسو ختم و کسی نیست در حوالی ما
 که پیش یار بگوید خراب حالی ما

مولانا نجمی

گویند از شیرازست و مرد لوندست ، این مطلع از دوست که مطلع ۵
 آباد از خیال تو ویرانه دلم
 جان منی و جای تو در خانه دلم

مولانا تابعی

فرزند شهر هرات است ، سابقاً "بصنعت بسمه کاری مشغولی می کرده" و از

تخلص نیز معلومست اما حالا بر تالی اشتغال می نماید و دیوان غزل تمام کرده و بهایش
از ده هزار بیت زیاده است ، اما به ازین مطلع که جهت خانه اش که آب ویران ساخته
گفته انداره

دام خانه چشمم ز آب دیده خرابست خراب چون نبود خانه که بر سر است

(ق ۱۱ ب) مولانا قوسی

مولدش از شهر هرات است ، مرد نامرد است و هنرش از تخلص ظاهرست ،
این مطلع از دوست ه

جانی که توئی نیست کسی را گذر آنجا
از من که تواند که رساند خبر آنجا

مولانا مانی

تبریزی ، از آدمی زادگان آن دیارست و لایب ندگی می کرد ، طبعش خوب بود ،
این بیت از دوست که ه

ز بت کمتر نه آموزد از آئین محبوبی
که پیشش سجده آرند و بگوید یک سخن بکس

حبیب معرف

بسیار جوان بفهم است ، و در او اهل حال معرف جامع امیر علی شیر بود و حالا
معرف مسجد جامع شهرست ، طبعش نیک و آوازش خوب و صحبتش مرغوب و خود
ندیم شیشه است ، اما سیاه چرده است ، بعضی یاران از روی مطایبی می گفتند بهر

دور از تو بدرد و محنت و غم بودم بایسته ریش و چشم پر غم بودم
بانی همه شب به ناله همدم بودم بی یادتو القصه می کم بودم

مولانا عبد الصمد

از سمرقند است؛ اگرچه پدرش مرد دولتش و مریدخواجہ عبد اللہ بوده و او مرد
لوند و بی قید است؛ این دو بیت از دست که ۵
کشته عشقم، بکلی کز خاک من بیرون شود بر مشام هر که بوی او رسد مجنون شود
از جفای گردش گردون شکایت گزتم همدم هست و آن هم جانب گردون شود

مولانا شاه محمد

لازم بابر بادشاه بود؛ منصب کتاب داری داشت (دق ۱۱۱ ب) و در آن ممالک (دق ۱۱۱ ب)
'بحفاظتیزک' مشهور بود؛ این مطلع از دست که مطلع
هر چند شعله ز دشب غم برق آه ما
روشن نگشت پیش تو روز سیاه ما

درویش حیدر قوتیائی

قلندر شیوه است؛ و در نقش و عمل و خوانندگی قابلیت دارد؛ این مطلع از او

ست ۵

چه روم کعبه که بینم در و دیوار آنجا
من و کویش که بود لذت دیدار آنجا

شاه محمود قریچی

در شعر ترکی و فارسی خدایت، اول سپاهی بود، حالا بنامرادی مشغولست،

این مطلع از دست ۵

بقصد خون من برخواست با هر کس که نشستم
بجان من بلای راست شد و هر که دل بستم

مولانا درویش

در ولایت سرخس مردی بود عامی و نمدالی نمی کرد، اما طبعش نیک بود، این مطلع

از دست ۵

کشم بدیده و دل نقش ابروان ترا
به بین بچشم که چون می کشم کسان ترا

مولانا نور الله

از ظرفاء متعین خراسانست، این مطلع از دست که ۵

جان را فدای لاله عذاری ناختیم
ای روی ماسیاه که کاری ناختیم

مولانا لوامی

از آدمی زادگان شهر هرات است، و در قریه سیاهوشان می باشد، طالب

علمی نیز کرده، اما خالی از ابدالی نیست، این مطلع دق ۱۱۳، از دست که ۵

۱۱۳

دل بزنجیر سر زلف نگاری مایل است
باید این دیوانه را زنجیر ورنه مشعل است

مولانا ماهری

از قندهار، موقوفیست و نامراد، این مطلع از دوست ه
زلفین تو زرگردن جان کرده رسنها
ایشان دو بلای سیه و من تن تنها

مولانا پناهی

از خوش طبعان متعین شهر هرات است، جوانی خوبست، اما مردم می گویند که
دستار خود را بسیار کلان می بندد، این مطلع از دوست ه
شدم دیوانه و عالم برای من غمی دارد
مرا غم نیست چون دیوانگی هم عالمی دارد

مولانا امیر جان

برادر مشا، البیه است، طبع نیک دارد و اکثر قصیده می گوید، اما تصانیفش
همه مناقب است و مدح، اما شعر را چنان می خواند که گویی بحث می کند، این مطلع
از دوست ه

وصل بگذشت و مرا هجر می پیش آمد
و ده چه گویم که چه روز سیاهی پیش آمد

مولانا ضعیفی

از نیشاپور بود، طالب علمی داشت، در اوائل زند و لایالی بود، اما در آخر
 با وجود پای لنگ پیاده بجای رفت و در ولایت مذکور فوت شد، این مطلع از دست ۵
 چو سحر بخلق زلف بنان در آوردم
 شری عالم دید انگلی بر آوردم

ملک معزالدین

نویسنده است و مولدش از ولایت خواف است (ق ۲۲ ب) جوان نیک است
 (ق ۲۲ ب) این مطلع از دست ۵

گر مرا در عشق غمخواری نباشد گو مباش!
 ایچنین غم بردل یاری نباشد گو مباش!

مولانا باقی

در سمرقاند بنی سستی می بود می گفت، من سیدم، اما جنون تمام داشت،
 این مطلع از دست ۵

زرد و زارم چون هلال از فرت آن آفتاب
 میروم از گریه چون برگ خزان بر روی آب

مولانا فراقی

از ولایت بسکند و بحر آباد است، و مرد فقیر است و کفش دوزی می کند،
 ۵ کذا - غالباً هنر یا سپر ۵ کفش (کذا)

این مطلع از دست که سه

شب قدر است و لطف یار و دل گم کرده آه آنجا نمی بینم دیس روشنی جز برق آه آنجا
من و کویش حدیثی و اعجازت کجاست چندان مرا مقصود یار است خواهم آنجا

مولانا زین الدین علی

ملازم بلع الزمان میرزا بود، در فویدنگی و قوت داشت، فی رانیک می
نواخت، بیخی دو نیز می خواند، این مطلع از دست مطلع
قامت سرو که بر آب نمودار شده
کرد دعوی بقدر یار و نگون سار شده

مولانا محرمی

از آدمی نژادگان شهر هرات است، اما اکثر اوقات در ماوراءالنهر می بوده طبع
خوب دارد این رباعی از دست سه
شنوخی که نقاب از رخ خود پزگرفت جز جورو و جفا طریق دیگر نگرفت
گفتم برافروزشی شمع جمال (رق ۱۱۳) افسوس که گفتیم ولی در نگرفت (رق ۱۱۳)

میرم سیاه

از خوش طبعان مشهور شهر هرات است، اما طبعش بهزل و مطایبه واقع شده

له میرم سیاه قزوینی متخلص به سیرم [متوفی نزد سال ۱۱۳۵] مکن هفتا اقلیم زحمتی، مجمع انشائس
(خطی)؛ سفینه خوشگو (خطی)؛ ربو (نصیمه) ص ۲۲۱؛ فهرست مخطوطات باغی پور لائیرری - ۲۵ -
ص ۱۳۵ - ۲۳۲ عدد ۲۳۲ و غیره، از میرم سیاه یک دیوان و مجموعه رقعات هم متداری است - هزلیات

مولانا ضعیفی

از نیشاپور بود، طالب علمی داشت، در اوائل رند و لایبالی بود، اما در آخر
با وجود پای لنگ پیاو هج رفت و در ولایت مذکور فوت شد، این مطلع از دست س

چوسر، محقق زلف بنان در آوردم
شهری بجالم دیوانگی بر آوردم

ملک معزالدین

نویسنده است و مولدش از ولایت خواف است (دقی ۲۱۲ ب)، بولان نیک است

دقی ۱۱۲ ب

این مطلع از دست که س

گر مرا در عشق غمخواری نباشد گو میاش
ایچنین غم بردل یاری نباشد گو میاش

مولانا باقی

در سر مرزا بنی بی سستی می بود و می گفت، من سیدم، اما جتون تمام داشت،

این مطلع از دست س

نزد و زارم چون لعل از فرقت آن آفتاب
میروم از گریه چون برگ خزان بر روی آب

مولانا فراقی

از ولایت بسکر و دوحرا آباد است، و مرزا فقیر است و کفش دوزی می کند،

له کذا - غالباً هنر یاسر ته کفش (کذا)،

این مطلع از دست که سه

شب قدر است و زلف یار و دل گم کرده دهانجا
نمی بینم و پس روشنی جز برق آه آانجا
من و کوشش حدیثی و اعطای نیت کن چندین
مرام مقصود و یار است خواه اینجا و خواه آنجا

مولانا زین الدین علی

مازم بلع الزمان میز را بود، در نویسندگی و قوف داشت، فی رانیک می
نواخت، بیخی دو نیز می خواند، این مطلع از دست مطلع
قامت سرو که بر آب نمودار شده
کرد دعوی بقدر یار و نگون سار شده

مولانا محرمی

از آدمی زادگان شهر هرات است، اما اکثر اوقات در ماوراءالنهر می بوده، بلع
خوب دارد این رباعی از دست سه
شنوخی که نقاب از رخ خود بزدگرفت
جز جو رو و جفا طریق دیگر نگرفت
گفتم برافروز شعی شمع جمال (رق ۱۱۳) افسوس که گفتیم ولی در نگرفت
(رق ۱۱۳)

میرم سیاه

از خوش طبعان مشهور شهر هرات است، اما طبعش بهزل و مطایبه واقع شده

له میرم سیاه قزوینی متخلص به میرم [متوفی زده سنه ۹۱۵] ساک هفتاد اقلیم رخی، به جمع انقاس
رخی، سیفیه خوشگو رخی، ریو (نیمه) ص ۲۲۱: فهرست مخطوطات بانکی پور لائیرری - ۲۵ -
ص ۱۳۵ - عدد ۲۳۲ و غیره، از میرم سیاه یک دیوان و مجموعه رقعات هم متداول است - بهزلیات

و ہر چہ فی گوید نیز در ان رنگ است، این قطعہ اور مشہورست ۛ

گفت با من لبری گر وصل خواہی زریار عاشقان کی وصل رانی زرتتا کردہ اند
گفتش من عاشق پاکم ندانم سیم و زر این چنینم تالواو عشق برپا کردہ اند
گفت میرم فکر ز کرن زانکہ عشق پاک را کیدیان مفلس مفلوک پیدا کردہ اند
و این رباعی ہم از دست ۛ

ہر سیمی کہ قدر عطا دارد مانند الف میان جان جادارد
بالای بتان بلاء جانت مرا جان باد فدای آنکہ بالا دارد

مولانا محرمی

میر شکار، از مردم ترک است و از تیلداران مرد نامزدست، این بیت
از دست ۛ

جانا گرم بہ بندگیت شادی کنی
مانند بندہ ایست کہ آزاد می کنی

مولانا قاسم غمزمہ

از جملہ ظرفاء بخارا است، و مرد لوند و بی قید و عاشق پیشہ است، این
مطلع از دست کہ ۛ

شکت بر سر من محتب سبوی مرا
دل شکستہ شد و ریخت آبروی مرا

دبقیہ حاشیہ ۲۹۶) اور ہم مشہور و معروف است،
رہاشیہ ۲۹۸، ۛ تیلداران - تیل بمعنی جاگیر و مدد معاش،

ایڈیشن کا کالج میگزین

جلد (۹) عدد (۲۰) بابت
فروری ۱۹۳۳ء

حصہ اول

ایڈیٹر
مولوی محمد شفیع ایچ ایم اے

سلج گرہن ایچ ایم اے ایڈیٹر اور مولوی محمد شفیع ایچ ایم اے ایڈیٹر

فہرست مضامین

صفحہ	مضمون نگار	مضمون	پر شمار
۱	مولوی سجاد الدین ایم۔ اکیملوڑ وکریچ سٹوڈنٹ	ابن قتیبہ	۱
۸	صوفی غلام مصطفیٰ مرتضیٰ ایم۔ اے	عربوں کا علم طب	۲
۱۳	مولوی بسین خاں نیازی ایم۔ اے	مرزا بیدل کے تعلقات	۳
۴۳	سید محمد عبداللہ ایم۔ اے	خزائن مخطوطات	۴
۴۶	قاضی فضل حق ایم۔ اے	پنجاب میں اُردو	۵
۱۰۰	پروفیسر ڈاکٹر محمد اقبال ایم۔ اے پی ایچ ڈی	شاہنامے میں طلوع آفتاب	۶
۱۰۶	ایڈیٹر	ریویو	۷
۱۰۷	ایڈیٹر	اقتباس از تہذیبِ بیہق	۸
۳۷۷	سید محمد عبداللہ ایم۔ اے	لطائف نامہ فخری	۹

قسم ششم

ذکر لطایف وزراء عالمی مقدار

از انجمله

خواجه میرک

در ایام حکومت مملکت پناهی زمین خان وزیر یک قلمه خراسان بود، این فقیر دولت ملازمت او دریافت، چندان بزرگی و مهت و اخلاق حمید از او مشاهده افتاد که مزیدی بران دق ۱۱۳ بپا مقصود نباشد طبع لطیف دارد اگر چه بنظم مداومت نمی کند (ق ۱۱۳ ب)

اما اگر گاهی اتفاق افتد التفات بهم می کند، این مطلع هم ازوست ے

می گز نشاء خوبی نمی داند ز سر پاد کجا داند غم عشق سر اندازان شنیدار
این مطلع نیز ازوست که مطلع

در سر هوس سرو خرامان تو دارم در سینه غم غنچه خندان تو دارم
این مقطع ازوست که ے

چون میرک اگر شیفته عالم عجب نیست

ز آن رو که سر زلف پریشان تو دارم

مولانا حسن علی

وزیر نادران بیگ بود، مردی خالی از نامرادی نبود، این مطلع ازوست ے

ہر کسی جوید ہلال و خاطر مابدحت
ز انکہ شکل او بشکل یار می ماند درست

میرزا قاسم

ولد خواجہ میر کی، میر دیوان سلطان بدیع الزمان میرزا است، در ترکی و فارسی
و معی و انشا و املا و خطوط رشید خراسانست، این مطلع از دست ہے
بازم خیال ابروی او چون ہلال کرد
گشتم چنان ضعیف کہ نتوان خیال کرد

خواجہ حسن قندھاری

دہتا وزیر صاحب اختیار شجاع بیگ بود، طبع خوب دارد، و ادراک بلند و
ہمت عالی او ہم در ملازمت امیر مذکور فرمان یافت، این مطلع از دست کہ ہے
ندارم تاب وصل و طاقت ہجران کشیدن ہم
بلای جان شدہ نادیدن و روی تو دیدن ہم

خواجہ وجیہ

ولد خواجہ ملک احمد است (رق ۱۱۴)، و از جانب والدہ خواجہ وجیہ سمغانی
کہ وزیر شاہ رخ بودہ قسبت اولادی دارد، چنانکہ القاب اورا در نشان و پروانجات
سلاطین نتیجہ اوزرانی نویسند، طبع خوب دارد، نسخہ نوشتہ است موسوم
'مطالع الانوار' و بسیار نیک واقع شدہ، این مطلع از دست ہے
بصد حسرت بر آوردیم دل از چاہ زخمدنش ولی افتاد آخر در سر زلف پریشانش
لے پریشانش دکذا،

مولانا خواجه کلان

از ولایت اندجان است، ملازم مخصوص و پروا پنجه بابر میرزا است، بغایت
خوش طبع و عاشق پیشه است، نظم ترکی و فارسی نیک می گوید، این مطلع از دست ۵
ندارم تا بدین پیش آن بدخو رقیبان را
ازان با صبح وصل او گزیدم شام هجران را
این مطلع ترکی هم از دست ۵

هر کیم کاکه کونکلو مکیتد سا مهر و وفا قیل
کونکلو نکیتلا کان جور و جفا یار لی منکافیل

مولانا مسعود

وقایع نویس سلطان حسین میرزا بود و مسعود قصاب نیز می گویند، مرد فاضل
است و در باب پیدا شدن خطوط نسخه خوب نوشته است، این مطلع از دست ۵
مانند تون کشیده ابروی چون هلاش
طغراء حسن گشته بر صفحه جمالش

قسم، هفتم

ذکر امراء نامدار

از انجمله

میرزا مقیم کنجیرو

از امراء نیک سلطان حسین میرزا بود، طبع لطیف داشت و همیشه شعرا و زنان
 در مجلس حاضر بودند و او را بصحبت دق ۱۱۴ ب، آن طایفه میل تمام بود، چنانچه هر چه
 داشت، صرف این جماعت می کرد، این مطلع از دست سه
 شراب خوردن و ایم خراب ساخت مرا
 خراب بودم و آخر شراب ساخت مرا

امیر قاسم ولدی

هم از امرای نامدار میرزا سلطان حسین بود، طبع لطیف داشت و همیشه
 با شعرا و زنان صحبت می داشت و دلیر و گستاخ بود، این مطلع از دست سه
 تاج سلطانی که بر ترکش سری را فست
 ترک او خوشتر که در هر ترک او ترک سرست

مغول عبدالوہاب

از امیر زادگان محفوظہ سمرقند بود و شیبک خان اورا تربیت کرد و منصب
شغاولی ارزانی داشت ، جوان بی تکلف و خوش طبع بود ، در جنگ مرو کشته شد ،
این مطلع از دست کہ ۵

از ان قلاشیں در میخانہ می خواہم درون آیم
کہ خود را بہین نمی گردانم و بخود برون آیم

امیر رستم علی

ولد میر قاسم ترکی گوی بود ، از امیر زادگان خراسان بصلاحیت او کم بود ، این
مطلع ترکی از دست ۵

جان پردردا بحدہ قبلدیم اول جفاکار ایلدار
شکر کیم باشمہنی تویدم عاقبت بار ایلدار

این مطلع فارسی نیز از دست ۵

ہر گہ زنار رو بچین خندہ می کنی
گلہا باغ را ہمہ شرمندہ می کنی

دق ۱۱۵ ، شاه ولد بیگ [قائل]

(دق ۱۱۵)

• جان موالی و از امیر زادگان اصیل ممالک عراقست ، و در ملازمت جناب
حکمر کہ [پیش ۹] سلطان مرتبہ و کالت دارد و بغایت خوش طور و بی تکلف جوانی
ست ، و با وجود کثرت جاد و نقاد حکم کہ موجب تکر و انانیت است چندان شستگی

و نامرادی دارد که شرح نتوان کرد، و گاهی نظم نیز میگوید و قافی می‌تخلص می‌کند،
این مطلع از دست که ه

همیشه ناولد و دوز آن کمان ابرو مصاحبت دلم را نشسته در پهلوی

چون زهره ندارم که کف پای تو بوسم اُفتم بره و خاک قدمها تو بوسم

امیر محمد یوسف

ولد یوسف احمد میر آخور بود، جوان خوش شکل و خوش طبع و خوش خلق بود،
در ملازمت محمد زمان میرزا بود، درین اوقات او را قضا رسید، این رباعی از و
ست ه

ای سر روان مایل اغیار مباحش با من بسر کینه و آزار مباحش
چون نیت مرا بغیر تو یار دگر ای دوست تو هم بغیر من یار مباحش

امیر مقصود غلامی

از تربیت کرده های ابن حسین میرزا بود، طبع نیک داشت، این مطلع از دست
مه است روی تو یا آفتاب ازین دو کدما مست؟ ه
ثبست زلف تو یا مشک ناب ازین دو کدما مست؟

یار محمد رخنه

هم لازم ابن حسین میرزا بوده، آتقرب تمام داشت، این رباعی از و ه

جن میں دو لڑکے اور ایک لڑکی تھی، وہ یہ بھی کہتا ہے کہ بعضوں نے بیان کیا ہے کہ ایک عورت نے پانچ بچے ایک وقت میں جنے، اس سے زیادہ تعجب انگیز یہ بات ہے کہ ایک عورت کے یہاں بیس بچے پیدا ہوئے۔ یہ وضع حمل چار مرتبہ ہوا اور ہر مرتبہ پانچ پانچ بچے پیدا ہوئے، ان بیس بچوں میں اکثر زندہ رہے اور یہ ممکن ہے۔ لیکن یہ چیزیں نے خد نہیں دیکھی، بات یہ ہے کہ رحم میں چار خانے ہیں اور ان خالی جگہوں یا اجوفوں میں رگوں کے منہ کھلتے ہیں جن کے ذریعے حیضی خون رحم میں پہنچتا ہے۔

ان حکایات سے انسان کا ذہن ان عجائب المخلوقات کی طرف باسانی منتقل ہوتا ہے جو انسانوں اور حیوانوں میں رونما ہوتے ہیں، قز و عینی دو ہیٹوں اور ایسے تو ام بچوں کا ذکر کرتا ہے جو باہم پیوست ہوں۔ یہ باب نہایت دلچسپ ہے، اسے عمل جراحی کے سلسلے میں بیان کیا گیا ہے، وہ شفا فی کا قول کسی شخص کی زبانی اس طرح بیان کرتا ہے :

”میں ایک مرتبہ بین کے ایک شہر میں پہنچا جہاں میں نے ایک ایسے انسان کو دیکھا جس کے جسم کا پچھلا حصہ کمر سے لے کر پاؤں تک تو عورت کا تھا اور کمر سے اوپر وہ جسم تھے، ہر ایک میں علیحدہ سر اور دو دو ہاتھ تھے، یہ جسم ہمیشہ آپس میں برسر پر غاش بہتے لڑتے جھگڑتے اور پھر صلح کر لیتے، دونوں کھاتے پیتے تھے، میں چند سال تک ان کو نہ دیکھ سکا، جب کچھ عرصے کے بعد واپس آیا تو مجھے معلوم

ہو کہ ایک بزرگ نے مجھ سے بیان کیا کہ انہوں نے ایک عورت کو دیکھا جس کے سولہ بچے تھے، یہ بچے وہ بھی کے سبھی زندہ تھے اور چار چار کی تعداد میں پیدا ہوئے تھے، خوب قوی ہیکل اور توانا تھے

ہوا کہ ان جسموں میں ایک تقدیر الہی سے مرگیا ہے۔ اس مردہ جسم کو کمر کے پاس سے ایک تار کے ساتھ مغنوبلی کے ساتھ کس دیا گیا یہاں تک کہ وہ سوکھ کر رہ گیا اور پھر اُسے کاٹ لیا گیا، میں نے دیکھا کہ دوسرا دھڑ باقاعدہ ادھر ادھر چل پھر سکتا تھا۔

یہی قزوینی آگے چل کر مخلوط نسل کا ذکر کرتے ہوئے کہتے اور بھیڑیے، بھیڑیے اور چرخ انسان اور حیوان کے باہمی تخلیط پر بحث کرتا ہے، زراف جو ہمیں اس قدر عجیب و غریب معلوم ہوتا ہے غالباً ایسی ہی مخلوط نسل کے حیوانات سے ہے۔ جاحظ اور بیرونی نے بھی عجائب المخلوقات پر بحث کی ہے، البیرونی کی کتاب کا وہ باب جو غلط الطبیعت پر ہے نہایت فلسفیانہ انداز میں لکھا گیا ہے۔ ہم یہاں چند سطور درج کرتے ہیں، وہ لکھتا ہے :

”بعض مخلوق ایسی بھی دیکھنے میں آتی ہے جسے قدرت کے افراط یا فطرت کے کمیل سے تعبیر کیا جاسکتا ہے، کیونکہ ایسے عجیب الخلق حیوان یا انسان اپنے ہمجنسوں سے شتمائل و خصائص میں مختلف ہوتے ہیں۔ لیکن میں انہیں فطرت کی لغزشوں کا نتیجہ نہیں سمجھتا بلکہ یہ چیز مادہ کی ضرورت سے زائد ہونے پر دلالت کرتی ہے کیونکہ ان عجیب الخلق حیوانات کے اجسام میں مادہ زائدہ موجود ہوتا ہے جو عام باہمی تناسب جسم کے اعتبار سے غیر ضروری ہوتا ہے پس اس تحت میں وہ تمام حیوانات آجاتے ہیں جن کے جسم میں غیر ضروری اعضا موجود ہوں، ایسے عجائب المخلوقات اس وقت معرض ظہور میں آتے ہیں جب قدرت کے پاس جس کا کام حیوانی اور انسانی نسل کو قائم رکھنا ہے زائد مادہ موجود ہو اور بجائے اس

کے کہ اس مادہ زائدہ یا فاضلہ کو رد کر دے اسے ایک خاص عضو کی شکل میں منتقل کر دیتی ہے۔“

کبھی کبھی قدرت ناقص نسل پیدا کرنے کی بجائے اسی مادہ کی مدد سے بہترین حیوان پیدا کرتی ہے اور اُسے دوسرے ہجمنوں کی یہ نسبت پوری قوت و صلاحیت عطا کرتی ہے۔

البیرونی فطرت کی قدرتِ تخلیق کا بہت قائل ہے وہ لکھتا ہے کہ :
 ”اس میں شک نہیں کہ فطرت ان تمام کارہائے تخلیق میں جنکو پورا کرنا اس کے فرائض میں داخل ہے۔ کسی مادہ کو بھی بیکار رہنے نہیں دیتی، اور اگر کہیں مادہ فاضلہ موجود ہو تو اس سے وہ اپنے تخلیقی کام میں اضافہ کر کے دینی ہی ایک اور شکل بنا لیتی ہے۔“

یا ایسا کرنے کی سعی کرتی ہے، چنانچہ نامکمل، ناقص، یا باہم پیوست توام بچوں کی مثال ایسی ہی ہے، البیرونی نے ایسے باہم پیوست بچوں کا ذکر کیا ہے۔ جنہیں ۳۵۲ء میں ایک یونانی امیر نے نصیر الدولہ کے پیش کیا تھا، اس نے ثابت بن سنان کے حوالے سے جو ثابت بن قرہ کا پوتا تھا ایک ایسے بچے کی مثال بھی دی ہے جس کے دوسرے اوجھڑا ہوا پیدا ہوا تھا، لوگ اس بچے

۱۵ آثار الباقیہ عن القرون الثانیہ، مطبوعہ لیبزک ۱۸۴۸ء (ذخاؤ) صفحہ ۸۰ نیز ترجمہ ذخاؤ صفحات (۹۲-۹۷) مطبوعہ لندن ۱۸۴۹ء ۱۵ آثار الباقیہ صفحہ ۸۰ نیز انگریزی ترجمہ ذخاؤ صفحات (۹۲-۹۷) مطبوعہ لندن ۱۸۴۹ء ۱۵ یہ بچے جوان ہو گئے تھے، ان کی عمر ۲۵ برس کی تھی، اور معدے کے قریب سے جڑے ہوئے تھے۔ ان کا باپ ان کے ہمراہ تھا، دونوں کے ڈاڑھی تھی، دونوں کا منہ ایک دوسرے کے مقابل تھا، لیکن جس گوشت کے ٹکڑے سے وہ جڑے ہوئے تھے وہ ذرا لمبا تھا اور ساتھ ہی ربڑکی طرح تن سکتا تھا، اس طرح ہر کہ دونوں

کو عزّ الدولہ کے دربار میں لے گئے تھے، اسی طرح ایک بزغالہ کی مثال بھی دی ہے جس کی صرف ایک آنکھ تھی اور دم آگے کو لگی ہوئی تھی۔ یہ بزغالہ بھی مراہو پیدا ہوا تھا، اسے توڑوں کی خدمت میں پیش کیا گیا تھا، ایسے ہی مرنی کا ایک چوڑہ تھا جس کی تین چوچیں اور تین آنکھیں تھیں، اسے مصنف نے خود دیکھا تھا۔ بیرونی لکھتا ہے کہ میں نے ان عجائب المخلوقات پر بعض رسائل بھی لکھے ہیں،

”تہتم“

(بقیہ حاشیہ ص ۱۱) میں سے ایک کھڑا ہو سکتا تھا۔ دونوں ایک گھوڑے پر ایک دوسرے کے پیچھے بیٹھ سکتے تھے، دونوں کے اعضاء ریشہ درست تھے۔ کھانے پینے اور قنائے حاجت کے لئے جلتے تھے، اگرچہ ان کاموں کے اوقات مختلف ہوتے تھے، ایک عورتوں کی طرف مائل تھا۔ اور دوسرا لونڈوں کی طرف، انشائراً الباقیہ صفحات ۸۰، ۸۱،

(حاشیہ ص ۱۱) ۱۵ اشاراً الباقیہ میں عزالدولہ بختیار ہے جو معزالدولہ کا لڑکا تھا، انگریزی ترجمے اور کتاب زیر ترجمہ (فرانسیسی) میں عزالدولہ لکھا ہے جو غلط ہے

۱۶ قدرت کے یہ ناقص اور عجیب و غریب تخلیق کا زمانے عام طور پر دیکھے جاتے ہیں آج جب کہ سائنس کی روز افزوں ترقی نے انسانی تخلیقات کی توہم پرست رجحانات کی بڑی حد تک اصلاح کر دی ہے۔ لوگ ان عجائب المخلوقات کو اسی جہت سے دیکھتے ہیں۔ حقیقت یہ ہے کہ اس عالم میں کسی فوق الفطرت چیز کا وجود اپنی اجنبیت کے باعث انسانی طبائع کو ضرور اپنی کھینچ بیٹتا ہے۔ اس کی وجہ انسان کی ناخوشی اور فطری شوق تجسس ہے۔ اس کتاب میں دو چٹیں لکھا ہے۔

میرزا بیدل کے تعلقات

قسط سیوم

ہم اپنے مضمون کی دوسری قسط میں بعض ان امرا کا ذکر کر چکے ہیں۔ جن کا میرزا بیدل کے ساتھ گہرا رشتہ اتحاد رہا۔ اب ہم بعض ان مشائخ اور فقرا کی طرف رجوع کرتے ہیں۔ جن کا میرزا کے اعتقادات اور خیالات کی تشکیل اور نشوونما میں بجاہی دخل رہا ہے اور جن کے حالات میرزا کے زمانہ طفولیت کی فضا اور ماحول پر کافی روشنی ڈالتے ہیں۔ ذیل کے بیانات سے ظاہر ہوگا کہ میرزا نے ایک قابل رشک مذہبی فضا میں پرورش پائی۔ خود ان کے والد ایک خدا ترس اور متقی انسان تھے چچا بھی طبعاً متدین اور مذہب نواز واقع ہوئے تھے اور صوفیائے کرام اور فقراے واجب الاحترام سے بید عقیدت رکھتے تھے۔ قدرتا میرزا بیدل زمانہ طفولیت اور عہد شباب میں کئی بزرگ فقرا کی روح پرور اور جہاں انگیز صحبتوں سے برابر فیض اندوز ہوتے رہے۔ اور ان میں سے بعض کا ذکر میرزا نے اپنی تصنیفات میں نہایت پردرد الفاظ میں کیا ہے۔

شاہ فاضل :

میرزا بیدل چہار عنصر صفحہ ۳۳ پر لکھتے ہیں کہ شاہ فاضل اور میرزا قلندر کے درمیان گہرے تعلقات تھے۔ میرزا خود بھی ان کی صحبتوں میں اکثر حاضر رہ کر مستفیض ہوتے رہتے تھے۔ شاہ صاحب انہیں ایک جوہر قابل سمجھتے تھے اور بار بار فرمایا

کرتے تھے کہ ہمارے اسرار سے آشنا ہونے کے لئے تمہارے جیسے زود فہم شخص کی ضرورت ہے۔

میرزا کو عدم استعداد اور چچا کی مخالفت کی بنا پر سن بلوغت پہلے ہی میں تحصیل علم سے دست بردار ہونا پڑا۔ اس نازک وقت میں شاہ فاضل ان کے خفیہ راہ بنے اور کتاب موجودات کے مطالعہ کی ہدایت کرنے کی ذمہ داری اپنے سر لی۔ ایک دفعہ شاہ فاضل کے مکان پر صوفیوں کا مجمع تھا۔ افعال خیر و شرکی بات پر زور شور سے بحث ہو رہی تھی۔ اتنے میں شاہ صاحب کے ایک اخلاص مند مرید نے یہ درخواست پیش کی ہے

میتوان در کلبہ ماہم شبے را روز کردو بویا گزینت نقش بویا افتادہ است
یہ شعر شکر شاہ صاحب نے جو مرید کی دعوت کے منظور کرنے سے گریز کرتے تھے۔ بتدیل سے کہا کہ اس درخواست کا مناسب جواب دے کر مجھے در دوسر سے نجات دلاؤ۔ میرزا نے جواب میں ذیل کا قطعہ کہا ہے

خوبیاد و حال با بنگر کرد در ملک فنا	روزگار ما روز و شب جدا افتادہ است
کلبہ و سواس است نقش بویا رنگار طبع	کار ما بشیوہ صدق و صفا افتادہ است
بویا و کلبہ را در عالم ما یار نیست	ہر کجا ما یم نقش بدعا افتادہ است
کلبہ آتش زن نقوش بویا را محو کن	در سلاط فقر ما بینی چہا افتادہ است
تا نغز ہر سوخت از ما بر نخواست داشت و	نیستی ما را چون آتش و قفا افتادہ است

ص ۳۹۱ - ۳۹۲ چہار عنصر

۱۵ ملے چہار عنصر ۱۵ ص ۳۹۲ چہار عنصر واقعہ: ایک دفعہ مدرسہ میں علماء بحث مباحثہ کی غرض سے جمع ہوئے۔ میرزا قلند نے انکے فعلول اور یہودہ اعتراضات اور جوابات کو سنکر بیدل سے کہا کہ اگر تمہیں مدرسہ میں یہی تعلیم دی جاتی ہے تو تمہیں ایسا یہودہ اور غیر کارآمد سلسلہ تعلیم ترک کر کے علم حقیقت کی تعلیم میں کوشش کرنی چاہئے۔

قاسم درویش :

ہم اسی مضمون کی پہلی قسط میں لکھ آئے ہیں کہ بقول صاحب سفینہ قاسم درویش نے میرزا کی تاریخ ولادت لفظ انتخاب سے نکالی تھی۔ اس امر کا ثبوت مرزا کی تصنیف چہار عنصر ص ۲۲۲ سے بھی ملتا ہے۔ چنانچہ میرزا قلندر بیدل سے کہتے ہیں۔ کہ چونکہ تیری تاریخ ولادت کی بشارت حضرت میراوالقاسم ترمذی اپنی زبان الہام بیان سے ارشاد فرما چکے ہیں مجھے یقین ہے کہ تمہاری افتاد طبیعت میں تحصیل کمال کا مادہ موجود ہے۔ پس تمہیں چاہئے کہ اسلاف کے کلام کا مطالعہ کیا کرو اور اس میں سے جو کچھ تمہیں پسند آئے وہ مجھے دکھلا دیا کرو تا کہ مجھے تمہاری طبیعت کے رجحان اور پسند اور ناپسند کا اندازہ ہوتا ہے۔

میرزا نے قاسم درویش کی کرامات اور دیگر مافوق الفطرت واقعات کو نہایت خوش اعتقاد ہی کے ساتھ بیان کیا ہے۔ ان واقعات میں سے بعض اس لئے حوالہ قلم کئے جاتے ہیں کہ یہ میرزا کے کرامات اور مافوق الفطرت واقعات میں اعتقاد رکھنے پر روشنی ڈالتے ہیں۔

شاہ میں میرزا بیدل میرزا ظریف کے ہمراہ اڑیسہ گئے اور انہیں وہاں ایک عجیب واقعہ دیکھنے کا اتفاق ہوا۔ سید محمود جو مولانا یعقوب چرنی کی اولاد میں سے تھے۔ خان دورانی کے خطاب سے سرفراز تھے اور اڑیسہ کے حاکم تھے۔ اتفاق سے بیمار ہو گئے۔ حاذق حکیموں اور تجربہ کار معالجوں نے بہت کوشش کی لیکن مرض کو افاقہ نہ ہوا۔ خود بھی بہت دعائیں مانگیں لیکن بے سود۔ حضرت شاہ کے پاس قاصد بھیج کر درخواست کی کہ میں حاضر خدمت ہونے سے معذور ہوں۔ جناب ازراہ کرم تشریف لاکر مجھے اس بلا سے نجات دلوائیں۔ لیکن شاہ صاحب نامساعد حالات کی بنا پر کچھ عرصہ تک ان کے پاس نہ جاسکے۔ آخر کار ان کی درخواست

قبول کی اور تشریف لے گئے۔ خدا کی قدرت کہ ان کی ذات بابرکات کے فضیل خان موصوف کو شفا حاصل ہو گئی۔ اور تین دن کے بعد غسل صحت کیا۔

اتفاقاً اس موقع پر خان موصوف کے پاس ایک شیعہ اسد نامی بھی بیٹھا ہوا تھا۔ اس نے باہر آ کر شاہ صاحب کو بدنام کرنے کی غرض سے برا بھلا کہا۔ خدا کی شان جب وہ شہر کے دروازے کے قریب پہنچا تو اسے رعد کی کڑک کا شور سنائی دیا۔ دفعتاً زمین میں ایک زلزلہ سا نمودار ہوا۔ جس سے اسکی سواری کی گاڑی الٹ گئی۔ بھونٹی اس واقعہ کو دیکھ اوسان باختہ ہو گئے اور جب ہوش میں آئے تو دیکھا کہ وہ رافضی غائب تھا۔ انہوں نے چاروں طرف بہتیرا تلاش کیا لیکن اس کا کہیں پتہ نہیں لگا۔ اچانک مزملہ کی طرف سے آنا نظر آیا اور انہیں یہ دیکھ کر تعجب ہوا کہ وہ ننگے سر ہے۔ غلاط اور نجاست میں لتھڑا ہوا ہے۔ اور اسکی طاقت گویائی سلب ہو چکی ہے۔

جب اس واقعہ کی خبر حاضرین مجلس تک پہنچی تو وہ تاڑ گئے کہ اس تمام بد بختی کی وجہ شاہ صاحب کی خدمت میں گستاخی تھی۔ خان دوران نے شاہ صاحب سے ایک شخص کی معرفت اسد کے قصور کی معذرت کی۔ لیکن شاہ صاحب نے جواب دیا کہ نشانہ پہ لگا ہوا تیرا پس نہیں آ سکتا۔ جو کچھ ہوا ہے ارادہ ایزدی سے ہوا ہے۔ ہم اس میں مداخلت نہیں کر سکتے۔ اسد کے دورہ خون کو تیز کرنے اور اسکی زبان کو اپنی معمولی حالت پر لانے کیلئے اسے چند ادویات دی گئیں۔ لیکن پہلا جرہ ہی اسکے لئے پیام اجل ثابت ہوا۔ ۳۴۷ دھارہ عصر

اس واقعہ کے بعد حکیم طاہر گیلانی شاہ صاحب کی خدمت میں حاضر ہوئے اور نہایت پر لطف اور سنجیدہ باتیں کیں۔ شاہ صاحب نے فرمایا میں چاہتا ہوں کہ تمہارا باطن بھی تنہاری ظاہری رنگینی سے منصف ہو جائے اور تمہارے اعتقادات

میں وہی صفائی نظر آئے جو تمہاری گفتگو میں دیکھتا ہوں تیسرے روز شاہ صاحب کو معلوم ہوا کہ حکیم صاحب کا گلاب
 بخران سوداوی کے باعث دیوانہ ہو گئے ہیں اور ان کے بعد رکینے قیاب میں شاہ صاحب نے فوراً میرا ظرف اور میرا تیل
 کو بلوا کر عیادت پر سی کی غرض سے حکیم موصوف کے پاس بھیجا اور ہدایت کی کہ اگر وہ
 تمہاری واپسی پر تمہارے ساتھ آنے کی کوشش کرے تو تمہیں اسے ہرگز ساتھ نہیں
 لانا ہوگا بلکہ اس بات کا مشورہ دینا ہوگا کہ وہ وقت مقررہ کا انتظار کرے۔ ہم
 خود ہی اسے بلا لینگے۔ القصد جب وہ اس کے بستر علالت کے پاس پہنچے تو اسے
 نہایت خستہ و خراب حالت میں پایا اور شاہ صاحب کا پیغام دیکر بیماری کے
 متعلق دریافت کیا۔ اسے کہانی الحقیقت میں کسی مرض میں مبتلا نہیں ہوں۔
 مجھے ایک عجیب و غریب واقعہ پیش آیا ہے جس کے باعث میں ابھی تک حواس
 باختہ ہوں۔ واقعہ یہ ہے کہ میرے والد حکیم نور الدین گھر کے صحن میں مدفون
 ہیں اور میں فاتحہ خوانی کی غرض سے عام طور پر ان کی قبر پر جایا کرتا ہوں۔ شاہ
 صاحب کی ملاقات سے واپس آکر جب میں حب معمول حکیم صاحب کی تربت
 پر فاتحہ خوانی کے لئے گیا تو وہاں اسقدر تعفن پایا کہ میرا دم گھٹنے لگا اور آگ
 میں جلتی ہوئی ایک گمروہ سی شکل نظر آئی جو اس قبر سے سر نکال رہی تھی۔ جب
 میں نے اپنا شبہ دور کرنے کے لئے نگاہ غور سے دیکھا تو معلوم ہوا کہ وہ ایک
 رتھچھ کی شکل ہے۔ اس ہولناک واقعہ کو دیکھ کر مجھ میں غبط کی تاب نہ رہی۔
 اور میں بھاگنے کو تھا کہ وہ رتھچھ چلا اٹھا میرے بچے مجھ سے مت ڈر۔ میں تمہارا
 باپ ہوں۔ اپنے اعتقاد فاسد اور گمان باطل کی سزا بھگت رہا ہوں۔ یہ واقعہ
 دیکھتے ہی میں ہیپوش ہو گیا اور میرے دوستوں نے مجھے وہاں سے اٹھا کر یہاں لا ڈالا
 تعجب کی بات ہے کہ وہی شکل مختلف رنگوں میں ہر وقت میرے سامنے پھرتی رہتی
 ہے۔

الغرض وہ تیسرے روز شاہ موصوف کی خدمت میں حاضر ہوا۔ خاک بوسی کے بعد شاہ صاحب نے اسے گلے لگایا اور ازراہ مہربانی اپنے مقابل میں جگہ دی۔ کچھ دیر کے بعد اسے اجازت مانگی اور عرض کیا کہ میری موت کا وقت قریب ہے۔ میں چاہتا ہوں کہ جلد از جلد گھر پہنچ کر دو تین رکعت نماز بطور شکر یہ ادا کر لوں۔ گھر پہنچتے ہی داعی اجل کو لبیک کہا اور شاہ صاحب نے اسکی تجہیز و تکفین اپنے ہاتھوں سے کی ۳۵۰ چار عنصر۔

ولایت توران کا ایک امیر مسمی پیک جسے گردش زمانہ سرزمین اڑیہ میں لے آئی تھی ایک دن بیمار ہو گیا۔ چونکہ اسے میرزا ظریف کے ساتھ بید اخلاص تھا۔ انہیں اپنی وصیت کے لئے بلوایمجا۔ اور آنکھوں کے اشاروں سے میرزا پر یہ بات ظاہر کی کہ وہ قریب المرگ ہے۔ میرزا اسکی حالت زار کو دیکھ کر بید متاثر ہوئے اور کہا کہ تمہیں فضل ایزدی سے ناامید نہیں ہونا چاہئے۔ میں تمہیں چشمہ فیض کا پتہ دیتا ہوں اور وہ شاہ قاسم ہیں۔ بہتر ہے کہ انکی طرف رجوع کرو۔

قصہ کوتاہ مرلیض نے شاہ صاحب کے گھر کا رخ کیا اور قدیم بوسی کا شرف حاصل کرنے کے بعد دعائے دلی بیان کیا۔ شاہ صاحب نے فرمایا ”از فقر ادعاست و از حق عطا“ اور اسے صبر کی تلقین کی۔ تورانی نے گھبرا کر کہا کہ جہنم میں تندرست نہیں ہو جاؤں گا یہاں سے ہرگز نہیں ٹلوں گا۔ متواتر تین دن تک شاہ صاحب کے آستان پر رجبہ سائی کرتا رہا۔ چوتھے دن شاہ صاحب نے میرزا ظریف کو بلا کر غصے میں کہا کہ یہ مردہ ہمارے لئے کہاں سے لائے ہو۔ میرزا نے جواب دیا کہ آپ کی برکت سے مردہ زندہ ہو جاتا ہے۔ شاہ صاحب نے کہا اچھا ہم اس بات کے کفیل ہوتے ہیں کہ جب تک وہ اس شہر میں رہیگا موت کے دستبرد سے محفوظ رہے گا۔ دو تین کے بعد تورانی کی حالت اچھی ہو گئی۔ سال بھر کے قلیل عرصہ میں وہ شاہ صاحب

کے قول کو بھول گیا۔ ایک روز کوئی قافلہ جانے کو تیار تھا۔ اس نے بھی دوران جانے کی ٹھان لی۔ خدا کی قدرت دیکھئے کہ قافلہ کے ساتھ ملتے ہی ملک الموت نے اس کی روح قبض کر لی۔

(صفحہ ۳۶۵ چہار عنصر)

ایک دفعہ میرزا ظریف اور میرزا بیدل کو موضع کسادے میں جو گنگا سے چھ روز کے فاصلہ پر تھا قریباً پانچ چھتے ٹھیرنا پڑا۔ ان ایام میں مرزا بیدل بیمار ہو گئے۔ اور زندگی کی کوئی امید نہیں رہی تھی۔ انہیں عالم رویا میں شاہ صاحب کی زیارت ہوئی اسی وقت بخار ٹوٹ گیا اور کامل تندرستی حاصل ہو گئی۔ (صفحہ ۳۶۵ چہار عنصر)

میرزا بیدل نے حضرت شاہ کی وفات کے متعلق ایک عجیب دلچسپ قصہ لکھا ہے جو یہ ہے۔ ایک رات میرزا نے خواب میں دیکھا کہ وہ شاہ صاحب کی خدمت میں حاضر ہیں۔ میرزا کے ہاتھ میں پانی کا پیالہ ہے اور وہ چاہتے ہیں کہ اسے پی جائیں لیکن از روئے ادب انہیں خیال آتا ہے کہ اگر شاہ صاحب تبرکاً اس میں سے دو تین گھونٹ پی لیں تو بہتر ہوگا۔ میرزا پیالہ شاہ صاحب کے سامنے پیش کرتے ہیں۔ کیا دیکھتے ہیں کہ حضرت موسیٰ اسی پانی کی خواہش میں بیتاب ہیں۔ میرزا کو خیال گزرتا ہے کہ اس میں ضرور کوئی راز ہے۔

عرض این جلوہ را خالی ز نیرنگی نے یام

رگ ابن ساز را جز جیت آہنگے نے یام

میرزا دوسری رات پھر حضرت شاہ کو خواب میں دیکھتے ہیں۔ شاہ کے ہاتھ میں ساغر اور بغل میں صراحی ہے۔ بیدل کو تعجب ہوتا ہے کیونکہ معلوم تھا کہ حضرت شاہ کو شراب خوردگی کی عادت نہیں تھی۔ اس اثنا میں شاہ صاحب صراحی اور پیالہ میرا کے سپرد کر دیتے ہیں۔ میرزا شراب کا پیالہ بھر کر شاہ صاحب کی خدمت میں پیش کرتے ہیں۔ جیسر وہ فراتے ہیں کہ گذشتہ رات ہم اپنا پیالہ عمر ختم کر چکے ہیں۔ اب

تمہاری نوبت ہے۔

ان دو خوابوں کی بنا پر میرزا کو یقین ہو جاتا ہے کہ شاہ قاسم اس دارِ فانی سے عالمِ جاودانی کو رحلت فرما چکے ہیں۔ تیسری رات میرزا پھر خواب دیکھتے ہیں۔ کہ عالمِ لاہوت سے فرشتے ان کے پاس اتر رہے ہیں۔ اور تقاضے پر تقاضا کر رہے ہیں کہ حضرت شاہ کی تاریخِ وفات قلمبند کرو۔ میرزانے دفعتاً یہ مصرع

”زبے تعینی ذاتِ رفت نامِ صفت“

مرتب کیا جسے ملائکہ سکر نہایت محظوظ ہوئے۔

جب میرزا بیدار ہوئے تو مصرع بالا ان کے دماغ میں برابر گونج رہا تھا۔ ان الفاظ کی ظاہری صورت دیکھ کر انہیں یقین نہیں آیا کہ شاہ صاحبِ عالم بقا کو رحلت فرما چکے ہیں۔ لیکن غور و خوض کے بعد جب انہوں نے اس مصرع کے اعداد کا شمار کیا تو وہی سال نکلا۔ اور انہیں کسی حد تک یقین ہو گیا کہ شاہ قاسم وفات پا چکے ہیں۔ لیکن پھر بھی متواتر چھ مہینے تک سشٹل و پنج میں رہے۔ آخر کار اڑیہ سے چند اشخاص آئے اور انہیں بتلایا کہ قریباً چھ مہینے کا عرصہ ہوا ہے کہ شاہ صاحبِ عالم دنیا سے کوچ فرما چکے ہیں۔

شیخ کمال:

ہم اپنے مضمون کی پہلی قسط میں شیخ کمال پر ایک مختصر سا نوٹ لکھ چکے ہیں۔ لیکن چونکہ میرزا اکثر ان سے استفادہ کرتے رہتے تھے۔ اس لئے مناسب معلوم ہوتا ہے کہ ان کے حالات کسی قدر تفصیل کے ساتھ ہدیہ ناظرین کئے جائیں۔

شیخ نصیبہ رافانی ساگر کے رہنے والے تھے۔ اور میرزا کا خاندان ان سے سجدہ عقیدت رکھتا تھا۔ چنانچہ میرزا کے والد میرزا عبدالحق کو انکی وساطت سے حضرت

۱۔ ہم اپنے مضمون کی پہلی قسط میں غلطی سے لکھ چکے ہیں کہ ملا کمال موشن ہستی کے رہنے والے تھے،

غوث الاعظم کی تلقین نصیب ہوئی اور میرزا کے چچا میرزا قلندر اکثر آپ کی خدمت میں حاضر رہتے تھے۔

شیخ صاحب کو تعویذ و تکسیر میں یدِ طولیٰ حاصل تھا۔ اور چونکہ بیدل بھی کثرت سے ان کی خدمت میں حاضر رہتے تھے۔ اس لئے وہ بھی اس علم میں ان سے فائدہ اٹھاتے رہتے تھے۔ زمانہ طفولیت ہی میں استدرفیض حاصل کر لیا تھا کہ وہ نہایت آسانی سے اپنی مغربی کے عالم ہی میں اجنہ اور ارواحِ خبیثہ کا اثر زائل کرنے لگے۔ چنانچہ ایک دن وہ اپنے ہم عمر لڑکوں کے ساتھ کسی گھر میں کھیل رہے تھے۔ انہیں اچانک معلوم ہوا کہ صاحبِ خانہ کی بیوی کو ارواحِ خبیثہ اذیت پہنچا رہی ہیں۔ بچاری دو روز سے برابر اس مصیبت میں گرفتار تھی۔ بہتیرے اقوال گر منتر وغیرہ پڑھ چکے تھے لیکن بے سود۔ وہ مظلومہ اسی طرح مارے درد کے کراہ رہی تھی۔ میرزا نے اسے دم کیا اور وہ بالکل تندرست ہو گئی۔ جب شیخ کمال کو اس واقعہ کی خبر ملی تو انہیں تعجب ہوا اور میرزا کو بلو کر دریافت کیا کہ ایسا نادر عمل تمہیں کہاں سے دستیاب ہوا۔ میرزا نے جواب میں عرض کیا کہ میرب جناب کے فیض و کرم کے نتائج ہیں۔ یہ سنکر مولانا بڑے خوش ہوئے اور میرزا کو تعویذوں کی ایک کتاب دی۔ جس میں نادر الوجود اشکال تھیں (صفحہ ۳ چہارم غرض) میرزا نے شیخ کمال کے متعلق ایک عجیب واقعہ بیان کیا ہے :-

ایک روز شیخ کشتی میں سوار تھے۔ طراح نے ہر ایک سے باری باری اجرت طلب کی۔ جب شیخ سے اجرت مانگی تو انہوں نے کہا کہ میرے پاس دام نہیں ہیں اور میں اجرت دینے سے معذور ہوں۔ طراح نے براگینہ ہو کر چند تہیدید آمیز کلمات کہے جنہیں وہ برداشت کرنے کی تاب نہ لا کر دریا میں کود پڑے اور فرمایا : اے بے خبر یہ میں ناتوانی آن قدر شکستہ ایم کہ دوش موجِ رخت ماتنواںد کشید و بہ

فیض سبکداری چنداں از خود نگذاشته ایم کہ پشت جناب پل نتواند گردید“
ص ۳۲۱ چہار عنصر

شیخ صاحب ایک روز موسم گرما میں میرزا کے پاس آئے اوشدت گرمی کے باعث
پسینہ میں شرابور تھے۔ میرزا نے ان کو اس حالت میں دیکھ کر ہنسی کرنا شروع کر
دیا۔ اس اشنائیں انہوں نے فرمایا کہ میں عنقریب اس جہان فانی سے کوچ کر نیوالا
ہوں۔ اسلئے تمہیں وصیت کرتا ہوں کہ ابیات حقیقت آیات میں ہمیشہ غور و فکر
کرتے رہا کرو۔ معلم فیض حقیقی کی بارگاہ میں تمہیں باریابی حاصل ہوگی اور تم
پر علم یقین کے دروازے کھول دئے جائینگے۔ اس واقعہ کے ایک ہفتہ بعد شیخ
نے وفات پائی ص ۳۲۵ چہار عنصر

شاہ کابلی:

ہم اس مضمون کی پہلی قسط میں شاہ کابلی اور میرزا کے تعلقات کو کسی قدر
تفصیل سے لکھ چکے ہیں۔ لیکن یہاں ہم میرزا اور شاہ کابلی کی تیسری ملاقات کو جس
کا حوالہ اورینٹل کالج میگزین بابت اگست ۱۹۳۱ء صفحہ ۷۷ پر دیا گیا ہے یہاں بیان
کرتے ہیں۔ کیونکہ اس سے معلوم ہوتا ہے کہ میرزا کے ہاں کوئی اولاد پیدا نہیں
ہوئی۔

میرزا بیدل گھوڑے پر سوار ہو کر دہلی کے بازار سے گذر رہے تھے اور ایک
قلندر ان کے پیچھے پیچھے بھاگ رہا تھا۔ اس واقعہ کو دیکھ کر لوگوں کو تعجب ہوا اور
شور مچا نا شروع کر دیا۔ جس پر مرزا نے مڑ کر دیکھا اور شاہ کابلی کو اپنے تعاقب میں
پاکر دنگ رہ گئے۔ فوراً گھوڑے سے اترے اور معافقہ کے بعد شاہ کابلی کے اشارہ
کے مطابق ایک خالی دکان کی طرف چل پڑے۔ جب دکان میں پہنچے تو ان میں گفتگو
شروع ہوئی۔ میرزا نے شاہ کابلی سے دریافت کیا کہ اب میں کیسا ہوں۔ انہوں

نے جواب دیا جیسے پہلے تھے۔ اس کے بعد میرزا نے انہیں بتلایا کہ میں شادی کر چکا ہوں لیکن ابھی تک کئی اولاد نہیں ہوئی۔ اور نہ ہی ہوئے کی کوئی امید ہے۔ اس فقرہ کے جواب میں شاہ صاحب نے فرمایا ”ہمچنان است کہ دانستہ۔ مافراویم لم یکن لہ کفواً احد دم۳۳ چہار عنصر“

میرزا بیدل کی تصنیفات نظم

۱۔ دیوان - پنجاب یونیورسٹی لائبریری میں میرزا کے دو مکمل قلمی دیوان مع ایک انتخاب اور جزو کے موجود ہیں۔ اکثر بیدل نواز اصحاب کو معلوم ہوگا۔ کہ ان کا دیوان غزلیات، قصائد، مخمسات، رباعیات وغیرہ پر مشتمل ہے۔ ہم اپنی آئندہ قسط میں میرزا کے فلسفہ پر ایک طائرانہ نظر ڈالتے وقت دیوان کی طرف رجوع کریں گے اور اس میں سے چیدہ چیدہ اشعار ناظرین کے سامنے پیش کرنے کی کوشش کریں گے۔

۲۔ محیط اعظم - اس مثنوی کے دو قلمی نسخے پنجاب یونیورسٹی لائبریری میں موجود ہیں۔ ان میں سے ایک طور معرفت کے ساتھ ملحق ہے اور اسکے سرونی پر مثنوی کی تعریف میں میرزا غالب کے اپنے قلم کا لکھا ہوا ذیل کا شعر ملت ہے۔

ہر جا بے را کہ موجبش گل کند جام جم است
آب حیواں آب جوئے از محیط اعظم است

اس شعر کے نیچے میرزا کی مہر ثبت ہے۔ جس کے الفاظ یہ ہیں :- ”اسد اللہ خان عرف میرزا نوشہؒ“

پس معلوم ہوتا ہے کہ یہ کتاب میرزا غالب کے زیر مطالعہ رہی ہے اور غالب پر بیدل کا اثر ایک عالم آشکارا رہا ہے۔

یہ مثنوی ۱۰۸۰ میں تصنیف ہوئی۔ اس وقت بیدل کی عمر صرف چوبیس سال تھی۔ معلوم ہوتا ہے کہ یہ انکی پہلی تصنیف ہے۔
مادہ تاریخ تصنیف :

ابن نسخہ کہ از خامہٗ الہام رقم گردید مسمی بہ محیط اعظم
در یافت دبیر خرد از دئے حساب سال تاریخ ہم بنا مش مدغم
(محیط اعظم)

یہ مثنوی ایک مختصر تمہید اور آٹھ ابواب پر مشتمل ہے :

اے بستہ دلت بہ طوف معنی احرام در حلقہ این سیکدہ کن دور تمام
مفتاح بہشت معرفت و کف تست از دور شنش اگر یابی جسام
(محیط اعظم)

مذکورہ بالا آٹھ باب یہ ہیں :-

بوش افہار نخستان وجود جام تقسیم حریفان شہود
موج انوار گہر ہائے ظہور شود سر جوش مے فیض حضور
زنگ اسرار گلستان کمال بر زم نیرنگ خط لوح وصال
اصل اشکال خم و چرخ بسیاں ختم طومار تنگ و پوئے بیاں
(محیط اعظم)

نفس مضمون کے لحاظ سے یہ مثنوی ایک ساقی نامہ ہے۔ اس میں شراب عشق۔ انسان

کی پیدائش سے قبل اور بعد کی حالت - شراب عشق سے سرشار ہو کر مقصود حیات کی تحصیل - شاہراہ عشق کے سالک پر وہم و گمان کی ملک اور بے پناہ تاخت و تاراج وغیرہ کو قلمبند کیا ہے -

پیدائش سے قبل انسان کی حالت :

خوش آندم کہ در بزم نگاہ قدم منزہ ز اندیشہ حادثات
مے بود بے نشہ کیف و کم مبرا ز درد غبار صفات

تترہ چہ راغ شہستان او تقدس بہار گلستان او
نہ غم نے طرب نے خزاں نے بہار نہ کیفیت مے نہ ریخ خسار
بہ میخانہ غیب لاہوت مست بہم ساقی و بادہ و مے پرست
نے و نغمہ و مطرب و لہستان پس پردہ ساز وحدت نشان
(محیط اعظم)

تخلیق کا ثنات :

کہ آمدنم و احدیت بہ جو شس بہ متاں صلا زو بہ نگاہنگ نوش
جہانے بہ افون آہنگ کن بچو شید از شوق حیا م لرن
عقول و نفوس عدم انتاب بر انداخت از روئے مستی نقاب
فلکہا ز شور مے بے مثال بہ پرواز ہستی کشودند بال
(محیط اعظم)

یہ کائنات اپنے مقصد تخلیق سے نا آشنا تھی :

عمیاں شد جہاں لیک پوشیدہ بود کہ پیدائی خود کہ فہمیدہ بود
طبائع ہمہ بے تمیزی اثر قدر و کف اما ز مے بے خبر
(محیط اعظم)

انسان کو نہایت بلند نصب العین شاندار مستقبل اور بے شمار ممکنات کے ساتھ پیدا کیا گیا :

دریں نشہ دریا بطوفاں رسید	کہ دور تجلی بہ انساں رسید
کنوں کار آئینہ بالا گرفت	کہ آن نازنین صورت ما گرفت
خروش خلافت دمید از تراب	گلے آمد از پرده بر روئے آب
بہ معنی محیط و بہ صورت نے	زموج نفس در قفس عالمے
شد از شور ایں بادۂ شعلہ جوش	غبارے بر افلاک رفعت فروش
چو دل گشت مراآت اسرار جاں	چو مے نشہ دید در خود نہاں

بہ معراج قفسر حضیر وصال	شد ایں موج مے زرد بان کمال
-------------------------	----------------------------

بآں نشہ جمعے کہ محرم شدند	ز غولے گزشتند و آدم شدند
ز آدم ملک از ملک نور پاک	چنین ریشہ با وارو اسرار پاک

(و محیط اعظم)

علامہ حضرت اقبال نے بھی اسی خیال کا کئی جگہ اظہار کیا ہے :

نغمۂ ملائک

فروغ مشت خاک از نواریں افزوں شود روزے	زیں از کوکب تقدیر او گردیں شود روزے
خیال او کہ از سیل حوادث پرورش گیرد	ز گرداب سپہر نیکیوں بیرون شود روزے
یکے در معنی آدم نگر از ماچہ مے پر سی	ہنوز اندر طبیعت مے خند موزوں شود روزے

چنان موزوں شود ایں پیش پا افتادہ مضمونے

کہ یزدان را دل از تاثیر پرخوں شود روزے (جاوید نامہ)

انسان بقول کا شکار ہو جاتا ہے :

شد آخر ازان جام جادو اثر
خمار عجب آں شجرہ تازہ کرد
چہ گندم تمیز جہاں وجود
شہے دامن پاسانی شکست
ز بس جام اندیشہ رنگ زو
نہ ظلم است کاں آفتاب قدم
نہ جہل است کاں نودیرنگ پاک
کنوں کارہا با مجازش فتاد
ندانم زہمتی چہ ساغر کشید
ز وصل احد محو قرب شجرہ
کہ چوں گندمش جملہ خمیازہ کرد
کہ آں درد سریش از پیش بود
بہاں صاحب خانہ برداشت
ظلمے جہولے بر آہنگ زد
ترا شد ز خود اعتبار ظلم
تقدیر کند خویش را مشت خاک
بگردن غم امتیازش فتاد
کہ از صافش این درد ہا بر کشید
(محیط اعظم)

لیکن :

اگر گندمش را دزن شد چہ باک
کسے را کہ پیر مغساں برگزید
بود وصف متناں ظلم و جہول
کہ مرت وفا از خطر ہاست پاک
ز عصیاں گلے جز ہدایت نہ چید
کہ کردند سر جوش مستی قبول
(محیط اعظم)

دل کی تعریف :

دل است آب مہر آتش کینہ ہم
دل است اینکہ درویدہ ہاجرت است
دل است اینکہ نالہ بد بے شرفنا
دل است اینکہ حن است و اُمینہ ہم
دل است اینکہ در طبعہا غیر ناست
دل است اینکہ نالہ ز فکر فنا

دل است اینکہ بے جگرے دہد دل است اینکہ از دل خیر می دہد

.....

دل است اینکہ آفاق برہم زدہ است دل است اینکہ آتش بہ عالم زدہ است

.....

فلکہا غبار سوار دل است زمین پہلوی خاکسار دل است

زیالینش جلوہ بالیدہ است زنالینش جلوہ نالیدہ است

.....

اگر یک شرر پر زند گلخن است وگر یک طپش واشود گلشن است

.....

نظرے کشاید جہاں مے شود نفس مے زند آسماں مے شود

بہ تفتید اوائفتِ زندگی ز تحریک او موج پائندگی

.....

بقائے فروشد فنا مے کند مپرس این قیامت چہا میکند

کہ این ہم ز فیض دل روشن است کہ گلخن ہم آئینہ گلشن است

چو ابرکرم عرض احساں دہد خس و خوار را کل بدامان دہد

مپرسید ز آغاز و انجام دل تماشا است کیفیت جام دل

(محیط اعظم)

شراب عشق :-

تو از اصل این مے نداری خبر وگر نہ نازی بہ فرع این قدر

ز تہاک بندیت سرمایہ اش کہ گروہوں توں پخت از سایہ اش

شرابیکیہ در ہر نچے جوش اوست
بہ کلخن شرار و بہ گلشن نیست
بہ ویرانہ گنج و بہ کاشانہ شمع
در امواج تفریق و در بحر جمع
اگر بحر بیتاب تاب و تبشش
و گردشت ویرانہ مشربش
بہر ساز جولان آہنگ اوست
بہر گل کہ چشم افگنی رنگ اوست

.....

شرابیہ کزو سنگ آدم شود
تن مردہ روح مجسم شود
بہ پیمانہ ناماش آب عنب
در اندیشہ جوش خمتان رب

گداز عشق کی تمنا:

بیاساتھے مرہم ریشہا
عمل پرور پردہ نیشہا
کہ بے دردی آمار افسردگی است
تن آسانی افیوں دل مرگیت
بیاتا گدارے مہیا کنیم
کفے خون شویم و بدل جا کنیم
نفس رنگ دل گیرد از پیچ و تاب
بود موج آئینہ ساز حیات
توان گشتن از در و مرآت راز
کہ انگور صہبا شود از گداز

ایک عاشق فراق مجذوب میں رو رہا ہے۔ اسے ایک شخص نصیحت کرتا ہے کہ

رونا پیتنا بے سود ہے۔ عاشق جواب میں کہتا ہے:

بصد دیدہ باید براں کس گریت
کہ واماںداز بار دے نالہ زیرت
چنان باشم از نالہ کزدن خموش
کز و نام معشوقم آید بگوش
فغان نغمہ محفل یاد اوست
شکت دل آہنگ بیداد اوست
ہمیت ہنس است از ہوائے کسے
کہ ہستم بدرو آشنائے کسے
بیاساتی اے عیشے روزگار
کہ خاتم بہ خون مے طپد از خمار
زمانے نفس صرف این خاک کن
غبارے براگیز و افلاک کن

ازان ساز طوفان قدرت نوا
 بہ من وہ کہ چون متی آیم بہ شور
 ازان ساغر قسم باذنی صدا
 دہم نور جاں قالب مردہ را
 نفرت کنم در و مانع مشغور
 بگردوں بزم خاک افسردہ را
 (محیط اعظم)

خود شناسی :

عجبت محو اندیشہ مبہمی
 بخود گر رسی صاحب عالمی

 کہ یک لحظہ با خویش پردہ غن
 تو غیر خودی تازہ خود غافل
 بیا اے فلک جادہ عرش اقتدار
 دریں بحر تاکہ چون من بیدلے
 بہن وہ از ان حاصل جت و جو
 نہم سر بہ جیب تماشا ئے دل
 بہ تنگیں رسا نہم پر افشانی
 بگردنگ و پوشکت آدرم
 شوم فارس از پستی خویش و اوج
 محیط و گہر تخت و فوق من است
 بود کار ہر دو ہماں ساختن
 اگر محرم خود شدی و اصلی
 بیا اے محیط دو عالم کنار
 شود موج خاشاک بر ساحلے
 کہ در کام گوہر برد گفتگو
 کنم سیر بازاد سودائے دل
 بہ منزل کنم ہرزہ جولانی
 چو گوہر تسلی بدست آورم
 زمین نیت بیرون چہ دریا چہ موج
 ولے وہم گرداب طوق من است
 (محیط اعظم)

ہمارے خیال میں مندرجہ بالا اشعار مثنوی محیط اعظم کے نفس مضمون اور
 طرز بیان کے اندازہ کرنے کے لئے کافی ہیں۔ ہم اپنے مضمون کی آئندہ قطع میں ”میرزا
 بیگلر کاغذ“ کے زیر عنوان اس کتاب کے دیگر اشعار کو بھی جو بیگلر کے فلسفہ

پر روشنی ڈالتے ہیں۔ ہدیہ ناظرین کرنے کی کوشش کریں گے۔

۳۔ ”طور معرفت یا گلگشت حقیقت“

مثنوی طور معرفت کا ایک قلمی نسخہ پنجاب یونیورسٹی لائبریری میں موجود ہے اس نسخہ کے سرورق پر مثنوی کی تعریف میں میرزا غالب کے اپنے قلم کا لکھا ہوا ذیل کا شعر ملتا ہے :

ازین صحیفہ بنوئے ظہور معرفت است

کہ ذرہ ذرہ چراغان طور معرفت است

اس شعر کے نیچے میرزا غالب کی مہر بھی لگی ہوئی ہے۔ جس کی عبارت یہ ہے۔ ”الہ اللہ“ عرف میرزا نوشہ ۱۲۳۱ھ“

بعض قرائن سے جتنا ذیل میں ذکر ہوگا واضح ہوتا ہے کہ میرزا نے یہ مثنوی بیرٹ کے قیام کے زمانہ میں قلمبند کی ہے :-

لے بیرٹ یا بیرٹ :- ریاست الور کے علاقے میں ایک شہر ہے جو تانے کی کانوں کے لئے مشہور تھا۔ آئین اکبری میں بھی اس کا ذکر آتا ہے۔ اس میں چاندی کی ایک گرانمایہ کان بھی تھی۔ اکبر کے عہد سے لے کر عالمگیر کے زمانے تک تانے کے سکوں کا دارالضرب رہا ہے۔

میرزا نے بیرٹ کی سیرک ہوں کی پر زور الفاظ میں تعریف و توصیف کی ہے۔ ذیل کے چند اشعار متوجہ کے طور پر قارئین کرام کے معانہ کے لئے حوالہ قلم کئے جاتے ہیں :-

مقامے یافت شوقے جستجو ساز کہ گردش با تخیل بود گل باز

توان گر یک نفس این جا گذر کرد بکسرت عمر با ید سفر کرد

.....

برنگ بادہ یکسر نشا پرور ظلم کو مہارل خط ساعر

ز طوفان بہار انبساطش زمیں تا آسمان موج نشاطش

اول: کتاب کا پہلا عنوان ”آغاز بیان سیر بیراٹ و تحقیق سواد قدرت

آیات“

دوم: مثنوی کے متن کا یہ شعر ۵

کنوں در کو بیراٹ آب رنگ است کہ ہر سنگش بدل بردن فرنگ است
سوم: میرزا کے ایک رقعہ کی عبارت جو انہوں نے میرزا عرفان کو بیراٹ سے
واپس آکر لکھا ہے:

”بارے از سواد بیراٹ راہ آورنیکہ قالعاں تحف معانی بہ قلیلہ ازیں پیشکش
کفایت تصور نمایند نسخہ طور معرفت ایست کہ در تعمیم عبارتش معائے خاص مندج
تواں یافت و از تخصیص معنی حقیقتہً انحصارے تواں شکافت بخد مت خواہد رسید
(رقعات ص ۱۲۱)

ذیل کے اشعار سے واضح ہے کہ میرزا قصبہ بیراٹ نواب شکر اللہ خان کے
ہمراہ گئے تھے۔ ان کا اپنا بیان ہے کہ میں بوجہ بے سرو سامانی بیراٹ کا سفر
اختیار نہیں کر سکتا تھا۔ اچانک نواب شکر اللہ خان کے ریاست برکت آیات
جنش میں آئے اور میں بھی ان کے ہمراہ ہو گیا:

وران مرض کہ طاقت ناتوانیت پر افشانی چو ترگاں آشیانی است
ز غیور رفتن و نیل عجز دل بود فغاں مے رفت و جلاں پانگل بود

و بقیہ حاشیہ ص ۱۲۱،

بنامہ دھرمی برسبزہ زار شش	بیاد سرکشی از کوہ سار شش
دین نکلزار چوں انبار گندم	نیابی دانہ را بے تبسم
اگر طوقاں کند باد قیامت	خیار این جانان راست قامت
تہمت بر طرف این وضع خرم	مہار و خلد ہم واللہ اعلم

کہ ناگہ از نسیم شوقِ تقدیر
گلِ ریااتِ شکر اللہ خانی
بہ موج آمد بہارستانِ تدبیر
بہرق آں زمینِ کرد آسمانی
بذوقِ التفاتے از خودم برد
کہ آسائش بر مقامِ قسم خورد
بپائے شوقِ این با سر کشیدم
باین کیفیت آں ساغر کشیدم
(طورِ معرفت)

ان اشعار سے مثنوی کی تاریخ تصنیف کا بھی قیاس کیا جاسکتا ہے۔ گو میرزا نے خود کسی جگہ اس کتاب کی تاریخ تصنیف کا ذکر نہیں کیا۔ لیکن ظن غالب ہے کہ یہ کتاب سنہ ۹۸۵ یا عنقریب بعد میں لکھی گئی ہوگی۔ کیونکہ نواب شکر اللہ خاں اسی سال ہجری ۱۲۰۵ء کی گوثالی کی غرض سے میوات پر چڑھائی کرتے ہیں اور قدرتی طور پر خیال گزرتا ہے کہ میرزا اسی سال خاں موصوف کے ہرکاب بیڑاٹ گئے ہونگے اور وہاں کی سیرگاہوں سے لطف اندوز ہو کر اپنے مشاہدات کو اس مثنوی کی صورت میں پیش کیا ہوگا۔ نیز میرزا کے ایک رفیق حیات درقعات سے یہ بھی ظاہر ہے کہ میرزا کو سیر بیڑاٹ تعلیم خان کی وساطت سے نصیب ہوئی۔

میرزا نے یہ مثنوی نواب شکر اللہ خاں کے اشارہ پر لکھی تھی۔ اور اہل تکمیل میں دو دن یعنی بہت تھوڑا وقت صرف کیا تھا۔ قلتِ وقت کی شکایت کرتے ہوئے میرزا لکھتے ہیں کہ میں اپنے مشاہدات کو کما حقہً احاطہ تحریر میں نہیں لاسکا۔ اگر وقت نے میری مساعدت کی ہوتی تو خدا جانے میرے کلام کو ہر بار نے صفحہ قرطاس پر کیسے کیسے موتی بکھیرے ہوتے:

بذوقِ سایہ دستِ ہلاکم
عصا بر من میں گلگشتِ مقصود
غبارم تا کہ برداروزِ خالم
نسیم فیضِ شکر اللہ بود
مگر نہ من کجا گوہرِ فشان
سر شکے بودم آن ہم بیروانی

دریں گلشن خرامے دادِ کلکش کہ پیوستم من بیدل بسککش
کلامش گشت سرمشق خیالم ازاں سرچشمہ مے جوشد زلام
دور روزے در پس زانو شستم خیالے را جامے نقش بستم
بیمش آخراں مکتوب منظوم بہ طور معرفت گردید موسوم

نشد فرصت دیں ویرانہ پیدا وگرنہ دل چما مے کرد انشا
تا ملہا اگر ماندے بہ یک حال مے گردید رنگ من بصد سال
کم من بیش ہر بیار بودے خط من عرض صد طہ مار بودے
بہر کم فرصتی در باغ نیزنگ پرے افشانده ام بائے باں رنگ
(طور معرفت)

یہ مثنوی بظاہر ایک سیر کی کیفیات کا اجمالی نقشہ ہے۔ لیکن جیسا کہ قابلِ ملاحظہ
خود اس کے متعلق رقمطراز ہیں :-

”طور معرفت ایست کہ در تعمیم عبارتش مدعا خاص مندرج توں یافت
واز تخصیص معنیش حقیقتہً انحصارے توں شکافت“

میرزا مناظر قدرت کی دلائلیں کو بیان کرتے ہوئے نہننا اپنے فلسفہ کے دقیق
مسائل کو بھی بیان کرتے ہیں پس یہ کتاب صرف شعر کائنات کی رنگینیوں کا مرقع ہی
نہیں بلکہ موت اور زندگی کے حقائق کی ایک عریاں تصویر ہے۔ یہ صرف بیس
اور بے جان چیزوں کا خاکہ ہی نہیں بلکہ اس میں اس عالمگیر روح کو پیش کیا گیا ہے
جو کائنات کے ہر ہر ذرہ میں جاری و ساری ہے۔ ہمارا شاعر تمام ادب اور نباتات
میں بھی زندگی کی طوفان انگیزیوں اور عشق کی بگرگدان گرمیوں کا احساس کرتا ہے پہاڑ
کے پھروں کی نزاکت اور چٹنے کے پانی کے اضطراب کو نہایت عمدہ الفاظ میں بیان

کیا ہے -

حیات و ممات - ایک عارف میزنا کو جمود کی حالت سے بیدار کرنے کے لئے علامت اور زجر و توبیخ کے بعد اس راز سے آگاہ کرتا ہے کہ حرکت زندگی کا دوسرا نام ہے اور جمود موت کا مرادف ہے - بقاء حیات کے لئے انسان کو کسی مقصد خاص کا پیش نظر رکھنا ضروری ہے - لیکن افسوس کا مقام ہے کہ تم غفلت اور کسالت کے باعث اپنے اصلی مقصد حیات کو بھول چکے ہو

حقیقت مشربے وارستہ خوے	کشید از برق دل چوں شعلہ ہبے
کہ اے عنصر متاع ملک ایجاد	طلسم خاک و آب و آتش و باد
دیں رہ پنختہ کاری ہاست درکار	بخامی کردہ سودا خبر دار
لطافت رفت از اجزائے ذوق	کثافت سرزد از مرآت شوق
فسر و از آب و خاکت جز و ناری	چو سنگ از وہم پامال و قاری
چہ کلفت گشت سامان طالت	کہ رنگ بیضا پیدا کرد بالت
چہ خشکی آفت کشت تو گردید	کہ جوش ریشہ ہا در تخم پیچید

بجا و امانت دل مردگی ہاست	زمین گیری گل انسر دگہا ہاست
کس نے را کہ بر تحقیق راہ است	نفس چوں شع موقوف نگاہ است
بہ خفاشی است اے محروم جاوید	کہ از چشم تو پہناں ماند غور شبید
دلت آئینہ و عالم ندیدن	نگاہت بادہ و غفلت کشیدن
تغافل بر دل روشن وبال است	کہ اخگر از مزہ بستن نکال است
دیں مھل چہ شمع بیداعنی	کہ از فروختن متاع بداعنی

ترجمان حقیقت حضرت علامہ اقبال کے ہاں بھی یہی مسئلہ حرکت و جمود ان کے فلسفہ

کا اصل الاصول ہے ۔
روح کا عالمگیر تصور :-

سحر آئینہ ام پرواز دل یافت صفائے امتیاز آب گل داشت
نخستین کز تحقق کرم آغزار بر مرآب و خاکم چشم شد باز
یقینم شد کہ در ہر قطرہ جانیت نہاں در ہر کفے خاکی جہانیت
تامل عینک تحقیق اشیاست اگر باشد تامل جلوہ از ماست
میرزا پہاڑ کے ہر پتھر میں زندگی کا احساس کرتے ہیں ۔ اس لئے فرماتے ہیں کہ پہاڑ
صرف بیجان پتھروں کا تودہ ہی نہیں بلکہ یہ ایک آئینہ خانہ دل ہے ۔

نہ آمد کہ اے محروم اسرار خرابات نزاکت ہاست کوہسار
مباد این جازنی برسنگ دستے کہ مینا در بغل خفت است سنگے
لگو اے بیخبر سنگت این جا ہزار آئینہ در رنگ است این جا
بیک آئینہ گر بیداد آید دو عالم جلوہ در فریاد آید
ہمہ گر تیشہ با سنگے ستیزو قیامت بر دماغ کوہ ریزو
گداز عشق :-

میرزا چشمے کے پانی کی گرمی کے متعلق سوال کرتے ہیں اور انہیں ذیل کا جواب
ملتا ہے :-

کہ ایں آب جنوں خیز و شر زاد گداز سعی مجنون است و سہراد
ہنوز اتر ساز ایشان نغمہ باقی است حریفان محو امانشہ باقی است
.....
بہر جا برق عشق آتش فشاں بود ہمیں کہسار برق امتحان بود
چہ نجد و میستوں کز عشق پر شور قیامت ریشہ دارد تا دل طور

نگوئی نغمہ کیسر قاصد انستد ز کو ہے جانب کو ہے رواند
 غرض این چشمہ پاکتوب دارند سرا پا اشک گرم و آہ سرد اند
 گداز عشق در کار راست این جا قیامت گرم باز در راست این جا
 میرزا نے اسی مثنوی میں بعض موقوفوں پر اس خیال کا بھی اظہار کیا ہے -
 کہ انسان کے باطن میں ایک کائنات مضمر ہے۔ لیکن اس کے مطالعہ کے لئے
 دیدہ دل کی ضرورت ہے۔ خود شناسی ایک نہایت ہی کٹھن منزل ہے۔ اور
 اسکی تحصیل میں سالک کو بیشمار مصائب پیش آتی ہیں :-

معین شد بہ طبع معنی اندیش کہ سیر جلوہ بیرونیت از غولیش
 معنائی معنائی معمما اگر خواہی کشودن چشم بکشا
 کمال آنست کہ خود باشی آگاہ چہ در صحر چہ در خلوت چہ در چاہ

چہ دریا و چہ صحرا و چہ کہسار ہمہ مشتاق تست لے خافل از کار

سنے گویم جہاں را پے سیر کن دو گامے ہم دریں وادی سفر کن

بد اوج چرخ اگر نتوان رسیدن کہ مانع شد بہ پیش پا دیدن

شوی تا محرم خود دل طلب کن بیخیلے تارسی محسّل طلب کن

میرزا نے دوری این راہ نزدیک کہ دارد شمع پیش پائے تاریک
 میرزا نے جناب کی مثال سے تہذیب نفس کے وہ تمام مراحل جنکی تحصیل کے بعد

انسانی روح دنیاوی آلائشوں اور کٹافوں سے پاک ہو کر عالم محبت کی صاف اور منزہ فضا میں جاوداں کے لئے جاگزیں ہو جاتی ہے۔ اس طرح بیان فرماتے ہیں:

زہے وضع حجاب بے سرو پا	کہ حیرانی ز نقشِ اوست پیدا
نفس در دامن دل پاشکستہ	نگہ با شرم غفلت دیدہ بستہ
دل مضطرب نفس دامن پالیش	نگاہ و چشم تر رو و قفائش
اگر چہم است بر غیرش نظریست	و گر پا از خودش بیرون سفر نیست
چو ساغر پادشاہ عالم آب	کلاہ آہائے ناز از منبع آداب
حیا چوں چشم حصن آہنیش	خموئی ہچوب نقش نگینش
سکر وحی وفار امتیازش	ہتی از خود شدن سامان نازش
باں رنگت نزاکت نفس بستہ است	کہ گر چشمہ بہم مالد شکستہ است

۴۔ عرفان :-

مسائل تصوف کے متعلق ایک نظم جو کئی ابواب میں منقسم ہے۔ اس کے اختتام میں اس کے مصنف خود لکھتے ہیں کہ اس میں گیارہ ہزار اشعار شامل ہیں۔ تاریخ تصنیف ذیل کے شعر سے برآمد ہوتی ہے :-

کرد تاریخ او نبی ز کرام ہدیہ ذوالجلال والا کرام

۵۔ طلسم حیرت :-

تمثیلہ مثنوی ہے۔ جس میں روح کو بادشاہ جسم کو سلطنت تدریک کو شہزادی، محنت کو شہزادہ، جگر کو قصر، انزوا کو عسکر، وغیرہ وغیرہ قرار دیا گیا ہے تاریخ تصنیف :-

کہن تاریخ حق زماں یاب پڑے تاریخ نظم بود بے تاب

سمر اندیشہ تا زوید در حبیب بروں آورد گنج عالم زغیب

۱۵ ربیعہ ۱۲۷۵ ۱۵ سبتمبر ۱۲۷۵

اشعار بالا سے سپرنگر صاحب کے شمار کے مطابق سال ۱۲۵۵ھ برآمد ہوتا ہے۔ لیکن ہم اس سالہ میں سپرنگر صاحب کے ساتھ اتفاق کرنے کے لئے تیار نہیں کیونکہ ہم اس مضمون کی دوسری قسطیں ذکر کر چکے ہیں کہ میرزا بیدل نے یہ مثنوی نواب عاقل خاں کے نام نامی پر معنون کی تھی اور نواب شکر اللہ خاں کے پاس بغرض تنقید ارسال کی تھی۔ چونکہ تذکرہ نگاروں نے نواب عاقل خاں اور شکر اللہ خاں کی تاریخ وفات سال ۱۲۵۵ھ بیان کیا ہے۔ اس لئے قدرائے مثنوی ۱۲۵۵ھ سے پہلے لکھی گئی ہے۔ بالآخر ماہہ تالیف میں ”گنج عالم زغیب“ کو گنج از عالم غیب سے بدل دیا جائے تو سال ۱۰۹۶ برآمد ہوتا ہے جو اردو قیاس صحیح معلوم ہوتا ہے۔ کل زروہ۔ ایک سو پچاس اشعار کی نظم ہے۔ جس کا ذکر میرزا نے رفعات صفحہ ۱۳۵ پر کیا ہے۔ ہم اس کے متعلق اورینٹل کالج میگزین بابت ماہ اگست ۱۹۳۲ء صفحہ ۷۰ پر ایک آدھ فقرہ لکھ چکے ہیں

نثر

چمارہ عنصر۔ یہ کتاب میرزا کی ایک مختصر سی سوانح عمری ہے۔ جس میں ان کے بچپن۔ شباب اور بڑھاپے کے حالات ملتے ہیں۔ تذکرہ نگاروں میں سے صرف خان آرزو نے اس بات کا ذکر کیا ہے۔ میرزا اور ان کے تعلقداروں کے زیادہ حالات ہمیں اسی کتاب سے دستیاب ہوئے ہیں۔ سوانح حیات کے علاوہ میرزا نے اس میں اپنے فلسفیانہ خیالات کا بھی جا بجا اظہار کیا ہے۔ لیکن چونکہ ہم میرزا کے فلسفہ کو ایک علیحدہ قسط میں پیش کرنے کا ارادہ رکھتے ہیں۔ اس لئے مناسب معلوم ہوتا ہے کہ میرزا کے فلسفیانہ خیالات کو جن کا انہوں نے چہار عنصر میں اظہار کیا ہے فی الحالہ یہاں نہ چھیڑا جائے۔

چهار عنصر کی تاریخ تصنیف ذیل کے اشعار سے برآمد ہوتی ہے :-

نخست انصونے انہ عجانہ پرداخت کہ از افراد ہر عنصر فدا رفت

دوم در اجتماع چہار عنصر نحوست بود چنان رنگ از صفات

نکات :- یہ کوئی علیحدہ مستقل کتاب نہیں بلکہ یہ ان مقلعات کا مجموعہ

ہے۔ جنہیں میزبان نے اپنے نظم و نثر کی مختلف تصانیف سے انتخاب کر کے

نکات کا نام دے دیا ہے۔ نکات کا زیادہ حصہ رنثر و نظم، چہار عنصر دیوان۔

محیط اعظم۔ طور معرفت وغیرہ سے اخذ کیا گیا ہے۔ ہم مقابلہ کی غرض سے بعض

مشترک عبارات معہ کتاب اور صفحہ ذیل میں حوالہ تکرار کرتے ہیں :-

نمبر صفحہ	نکات بیدل (نوکلشور ڈیلین)	نمبر صفحہ	چہار عنصر (نوکلشور ایڈیشن)
۲۲	مکتبہ - از بزرگے پرسیند	۳۱۰	مکتبہ - از بزرگے پرسیند
	وکلونی است		وکلونی است
۲۴	عالمے وضع خود	۲۱۱	عالمے وضع خود
"	لی مع اللہ	۳۳۳	لی مع اللہ
۲۶	معنی بیان نسخہ اسرار	"	معنی بیان نسخہ اسرار
۲۷	صحبت و اماور عالمے	۳۱۹	صحبت و اماور عالمے
	گفتہ کم است		گفتہ کم است
۲۹	طباہ از دشتیا کوہ ساریت	۳۳۰	طباہ از دشتیا کوہ ساریت
	گوش پر است		گوش پر است
۳۲	طباہ از تقلید اوضاع یکہ گر	۳۴۳	طباہ از تقلید اوضاع یکہ گر
	تحقیق اینست		تحقیق اینست
۳۴	حکم الفقر کنفس واحد	۳۷۹	حکم الفقر کنفس واحد

نمبر صفحہ	نکات بیدل (نوکلشڈ ایڈیشن)	نمبر صفحہ	چمار عنصر (نوکلشڈ ایڈیشن)
۴۵	نکلتہ - آومی ریشہ استعدادیت ...	۳۷۹	نکلتہ - آدمی ریشہ استعدادیت ...
	کامل است		کامل است
۴۹	چشم پوشیدہ ہرچند	۴۰۲	چشم پوشیدہ ہرچند
	ہرچہ بادا باد زیر		ہرچہ بادا باد زیر
	عیب مطلق مرتبہ ایست		عیب مطلق مرتبہ ایست
	وجود اینہا نیست		وجود اینہا نیست
۵۱	ہر دو سخن نزول طایک است	۴۱۷	ہر دو سخن نزول طایک است
	بردارد فغان		بردارد فغان
۵۵	روح انسانی جوہریت بسیط	۳۰۴	روح انسانی جوہریت بسیط
	طلم غمغہ مشوق		طلم غمغہ مشوق
۶۰	معنی کرم در جمیع احوال	۴۶۰	معنی کرم در جمیع احوال
	بابزرگان خدمت		بابزرگان خدمت
	تمثال ظہور احوال	۴۴۳	تمثال ظہور احوال
۶۲	جمیع خلایق	۴۶۱	جمیع خلایق
	تاثر و طبائع	۴۷	تاثر و طبائع
۶۵	از بزرگے پرسیدند	۲۶۳	از بزرگے پرسیدند
	حقیقت دگر است		حقیقت دگر است
	روح انسانی شاہدیت	۴۶۴	روح انسانی شاہدیت
	خون شد جگرش		خون شد جگرش
۶۸	شیرازہ اجنائے	۵۰۲	شیرازہ اجنائے
	تجوید کاران	۵۰۴	تجوید کاران

نمبر صفحہ	نکات نوکثور اڈیشن	نمبر ورق	محیط اعظم قلمی
۳	حکایت	۷۵	حکایت
۶	اشارات و حکایت	۹۳	حکایت
۷	حکایت	۹۴	"
۹	"	۱۲۵	"
۱۰	"	۱۱۹	"
۱۰	"	۱۲۸	"
۱۱	"	۱۲۹	"
۱۷	دو حکایات	۱۵۸ و ۱۶۰	"
۱۵	اشارات نمبر اول	طور معرفت	

ہم طوالت کے خوف سے دیگر مشترک عبارات کو نظر انداز کرنے پر مجبور

ہیں :

رقعات :- میزرا کے خطوط کا مجموعہ پہنچنے اپنے مضمین کی دوسری قسط کے مرتب کرنے میں میزرا کے رقعات سے کافی استفادہ کیا ہے۔ اس قسط کا تقریباً تمام مواد رقعات سے لیا گیا ہے۔ حوالہ کے لئے اوپینٹل کلچر میگزین بت ماہ ستمبر ۱۹۳۲ء صفحہ ۶۵ دیکھا جائے گا۔

یلین خان نیازی

خزائنِ مخطوطات

پنجاب یونیورسٹی لائبریری لاہور

کتبِ اخلاق

۱۔ تہذیبِ الاخلاق [اوراق ۷۳۔ سطور ۱۱، ۱۲، نیم شکستہ۔ تقطیع ۱/۴ × ۸ ۱/۴ : ۵ ۱/۴ : ۸ ۱/۴] یہ رسالہ بوعلی سینا کی جانب منسوب کیا جاتا ہے۔ جو ایک مقدمہ، تین ابواب اور ایک خاتمے پر مشتمل ہے۔
آغاز: اخلاق بہت درجہ اہل کمال کہ لائق اتباع و انتخاب تواند بود الخ
تاریخ کتابت: ۴۰۰ ربيع الثانی ۱۲۲۵ھ
کاتب: میر احمد حسین

۲۔ اخلاقِ ناصری - ویکھوریو - ج ۲ - ص ۴۴۱، ۸۶۵
[اوراق ۲۳۲ - سطور ۱۱ - نستعلیق - تقطیع ۱/۴ × ۸ ۱/۴ : ۵ ۱/۴ : ۸ ۱/۴]
نصیر الدین طوسی کی مشہور و معروف کتاب فلسفہ اخلاق کے متعلق (۱۳۳۳ھ)
کاتب و تاریخ کتابت ندارد
حاشیہ پر مولانا محمد حسین آزاد مرحوم کے ہاتھ سے لکھے ہوئے نوٹ ہیں
۳۔ شرح اخلاقِ ناصری [اوراق ۲۲۲، سطور ۱۵، حاشیہ پر ۳۸ سطور، اواج مطلا،
تقطیع ۱/۴ × ۸ ۱/۴ : ۵ ۱/۴ : ۸ ۱/۴]

اس جلد میں تین کتابیں ہیں :-

۱۔ اخلاق ناصی کا ایک اور نسخہ اور حاشیے پر مندرجہ ذیل کتابیں ہیں -

۲۔ (رق ۱-۲۲۱ ب) فرہنگ اخلاق ناصری از نقی الدین محمد بن نور الدین محمد مشہدی

آغاز: سپاس و ستائش پروردگاری کہ بمقتضای و علم الادم الاسماء کلمہ

۳۔ شرح اخلاق ناصری : مصنف کا نام معلوم نہیں ،

تاریخ کتابت ۳۱ - ساون سنہ رسموت

کاتب ندارد ،

۴۔ اخلاق الاشراف - ویکھو فہرست ایشیاٹک سوسائٹی بنگال کزن کالیکشن - عدد ۲۲۷

[اوراق ۲۵ - سطور ۱۳ - نستعلیق - سر لوح مطلق - تقطیع ۱۲ ۱/۲ x ۵ ۱/۲ : ۴ ۱/۲ x ۷ ۱/۲]

عبیدزاکانی کا رسالہ ہجویہ دستخط

تاریخ کتابت و نام کاتب ندارد

۵۔ ذخیرۃ الملوک - ویکھو انڈیا آفس عدد ۲۱۷۶

[اوراق ۱۶۳ - سطور ۱۸ - نستعلیق - تقطیع ۸ ۱/۲ x ۱۲ ۱/۲ : ۳ x ۶]

میر سید علی بن شہب الدین ہمدانی (متوفی ۸۶۶ھ) کی کتاب اخلاق و سیاست میں

نام کاتب و تاریخ کتابت ندارد

۶۔ اخلاق محسنی - ویکھو ریو - ج ۲ - ص ۴۴۳

[اوراق ۱۷۹ - سطور ۱۴ - نستعلیق - تقطیع ۱۲ ۱/۲ x ۵ ۱/۲ : ۳ x ۶ ۱/۲]

طاحسین واعظ کاشفی کی کتاب (منقذہ)

نام کاتب و تاریخ کتابت ندارد

۷۔ آواب الصالحین [اوراق ۲۱۶ - سطور ۱۱ - نستعلیق - تقطیع ۱۲ ۱/۲ x ۵ ۱/۲ : ۵ x ۷ ۱/۲]

مولانا عبدالحق بن سیف الدین دہلوی (متوفی ۸۵۳ھ) کی تصنیف (مصنف کے حالات

کے لئے دیکھو مآثر الکلام ج ۱ - ص ۲۰۰ وغیرہ، کتاب کے ۷ ابواب ہیں :-

نام کاتب ندارد

تاریخ کتابت رجب ۱۲۶۶ھ

۸ - ابواب الجنان - دیکھو ریو - ج ۲ - ص ۸۲۶

[اوراق ۱۸۸ - سطور ۱۹ - نسخ - تقطیع ۸۸ ۱/۲ : ۳۴۶ : ۱۳۴۶]

مرزا محمد رفیع واعظ قزوینی (متوفی ۱۲۵۸ھ) کی کتاب ششتر بر مباحث اخلاقیہ
اسکھ ابواب میں منقسم ہے -

نام کاتب و تاریخ کتابت ندارد

اس کتاب کے دو اور نسخے بھی ہیں جن میں ایک ۱۵ - محرم ۱۲۴۸ھ میں غلام نبی
عرف خیال علی کے ہاتھ سے لکھا گیا - پاس خاطر سید عبد العلی وسید محمد رضا

۹ - مراآت الاواب [اوراق ۵۲ - سطور ۱۱ - نستعلیق - تقطیع ۵۸ : ۱۳۴۶ : ۳۴۶]

یہ کتاب ہندوؤں کے ادب و اخلاق سے بحث کرتی ہے - مصنف کا نام روپائن

دلہری رام کھتری سیالکوٹی ہے - تاریخ تصنیف ۱۲۵۸ھ - ۱۰ ابواب

نام کاتب و تاریخ کتابت ندارد

۱۰ - نخلستان جان [اوراق ۵۳ - سطور ۱۳ ، ۱۴ - شکستہ کبیر - تقطیع ۸۸ ۱/۲ : ۳۴۶ : ۱۳۴۶]

نواب غلام محی الدین خان ساکن کنج پورہ - ضلع کرناٹ (متوفی ۱۲۸۸ھ) کی تصنیف -

کتاب کے نام سے تاریخ نکلتی ہے - یعنی ۱۲۵۴ھ - چار شجرات پر مشتمل ہے -

مثلاً خلقت انسان ، حقیقۃً روح ، بدو نقطۃ حقیقت دل مضامین فلسفیانہ

نقطہ نگاہ سے بیان کئے گئے ہیں -

تاریخ کتابت - صفر ۱۲۴۶ھ

نام کاتب - خوب چند کا بیہفہ

۱۱۔ شجرہ طیبہ [اوراق ۱۱۳۔ سطور ۲۲، ۲۶۔ شکستہ آمیز۔ تقطیع ۱۱: ۸۰۰: ۵۹۹]

تصنیف محمد شاہ۔ کتاب نثرات اور شاخوں میں منقسم ہے۔

نام کاتب و تاریخ کتابت ندارد

سید محمد عبداللہ

”پنجاب میں اردو“

میرے دوست حافظ محمود شیرانی نے ”پنجاب میں اردو“ لکھ کر تحقیق و تجسس کے لئے ایک جدید زمینہ کی طرف رہنمائی کی ہے اور باوجودیکہ وہ خود پنجابی نہیں ہیں۔ تاہم انہوں نے خطہ پنجاب کی علمی اور ادبی مساعی کو منظر عام پر لانے میں وہ کام کیا ہے۔ کہ فرزدان پنجاب کے ادب نواز ملحقے ان کے احسان کے بوجھ سے بکدوش نہیں ہو سکتے۔

پروفیسر صاحب کو شکایت ہے اور بالکل صحیح شکایت ہے کہ پنجاب میں کوئی ایسا واقعہ کتب خانہ نہیں جو اس موضوع پر تدبیر اور غور کرنے والوں کے لئے باعث امداد ہو سکے اور یہ کہ اہل پنجاب نے اپنے وطن کے مساعی ادبیہ کو نہ صرف فراموش کر دیا ہے۔ بلکہ بہت حد تک ضائع کر دیا ہے۔ یہی وجہ ہے کہ پروفیسر صاحب کی مشکاف طبیعت اور بالظن نظری بھی اس کتاب کو ایک خاکے کی حیثیت سے زیادہ پیش نہیں کر سکی اور اگر اہل وطن توجہ کریں تو ممکن ہے کہ یہ خاکہ مکمل ہو کر ایک نہایت خوشنما تصویر بن کر نگار خانہ ادب کی زینت کا باعث ہو سکے۔

دو سال ہوئے اس خیال کو مد نظر رکھ کر میں نے گرمی کی رخصتوں میں بعض جگہوں سے قلمی نسخے حاصل کرنے کی کوشش کی۔ اور مقام مسرت ہے کہ اس وقت میرے پاس پنجاب کے اردو فارسی اور پنجابی شعرا کے کلام کا معتد بہ ذخیرہ جمع ہو گیا ہے۔ اور میرا خیال ہے کہ یہ ذخیرہ بطور نشے از خروارے ہے۔ اور مزید تلاش سے اس سے بہت زیادہ مواد ملنا ممکن ہے۔

اس وقت میں اردو شعرا کی ایک فہرست اور ان کے کلام کے نمونے اور حتی الامکان ان کے حالات مختصر اپنی پیش کرونگا۔ اور کبھی کبھی پروفیسر صاحب کی فرنگشاہوں درجن کے لئے اکثر صورتوں میں وہ ذمہ دار نہیں، کی طرف بھی اشارہ کرتا جاؤنگا۔

”اپنا بیان حسن طبیعت نہیں مجھے“

”پنجاب میں اردو“ میں شیخ فرید الدین شکر گنج کی ایک پانچ شعر کی ”لمع“ نظم دی ہے اور اس میں چوتھا شعر اس طرح درج ہے

باق تہنا چہ روی زین زین

نیک عمل کن کہ وہی سات ہے

ایک قلمی بیاض میں اس نظم کے چھ شعر دستیاب ہوئے ہیں۔ جس میں چوتھا اس طرح ہے

باق تہنا چہ روی زیر خاک

بہر خداوند چہ سونات ہے

اور پانچواں شعریں ہے

ایں سفر دور و دراز است نیک

نیک عمل کن کہ وہی سات ہے

مگر میرے خیال میں یہاں بھی غلطی ہے۔ ان دو شعروں کو اس طرح پڑھنا چاہئے

باتن تنہا چہ روی زیر خاک نیک عمل کن کہ وہی سات ہے
 ایں سفر دور و دراز است بیک بہر خداوند چہ سوغات ہے
 پروفیسر صاحب کے ہاں آخری شعر اسطرح ہے ۵

پند شکر گنج بدل جاں شنو ضائع مکن عمر کہ مہیہات ہے
 مگر میرے بیاض میں اسکی صورت یہ ہے ۵

پند شکر گنج ز دل جاں شنو ضائع مکن عمر چلی جات ہے
 اس طرح پروفیسر صاحب نے فرید الدین شکر گنج کے ایک ہم قرن اور ہم مشرب بزرگ
 شیخ جنید کے نام سے ایک طبع منسوب کیا ہے۔ جو ایک بیاض (مرقومہ ۱۱۲۸) میں
 شیخ فرید الدین کے نام پر بادئے تغیرات درج ہے۔ اور وہاں مقطع اسطرح ہے ۵
 فریدامز آں باشد کہ اس سمنار سین نامتی

نہ بند و دل دریں دنیا کہ اس کرتار سوں کا قی (کذا)

پروفیسر صاحب کے ہاں یہ شعر مفقود ہے ۵

کبار رفتند آں یاراں کہ جن سوں چہین تھا تیرا
 چہناں رفتند زیں خانہ لکا ہو کیا ہے پھیرا

رحمن

رحمن کا ایک ریختہ پروفیسر صاحب نے ص ۲۶ پر درج کیا ہے۔ اس میں اس

۱۵ پنجاب میں اردو ص ۲۳۲ ۱۶ بیاض مملوک مولوی غلام مصطفیٰ صاحب وکیل لاہور۔ اسی بیاض

میں امیر خسرو کا اردو ریختہ (دو ہرہ دستیاب ہوا ہے ۵

چند جیویں اسمان سے جاں شہ جیوں اسوار دیکھ خسرو خاک میں جانہ نمک کے بار

ایک شعر کا اضافہ ہو سکتا ہے۔

پڑا ہوں درو مندی میں برہن کے بیاہاں میں
اگر تیغ و عا در کھت یفتیں لاؤں دہن لرزے
دبیاض یعقوب۔

شاہ مراد

منشی طالب علی پابند قریشی ایڈیٹر رہنمائے تعلیم لاہور کے اجداد میں سے ہیں۔
قریشی صاحب نے ان کی مصنفات میں سے ایک بارہ ماسہ جو پنجابی اور ہندی میں ہے
شائع کیا ہے اور اس میں شاہ مراد کے حالات بالتفصیل دیتے ہیں۔ قریشی صاحب کی تخیل
سے وہ رسالہ میرے پاس پہنچ گیا تھا۔ مگر افسوس کہ اس وقت دستیاب نہیں ہو سکا۔
شاہ مراد پنجابی زبان کے مستند شعراء میں سے ہیں۔ میل محمد صاحب سیف الملوک
میں ان کی شاعری کے قائل اور مداح ہیں۔

میرے پاس ان کے پنجابی کلام میں سے دو تین متصوفانہ غزلیات موجود ہیں۔
انشاء اللہ کسی دوسرے موقع پر ان کے متعلق مزید اطلاع بہم پہنچا سکو گا۔

نعمت اللہ پارسا

”پنجاب میں اردو“ ص ۲۶۸ پر پروفیسر صاحب نے ان کی صرف ایک غزل دی ہے
اور ان کے حالات وغیرہ کے متعلق وہ بالکل خاموش ہیں۔ ایک ٹیپس میں علاوہ اس غزل
کے جو پروفیسر صاحب نے نقل کی ہے۔ ان کی ایک ”مناجات پیر و سنگیر بطور سلام“
ملی ہے جس سے معلوم ہوتا ہے کہ وہ سلسلہ قادریہ بٹالویہ میں احمد شاہ بن محمد شاہ متوفی
۱۲۲۴ھ کے مرید تھے ”مناجات بتمام یہاں درج کرتا ہوں۔

۱۷ بیاض محمد یعقوب،

لے صبا بعد اموں توں جاوے کہ سلام
 اسم انکا اسم اعظم امران کا امر حق
 شاہ اقطاب عدا کوں جاوے کہ سلام
 سر ذات کبریا کوں جاوے کہ سلام
 ماہ جاتاں بیٹھا کوں جاوے کہ سلام
 سر دہتاں اصفیا کوں جاوے کہ سلام
 شمع بزم اولیا کوں جاوے کہ سلام
 منج فیض خدا کوں جاوے کہ سلام
 پیر عالم گیر ما کوں جاوے کہ سلام
 مالک رجزا کوں جاوے کہ سلام
 عالم علم خفا کوں جاوے کہ سلام
 آں حبیب اللہ عدا کوں جاوے کہ سلام
 پردہ عیب خفا کوں جاوے کہ سلام
 پیر عالی التقیا کوں جاوے کہ سلام
 واسل اللہ ذوالعطا کوں جاوے کہ سلام
 آں شہ مشکل کشا کوں جاوے کہ سلام
 شاہ پاکش شاہ احمد پیر مال رسول
 دستگیر شاہ احمد پیر شاہ جہاں
 خاک پلے محی دین ہے نعمت اللہ پاپا
 پنجابی کے مصنفین کا ذکر کرتے ہوئے پروفیسر صاحب کہتے ہیں:-

”خواجہ مسعود سعد سلمان کے بعد پنجابی کے پہلے شاعر شیخ فرید الدین مسعود متوفی ۶۶۴ھ

ہیں اور سکھوں کا بیان ہے کہ وہ فرید الدین ابراہیم ہیں جو گورو نانک کے معاصر ہیں۔“
 سکھوں کا یہ بیان دراصل ایک تاریخی اشکال کے حل کرنے کے لئے وضع کیا گیا ہے
 ورنہ حقیقت یہی ہے کہ گرنتھ صاحب میں جو کلام ”فرید“ کے نام پر درج ہے۔ اس کے اکثر
 ویدیشہ حصے کے مصنف خواجہ فرید الدین مسعود شکر گنج ہی ہیں۔ اس بات کے لئے ہمیں

دیکھنا پڑ گیا کہ آیا خواجہ فرید الدینؒ کو شعر و سخن اور خصوصاً ہندی یا پنجابی شاعری سے کچھ لگاؤ تھا یا نہیں۔ سیرکی اکثر کتابوں سے پتہ چلتا ہے کہ گاہے گاہے وہ فارسی میں شعر کہتے تھے۔ جواہر فریدی میں جو ان کے حالات و کرامات کا مفصل مجموعہ ہے لکھا ہے کہ ایک دفعہ ابندار ریاضیات میں انہوں نے اپنی والدہ کے سامنے اثناء کلام میں یہ شعر ”ہندوی زبان“ میں فرمایا ہے

فریدادھر سولی سر بنجرے تلپیاں توکت کاگ

رب اجیوں باہوڑے سو دھن اساڈے بھاگ

یہ شعر زبان وزن طرز ادا وغیرہ میں ”فرید“ کی ”بانی“ مندرجہ گرتھ صاحب سے مماثلت تامہ رکھتا ہے۔ اسلئے یہ تسلیم کر لینا مشکل نہیں کہ فرید اکثر اپنے نصائح کو کلام منظم میں ادا کرتے ہونگے۔

اب دیکھنا یہ ہے کہ فرید ثانی (ابراہیم) کس طرح اس روایت میں شامل ہوئے مجھے پروفیسر ضیا محمد ایم۔ اے۔ ایم۔ او۔ ایل کے توسط سے ”کلام فرید“ کی ایک اُردو شرح و مطابق آیات و احادیث (مصنفہ مشتاق رجو بقول خود ش ”علم فارسی عربی شاستری گورکھی میں واقفیت رکھتا ہے“) بنام ”شلوک فرید“ بصورت نسخہ قلمی دستیاب ہوئی ہے۔ اس کے دیباچے میں ان شلوکوں کی تدوین اور گرتھ صاحب میں شمولیت کا حال لکھا ہے جسے مختصراً درج ذیل کیا جاتا ہے۔

”جواہر فریدی میں لکھا ہے (لیکن تلاش کرنے پر مجھے نہیں مل سکا) کہ گورو نانک صاحب واسطے ملاقات جناب شیخ بہرام (ابراہیم) قدس سرہ جو اس زمانے میں سجادہ نشین جناب بابا صاحب کے تھے۔ پاک پٹن تشریف لے گئے۔۔۔۔۔ اور شیخ ابراہیم سے عرض کیا کہ ہم نے ایک کتاب تعلیم ارشاد توحید ذات پاک ہندی میں تیار کی ہے جس میں اکثر موهلن

ہند کی کلام بھی درج ہے۔۔۔ آپ براہ مہربانی جناب بابا صاحب کے ارواح مقدسہ سے اجازت لے دیں کہ آنجناب کے کلام مبارک بھی اس کتاب میں درج کی جاوے۔ چنانچہ بہرام صاحب قدس سرہ نے بمنشاء گورو نانک صاحب ارواح مقدس جناب بابا فرید صاحب سے اجازت لے دی۔ اس واسطے گورو نانک صاحب نے تمام شکوک ارشاد کردہ بابا فرید صاحب میں درج فرمائے۔ گورو نانک صاحب اور شیخ بہرام صاحب (جو کہ فرید ثانی رحمۃ اللہ علیہ کے نام سے مشہور ہیں۔ جناب بابا صاحب کی گیارھویں پشت میں بعد ہوتے ہیں) ہر دو صاحبان موصوف ہم عصر ہیں اور جناب بابا فرید صاحب اول سارے تین سو سال ان ہر دو صاحبان سے پیشتر ہوئے ہیں۔

وہ اصحاب جو مکالمہ ارواح و کشف کے قائل نہیں یہ سمجھ لیں کہ بابا گورو نانک صاحب نے شیخ ابراہیمؒ سے بابا فریدؒ کا کلام لے کر اسے اپنی کتاب (اگر نقطہ صاحب) میں درج کرنے کی اجازت حاصل کی۔

مولانا غنیمت کنجاہی متوفی ۱۱۳۸ھ (یا ۱۱۳۹ھ) صرف فارسی کے شاعر اور ناثر مشہور ہیں۔ ان کی مثنوی ”نیرنگ عشق“ دیوان غنیمت اور انشاء غنیمت مشہور ہے۔ مگر یہ بہت کم لوگوں کو معلوم ہے کہ مولینا پنجابی اور اردو میں بھی ”شوق فرمایا کرتے تھے“۔ افسوس ہے کہ انکا اردو و پنجابی کلام زمانہ کی دستبرد سے ضائع ہو چکا ہے۔ صرف ایک فارسی رباعی محفوظ ہے۔ جس میں مولینا نے دو اردو جملے بھی استعمال کئے ہیں۔ وہ رباعی ایک قلمی بیاض سے نقل کرتا ہوں۔

جو گئے داد دل بہ نگہناں (کڈل) رنگ ادھمچو رنگ نافرماں
گفتش ”تیرا بار لالہ ہے“ گفت با داغ دل کہ ”بابو۔ ناں“

(بابو نہ ایک پھول کا نام ہے،
اسے بھاش مملوکہ پر و فیر ضیاء محمد)

فدوی لاہوری

اس شاعر کے متعلق پروفیسر صاحب لکھتے ہیں ”فارسی و ریختہ میں کامل تھے۔ ایران میں ایک عرصہ تک رہے ہیں۔ تجارت فریہ معاش تھا۔ احمد نگر فرخ آباد میں ایک عطار کی دکان پر مکان کرایہ پر لے رکھا تھا۔ عطار کی دکان پر آ بیٹھتے تھے۔ اور وہیں شعر کے چرچے رہتے تھے“ الخ

اس کے بعد میر حسن کے تذکرے سے اقتباس دیکر فرماتے ہیں، لیکن اس کا کیا کیا جاوے کہ خود فدوی کے ہموطن اس کے حالات و کمالات سے بیخبر ہیں۔“ پروفیسر صاحب کو اسکی صرف ایک غزل مل سکی ہے جو انہیں بعد تلاش حاصل ہوئی ہے۔

فدوی کی زندگی کے حالات قریباً ہر تذکرے میں مختصراً مل سکتے ہیں۔ مگر مولوی کریم الدین نے اپنی کتاب طبقات الشعراء میں جو دراصل نگار سن دی تاسی کی فرانسیسی کتاب ”تاریخ ادبیات ہند“ کا اردو ترجمہ ہے۔ ذرا تفصیل سے کام لیا ہے مثلاً وہاں کہا ہے ”

”یہ فدوی محمد حسین لاہوری شاگرد صابر علی شاہ المتخلص صابر کا تھا۔ واقع میں یہ ایک

بٹے کا لڑکا تھا۔ ایک شخص مرزا می نے حالت غلامی میں اسکو تعلیم دلوائی۔ بعد ازاں وہ

فدوی اپنے ملک کو چھوڑ کر فرخ آباد میں آیا۔ جہاں سودا سے اسکا مباحثہ ہوا۔ سودا نے

ایک محسن اس فدوی لاہوری کی ہجو میں لکھا ہے جو کلیات سودا میں مندرج ہے۔ اس

فدوی کے بہت لوگ بہ سبب اس کے غرور اور نخوت کرنے کے دشمن ہو گئے تھے۔ وہ واقع

میں سٹورہ پشت آدمی تھا۔ جب وہ لاہور سے آیا۔ اسوقت اسنے زبان ریختہ میں ایک قصہ

بنام یوسف نے زینیا تصنیف کیا۔ مگر میر فتح علی نے اسکی خوردہ گیری کری۔ اور ہجو میں ایک

مثنوی بنام یوم و بقال تصنیف کی ہے۔ جس کا اول یہ ہے۔

یار و خدا ایک ہے دوسرا برحق نبی صورت لوح و قلم جسکے لئے خلق کی
راست ہی تک بولیو انکی ہے سگند ہے آج زباں ہے کھلی کل کے تنیں بند ہے

جو کہ انتخاب دیوان سودا میں درمیان کالمکنہ کے سودا کی طرف اسکو منسوب کر کے اس کے
دیوان میں غلطی سے چھپوا دی ہے۔ کیونکہ سودا کی کہی ہوئی وہ مثنوی نہیں ہے۔ باوجود
اس کے کہ اس مثنوی میں وہ آپ اقرار سودا کے استناد ہونے کا کرتا ہے۔ لیکن چھاپہ
والوں نے اس میں کچھ تئیز نہیں کی ہے۔

فدوی نے یوسف زلیخا بحکم نواب ضابطہ خاں کے لکھی تھی۔ جس کے پاس چند روز
رہا تھا۔ نواب محمد یار خاں کے ملازموں میں بھی فدوی منسلک تھا۔ جیسا کہ اوپر بیان ہوا
اس جائے محفل قائم اور مصحفی اور شعراء اس زمانے کے اس سے ملتے رہتے تھے۔ اس
نواب کے گھر میں مشاعرہ ہوا کرتا تھا۔ چونکہ نواب بدخصلت تھا۔ اس واسطے چند روز
کے بعد وہ مجلس موقوف ہوئی۔ پچاس برس کی عمر میں فدوی فوت ہوا۔ شاہ مبارک
آبرو کا شاکر گرد تھا۔ درویشانہ روش رکھتا تھا۔ یہ ایک شعر اسکا ہے ۵

یار ہم سے جو سدا چیں یہ جیں رہتا ہے
نہیں معلوم بلا کونسی پیش آنی ہے

یہی شعر آگے چل کر محمد محسن فدوی نام سے بھی منسوب کیا ہے۔ معلوم ہوتا ہے۔ کہ
معترف نے دونوں کے حالات کو گڈنڈ کر دیا ہے۔

محمد محسن کے حالات یوں دئے ہیں :-

محمد حسن ولد میر غلام مصطفیٰ خاں سید حسینی ہے۔ مولد اسکالاہور۔ سولہ برس
کی عمر میں وہ دہلی کو آیا۔ شاہ مبارک آبرو کا شاگرد ہوا۔ علم ہیئت میں بھی مشہور
تھا۔ اشعار اس کے قدما کے طور پر ہیں اس کے آبا و اجداد درویش تھے۔ اسنے
بھی یہی پیشہ اختیار کیا تھا۔ ایک دیوان فدوی کا فورٹ ولیم کے کتب خانے

میں موجود ہے۔ معلوم نہیں اسکا ہے یا کسی اور کا۔ ۴۷ء میں موجود تھا۔ اس کے یہ شعر میں رہاں وہ شعر بھی دیا ہے جو دوسری جگہ دوسرے فدوی سے منسوب کیا ہے (تذکرہ نگارین دی تاسی - مترجمہ مولوی کریم الدین)

گذشتہ سال مجھے ایک اُردو تذکرے کے کچھ اوراق قلمی دستیاب ہوئے تھے جبکہ نام معلوم نہیں ہو سکا۔ مگر اس کے حاشیے پر ایک جگہ کسی دوسرے شخص کے قلم سے یہ الفاظ ملتے ہیں ”اس کتاب کذا، کا نام دیوان عشق ہے“۔

بہر حال اس تذکرے کے چند اوراق جو عجب تک پہنچے ہیں ان میں مصنف نے جو کچھ اپنے متعلق لکھا ہے وہ یہ ہے :-

”مستور تخلص شرف الدین احمد نام لکھنے والا اس بیاض کا۔ ہر چند اشعار کم عیار اس بے مقدار کے اس موافق نہیں کہ بیچ ذیل انکار سخناں عالی طبع کے لکھے جاویں۔ لیکن ہوس دامنگیر قلم کی ہوئی برعایت ردیف میم کے چند شعر اس جگہ مرقوم ہوتے ہیں۔ یہ عاصی لیاقت شعر گوئی کی کچھ نہیں رکھتا۔ محض برکت صحبت صاحب طبعان اہل سخن کے کبھی کبھی سرا سر پوچ اور وایات موزوں کرتا ہے۔ اہل ہنر یہی سمجھیں کہ جہاں نکل ہیں وہاں خار بھی درکار ہے۔“

دوسری جگہ کہتا ہے ”یہ عاصی ایک برس تک ۱۷ مارچ پر میں حضور زندگان عالی مستزایارٹ کنگھاٹ صاحب بہادر اسسٹنٹ کلکٹر کے منشی گری کے عہدہ پر نوکر رہا۔“

اسکا والد غلام محی الدین عشق مصنف تذکرہ طبقات سخن (تصنیف عشق) ہے جس کے تفصیلی حالات سپرنٹنڈنٹ کی فہرست کے صفحہ ۱۸۷ پر درج ہیں۔

مستور کی عمر بارہ سال کی تھی کہ اسنے باپ کے متیغ دیوان کی تدوین میں بہت

مدودی -

اس کے دادا نعمت اللہ نعمی بھی فارسی کے شاعر تھے۔ ان کے متعلق لکھتا ہے۔

”وہ ان فارسی اس جناب مرحوم کا یہ ضخامت تمام ہے۔ ریختہ پر رغبت کم تھی سوا فخر شعر اور خوش نویسی خط نستعلیق اور شکستہ منظومات جناب مغفور کے کچھ ایسے ہیں کہ دیکھنے سے تعین رکھتے ہیں۔“ ۱۲۱ھ میں دارفانی سے رحلت فرمائی۔ تالیف وفات یہ ہے :-

جسم از اہل عزت اتنا بخشش یک بروں جہت و بگفتا لے واہ (کنڈا)
رفت از عالم ابدان نعمی جعل الجنۃ ما و امثواہ

مسرورہ صرف فدوی کا معاصر تھا بلکہ اس کے والد اور فدوی میں ”رابطہ دوستی کا بدرجہ تمام تھا“ اس لئے اس کا بیان معتبر ترین شمار کیا جانا چاہئے۔ وہ لکھتا ہے :-

”فدوی، مرزا فدائی بیگ نام لاہوری شاگرد شاہ صابر علی صابر تخلص کا، سپاہی

وضع، خانہ جنگ تھا۔ اور بیچ سرکار ضابطہ خاں کے علاقہ روزگار کا رکھتا تھا۔ چنانچہ

بوجہ فرمائش نواب موصوف کے قصہ یوسف زلیخا کا اس نے زبان ہندی میں بخوبی نظم کیا۔ مگر نام تمام رہ گیا۔ میاں مصحفی نے کہ اپنے تذکرہ میں بقال پسر اور غلام مغل لکھا

ہے محض غلط ہے۔ مرزا سودا مرحوم جو اپنی عادت سے لاچار تھے اسکی ہجو کہی اور ہجو میں

تذکرہ بقال اور ہوم کا لکھا۔ میاں مصحفی نے بھی یہی دلیل پکڑ کے اسکو بقال پسر قرار دیا۔

جناب حضرت قبلہ گاہی سے اسکو رابطہ دوستی کا بدرجہ تمام تھا۔ بلکہ جس وقت سکہ تال میں

ضابطہ خاں نے مرہٹہ سے شکست پائی یہ شخص کئی عینے تک میرٹھ میں آکر غریب خانے

پر ٹھہرا رہا۔ زبانی جناب مدوح کے دریافت ہوا کہ قوم اسکی مغل برہمن تھی۔ اور

حسب نسب میں اسکے کچھ نسل اور فرق نہ تھا۔ از بسکہ مزاج اس کا نامزد پرستی پر راجع

تھا۔ بریلی میں ایک افغان پسر پر فریفتہ ہو کر رقیب کے ہاتھ تیغ بے دریغ سے شہید

ہوا۔ کلام اسکا ہے

پرواز میں ہے زلف گیر ہوا پر
 قامت کو ترے دیکھ مصور نے باقیں
 آنش نفسی تیرے کا گھر کرتی ہے برپا
 پرواز میں ہے یار تری زلف کی شوخی
 وہ نقش مجھے یاد ہے جب کا کہ تختیں
 کیسی تو گھٹا اندی ہے اس وقت میں والدہ
 آپویں شراب ایسے میں ہم تم کہ نہیں ہے
 قدوی کو ملی کاں جو اہر ہے مہوں
 اڑتی ہے سدا کا فرے پیر ہوا پر
 کھینچی قلم آہ سے تصویر ہوا پر
 مانند حجاب اسکی ہے تعمیر ہوا پر
 ہونگہٹ گل سے نہ گلو گیر ہوا پر
 کرتا ہوں پری کو بھی میں تسخیر ہوا پر
 ملک کیچو نظر او بت کشمیر ہوا پر
 اس ابر سینہ سخت کو تاخیر ہوا پر
 چل پھینک ادھر نسخہ اکسیر ہوا پر

سب اہل زمیں پھرتے ہیں غناک زینوں
 ہم زین فلک یار سے نالائ میں شب روز
 اوقات کوئی کاٹے کا کیا خاک زمیں پر
 اک آفت جاں ہے وہ ستم ناک زمیں پر

بعد مرنے کے بٹکتا ہوں تہ خاک ہنوز
 کس کے پہلو کے ہلانے سے زمین بے بنیاں
 ساتھ پھرتی ہے میر گردش افلاک ہنوز
 کون بے مل سا ترپتلے ہے تہ خاک ہنوز

متہاری چشم کے آگے ہرن چکارا ہو
 نہ لاوے تاب ترے چہرہ درخشاں پر
 نہ ٹھیری دیدیں ابرو کا جب اشارہ ہو
 اگرچہ یوسف مصری بھی آشکارا ہو
 ہمارے کان کے موتی پر جب نظارہ ہو
 نقشے کے وقت وہ دلبر ہوا و کنارہ ہو
 نہ ہو وے پاس کوئی میکشی میں آ قدوی

مانی تو کہاں کہ سکے جا سکے قدم لے
 تصویر لکھی چشم کی زنگس نے قلم لے

گر می سے عرق ہو گیا چلتے ہو اے لاشک

اس کے علاوہ مختلف بیاضوں سے فدوی کی اہم ترین غزلیں دستیاب ہوئی ہیں۔ یہاں درج کرتا ہوں :-

کیچے میں گر چہ یار کے جلے امل بھی ہے لیکن سنبھل کے جانا وہاں خوف جلا بھی ہے
دنیا کے کار کا ہلو میں سے عیش و غم رفیق تنگی بھی ہے فراخی بھی ہے امتحان بھی ہے
خوبی میں اپنے یار کی کیا کیا کروں بیاں بانہا بھی ہے رنگید بھی ہے نوجواں بھی ہے
میں ترک صحبت اس گل رعنا کی کیوں کروں مشفق بھی ہے رفیق بھی ہے ہر مل بھی ہے

فدوی تیش بلا کے دلاؤ زکوٰۃ حسن
مغسل بھی ہے غریب بھی ہے ناتواں بھی ہے

غزل

جب شمع اپنے گھر سے مست شراب نکلے تب دل جلوں کے دل سے بولے کیا نکلے
یا آئے وہ خواں یاد دل انہوں سے چھوٹے یا جان عاشقین کے تن سے شتاب نکلے
مکھڑے سے جب ٹھاؤ تم شالار غوانی ڈوبا ہو اشق سے پھر آفتاب نکلے
یارو میں معتقد ہوں حق کی خاصیت کا ہرگز نہ بن بلائے اس سے جواب نکلے
بے طرح لگے ہلے یہ دل بغل میں دشمن پہلو سے یا الہی نمانہ خراب نکلے
یہ خاکسار فدوی حبِ وقت جاں کنی موں
مرتے ہوئے زباں میں یا بو تراب نکلے

اس دل سے راز عشق کا پایا نہ جائیگا پردے مول آفتاب چھپا یا نہ جائے گا

۱۷۱ اس کے آگے کا مرقع گم ہے ۱۷۲ بیاض مملوک قاضی فضل حسین ۱۷۳ بیاض مملوک نعوم

یا تنک میں روسیہ ہو کہ مولاکو روز حشر
شربت گئی سے منہ کو دکھایا نہ جائے گا
شب نیم عبت تو کرتی پھر رو رو کے شست و شو
لا کے دل کا داغ مٹایا نہ جائے گا
ہر چند کے بھرونگا گریبان کے اپنے چاک
دامن کو تیرے ہاتھ لگایا نہ جائے گا
فدوی خدا نخواستہ رو کے اگر وہ شوش
ہے بے دماغ تجھ سے ستایا نہ جائے گا

اب میں ان پنجابی 'اردو نویسوں' کا تعارف کرانا چاہتا ہوں جن کے حالات اور کلام تک بوجہ قلت مواد پروفیسر صاحب کی دسترس نہیں ہو سکی۔

بارھویں صدی ہجری میں پنجاب میں اردو کی اشاعت کے سلسلے میں ایک نئی تحریک شروع ہوتی ہے جسے پروفیسر صاحب کی اصطلاح میں "بٹالہ کی تحریک" کہا جاسکتا ہے اس تحریک کے روح رواں شیخ ابو الفرج محمد فاضل الدین بٹالوی ہیں جو اپنے عہد کے مقتدر ضیوخ میں سے تھے اور جو بہت حد تک پنجاب میں سلسلہ قادریہ کی ترویج و اشاعت کے ذمہ دار ہیں۔ شیخ فاضل الدین "شیخ محمد افضل لاہوری کے مرید تھے" اور پروفیسر صاحب نے ان کا ذکر محض اس روحانی نسبت کی وجہ سے ہی کیا ہے۔ مگر معلوم ہوتا ہے کہ شیخ محمد افضل کی شخصیت نے ادبیات پنجاب پر بھی خاص اثر ڈالا ہے۔ وہ خود شاعر تھے۔ اور شیخ فاضل الدین اور ان کے متبعین جو اس "تحریک بٹالہ" کے روح رواں ہیں۔ شاعری میں محض اپنے مرشد بزرگوار کی سنت کی پیروی کر رہے ہیں۔ اس لحاظ سے یہ کہنا بیجا نہ ہوگا کہ اس 'تحریک' کے بانی مبانی دراصل شیخ محمد افضل ہیں نہ کہ ان کے مرید شیخ فاضل الدین۔

عزیزی چوہدری محمد یعقوب سلمہ کی وساطت سے مجھے ایک منہج بیاض دستیاب ہوئی ہے جس میں سلسلہ قادریہ 'بٹالویہ' کے اکثر مشائخ اور ان کے متوسلین کا فارسی 'اردو اور پنجابی کلام بالالترام دیا گیا ہے اور ہمارے موضوع کے لحاظ سے بہت دلچسپ ہے۔

چنانچہ شیخ محمد افضل کی یہ نظم وہیں سے ماخوذ ہے ۵

لے شاہ شاہاں پیرین یعنی خیر نامہ کی	کنانہ توجہ از کرم پاؤں خلاصی درد کی
دن بن تجھ بن زارہوں کیس کی نشان خوار ہوا	قربان تیرے نام پر سنی حقیقت فرد کی
پنکھی اکیلا میں پھنسا تھر تھر تپتا ہے جیا	اس ہاتھ ہیری کھن کے دیکھی جی تیزی گرد کی
پھانسی پھنسا ہلو سخت ترانہ پر کرنا کرم	مشکل کشا ہو جلد تر پھانسی کٹو اس درد کی
دھج قدر دیا مرد کے بیکل ہو یا ہوں بن دن	یا غوث اعظم محی دین زاری سنوں اس درد کی
چو پٹ پڑا ہوں گرد میں جگتے پھنسا ہوا بکلا	تجھ بن نہ کوئی پاسی کھالے اس درد کی
حلیفہ وہ بدست ہے چاہتا ہے باز جھپٹے	چو رنگ پڑا ہوا غم سچی کرنی مدد ننگہ دکی
بہتی گئی اور ک ہوئی اب ٹپٹا ہوا پاؤں پر	کر کر تصدق پاؤں کا بازی ہر و نامہ دکی
تجھ بن نہ کوئی ہے میرا لے شاہ شاہاں سنگیر	کر کر نظراک مہر کی فریاد سن دم سرد کی
محبوب ہو گوشہ پڑا تن پر نہ پردا پاک ہے	پردہ ایمان بخشو مجھے حرمت نہیں بے پردگی
تم شہ غریب از ہو برسوں سر تاج ہو	بیہتی سنوں لے بادشاہ افضل مسافر مذکی

اب میں اس میاض میں سے اور دیگر ذرائع سے ان بزرگوں کا مزید کلام دیتا ہوں -
 جنکا ذکر پروفیسر صاحب کی کتاب میں آچکا ہے کہ ایک تو کلام محفوظ ہو جاوے دوسرے
 ادبیات پنجاب کے آئندہ تنقید کرنے والوں کے لئے مواد جمع ہو سکے - اس کے بعد میں
 ان بزرگوں کا ذکر کرونگا جن کے حالات اور کلام تک پروفیسر صاحب کی رسائی نہیں ہو سکی -

شیخ ابوالفرح محمد فاضل الدین بٹالوی متوفی ۱۱۱۵ھ

کرم کر کہ ہم حق نے عجائب لکھ دکھایا ہے کہ برکت مصطفیٰ کی سوں عجب دشمن سوا یا ہے

ہوئے ناریعجاب اور چلایا دیں دو ایسا کون
سقا فی الحب "سین دیکھو ہوا ہے جان بول روشن
مریدی لا تخت" کہ کے دوا یا ہے مریدوں کوں
طوبی کی طبل باجے علم اسراروں چھا جے
"عزوم قاتل" کہ کر کفر مارا ہے غیرت سوں
علی کی انجن کا نور اس مکھ پر سوا یا ہے
پیارا نام محی الدین ہمن حق نے بتایا ہے
تمامی برنم سستی کوں پیالے لے پلایا ہے
"ہو یا محفوظ دنیا دیں تمہارا" جس کہایا ہے
طریقت شرع سوں کا جی سہی ملک نوایا ہے کہلا
متمہارا نام لے کر جیو صلابت فیض پاوے ہے
کہے فاضل کرم حق سوں عجاب پر پایا ہے

پروفیسر صاحب نے جو عربی آمیز اردو مناجات "پہنچا میں اردو" کے صفحہ ۲۴۳ پر
درج کی ہے اس میں اس شعر کا اضافہ ہو سکتا ہے جو بیاض محملہ سے نقل کرتا ہوں ۵
آبیٹھ دیکھئے عشق کوں صرنا غموا فی الغموم
کیسی بنی کیسی پڑی النظر محالی یا نبی
یہ مناجات محض بھی شاد فاضل الدین صاحب کی یادگار ہے ۵

جا صبا بغداد مول میری طرف سے عرض کر
گرچہ ہوں یا پیر خدمت سوں مقصر سر بہر
یا محی الدین تم بن کون لے میری خبر
قبیلہ کوئین ہو راور کعبہ دارین تم
سرو باغ انما کے گلبن حسنین تم
یا محی الدین تم بن کون لے میری خبر
مردہ ام زارم خدا بر من عاجز تگر
پر متمہارا نام رکھتا ہوں میں اپنے سر پر
یہ تعجب کام میرا چھٹو دھو ماہین تم
مرفضے کے لاڈ لے زہر کے نور العین تم

۵ قصیدہ غوطہ کے مطلع ۵ سقا فی الحب کاسات الوصال ۵ نقلت لغزنی نحوی تعال
کی طرف اشارہ ہے ۱

تم نبی کے لاڈ لے ہو تمہارے تم ہو مال
جہاں بلب ہو کر میں کہتا ورنہ میری کیا مال
حضرت حسنین کے ہو تم چین کے تو نہ مال
تم سامیرا پیو پھر کیوں مصیبت ہو مال

یا محی الدین تم بن کون لے میری خبر

دین و دنیا کے ہو والی دو جہاں کے بادشاہ
ملک تو میرے حال پر کرنی سبیل اللہ نگاہ
واقفِ سرِ حقیقت کا شفقتِ سترالہ
لے میرے غمخوار (و) مون لے مریشٹ پٹا

یا محی الدین تم بن کون لے میری خبر

بادشاہ لاکڑا غم نے لبیا عیش کا گھر بار لوٹ
کھلے اپنے آپ کو بیٹھا ہوں مانند عنکبوت لکڑا
دکھ کا دعویٰ ہو گیا دل پر مسلم اور ثبوت
یا بدن سے جان نکلے یا ہو کو دلو کو موت

یا محی الدین تم بن کون لے میری خبر

غم کی قہنجی کترتی ہے سخنِ دل کے ورق
درد کا استاد دیتا دل تلے کون سبق
عیش کا خورشید ڈوبا دیکے عمرت کے شفقت
اس لئے بیتنا ہوں بھر بھر خون اپنے کے طبق

یا محی الدین تم بن کون لے میری خبر

شبِ شہِ دل میں کون غم نے کیا ہے شکست
ہو رہا ہے تن میرا بار یک محبتوں کی صفت
چور ہو یا درویش اب بگر میرا لخت لخت
لے میرے والی عجب مشکل بنی ہے مجھ کو سخت

یا محی الدین تم بن کون لے میری خبر

ہوں اگرچہ موبو متدگر گناہوں میں غریق
اب نہیں کھ موں میرا تجھ بن کوئی ہرگز رفیق
تم سمجھا لطف سوں ہے لیکامیدِ عمیق
تجہ کوں اپنا مدعا کہتا ہوں لے میرے شفیق

یا محی الدین تم بن کون لے میری خبر

تم دو دواہر مرض کے دارو ہو تم ہر درد کے
یہو بچ سکتا کو نہیں رتبہ تمہاری گرد کے
ہم تیرے بیمار ہیں محتاجِ ماءِ الورد کے
شکر حق دامن لگے ہیں ہم تو ایسے مرد کے

یا محی الدین تم بن کون لے میری خبر

اگر کیا اقل سے ایسا، مجھ کو تنگدست ہے زبان عاری کون ظاہر جو اپنی گدگشت
لشکرِ ارض نے وہی صحت کون شکست کلا، تال رہا آپس میں اعتناء و مبروہ کا بندوبست

یا محی الدین تم بن کون لے میری خبر

ہوں نہیٹ عاجز میرے اوپر کیم کن کسم تجھ بنا کس کا ہے یا محبوب سبحانی علم
تجھ بنا کس کا ہے کاندھے او بیا او پر قدم لے شہر عالی نسب لے مظہر نور قدم

یا محی الدین تم بن کون لے میری خبر

کب تنکایا رہوں حص ہوا میں میں اسیر پاؤں میں شیطان میں غفلت کی ڈالی ہے زنجیر
یہ تعجب ہے کہ میر تم سا کامل ہو دے پیہ پھر کہے نفس سرکش اس قدر کجوں رہیر

یا محی الدین تم بن کون لے میری خبر

گر چہ گستاخی ہے تجھ میں مجھ کوں کرنی قیل و قال مرچا یا پیر مجھ کوں نک دکھا اپنا جمال
آرزو رکھتا ہوں میں پھر پھر رہے یہ سوال کب تنک جلتا رہا آخر کبھی ہو وصال

یا محی الدین تم بن کون لے میری خبر

قلبِ عالم غوثِ اعظم رہبرِ دنیا و دین و تشکیہ و تیکسان و جرمِ بخش مذنبین
اے شہ کون مکان لے شہ شہان زمین کلا تم جناب پاک ہو کہتا ہوں میں کہے ہفتیں

یا محی الدین تم بن کون لے میری خبر

اے نفس بس کر نہ توں اب میری استعد ہو چکی فریاد آگے ہرزہ گوئی سرسبر
اب کرینگے حال پر نیزے وہی اکدن نظر چھوڑ کر سب بات کوں یہ مصرع اپنا ورو کر

یا محی الدین تم بن کون لے میری خبر

نفس اور شیطان مجھ کوں اتدن کرتا خراب حرص کی آتش میں جل کر ہو یا بول مین
میں تہارا چو خیر میری تہیں لیہو شتاب راہ عصیاں کا بھلا کر راہ دکھلا ہو صواب

یا محی الدین تم بن کون لے میری خبر

دردِ فضل میں بتایا مج کہ کس دلپذیر
دور کہ ہو غم میرے کون تم ہو سیر دستگیر
تم کرو گے غلطی میرے روز دار و گیر
یا محی الدین تم بن کون لے میری خبر

ولہ

ہو یا حبیب محی دین کا توں مبارک ہو مبارک ہو
مبارک نام سے جب عشق دل (اور) جان کا لاگا
کرم اسرار پاؤ گیا عنایت محی دین کے سوں
محمد کی نیابت جب مہین تختی ہے اللہ نے
ہوئے شادی ہے ہر گھر موں تمہارا نام جنیاں
چڑھا جب چاند احمد کا نیابت محی دین کی سوں
کفر ٹٹا من جاگا ہو یا ہر سو مسلم دین
نمای دین دنیا میں ہو یا ہے نام وہ روشن
کرم حق اور محمد کا ہو یا ہے محی الدین پر جب
نہیں ہے جاں میری پر سو اس محی دین کو
ہو یا فاضل تمہارے نام سے محفوظ دائم جیو

ولہ

دیکھو لوگو سبھی جگ پر محمد ہے محمد ہے
انبر دریا و سبھ دھرتی کرم میں خود نوازی ہیں
تمامی اولیا مومن پکاریں دین و دنیا موں
نوازش خلق نے پانی ہو یا جب چاند وہ روشن
دکھو خورشید سب اسے سبھی وہ انبیا مرسل
سر و سرتاج وہ سرور محمد ہے محمد ہے
اٹھا پلکان دیکھو بھیت محمد ہے محمد ہے
ہمارے بخت کا اختر محمد ہے محمد ہے
ارے لوگو دکھو پر گٹ محمد ہے محمد ہے
کہے دلسوں معاف انور محمد ہے محمد ہے

عرش اور فرش پر دیکھو جو محبوب رب کا ہے
تمامی ورق ہستی ہی پڑھے ہیں جان سوں میں
اٹھا پٹکان دیکھو دل میں نہیں چیز مصطفیٰ کوئی
ملائک جن سبھی کہتے مبارک نام ہے پایا
شریعت فیض سوں کا جی طریقت معرفت چھا جی
تمامی دین صاحب سوں ہو یا جب چاند روشن جگ
ہو یا ہے جان و تن میرا ستارا نور روشن کا
لگی ہے عشق کی برجھی کہوں میں غلق سوں ظاہر
احد احمد نہیں دیکھو کرم میں جب نوازا ہے
حسین الحسن زین العابدین دیکھو مبارک نام

نواز و فضل کر اپنا طفیل شاہ محی الدین
کہے فاضل لکھو دل پر محمد ہے محمد ہے

ولہ

کہیں اے فاصد جائے کر سینہ میرا ہے جل پڑا
اس عشق سوں جل بل گیا یہ صبر اور سبھ عقل جب
یہ بھوکھ اور سوتا گیا سبھ سوکھ گیا کھم سوکھ لگا
اڈری پر یو جا لکر نامہ پڑھا محبوب کوں
مڑنا ہوں غم میں اے پیادار و مرالب میں کہو
جب خاک ہو یہ تن مرا اڈے کا قطرہ قطرہ ہو
عشرت گئی زرق ت جی اس جان کو کیسی بنی

بوجھا تھا میں نے سہل یہ عشق آتش گل پڑا
جا کر کہو پیہ سوں کو کو غم جان و تن جل تھل پڑا
آ کر دکھاؤ کھ پیامیں جان سوں تل تل پڑا
یہ درد و غم سبھ دیکھ لے اس زار کی گل گل سنا
جب خاک میں ملکر پڑا دکھا تب بھی کہو جل گیا
لگ کر نہ مٹاے پاؤں سے اکوں پیاب بل گیا
پیو کو ملاؤ کب دھنی یہ جیوڑا دل مل پڑا

مجہ کو ل نہیں ہے جیوناں تم میں ا دیکھ پیا اس نام اپنے سے شہا وہ آ مجھے پل پل دکھا
تم مئی دین ہو پاک خاتم میں جلایا دین کوں فاضل تمہارے نام میں دائم کہے بل بل گیا

حضرت غلام قادر شاہ متوفی ۱۰۷۵ھ

ان کا پنجابی کلام بکثرت دستیاب ہوا ہے پروفیسر صاحب نے حضرت غلام قادر شاہ
کی ”جو لتیہ غزل“ دی ہے وہ دراصل انتخاب ہے اور اس میں سے مفصلہ ذیل شعر مقفود
ہیں ۵

کہیں اسم صفت مول سائر ہے کہیں اسم صفت میں ظاہر ہے
کہیں بھیتر ہے کہیں باہر ہے سبھ دیکھو نور محمد کا
وہ غیب سول آ اعیان ہو یا پھر علموں جا نہان ہو یا
پھر عین مول آ اکوان ہو یا سبھ دیکھو نور محمد کا
کہیں روح مثال کہا یا ہے کہیں جسم مول جا سما یا ہے
کہیں حسن و جمال دکھایا ہے سبھ دیکھو نور محمد کا
کہیں آدم ہو مشہود ہو یا منظور ہو یا مسجود ہو یا
کہیں ہو کر نوح نمود ہو یا سبھ دیکھو نور محمد کا
کہیں ابراہیم غلیل ہو یا سبھ ہبک کا آپ دلیل ہو یا
کہیں صادق اسماعیل ہو یا سبھ دیکھو نور محمد کا
کہیں یوسف ہو محبوب ہو یا کہیں عاشق ہو یعقوب ہو یا
کہیں صابر ہو ایوب ہو یا سبھ دیکھو نور محمد کا

کہیں موسیٰ ہو کلیم ہو یا من راز قدیم علیم ہو یا
کہیں موسیٰ ہو کلیم ہو یا سبھ دیکھو نور محمد کا

کہیں ارنی کہ مخمور ہو یا کہیں نور ہو یا کہیں طور ہو یا
پھر جل کر چمکتا چور ہو یا سبھ دیکھو نور محمد کا

کہیں آپ حبیب رسول ہو یا کہیں اسد اللہ مقبول ہو یا
کہیں حسن حسین بقول ہو یا سبھ دیکھو نور محمد کا

کہیں اول ہے کہیں آخر ہے کہیں باطن ہے کہیں ظاہر ہے
کہیں سید عبدالقادر ہے سبھ دیکھو نور محمد کا

کہیں سالک کہیں مجذوب کہیں کہیں عارف کہیں محبوب کہیں
کہیں طالب کہیں مطلوب کہیں سبھ دیکھو نور محمد کا

کہیں زاہد مومن کہتے ہیں کہیں شیخ برہمن کہتے ہیں
کہیں منیا دشمن کہتے ہیں سبھ دیکھو نور محمد کا

کہیں درد کہیں دریاں ہو یا کہیں وصل کہیں ہجران ہو یا
کہیں جنت کہیں میزان ہو یا سبھ دیکھو نور محمد کا

جن راز حقیقت بوجھا ہے سبہ جان پہچان کے سو جھا ہے

وہ آپ ہی آپ نہ دوجا ہے سبھ دیکھو نور محمد کا

اس کے علاوہ منقبت جناب غوث الاعظم میں پانچ چھ نظمیں ملتی ہیں میں صرف

ذیل کی غزلوں پر اکتفا کرتا ہوں ۵

پیاجن مکہ ترا دیکھا اسے پھر کیا دکھانا ہے

چکھا جن رس تیرے لب کا اسے پھر کیا پکھانا ہے

ہوا ہے دل مرا کولا برہ کی آگ کے بھیستر

ایسی جوتی انگاری کوں کہو اب کیا جو انا ہے
 نہ عاقل ہوں نہ دیوانہ نہ محرم ہوں نہ بیگانہ
 ایسے بیہوش بے خود کوں کہو پر کیا بتانا ہے
 جدائی سے جرے عالم، جروں میں رو برو ہر دم
 ایسے مجنوں دیوانہ کوں کہو پھر کیا ستانا ہے
 گرا کر شیشہ دلوں لگے جو رو جفا کرنے
 خدا سے ٹک ڈرو ظالم کرے کوں کیا گراتا ہے
 پھر کتا ہوں قفس بھیتر میں رووں جگ مجھے ہستا
 کہو دیکھو تبسم کرے کوں کیا ہانا ہے
 پیا کا درس جن پایا ہو یا تا داں نہ جانے کچھ
 لیا جن سبق وحدت کا اسے کیا پھر پڑھانا ہے
 فنا کے بحر قلم موں پڑا یہ دل گیا گزرا
 نہ جاگے روز محشر کے اسے پھر کیا جگانا ہے
 پیا جن جام وحدت کا نہ راکھے خوف سولی کا
 انا الحق جب ہو یا الحق او سے پھر کیا ڈرانا ہے
 سمنوں ہر چاسغن تیرا دیکھوں سبھ مول رخن تیرا
 ترا ہوں میں سچن تیرا مجھے پھر کیا بھانا ہے
 غلام شاہ فاضل کا کہے دل سوں سنو یا رو
 دکھا میں شاہ فی الدین مجھے پھر کیا دکھانا ہے
 ولا

کیا مجھ عشق نے زخمیں کلیجے تیرا ہے مجھے لجا کرو دارو جہاں وہ پیو پیا رہے
 نے اس غزل میں قصص موجود نہیں مگر عنوان پر "حضرت غلام قادر شاہ" لکھا ہے،

کیا مجھ درجے درماں لگا مجھے عشق کا برما
 لگائی برہ نے کاری پھروں میں درد کی ماری
 لکھوں جو پیو کوں پاتی جروں جیوں کی بانی
 رکت کی انساں روواں برہ کے بیچ ہی بوواں
 شہاں کے وارنے جاؤں پیا کا درس جب پاؤں
 چلی ہے چشم پر غم سوں گئے مہلے ہم غم سوں
 اس سلسلے میں یہ بیان کر دینا بھی ضروری معلوم ہوتا ہے کہ شیخ فاضل شاہ کے دوسرے
 بیٹے شیخ غلام غوث بھی شاعر تھے۔ ان کا اردو اور پنجابی کلام نہیں مل سکا۔ فارسی کی چھ سات
 غزلیں اسی شخص (یعنی غلام) سے بیاض میں موجود ہیں۔

شیخ نصیر الحق نصیر

ان کا کلام زیادہ تر ہندی اور پنجابی میں ملا ہے۔ اردو میں صرف ایک مثنوی کا انتہائی
 دیتا ہوں ۵

دھن دھن بھاگ اس نار کے جوشوہ من بھاگے
 جے سوروپ کروپ ہے اور اوگنہاری
 دیکھ ہمارے بھاگ کوں رو میری مائی
 ناگن روپ نہ مال ہے اور آد کسینی
 ہم ہی نار کھیل کوں کیا آور ہووے
 پٹوگن وندا بہت ہے ہم اوگنہاری
 ایک نہ گن موہ ہو گیا سبھ اوگن کیئے
 ایک بھوٹا پٹو کا اور گن ناں کوئی
 سووے لاگل پٹو کوں سکھ رین بہاوے
 جب من بھاوے پٹو کے ہے سندر ناری
 کہو نہ ہس کے گل کہی نہ لے گل لائی
 کس بدھ پاووں لال کوں میں کرتا ہیننی
 ایسا سندر سوہنا کب لاگل سووے
 چمن پیارے لال کے کوئی موہ لے ڈاری
 کیا نگہ لے کر جالموں اوس شہ رنگ ہیننے
 دیکھ میں اپنے حال کوں بھر آنسو روئی

روتے روتے اے کبھی موہ سدھ بدھ چھوٹی
 تڑپھت تڑپھت میں مروں اے پڑگھر آؤ
 ہی پورانی میں کبھی میرا لال رنگیلا
 رات اندھاری پہنٹا ہوا ناگن آئی
 کہاں نہیںو تم لال جیو میں بل بل جاؤں
 موہ اکیلی چھوڑ کر تم کہاں سدھائے
 دیکھ میں سوچی سیج کو نین بھر بھروئی
 رین گئی سبھ دوکھ مول اب بھوروں آئی
 جو کچھ ہم پر آئی کس رو بتاؤں
 نین ہمارے یوں چلے جیوں گا گر چھوٹی
 میں بھاری اے پیا آدرس دکھاؤ
 کس بدھ مجھ کوں آئے کچھ کر پو جیلا
 پل پل موہ کو آؤ سے سن میری مائی
 آگ لگے اس جیونے جو درس نپاؤں
 آون آون کہ گئے پھر آپ نہ آئے
 سوللاں پرکا سووتاں ہائے کیسی ہوئی
 جلتی جلتی اے سکھی موہ رین ہسائی
 بیتم جانے جان ہے اور کسے سناؤں

اے نصیرا پیر کی تم آسا دھارو

بل بل واری پیر کے تم رو پکارو

اب میں ان شعراء کا ذکر کروں گا۔ جنہوں نے اپنے مرثدوں کے تشبیہ میں

اردہ مر طبع آزمائیاں کیں۔

امامی

میاں امام بخش نام، قادری نسبت اور ابو الفرج سید فاضل شاہ بٹالوی کا مرید
 تھا۔ یہ مخمس بطور مناجات دستیاب ہوا ہے۔ کلام میں فارسی ترکیبیں عام ہیں یہ
 اے صبا بعد از من میری طرف سے کر گذر در جناب پیر پیراں با ادب سوں عرض کر
 کاے شہ ہر دو جہاں بربدہ خود یک نظر ہے بڑا دربار مول تیرے خراب و بے ہنر
 یا محی دیں یہ خدا اس زار کی لینا خبر

حق سے آتا ہے تجھے ہر روز لبیک سلام مصطفیٰ بھی مہربانیت ہیں تجھ کو صبح و شام
کام بخشی سوں تیرے عالم ہوا ہے شاد کام تجھ نگاہ فیض ہی کا منتظر ہے یہ غلام

یا محی دیں بہر خدا اس زار کی لینا خبر

دستگیر عالم کے ہو تم قبلہ حاجات تم نور چشم اہل بیت و سید السادات تم
حل ہر مشکل کے ہو تم دفع آفات تم مجہ عاجز اوہین کا ہرگز نچھوؤ پو پو ہاتھ تم

یا محی دیں بہر خدا اس زار کی لینا خبر

پیر جو تم بن نہیں کوئی ہماری تمکبہ گاہ حرص و ہوا و نفس میں ہو یا سوں بس خار و تنباہ
غرق ہوں دیاے عصیاں ہوں سرسار گر گناہ لطف اپنے سوں کرم ملک بر غلام بار گاہ

یا محی دیں بہر خدا اس زار کی لینا خبر

جب عنایت حق کی ہوئی ہمنے پایا تم سا پیر بھاگ جا کے فضل حق سوں واہ طالع بینظیر
شکر حق ہے تجھ سے اپنے پیر پایا دلپذیر اب تو کچھ چنتا نہیں خاوند ہے میرا دستگیر

یا محی دیں بہر خدا اس زار کی لینا خبر

واہ واہ دو نو جگت محبوب ایزد پاک کے فرزند خاص الخاص ہو تم صاحب لو لاک کے
سبہ اولیاء و سبب قرباں تمہاری خاک کے اپنے کرم سے سوں راس کر بھ کام اس غمناک کے

یا محی دیں بہر خدا اس زار کی لینا خبر

سہ لاج ہے میری تجھے پاؤ لگے کا ہے شرم پردہ میرے کون ڈھاپتا دو نو جہاں آ محترم
عسرت میں پہنچتی جا بلب یا پیر جی کرنا کرم مرنا ہوں از سرخ و الم ڈوبا ہوں درو پیا غم

یا محی دیں بہر خدا اس زار کی لینا خبر

ناظمی

سجادہ نشینان بٹالہ کے مرید میں سے تھا۔ شاہ نصیر الحق نصیر کا ہم عصر معلوم ہوتا

ہے۔ ایک غزل دستیاب ہوئی ہے۔ درج ذیل ہے۔

نہیں سمجھا دینا اب لگ کچھ پیاسے مرم تیرا جلا مجھ رکھ کر ڈالا عجب دیکھا دھرم تیرا
 تنک سی بات پر پیٹم مہن سے روٹھ کر بیٹھے بہت باتاں رکھتا تائیں آپس نہیں بھرم تیرا
 تنک سی بات پر چھوڑ گیا سارا خراب ہو کر نجاتا کچھ میرے تن سول جو ہوتا نکٹ دھرم تیرا
 پگیوں میں پیار کی بڑی ہتھوں میں ہتھکڑی ہٹ کی سجن اب چھوٹنا مشکل گلے پھانسی کرم تیرا

دعا گو ناظمی تیرا یہے مانگے سدا نندن
 کہ یہ باز رخوبی کا رہے یا رب گرم تیرا

حیات

شاہ ابو الفرج فاضل شاہ بٹالوی کا مرید اور معاصر تھا۔ ایک یہ نظم

اس سے منسوب ہے۔ اردو پر ہندی رنگ غالب ہے۔

پیامن نینوں نیند نہ آوے پیسا پیاکرتی رین دھاوے اللہ اللہ
 اس دوکھ پیاکے کچھ نہ سوچھے آگ برہ کی کیونکر بونچھے " "
 یہ دوکھ پیاکا کوؤ نہ جلنے جس تن لاگے سوچی جلنے " "
 سکھی سہیلی پچھیں آئے کیا تری من بیدن بھائی " "
 آگ برہن نے بھراک لگاؤ آہ میرے من بیدن بھائی " "
 جس کو آگ برہ کی لاگے ہووے پتنگا کیونکر بھاگے " "
 جس کو صورت برہ کی ہووے جیو اپنے سے تھو دھووے " "
 کہت حیات سہیل سوئی درس پیاکے پاوے دوہی " "

علیم

یہ بھی شیوخِ بٹالہ کے مریدین میں سے ہے ۱۲۰۲ھ میں زندہ تھا۔ اس غزل کا مصنف

ہے

عشق میں کیوں جا پھنسا دل ہائے دل افروزِ دل آگ سوزاں میں جلا دل ہائے دل افروزِ دل
کہ دیا تھا سخت ہے زنجیرِ زلفوں میں نہ پھنس کیوں دیوانہ ہو گیا دل ہائے دل افروزِ دل
طرفِ پیماں کا کھا کر زخم کیوں جیتا رہے سانپ کا لے نے ڈسا دل ہائے دل افروزِ دل
کیوں لگا شیرِ دل کیوں کا جان کہنے کو عبت زہرِ پیالہ کیوں پیا دل ہائے دل افروزِ دل
عشق کے دریا کا یہ دل کب شناور تھا علیم

غرق ہو کر گم ہوا دل ہائے دل افروزِ دل (بایض یعقوب)

مشتاق

یہ بھی اسی عہد کا شاعر ہے۔ اسکی تصنیف سے پنجابی امیرِ اردو میں یہ نظم دستیاب

ہوئی ہے

جس پریم رس چاکھا نہیں امرت پیا تو کیا ہویا
جس عشق میں سر نہ دیا جگ جگ جیا تو کیا ہویا
دیکھی تکتاں بوستاں مطلب نہ پایا شیخ کا
دل کا کفر ٹوٹے نہیں حاجی ہویا تو کیا ہویا
دنیا رہی باقی چلی کیا حال مجھ میاں کا
میں موتیا اس غم تیرے ڈگیا ہویا تو کیا ہویا
قاضی کتباں کھول کر ملے بتاوے اور کون

اپنی عمل کرتا نہیں
تعوذ اور طومار سوں
سبھ کتا باں یاد کر
معشوق تیرے بھیت موں
عالم جو دانا ہو نہ کر
درویش صوفی بے خبر
حبہ مصلے گو ڈرے
جب لگ پیالہ پریم کا
دارو جو بوزہ بھنگ بھی
جب عشق کے دریاء موں
گنگا بنارس دوار کا
بیلی پکاری اے پیا
معشوق حاصل نہ تھیا
سیلی متکا گوڑی
گور کا سب بونجھے نہیں

قاضی ہویا تو کیا ہویا
ساری عمر ضائع کری
حافظ ہویا تو کیا ہویا
ثابت کیا میں دین کوں
وانا ہویا تو کیا ہویا
بھولا پھرے اپنے اد پر
پہنے پھرے تو کیا ہویا
تم بیٹھ کر چھکتے نہیں
پیتے پھرے تو کیا ہویا
تم بیٹھ کر نہاتے نہیں
نہاتے پھرے تو کیا ہویا
پنی پی کریندیاں جی دیا
رو رو دیا تو کیا ہویا
برگت کیا مشتاق موں
چپلا بھیا تو کیا ہویا

(بیاض بیضوب)

جلال

جلال الدین نام معلوم ہوتا ہے۔ ایک بیاض میں جہاں سلسلہ قادریہ بٹالویہ کے بزرگوں کا کلام بالا التزام درج ہے۔ نعتیہ قول اس کے نام سے ملتی ہے۔

ہمن عیسے گنہ گاروں کو ہے تقویٰ محمد کا
نزدین و آسماں چو دہاں ملین او عرش کسی

سوا اس سے نہیں کوئی جو کہ کلمہ محمد کا
خدا صاحب کیا سب کچھ سہی صدقہ محمد کا

زینجا نو جوان ہوئی نکا یعقوب کو دسنے
 یوسف کوں نظر ڈاری جب اس محبوب اللہ کے
 طفیل اس کے ہی ہو یا محی دین محبوب ربانی
 لیا جس مشک اس گل کا حرام آتش ہوئی ان کوں
 اگر بندہ مسلمانی پچپاں آمنت باللہ کوں
 اول مانو خدا صاحب ملائک بنی سبھی اس کے
 یصدق دل اگر مانو ہو یا خاصہ مسلمان توں
 جتہوں کی نیک نیت تھی تنہوں کیسب جمعیت جتنی
 بہ پیراں عاشقاں بنیاں توجہ سے محمد کا
 ہو یا تب بدلا عالم تجمل اس محمد کا
 ہو یا روشن جہاں کے باغ میں گل اس محمد کا
 احمدیوں کو تائیں پرواہ بڑا درجہ محمد کا
 صفت ایماں بھی پڑھ لوجو ہے تقویٰ محمد کا
 کتاباں بھی سبھی مانو جو قرآن ہے محمد کا
 پیغمبر بھی سبھی مانو بڑا درجہ محمد کا
 ہماری یہ نصیحت ہے کہ کہ کلمہ محمد کا

کہے عاجز جلالا ہو نبی کا بول بالا ہو

کرہم از حق تعالیٰ ہے پڑھو کلمہ محمد کا

شیخ محمد حاجی

شیخ فاضل الدین بٹالوی کے مریدین میں سے تھا۔ اس ہندی آمیز اردو متصوفانہ

غزل کا مالک ہے۔

کنت کنز مخفیاً تھا تب کہنے یہ بھید نہ پایو رے

فاجبت ان اعرف چاہا تب آدم بھیکھ بنا یو رے

کہا آپ کوں انا من نور اللہ اور خلق سبھی کوں من نوری

تم بیانے سبھی بچار کرو پھر دوسرا کون سما یو رے

و فی انفسکم کہا آدم کوں سمجھ جان تجھے ان جان ہوئے

ہر طرف بتاؤں وجہ اللہ تم سوں نہ کچھو لوکا یو رے

نخن اقرب جب خبر دیا تب سوچ بڑی سپ کے من میں
 احد سے احمد آپ بنوں پھر کہہ کر عبد چھپاؤ رے
 حاجی پیو میرا بہنہ بھیکھی ہے کہیں بھیج دینا تو بھیکھی کا
 کہیں فاضل ہو کر درس بھرے کہیں سخن وچ چھپا پوے

اما من نحن قادری

نے اسی بحر اور اسی رنگ میں یہ غزل اسی عہد میں لکھی ہے
 کان اللہ لم یک تقا تب غیر معمول سما یو رے
 و ہوا لآن کہا ہو کان پھر دو جا کون سدا ئیو رے
 کل شئی پے آپ محیط اور آپ ہو یا ہر شے لا غیر
 تم بد یا سین تک و ہاں کرو پھر کسکوں غیر بناؤے
 من رائی قدر ای الحق سمجھ لیو احمد لامیسم
 رب سیس آپ ہی عرب بنیوں پھر ظاہر عبد کہاؤے
 و ہوا الظاہر و ہوا الباطن سمجھ اشیا کا عین ہو یا
 کچھ نہ چھوڑا غیر بیت سول کیا وحدت صرف تیناؤے
 عرف النفس کے رمز سول سمجھ کو واقف ہوا بجان ہو یا
 کیسے فن اور چوڑ توڑے ہم میں ہمیں بھلاؤ رے
 من یضللہ لا ہادی لہ پس رہنما تیج مول کون ہو یا
 ابلیس کون محض پینا اسی سول یا زاریں آن بہا پوے
 اللہ نور السموات و الارض کے ساتھ
 عین ظہور میں مخفی ہو کر عقدہ عجب بناؤے

ایک ندائے عفاف سنائی کن فیکون کے نغمے سوں
 زیر اور ہم ہزار طوریں نادر ساز بجاؤ رے
 برق پہر انسان کا نکلا وحدت سوں کثرت کے بیچ
 ادریں اور ہی شکل دکھا کر غوغا شور مچاؤ رے
 بی رنگ آیا جب رنگی سوں تب دھوم پر پھی شہر ہویا
 کہیں حج گزارے بیت اللہ کہیں تیر تو گنگ بہاؤ لے
 بے چون آؤ جب چون ستی تب شیخ برہن ضد ہوے
 کہیں خواجہ ہو کر فخر کیا کہیں بندہ نام دھراؤ رے
 تنزیہ اور جمع مول اللہ کہیں اپنی ذات کا نام کیا
 تشبیہ کا بیچ امام بخش کہیں ظاہر اسم کہاؤ رے

پروانہ

اس کے نام اور حالات سے کوئی اطلاع بہم نہیں پہنچ سکی - یہ نغمے اس کی
 یادگار ہے ۷

شبِ روز مجھے پیابن چین نہ آدے کلاں کہیں کوئی ایسا مجھے پیو لا دے
 احوالِ دل خویش بگو پیش کہ گوئم یہ دو کھ ہمارا پیا کوں کون سناوے
 ہیبت کہ یہ عمر ہمہ ضائع ہی کھو ہی وہ دم غنیمت کہ پیاسگ بہاؤے
 یہ راہ محبت کچھ آساں نہیں لے دل جب دار چڑھے تب جامتصور کہاؤے
 پروانہ چو می سوزم چوں شمع ہمہ شب
 در ہجر قمو حیرانم منت بردہ جہلاؤے

علی

غالباً ”بٹالہ سکول“ کا شاعر ہے۔ یہ مناجات اسکی تصنیف ہے۔
 ترا نام ستار غفار ہے میرا نام عاصی گنہ گار ہے
 پھر ازل ہمارا برے کام سوں بحق محمد نبی نام سوں
 ترا نام قاضی الحاجات ہے دکھلاؤ کبھی سبہ دلوں کی ترے ہات ہے
 ترازو عمل جب ہمیں تو لیبو اوہاں کے میرے عیبت پھولیو
 نہ رسوا کرو گے خلاق موں مجھے کہ پیدا کئے کی شرم ہے تجھے
 ہمارے گناہوں سے لرزے نہیں رحم کر رحیم! تو الراحمین
 حبیبی پر ترا لطف احسان ہے سبھی مشکلاں اسکی آسان ہے
 میری مشکل آسان کریں توں قدیر ہمیں عاجزوں کا تو ہیں دستگیر
 تری دستگیری دائم برقرار علی رحمتوں کا تو ہر دم ادھار

کامی

اسی عہد اور اسی گروہ کا شاعر ہے۔ اس کے متعلق اور کچھ معلوم نہیں ہو سکا
 سوا اسکے کہ یہ غزل اسکی تصنیف ہے۔

جو جھلک ترے رخن موں سو نہیں شمس قمر موں
 جو مزا ترے لبوں موں سو نہیں شہد شکر موں
 جیسی بو ترے بدن موں سو نہیں چوئے چدن موں
 نہیں ہے مشک ختن موں سو نہیں باس اگر موں

نہ جاتوں کس نے سوارا تیرا یہ روپ نیا را
 تیرا سا روپ نہ دیکھا کوؤ سندر کے اودھرموں
 نہ جانے تیرے نین کوں یہ کاہل کن دیا ہے
 پڑا جب عکس نین کا ہو یا تب داغ جگر موں
 تیرے دو نین کا لے بھرے دو مدھ کے پیالے
 بہیا مست وہ دیوانہ جو چڑھا ترے نظر موں
 نہ کہوں شمس قمر تجہ نہ کہوں پھول سمن ستجہ
 تیرے سی جوت پیارے نہیں ہے لعل و گہر موں
 نہیں ہے جاے سخن کی مری اس تنگ دہن موں
 نہ چلے فکر ہمن کا پتلی ترے کمر موں
 کروں تعریف جو تیرے محفوظ ہو گیا ہے
 کہے جو کامی نہانا نہیں ہے تجہ سا بشرموں
 ذیل کی نظموں کے مصنفوں کے متعلق کچھ بھی معلوم نہیں ہو سکا
 سمجھ بوجھ بر خیز پیار سے عاشق ہو کر سونا کیا ہے
 ہنس کر لاک گئے دلبر کے وصل ہو یا پھر رونا کیا ہے
 روکھے سوکھے غم کے ٹکڑے خون جگر سے فوش کر لے
 یہ تو کھانا دوکھ کر جاسنے چکنا اور سسٹونا کیا ہے
 ساری عمر غفلت میں کھوئی حیثیت کرو یا فند کہیں دکذا،
 یہ تو خمار مستی ظالم سیج کلم کا دھونا کیا ہے (دکذا)
 یہ دنیا دن چار بنی ہے ہنس کر کھل سے بول کرے
 گل سے ہو کر گل مل پیارے کانٹوں کا پھر بونا کیا ہے

جو توں چاہیں پگ پیو پرسن کے عشق منڈیں جا کہنا
پایا ہے تو کر لے شادی پائے کا پھر کھونا کیا ہے

صبح گذشت شام پڑی تو سمجھ پڑی باقی نہی ایک گھڑی تو سمجھ پڑی
گھر مایاں باز نعرہ زند ہر گھڑی گھڑی جب عمر کی کٹوری بھری تو سمجھ پڑی
نوشک نہالیوں میں مجھے فکر یہ ہویا جب مائی منے دیہی رلی تو سمجھ پڑی
صندل کے لگانے میں دلکھت ہن کاسر جب ایٹ اپنی سین نہری تو سمجھ پڑی
عمر تمام بیت گئی کچھ عمل نہ ہویا جب آن بات ہن سوں پڑی تو سمجھ پڑی

پروفیسر صاحب نے ”پنجاب میں اردو“ کے صفحہ ۲۶۲ پر اسی زمین اور بحر میں ایک غزل ”میا احمد“ کے نام پر درج کی ہے۔ معلوم ہوتا ہے کہ دو نوغزلیں ایک عہد میں لکھی گئی تھیں۔ ایک دوسرے کا جواب ہے اور بعض مصرعے باد نے تغیر دو نوغزلوں میں مشترک ہیں

تضمین

(بر مصرعہ اے حافظ)

پیاد رسن پیاسی میں چلیں آنکھیاں تین لہا الایا ایہا الساقی اور کاسا وناو لہا
پیاد پر بند ہونا بلا کے گھروں پڑنا ہے کہ عشق آساں نمود اول فے افتاد مشکلمہا
دو زلفوں میں جمل بچا تدا لچھے لو نہیں تین زتاب جمد متکینش جتھو افتاد درد لہا
نجانوں کفر مایاں کو کہے معشوق سو کرتا کہ سالک بیخیر نبود زراہ و رسم منتر لہا
پیاد کے پاس جانا ہے رہوں کیونکر سر اھنتر جس فریاد میدارد کہ بر بندید محمد ہا
چڑا ہوں خونی دریا میں پیان زار مرتا ہوا کجا دانند حال ماس بکساراں ساہلہا
پیاد کے بزم کی بنیاں چھیں کیونکر دلوں اند نہاں کے ماتن راز کے کز و سازند مخملہا

سبحن کے دیکھنے کارن چھوڑوں دنیا کہے حافظ
منته ماتنق من اتھوی دع الدنيا و اعملہا

ملع ریختہ

اندریں رہ کے تو اند ہر خیسے بولہاں
عاشقاں راقاؤ کرونی در قراں آمد خطا
سچ پیہ کی سوچٹھے بوسیں کاٹ گے دھڑ
پیہا پیہا کر جیو ڈبکے ہوں پیہا دھڑ
عشتیازی جاں گدازی تیرت جرنجان بافتن
جس ہو چنتا پیہ کی سوا دشتا کیوں کسے
عاشقاں رائے جواں خون جگر باشد شراب
یہ پیہا لا پریم کالو ہو کی بوندان سے بھرے
(بیاض فضل حسین)

ملع لا اوری

چہ نوشی جام مے ہر دم چو زہر موت ہے پینا
ترا سقی حکیم حق یہ پیہا نہ پلانا ہے
بہ ہر سو کج روی برامے پیچ و تاب آتا
تو در سوراخ ہچول مار سدا ہو سمانا ہے
ز طعن خلق می رنجی رہے تو بے ادب جب تک
ملا مت گر کئی خود را کسی سو کیا کہانا ہے
مکن شوخی گرت گویم کہ سدا بہن کے چل پیارے
زبان سرزنش صاحب عجائب تازیانہ ہے
جرس جنبانے دم میں چلا کر کوچ سوداگر
ترا درگوش می آید کہ شور شا دیا نا ہے

پنچین ہنریاں لگے ہیں عیب ہر دل کوں
نمی بیند کمال کس یہ کیا ناقص زمانہ ہے
(بیاض غلام غوث)

”بٹالہ سکول“ کے علاوہ مختلف بیاصلوں اور سفینوں سے مجھے پنجاب کے
مفصلہ ذیل اردو شعراء کا پتہ چلا ہے ۔

جان محمد

میرے جد ششم ہیں ۔ پنجابی میں ان کی شاعری مسلمہ تھی ۔ حافظ برخوردار
ٹٹانی اور میاں محمد جنہوں نے اپنی کتابوں میں بعض شعراء قدیم کا ضمناً ذکر کیا ہے ۔
ان کے پنجابی دوہروں کی تعریف میں رطب اللسان ہیں ۔ حاجی والہ ضلع گجرات
وطن تھا خاندانی روایات کے مطابق یہ سب سے پہلے بزرگ تھے ۔ جو اس جگہ
آکر آباد ہوئے ۔ پنجابی میں سی حرفی ’شہادت نامہ‘ اور چند دوہرے ان کے
ہاتھوں کے لکھے ہوئے محفوظ ہیں ۔ ۱۹۸۰ء میں زندہ تھے کہ شہادت نامہ کی
تاریخ تصنیف ہے ۔ اسی سے معلوم ہوتا ہے کہ ان کے چار بیٹے تھے ۔ ان کا انتقال
۱۹۲۰ء میں ہوا ہے ۔ اردو میں بھی لکھنے کی کوشش کرتے تھے ۔ ایک مناجات
ملی ہے جس سے معلوم ہوتا ہے کہ اردو میں عروض کی پابندیوں سے آزاد تھے ۔ یہ
مناجات نماز کے بعد پڑھی جاتی ہے ۔ ممکن ہے نثر مقفے ہی ہو ۔ بہر حال اس
وقت کے ایک دور افتادہ پنجابی گاؤں میں اردو زبان کے نمونہ کی حیثیت سے اس
میں سے انتخاب دیتا ہوں :-

۱۰ قہقہہ یوسف زلیخا

۱۱ سیف الملوک و بدیع الجمال

جیسا کر میا بہر رسول مرے عیب گنہ کا نہیں انت مول
لقاشاعت کا کرم مجھ پہ کر یو نزل دل زیاں پرہ کلمہ نبی کا ہر دم وصول
نکر یو غالب مجھ پر شیطان نفس عدول فضل کرم لطف اپنا رکھیو معمول

ترا نام ستار غفار ہے میرا نام عامی گنہگار ہے
میرے سر پر عیب گنہ کا انبار ہے توہیں کاٹیو عیب میرے تیری عالی دربار
توہیں کر یو رحم اپنا مجھے در کا ہے قدرت تمہاری تجھے معلم کیا اسرار ہے

میرے عیب گنہ سے بہی خطا گنہ گار کے گنہ دور کر مفضل کی پاء
بھیجیو کرم اپناں مجھ پہ کر یو عطاء میرے خطا کے پرے اٹھا کر دل سینہ کر یو صفا
مجھے شوق تیرا میں بولوں ثنا

پل صراط کی منزل مجھے سخت گھات ہے تربیہ ہزار سال کا راہ وہ عجبت ہے
اس منزل کا خوف مجھے دزات ہے
کنہی سبھ دلوں کی ترے ہات ہے مجھے کلمہ نبی کا زباں سات ہے

پردہ ہمارا نہ کھولیو برے کام سوں خدا ئیا بحق نبی نام سوں
نبی جیو خداستی بخشاؤ اس نام کوں دامن اپنے کی لاج رکھیو اس کام سوں
نخل خواری نہ کر یو مجھے بُرے کام سوں توہیں بھیجیو رحم اپنا مجھے اکرام سوں

ترا زور مرے عیب گنہ کا فضل ستی تو لیو توہیں ڈھکیو عیب میرے مت کھولیو

بین محمد کا شرف مرے سر پہ چھ لپو لطف کرم سے ایمان سنگس جو لپو
سر پہ وکیل ہے کامل مت ہو لپو کلمہ نبی کا لب جان پہ پل سلو بو لپو

نہ کریں نخل رسوا خسلق میں مجھے نخل خواری سے ہم کیا بتا دیں تجھے
یا الہی پیدا کئے کا شرم تجھے امہاری عیب خطا بفضل کرناں تجھے
جان کندن سختی کا اسان کر مجھے روز حشر کا توشہ ہم سے نہ ہو کجھے
اس روز کا غم انسابل بل نیچھے گرمی حشر عصات کی سر پہ بیچھے

جب امر ہوگا فضل سیئی کرم اس روز نکلا ہوگا محمد کا علم
اس علم کا ساتھ ہوگا بلند عظم سبھی مومن نلے اسکے ہووینگے جن آدم
جب صراط پر رکھینگے اپنا قدم کلمہ نبی کا بولینگے سبھی دم بدم
پیارا ہے خدا کا وہ نور اکرم کلمہ نہ چھوڑو نہ کر یو بھرم
امت اپنی کی لاج کا ہے اسی کوں شرم جان محمد وہی ہوگا جو لکھیا لوح و قلم
محمد عربی کا نام اسوقت بولیں گے ہم تب آتش دوزخ کی بجائیں گی ہزار اقم
سکند نام اسکا شور دوزخ کا ہوگا کم فنا من ہمارا وہی ہے جو مرسل نور ختم

حاجی والد جاے سکونت قدیم و این دم بندہ خدا و امت رسول ام ؟

دانا کنجاہی

خوشی محمد نور دجو سلسلہ قادر یہ نوشتا ہبیہ کے ایک مشہور بزرگ ہیں اور جن کا
ذکر فرحت النائرین میں ”محمد خوش کنجاہی“ کے عنوان کے تحت میں دیا ہے، کامیٹا

تھا۔ باپ کی طرح فارسی اور پنجابی کا شاعر تھا۔ اس کا ایک اور بھائی بھی شاعر تھا۔ اور عاقل تخلص کرتا تھا۔ نور کا ایک پنجابی شعر مشہور ہے جس میں اس نے اپنے دونوں بیٹوں کی طرف اشارہ کیا ہے مہ

سار دی میں سوی بنائی پاٹا سیٹا سینوں نوں
خوشی کہے سن عاقل دانا لکھ لعنت ساڈے جیوں نوں
وانا کی تصنیف سے ایک ملمع ہاتھ لگا ہے جو درج کرتا ہوں مہ
لمع

چہ بندی دل بریں ہستی کہ دم میں جان جانا ہے
نخواہی ماند در عالم جلگت پر کیا ریجھانا ہے
..... ساختی منزل تو کہ کچھ کوچ کا سامان
ازیں دار فنا آخر تیرا اکدن چلانا ہے
چو بینی نقش مردم را فلافانی ہاں سمجھ من میں
کساں تابوت تو دیدہ کہیں گے یہ فلانا ہے
اگر فرش توشہ محفل نہیں کچھ اعتبار اس کا
تو در خاک لحد خوابی کہ اصلی یہ پہچانا ہے (۱)
بہ سر بر تاج بہرامی کساویں خاں خاناں توں
کفن در بر بگور آئی کہ خاناں کا یہ خانا ہے
سریرت شد سر کیواں نجبا نو پاڈار اسکوں
بہ پائے دیگراں روزے لحد میں تم نے جانا ہے

لے جیوں تیرے بیٹے کا نام تھا جو حکومت کی ملازمت میں تھا۔ اور باپ اس سے ناراض تھا در بانی

بگیس روپاش در این راه سبھک بھار کوں بھارا
 بھڑ تو بار عصیان ت کہو کس نے اٹھانا ہے
 مشو دیوانہ اے دانا تجھے گر ہوش ہے باقی
 نئی باقی اگر دانا تو دنیا کا دیوانہ ہے
 ہزاراں گنج گرداری نہ دیوینگے درم تجھ کوں
 بساندیک بہ یک از تو ترا کر مک خزانہ ہے
 چہ کردی ریشخند آخر تو پھر بھی ہس ہس کر
 بہ حال خویش گریاں شو جلت کوں کیا ہسانا ہے
 گدا در گر حق شو نہ کیجے شان شاہی کا
 کلیم فقر در برکش یہی تیرا شہانہ ہے

محمد علی سید میرک

یہ بزرگ گجرات کے رہنے والے تھے۔ اور گنیش داس وڈھرہ ساکن گجرات
 اپنی کتاب صاحب نامہ میں ان کے متعلق لکھتا ہے ”محمد علی سید میرک تخلص در علم
 اشعار فارسی اندک گو خوب“ مجھے ان کے فارسی کلام کا کوئی نمونہ دستیاب نہیں
 ہو سکا۔ مگر ایک قلمی بیاض میں ان کی ایک اردو غزل بھی ملی ہے۔ جس سے معلوم
 ہوتا ہے کہ سید صاحب اردو میں بھی طبع آزمائی فرمایا کرتے تھے۔ وہاں ان کا نام میر
 محمد علی شاہ دیا ہے۔ وہ غزل یہ ہے ۷

محبتِ عشرت ہے مے پی لو بہاراں پھر کہاں
 ساغر مے گل بکف اے بادہ نوشاں پھر کہاں

اب چین کے تخت پر بیٹھا ہے گل اے عندلیب
 کر لے مجھ ورنہ یہ تخت سلیمان پھر کہاں
 ہیں دھکتے داغ میرے دل کے انجم کی طرح
 کہ گزر اس انجم پر یہ چراغاں پھر کہاں
 - کچھ کرو جو ہو سکتا ہے میرک کا علاج
 جب گیا ہاتھوں میں یہ بیمار دریاں پھر کہاں
 اسی بیاض میں اسی غزل کی ہم طرح ایک غزل یقین کے تخلص سے ملتی ہے
 غالباً یہ شاعر معاصر میرک تھا اور ممکن ہے کہ یہ غزلیں دونوں بطور معارفہ لکھی ہوں -
 یقین کی غزل درج ذیل ہے ۔

عمر آخر ہے جنوں کر لٹو بہاراں پھر کہاں
 ہاتھ مت پکڑو میرا یا راں گریباں پھر کہاں
 یا رجب پہرے جواہر کر چک لے دل جاں نثار
 جل چک اے پروانہ رنگیں چراغاں پھر کہاں
 اس طرح صیاد کب آزاد چھوڑے گا تمہیں
 بلبلو دھو میں مچا لٹو یہ گلستاں پھر کہاں
 ہے بہشتوں میں یقین سب کچھ و لیکن درد نہیں
 بھر کے دل رو لیجئے یہ چشم گریاں پھر کہاں

اسی سلسلے میں ہم یقین کی ایک غزل دیتے ہیں ۔
 دن جنوں کے آن پہنچے ہوشیاراں الوداع فصل گل نزدیک آیا اے گریباں الوداع
 میکدہ سے قصد مکہ کا کیا اب کیا کریں تو بہ ہم سے ہو گئی اے نے پرستان الوداع

۱۔ یہ صاحب غالباً انعام اللہ یقین ہیں - جو درد کے شاگردوں میں سے تھے ۔ ۲۔ بیاض منور کہ پرفیضہ

جس گھسڑی سیّدِ ظالم لے چلا بلبل کو باندھ
 ہاتھ مل یوں لگے کہنے گلستاں الوداع
 ناتوانی سے مجھے جور و جفا کی تاب نہیں
 اب یقین ہوڑھا ہوا ہے نوجوان الوداع

اشرف نوشاہی

ان کی پنجابی کا فیاں فرقہ نوشاہیہ کی مجالس و مجال میں بہت مقبول ہیں
 فارسی - اردو اور پنجابی کے پُرگو شاعر تھے۔ ان کی ایک کتاب کنز الرحمة نام فارسی میں
 طبع ہو چکی ہے۔ اس کتاب میں انہوں نے اپنے مرشد حضرت حاجی محمد نوشہ دستوفی
 (۱۰۶۲ھ) ان کی اولاد اور ان کے خلفاء کے حالات و کرامات فارسی زبان میں
 منظوم کئے ہیں۔ یہ کتاب ۱۲۲۵ھ ہجری میں لکھی گئی ہے۔ اس کتاب سے مصنف
 کے جس قدر حالات مل سکے ہیں یہ ہیں :-

ان کا اصلی نام عزیز الدین تھا۔ مگر بچپن سے ہی لوگ انہیں اشرف کے نام
 سے پکارتے تھے۔ اخیر میں یہی نام مشہور ہو گیا۔ ان کا اصلی وطن پانڈوکے میں تھا
 اور ان کے آبا و اجداد کا مسکن بھی وہی گاؤں تھا۔ مگر اشرف بعد میں موضع منچرمنٹ
 گوجرانوالہ میں چلے گئے۔ اس وقت وہاں کا سردار غلام محمد چٹھہ تھا۔ جسے ہمارا عزیز خیت
 کے باپ مہان سنگھ نو شکست دے کر چھٹوں کی طاقت کو ہمیشہ کے لئے مٹا دیا۔
 اس واقعہ کی تفصیل کے لئے ”چبھیاں دی وار“ مرتبہ راقم الحروف ملاحظہ ہو۔ ان
 کی فارسی اور اردو و پنجابی نظموں کا مجموعہ ایک بیاض قلمی میں ملا ہے۔ جس میں سے
 صرف اردو حصے کا انتخاب درج کرتا ہوں۔

خمس

اے سجن تیرا حن بچو ہے واہ واہ کچھ ہماری طرف بھی کیجو نگاہ
ہجرتیرے نے کیا مجھ کو تباہ کرتا ہوں غم سے سربراہ

تم رہو جیتے ہماری ہے صلاح

طرف میری بھی کبھی آیا کرو چاند سا کھ اپنا دکھ لایا کرو
بات میٹھی ساتھ پرچایا کرو خاک مجھ پر پاؤں رکھ جایا کرو

تم رہو جیتے ہماری ہے صلاح

دوبدم ہجراں سناتا ہے مجھے ورد اندیشہ دکھاتا ہے مجھے
جیوناں تجھ بن نہ بھاتا ہے مجھے مرن اپنا یاد آتا ہے مجھے

تم رہو جیتے ہماری ہے صلاح

ہر طرف فتنہ اٹھاتا ہے رقیب کب تلک روتا رہو نگائیں غریب
اجل سر پر آکھڑی ہے عنقریب پھر ملن ہووے نہ ہووے یا نصیب

تم رہو جیتے ہماری ہے صلاح

ہر زماں اشرف کھڑا ہے دراد پر والہ و دیوانہ پھرتا گھر بہ گھر
لطف اپنے سے کرو اس پر نظر ورنہ داماں سنجہ پھڑونگا درحشر

تم رہو جیتے ہماری ہے صلاح

اشرف

مزل (۱)

مجرمن جاں بیچ ایسی آگ پڑی ہے خاشاک جو تھی غیر کی کیمشت لڑی ہے

دو تین ترے ساحر فرعون کے استاد یا جادوے بنگالہ ویا پریم چڑی ہے
 خورشید اور پرکے شفق ہو گئی ظاہر یا خوب تیرے ماتھے اوپر لال دھڑی ہے
 اولاک تیری پر حیا مشتاق ہو یا (۹) بجلی کوں لکڑی کے استاد گھڑی ہے

اشرف میں کیا لکھو نگاہ اس جن کی تعریف
 عین است اگر اسکوں کہا حور پری ہے

غزل (۲)

جب نہ تھا عشق کیا گزرتی تھی غم کی رخ پر نگہ نہ پڑتی تھی
 ہاتھ اپنے میں تھی یہ دل کی عنال نہ کسی پر اولارا کرتی تھی
 طبع آزاد مجھ کسو کے ساتھ کب سخن کا دھیان کرتی تھی
 کوچھ اندیشہ نہ تھا نہ کجہ وسواس آنکھ آنسو سوں کجہ نہ بھرتی تھی
 جان دشمن کی دیکھ میری طرف آب غیبت مول ڈوب مرتی تھی
 مرغ دل تھا ہمیشہ در پرواز دام زلفوں کی کجہ نہ اڑتی تھی

اشرف یہ بات کچھ نہ بھتی معلوم

جب تلک اپنے پر نہ ورتی تھی

غزل (۳)

ذیل کی نظم میں ”دوازدہ معصوم“ کی فہرست دی ہے

دلا تجھ کو ایساں خدا دیو ریکا بہشتوں میں جا مصطفیٰ دیوے گا
 نہ کر غیر پر حال اپنا عیاں مطالب ترے مرتضیٰ دیوے گا
 حسین و حسن فاطمہ کے دو نین تیرے درد کا وہ دوا دیوے گا

کرے گا کرم شاہ زین العباد وہ ہر درد و غم کو گوا دیوے گا
 بروز حشر باقر یا صفی زرا ہواں دوزخ چھڑا دیوے گا
 ہو یا شاہ جعفر امام قدم تجھے جام وحدت پوا دیوے گا
 نہ ہے پیشوا شاہ موسے رضا دلوں کیاں مرادیں پچا دیوے گا
 کرو درد تمام تقی و تقی خدا سو کٹائیش کرا دیوے گا
 رکھوں دلوں گر عسکری کا دھیان ہمہ بیخ غم کی اٹھ دیوے گا
 ہو یا مہدئے پاک آخر زماں فرش دین کا تجھ و چھا دیوے گا
 سنا اشرف این منقبت خلق کوں
 خدا دو جہاں تم جزا دیوے گا

غلامی

بارہویں صدی کے شعراء میں سے ہے۔ اسکی تصنیف کردہ دو غزلیں دستیاب

ہوئی ہیں۔

اے باد صبح حال میرے یاد رکوں جا کوہ ہر حال سے میرے بندگی دلدار کوں جا کوہ دکھا
 مانند پوانے کے ہوا ہوں نیکہ میرا کام حالت میرے اوس پلک دار کوں جا کوہ
 آرام نہیں جان کوں اے جان تیرے بن دیدار دکھا سندر دیدار کوں جا کوہ
 گرا پس طرح دل میں بھلاؤ گے ہمیں کوں جاوے گی میری جاں تنگسار کوں جا کوہ
 ہر غیر کے سنگ سیتی محبت نہ کرو تم اے باد صبح اوس مرے افیا کوں جا کوہ
 شیشہ مرے دل کا میں تیرے ہاتھ دیا ہے مت چور کرو جن کے سرشار کو جا کوہ

ہو یا ہے تیرے جسم سے بیمار غلامی

لے اوسکی خبر اوس میرے یار کوں جا کوہ (بیاض خود)

ولد

ہمکوں الفت ہے تو ہماری ہر صبح جان و دل کٹوں بیکٹاری ہر صبح
 غمزہ آوے یا وجب اس چشم کا چلتی ہے غم کی کٹاری ہر صبح
 مہر کہ میری طرف سے کر گند چشم کوں ہے انتظاری ہر صبح
 و مہم غم تو ستانا ہے مویچے کام ہم کا گریہ زاری ہر صبح
 بیوفائی اس صنم کی کیا کہوں غیر سے کرتا ہے زاری ہر صبح
 دلوں بیماری صنم کے عشق کی کیف کی جیونکہ خدائی ہر صبح
 باغ عشق کا ہر گھڑی سرسبز ہے نین تو رہتے ہیں ہاری ہر صبح
 اے صنم دیدار دکھلاتا نہیں ہے مری فریاد زاری ہر صبح
 ہجر کا دکھ درد میں کس کوں کہوں جان جاتی ہے ہماری ہر صبح

کب کرے دلبر غلامی پر فضل

شوخی کرتا ہے عیاری ہر صبح

(د بیاض غلام غوث)

جانی

نام و مقام وغیرہ کے متعلق کچھ پتہ نہیں۔ ایک بیاض سے جس میں ایک معاصرانہ

مادہ تاریخ ۱۲۸۱ھ کا دیا ہوا ہے۔ یہ مناجات ان کی دستیاب ہوئی ہے۔

خدا یا ستر کن عیبم کہ سائز نام ہے تیرا نبی توں خلق دا والی تجھی کوں شرم ہے میرا
 مجھے غفلت دیا ہے ضلالت رہ بھلا یا ہے گناہاں پائیا گھیرا الہی اسرا تیرا

نبی جی اسرا تیرا

شب روزم بہ جیرانی ز وسوسہ شیطانی درون سینہ اندھیرا الہی اسرا تیرا

نبی جی آسرا تیرا
 دلم کا ذکر کی منزل کیا صورت ہوئی دل کی حاصل و ہوا ڈیرا۔ الہی آسرا تیرا
 نبی جی آسرا تیرا
 نجات جملہ عاصی وہ جہنم سے خلاصی وہ نہیں کو تندرہ بنا میرا الہی آسرا تیرا
 نبی جی آسرا تیرا
 دنی بازی الیاواری کے جیتی کے ہاری مگر نادت ہے پھیرا الہی آسرا تیرا
 خداوندانوں دانی نرفتنہ از درت جانی بھلایا بھرم بہتیرا الہی آسرا تیرا
 نبی جی آسرا تیرا

(دیباغ مولوی غلام مصطفیٰ وکیل)

ہاشم

اس کے متعلق سواء اس بات کے کچھ معلوم نہیں کہ اس غزل کا مصنف ہے
 ۵ اے دلبر شیریں زباں انصاف کروا کیوں نہیں
 تجھ چھوڑ گھر جانا کہاں انصاف کروا کیوں نہیں
 ساکن ترے دربار کا طالب تیرے دیدار کا
 برجھسا لگا ہے سار کا انصاف کروا کیوں نہیں
 لے بیوفا انصاف کن از من گستاخ معاف کن
 انصاف کن انصاف کن انصاف کروا کیوں نہیں
 غم نے میرے دل کو کیا لے کر اٹھا تمکوں دیا
 غم نے میرے پرزے کیا انصاف کروا کیوں نہیں

ہاشم بچارا مر رہا دربار تیرے پر چھڑا
ہائے ہائے نہ کوئی کر رہا انصاف کروا کیوں نہیں

(بیاض غلام غوث)

خلدی

عبدالرحمن نام ہیرا نوالہ ضلع گوجرانوالہ کے رہنے والے پنجابی اردو فارسی میں مشق
سخن کرتے تھے۔ پنجابی میں ان کی ایک سی حرفی مطبوع و مقبول ہے۔ ان کی اولاد اب
بھی موضع ہیرا نوالہ میں موجود ہے۔

پیارا ہمارا گیا ساہورے اسیں اس بنا ہو رہے باورے
کوئی ایسا ہووے کہے جا اسے جو مدت ہوئی گھر کبھو آؤرے
جدا می سے رورو وانی ندی یہ کرتے ہمارے نین ہاؤرے
نہ شب ہے آرام اور نہ دن کو قرار اٹھے پہر پھرتے رہے باؤرے
یہ خلدی کول تجہ بن اندھیرا ہو یا
دنی چند مکھڑا تو دکھلاؤے

(بیاض غلام غوث)

آج ہے یار نے جدا ہونا پھرشتابی نہیں ملا ہونا
جان میری بدن سوں زود نکل خوش نہیں غم میں مبتلا ہونا
اے سخن مجہیں تم جدا مت ہو اگر اک دن تو ہے جدا ہونا
گر محبت مول سال گذرے ہیں اب نہیں خوب بے وفا ہونا
تم نے جے کر جدائی کرنی تھی اولی نہ بھٹا استنا ہونا
وصل تیرے مول بادشاہی ہے اب پڑا در بدر گدا ہونا

خلد یا صبر کر نہ ہو عمتاک
جب نہیں طالب رضا ہونا

دبیاض غلام غوث

احمد یار ”مُرلے والا“

پنجابی زبان کا بہت پر گوشا عربی - خود کہتا ہے کہ اسنے چالیس سے زیادہ ضخیم قصے اور کتابیں لکھیں اور سی حرفیوں بارہ ماسوں اور مختصر نظموں کا کوئی شمار ہی نہیں۔ مفصلہ ذیل پنجابی کتب اس کی تصنیف سے معلوم ہو سکی ہیں :-

سیف الملوک قصہ کامروپ ملکی کیمیاں مصری بانی چندر بدن ماہیار
مرزا صاحبان سوہنی تہینال روڈا جلالی شیریں فرہاد معراج نامہ
ترجمہ معارج النبوة رکن چہارم شرح قصیدہ بروہ شرح دوا دسرا نی شرح قصیدہ
شرح قصیدہ غوثیہ شرح امالی جنگ نامہ علی وفات نامہ اصحاب ثلاثہ
جنگ نامہ امام حسن جنگ نامہ امام حسین قصہ یتیم انصاری ترجمہ مشکوٰۃ المصابیح
غواب نامہ باز نامہ اسب نامہ تل و من قصہ حاتم طائی تیسر نامہ
یوسف زلیخا ہیر و رانجھا قصہ راج بی بی قصہ سستی پنوں بلی آجوں
رجحیت سنگھ نامہ (فارسی)

ان کتابوں میں سے مصنف کے جو حالات معلوم ہو سکے ہیں وہ یہ ہیں :-

”اس کے بزرگوں کا وطن سوہدرہ منقل وزیر آباد تھا۔ اس کے دادا جلالپور جٹاں ضلع گجرات میں مقیم ہوئے۔ طبابت پیشہ تھا اور احمد یار کا ذریعہ معاش بھی امامت اور طبابت تھا۔ یہ جوانی میں قلعہ اسلام گدھ میں رجو رحمت خاں دڑاچ جلاہدی نے اپنے باپ اسلام خاں کے نام پر بنایا تھا، بودو باش رکھتا تھا۔ وہاں ایک جاٹ عورت

سے محبت ہو گئی۔ کچھ عرصہ تو راز عشق چھپا رہا۔ آخر ظاہر ہوا۔ لڑکی کے خواہشوں کی غیرت جوش میں آئی۔ اور میاں صاحب کو وہاں سے بھاگنا پڑا۔ موضع گھنیاں تحصیل پھالیہ میں کچھ عرصہ قیام رہا۔ آخر ”موضع مرالہ“ میں جو اسی تحصیل کا کاؤں ہے۔ جا مقیم ہوا۔ اخیر عمر تک وہیں قیام رہا۔ اور شعر گوئی میں عمر بسر کی۔ وہ خود کہتا ہے کہ میں چالیس برس سے زیادہ اس شغل میں مشغول رہا۔ راجہ گلاب سنگھ کی فرمائش پر گر نٹھ صاحب کے کچھ حصوں کا فارسی میں ترجمہ منظوم کیا۔ اور اسی راجہ کے حکم سے رنجیت سنگھ نامہ شاہ نامہ کے وزن پر فارسی میں لکھا۔ جو اس وقت مولوی محمد لطیف صاحب ٹیچر گورنمنٹ ہائی سکول پھالیہ کے پاس موجود ہے۔ اردو میں صرف دو شعر دستیاب ہو سکے ہیں درج کرتا ہوں۔

جہاں سیتی پڑا غفل تری افواج جو بن سیں عجب شمشیر ابرو سے شہیدان کوں بہار آئی
کہو ببل قفسوں میں نکل کر سیر گلشن کا جہاں مومن شادی ہو یا رنگیں بہار آئی

میر تقی شاہ لاہوری حکیم

معلوم ہوتا ہے کہ حکیم صاحب ذات کے سید تھے اور طبابت کیا کرتے تھے۔ اردو میں شعر بھی کہتے تھے۔ انکی ایک غزل ایک بیاض سے نقل کرتا ہوں۔

نہ پوچھ خونیں دلوں سے قصہ خموش ہو یہ بلا نہ ہرگز
برنگ غنچہ اہو بھرے ہیں ہمارے لب کوں کھلا نہ ہرگز
بھری ہیں خون جگر سے آنکھیں نہ چھڑک جو قسم ہے تجھ کو
کہ میں لبالب یہ دونو شبنم چھلک پڑینگے ڈھلا نہ ہرگز

۱۔ بیاض، مملو کہ خود

۲۔ بیاض مٹا کہ پر و فیر ضیا محمد

سوا ہمارے ایس ایک دل کے وہ کون غنچہ کہ جس کے اوپر
صبا لگاوے بہت سے زورے پھر ایک دم بھی کھلا نہ ہرگز
شرک عشاق کے تو ظالم کرے ہے پا مال ڈر خدا سے
جنہوں کو آنکھوں میں ہم نے پالا انہوں زمیں میں نہ لانا ہرگز
رقیب سرکش بختاب سے ہو گیا ہے تو کیا ہوا ہے
نہ چھڑا سکو وہ مردہ دل ہے موابجلا ہے جلا نہ ہرگز

تاریخ لاہور معتدہ کنہیا لال میں لکھا ہے ”یہ شخص بھی صاحب تصانیف حکیم
تھا۔ کتاب تبصرۃ الاطباء و مرآۃ الشفاء اسکی عمدہ تصانیف میں سے موجود ہے۔ اس
کے خاندان میں سے حکیم عنایت شاہ جسکی عزت و توقیر لاہور میں بہت تھی۔ اسکا مقبرہ
بھی اسکی نشست گاہ کے مقام پر شہر کے اندر بختہ بنا ہوا ہے۔ وہ لاؤلدرہا۔ مگر اس
کے ہمیشہ زادے محمد شاہ۔ بہادر شاہ و بزرگ شاہ لائق و فائق حکماء میں سے ہوئے
ہیں۔ تینوں کے مطب شہر میں جاری تھے۔ اب محمد شاہ فوت ہو چکا ہے۔ اس کا لائق
فرزند عالم شاہ طبابت کرتا ہے“

حکیم صاحب کی یہ اردو غزل ایک بیاض میں ملی ہے۔

ایک قدیم بیاض میں سے مفصلہ ذیل شعراء کے نام ایران کا کلام دستیاب ہوا ہے۔
اس بیاض میں نین چار جگہ تحریر مطالب متفرقہ کی تاریخیں ۱۱۸۲ھ و ۱۲۰۵ھ و
۱۲۰۸ھ و ۱۲۰۹ھ درج ہیں۔

ریختہ رام سنگھ

سبحن اپنے کی منت کر مگر گھر مول بلاؤں میں کروں چھاڑ دو و پیکوں میں سمجھی گھر کو پھر لوں

وفا اخلاص کے فرائض جب راکھوں مقرر کرے محبت کا فرستار اگلے گھروں بچھاؤں میں
 قلیچِ شوق کا کاڈھوں سخن کے بیٹھنے کا دن لیوں نخلِ نخل کر بنا تکبیر لگاؤں میں
 بناؤں کیف داروں کے پیالہ سوزِ دل سیتی کروں سینہ کیاب اپنا رکھاں سنجائوں میں
 سناؤں کوک کا تارا جو ہوئے مست لذت سوں دو دنیوں کے چراغاں کر پیالے جلاؤں میں
 جو راضی ہو کہے کہ رام سنگھ حالتِ تیزی کیا ہے
 برہوں نے یہ کیا مجھ پر لیک ایک کہ سناؤں میں

عالمِ گجراتی

(ملک)

ہرگز ندیم درجہاں . . . سخنِ تحسار کا پیارے کرم کن کی زباں محتاج ہوں دیدار کا
 از بس فراق تو سخن پھرنا پڑا ہے در بدر بے وصل تو دارو نہیں پیارے مے آزاد کا
 گجرات کے بازاروں جب تم لٹک کر چلتے ہو عالم کہے یہ سرو ہے یا لکب ہے کہسار کا

مقبل (راہِ حق)

ترے دونین خوبی نے مجھے بے جرم مارا ہے
 قیامت کوں مرا چکل پیا و امن تمہارا ہے
 زہے طالع زہے دولت زہے میری شہادت شد
 کہ میرے قتل پر معشوق نے امنب سوارا ہے
 خدا . . . تجھ کوں ترا کیسا کہن ہر دا
 نہ ہو مغرور صورت پر کہ یہ دو دن شرارا ہے
 نہ ہو مغرور طاعت پر نصیحت مان کر کہنا

خدا کے بخشے کا راہ اے زاہد نیارا ہے
 چرا معشوق میرے پر نہ ہووے مہرِ باں یارو
 کہ مدت سے ولایت عشق میرا کام اوجاڑا ہے
 ہو یا ہوں مبتدا میں بات بیجا مان کر سُکر
 تو کہتا تھا رقیبوں کو مجھے مقبلِ پیارا ہے

طالب

شیدا نہیں تم بے خبر چونی جرے زحار پر
 عاشق سبھی قرباں کئے معشوق کے دیدار پر
 معشوق میرا سوہنا تن من جو میرا موہنا
 باتاں کرے شیریں زباں صدقے کیا گفتار پر

 میرا جو من تین نے لیا تین نے مجھ غم کو دیا
 غم نے مجھے ایسا کیا جیسا پتنگا شمع پر
 طالبِ طلب تیری گردن تیرے جو چندا میں تروں
 دیگر طلب کس کی گردن یک شب ملو تم آئے کر

شیخ احمد

ملو خوش ہو مجھے ساجن ہوئی اج دیپ مالا ہے
 چراغاں ہر طرف روشن ہوئی اج دیپ مالا ہے
 تماشے دیکھنے کارن جو عالم سر بسر نکلا
 مجھے تجھ درس کی شادی ہوئی اج دیپ مالا ہے
 کہ یاران جہاں سارا ہی ہے بازارِ مومن ساجن
 کیں وہ عیش اور عشرت ہوئی اج دیپ مالا ہے
 میں ہوں مشتاقِ درس کا کھدا ہوں تیرے اوپر
 درس کی بھیکہ وہ دلبر ہوئی اج دیپ مالا ہے

تیرے اس ہجر سوں ساجن تڑسہدا شیخ احمد ہے
 اوٹھا گھونگٹ دکھا درس ہوئی اج دیپ مالا ہے

شاہنامے میں طلوع آفتاب

(بہ سلسلہ اشاعت گذشتہ)

درین پیراہنِ خورشیدہ
چو خورشید بر زرخچنگ چنگ
بدید پیراہنِ مشک رنگ

چو خورشید پیراہنِ قیرہ گون
بدید و از پردہ آمد برون

بدید پیروزہ پیراہنش
بدید آمد آن لعل زخشان تنش
د فوارس ۹۱۸ ، ۱۴۶۴ ، ۲۸۷۴

چو خورشید روی ہوا کرد زرد
بیندخت پیراہنِ لاجورد

چو خورشید برداشت انچرخ رنگ
بدید پیراہنِ مشک رنگ
د میک ۱۵۴۶ ، فوارس ۱۳۲۹

عکس خورشیدہ

چو خورشید زد عکس بر آسمان
پراگند بر لاجورد ارغوان
چو شب پر نیان سیہ کرد چاک
مغور شد از پرتو ہور خاک
شہ انجم از پردہ لاجورد
یکی شعلہ انگینت از زرزرد

رفورس ۱، ۲۵۷، ۲۵۸

سپیدہ

چنین تاسپیدہ برآمد ز جای تیرہ برآمد ز پردہ سرای

سپیدہ چ از جای خود بر دمید میان شب تیرہ اندر خمید

رفورس ۶۷، ۱۰۹

چنان تاسپیدہ دامن بر دمید شب تیرہ گون دامن اندر کشید

چ جاماسپ گفتش سپیدہ دمید فروغ ستارہ شدہ ناپدید

چ از کومہاران سپیدہ دمید فروغ ستارہ ببد ناپدید

دیکین ۱۸۳۲، فورس ۱۵۲۱، ۱۵۲۶

سپیدہ ہم آنگہ ز کتہ بر دمید میان شب تیرہ اندر خمید

سپیدہ برآمد ز کوه سیاه سپہدار ایران بہ پیش سپاہ
باسودہ اسپ اندر آورد پای یلان را بہر سوہمی ساخت جامی

چو شب دامن تیرہ اندر کشید سپیدہ ز کوه سیہ بر دمید

رفورس ۱۷۰۷، ۱۱۵۶، دیکین ۱۹۵۴

سپیده چو از کوه سر بر کشید طلایه به پیش دهمستان رسید

سپیده چو از کوه سر بر دمید طلایه سپه را بهامون ندید

سپیده چو بر زد سر از کوهها باستاد صندوق در جویبار

سپیده چو بر زد سر از کوه سر پدید آمد آن زرد خشان سپر

سپیده چو از کوه سر بر دمید شد آن دامن تیره شب نا پدید

سپیده چو از کوه سر بر کشید شب آن چادر شمر سر بر کشید

سپیده چو بر زد سر از برج شمر بلشکر نگه کرد گویو دلیر

چنین تا سپیده ز یاقوت زرد بر آمد برین گنبد لاجورد
 دفرس ۲۵۳ ، ۱۳۱۵ ، ۱۴۶۰ ، میکن ۱۸۱۱ ، فرس ۱۱۴۹ ، ۱۶۰۳ ، ۸۴۱ ، ۱۱۴۲

چو روشن شد آن چادر مشک رنگ سپیده بدو اندر آویخت چنگ

چنین تا سنان سپیده ز کوه بر آمد شد از زخم لشکر ستوه

چو برگشت شب گرد کرده عنان سپیدہ بر آورد رختان سنان
(میکن ۱۹۰۲، ۱۸۸۸، فولرس ۱۸۳۴)

روز شدنِ شب سے
فرو آورد اندران کاخ شان چو شب روز شد کرد گستاخ شان

چو شب روز شد کس نیاید بختگ دو جنگی گرفتند راسی دنگ

چو شب روز شد قارن زرمخواہ درفش بر افراشتا چون گرد ماہ

چو شب روز شد پردهٔ بارگاہ کشاوند و دادند زری شاہ راہ
(فولرس ۲، ۱۱۱، ۱۱۸، ۱۸۹)

نزدیک شدنِ روز سے
چو بگذشت شب روز نزدیک شد جہا بخوی را چشم تاریک شد
(فولرس ۳۲۹)

بر ناستنِ روز سے
بشی کرد جشی کہ تا روز پاک ہی مردہ بر خاست از تیرہ تناک
(فولرس ۱۳۲۱)

جامہ چاک کردن روز ۵

ہمہ شب بہ پیچید چون روز پاک ہی جامہ قیرہ گون کرد چاک

چو پیراہن شب بدرید روز پدید آمد آن شمع گیتی فروز

چو شد روز شب دامن اندر کشید درفش خور آمد ز بالا پدید
(فولرس ۶۳۶ ، میکین ۱۵۷۸ ، ۱۴۴۶)

پیراہن روز ۵

چو پیراہن زرد پوشید روز سوی باختر گشت گیتی فروز
(فولرس ۱۵۹۵)

سراز کوه برزدین روز ۵

چو برزد سراز کوه رنختہ روز پدید آمد آن شمع گیتی فروز
(میکین ۱۷۴۷)

خبر روز ۵

چو از خبر روز بگریخت شب ہی تماخت ترسان دل خوشک لب
(میکین ۱۸۷۱)

سندیس ۵

چو از روز شد کوه چن سندیس بابر اندر آمد خوش خروم

چو شد کوه برگونہ سند روس ز درگاہ برخاست آوای کوس
(فولرس ۸۲، ۱۴۵۵ء)

چاک روز ے
چو روز دشتان بر آورد چاک بگسترد یاقوت بر تیرہ خاک

چو فردا شود چاک روز سفید کتم دل ز کار جهان نا امید

چو پیدا شود چاک روز سفید دوبہرہ یہ پھیاید از روز شد

یکی رزم کردند تا چاک روز چو پیدا شد از کوه گیتی فرور
(فولرس ۷۰، ۷۱، میکن ۱۸۹۵، فولرس ۱۰۸، ۹۰۷ء)

بامدادان ے
چو شد بامدادان روان کندرو برون آمد از پیش سالار نو
(فولرس ۱۲۹ء)

بانگ خروس ے
بشگیر ہنگام بانگ خروس ز درگاہ برخاست آوای کوس

سرہاہ برخاست آواز کوس بدانگہ کہ خیزد خروش خروس

بدانگہ کہ خیزد خروش خروس ز درگاہ بر خاست آوای کوس
(فولرس ۲۴۴ ، ۶۱۶ ، میکن ۱۶۵۲)

بدانگہ کہ خیزد ز مرغان خروش خروشین زارم آمد بگوش

چو پنهان شد آن چادر آبنوس بگوش آمد از دور بانگ خروس
(فولرس ۱۳۹۱ ، میکن ۱۶۶۸ ، محمد اقبال)

ریولو

۱- تذکرۃ النوادر من المخطوطات العربیہ

دائرة المعارف العثمانیہ حیدرآباد دکن ۱۳۵۰ء صفحات ۲۲۸
۲- بر تاج لطیف الکتب المتنبہ من المخطوطات العربیہ لمجمیۃ دائرة المعارف العثمانیہ صفحات ۱۴
یہ فہرست ان نادر عربی کتابوں کی ہے جنکو مختلف فنارس مخطوطات اور ذاتی اطلاعی بنامہ جہاں سید غلام مرتب
رفیق دائرة المعارف نے منتخب کیا ہے تاکہ ضروری مشورہ کے بعد آئندہ چند سال کے لئے طباعت کا پروگرام مرتب
کیا جاسکے۔ اس کے بعد ۱۳۵۰ء میں وہ سالہ پروگرام اس فہرست سے بنا بھی لیا گیا ہے۔ یہ فہرست بہت محنت اور توجہ سے مرتب
کی گئی ہے اور بجای خود ایک کارنامہ ہے جو ہم کو امید ہے کہ اراکین دائرة المعارف ان کتابوں کی طباعت کو
مقدم رکھیں گے جو وسیع تر حلقے کے لئے مفید ہو سکی اور حتی الوسع عمدہ متون حاصل کر کے مغربی ایڈیشنوں کے
طریق پر کتابوں کو مرتب کرانے کے لئے جن اصحاب کے اپنے پاس یا ان کے پاس ان کتابوں کے قلمی نسخے ہیں وہ ارباب
دائرة المعارف کو ان کے متعلق اطلاع پہنچائیں تاکہ یہ اہم کام بخوبی سرانجام پاسکے، ذیل میں چند متفرق باتیں
درج کی جاتی ہیں :- بر تاج ص ۵ میزان الحکماء اس کتاب کا مستند ترجمہ امریکن اورینٹل سوسائٹی کے جرنل میں
مع ترجمہ انگریزی چھپ چکا ہے، اور بظاہر باقی حصہ ویلن نے چھاپا تھا دیکھو انسائیکلو پیڈیا آف اسلام، ج ۲-
ص ۹۳۸ بذیل الفاخرانی،

بر تاج ص ۶ کتاب الاکمال کا جز اول برٹش میوزیم میں ہے اور حافظ محمد بن عبد الغنی کے مکملہ الاکمال کے تخری و جز
بھی بنگلہ دہ ص ۲۲) بر تاج ص ۸ کتاب المسکن کا ایک قلمی نسخہ پنجاب پبلک لائبریری لاہور میں ہے۔ دیکھو
ان کی فہرست ص ۵۲، اعظمیہ لیبیریونی بظاہر اسی کتاب کا ایک نسخہ جو ۱۲۹۸ میں نقل ہوا۔ سبحان اللہ اورینٹل لائبریری
مسلم یونیورسٹی علی گڑھ میں ہے (فہرست ص ۱۲۱)،

اقتباس از تاریخ بہق

علی بن زید بہقی کی کتاب تتمۃ صولان الحکمۃ کا فارسی ترجمہ (یعنی درۃ الاخبار) اس
سلسلے میں شائع کیا جا چکا ہے۔ اسی بہقی نے تاریخ بہق بھی لکھی تھی۔ جسکے چند نسخے
موجود ہیں۔ ایک برٹش میوزیم میں ہے (مکملہ ریوس ۶۰) اور ایک برلین میں (فہرست ص ۵۶)
اور غالباً ایک تاشکند میں ہے (ترکستان معتمدہ بارٹولڈ ص ۳۱ حاشیہ ۸) برٹش میوزیم ولے
نسخے سے ایک اقتباس "خاندان سیدالوزراء نظام الملک" کے عنوان سے اوپنل کالج میگزین
نومبر ۱۹۲۸ء اور فروری ۱۹۲۹ء میں شائع کیا گیا تھا۔ آج اسی نسخے کا اقتباس اور شائع کئے جاتے
ہیں جن میں معتمد نے اپنے خاندان کا ذکر کیا ہے۔ راقم نے معتمد کے حالات
مختلف کاخذ سے لے کر اسلامک کچھ رحیدر آباد ص ۶ نمبر ۵۸۶ ص ۵۸۶ بعد پر شائع کئے ہیں
اور بعض ضروری باتیں اس مضمون کے حواشی میں لکھ دی ہیں۔ اس لئے یہاں صرف بہقی
کے متن درج کرنے پر ہی اکتفا کرتا ہوں +

(۱) دس، ہب، خاندان حاکمیان

ول بعد ازیں خاندان حاکمیان و فندقیانست کہ اسلاف من بودہ اندوایشان از
فرزندان خزیمہ بن ثابت ذوالشہادین صاحب رسول اللہ صلی اللہ علیہ وآلہ بودہ اندو قرآنک

اصلی ایشان قصبہ سیبوار بوده است از نواحی و اشکان از توابعی بست ، و حاکم امام ابو سلیمان
فندق بن الامام ایوب بن الامام الحسن ازان ولایت نسیابور آمد بقضنا و فتوی دادن بنظر
سلطان محمود (ص ۵۸) و عنایت وزیر احمد بن الحسن المیمندی الملقب بشمس الکفاة
یک چند باصالت قضای نسیابور داشت بعد ازین بنیابت قاضی القضاة عماد الاسلام
ابوالعلاء صاعد بن الامام الادیب ابی سعید محمد بن احمد ، پس استعفا خواست در ناحیت
بیهق ضیاعی خرید و در دیہ سرمستانہ از حد و قصبہ و اینجا منتوطن شد ، و قضای ابن ناحیت
بنیابت وی حاکم ابو الحسن العزیزی بنیامری داشت و قضای بسطام و دامنان بفرزدان
و اد بنیابت خویش و ہما ابوسعید الحسن و احمد ، و انتقل الحاکم الامام مفتی الامة امام الافاق
ابوسلیمان فندق بن ایوب بناحیہ بیهق الی جوار رحمۃ اللہ تعالی لیلۃ الجمعۃ التاسع من
شوال سبت ۱۰۰۰ و اربعمایہ ، و العقب منہ الحاکم الامام ابو علی الحسین و احمد و ابو
سعد الحسن ، و العقب من ابی سعد الحسن الفقیہ ابو نصر محمد و لہ کذا علی ، و العقب من احمد
محمد و علی و بنتان ،

و حاکم امام ابو علی فائق رتق مشکلات شرعی بود و در مشکلات فتاوی در نسیابور
رجوع با وی کردند و بنیابت قاضی القضاة ابو علی الحسن بن اسمعیل بن صاعد یک چند
قضای نسیابور داشت کیچند قضای بیهق ، و در وقتی کہ یزیدارت کعبہ می رفت از دیوان
سلطان طغرلک محمد بن میکائیل بن سلجوق در حق او این مثال نوشتند بوزیر و اخلاف
و ہوا شیخ الرئیس الزکی عبد الملک بن محمد بن یوسف وزیر (ص ۵۸ ب) القائم بامر اللہ
و لقب وزیر خلیفہ پیش ازین نبود و مضمون المثال
کتابنا اطال اللہ بقاء الشیخ الرئیس الذکی و ادام عزہ و تاییدہ!

۱۰۸ یا شاید سیواء ، و اشکان سی کے نواح کے علاقہ کا نام ہے ۱۰۸ اصل : بنان
۱۰۸ اصل : رقوق ،

بین الرئی و نعم الله تعالی عندنا جدیدۃ و الحمد لله رب
 العلمین و الصلوٰۃ و السلام علی محمد و آلہ و اصحابہ الاخیار
 المنتخبین، هذا وقد عرف الشیخ الزکی صدق اہتمامنا
 باحوال العلماء حتی تستمر علی النظام و شدۃ اعتنائنا بامورهم
 لتجری علی انتفاء الخلل و حصول المرام، و هذا الحاکم الامام
 ابو علی بن ابی سلیمان ادام الله فضلہ ممن له البیت القدیم
 و المحدث الصمیم و مرادنا زائراً داعیاً مجدداً للعہد علی
 جناح النہم مستطفاً راینما فی زیارۃ بیتہ الله المحرم و الحج فقیہنا
 ادعینہ و امضینا عن یمتہ و اوجبتنا علی من یجتازہ و یحل بجانبہ
 ان یطی لہ کففاً و سبعا و ینزلہ منزلاً مبادکاً سریراً و یعینہ
 بانعام علیہ و خیر ان احتاج الیہ و الشیخ الزکی اونی من بذل
 فی حقہ عنایتہ و یکتسب بسعیہ التسمیل شکرہ و ہارحتہ
 کتسبنا لرحمادنا اللطیف و امرنا المذنب الشاعر الله تعالی
 و کتب بالمثال و رسالۃ الحاجب الخاص ابی منصور ساؤنکین
 فی اواخر جمادی الاخرۃ سنۃ خمس و خمسین و اربع مائۃ
 و ولادت حاکم امام علی بودلیۃ الجمعۃ السابغ و العشرین من شوال سنۃ تسع و
 تسعین و ثلثمائۃ و وفات او بود فی سنۃ ثمانین و اربع مائۃ ہشتاد و یکسال عمرا و
 بود کہ کیشا نروز گمر در ایام مرض از مطالعہ و مذاکرہ علمی و ریاضت بر نیاسود،
 و او را اتصال (ص ۱۵۹)، مصاہرت اقتادیا امامی کہ فقیہ رئیس ابو عبد الله
 محمد بن یحیی او را از نیسابور بایہق آورده بود و اینجا از تباط کردہ با ماد لطائف و
 هو الامام شرف الصالحین ابو القاسم عبد العزیز بن الامام یوسف بن الامام جعفر بن

الامام محمد بن ابراهیم بن کثمد و کثمد هو الامام ابو علی محمد بن عمر بن النضر بن حمران النیسابوری
وکان مسکن ابی علی کثمد فی سکنه جرب کذاوله مسجد معروف، وسمع الامام یحیی بن
یحیی و توفی الامام ابو علی کثمد سنة سبع و ثمانین و مائتین، و ابن امام جعفر بن
محمد مقدم علمای اصحاب امام ابو خنیفه بود بنیسا بور، و از دار خلافت نواخت و
اقبال بسیار یافت، و از منظوم وی است در حق بعضی از سادات شعور

یا سید السادات یا یدها الدج
قد حل فی قلبی هواک حلولا

واذا افتخرت بفضل جدک لم تدع
لذوی الفخار من الکلام قیلا

اعطاک ربک رفعة و سیادة
و کفی بریک هادیا و وکیلا

و فرزند او را امام یوسف بن جعفر النیسابوری قرآنگین اصبهیدی پدر منصور قرآنگین در
جوار مسجد حامدیه ساخته بود هر روز آدینه امیر خراسان ناصر الدوله ابو الحسن محمد بن
ابراهیم الجوری بسلام و زیارت او آمدی، و نامه ای امرای آن عهد دارم با احترام
تمام بوی نوشته، و این امام یوسف پنج نوبت زیارت کعبه و روضه نبوی بجای آورده
است و از منظوم او این دو بیت است :

و هدب طلب العلوم لذلة و عناء
و السهو عنها کربة و بلاء

فاصبر علی طلب العلوم فانها
بعد المذلة دفعة و علاء

و پسر او امام شرف الصالحین ابو القاسم عبدالعزیز بن یوسف که از نیسا بور بایهتق
آمد یگانة عهد بود و در انواع علوم متبحر و در هر یکی بغایت رسیده بل که آینه شده و
امام ابو عامر جرجانی گوید در حق او :

تبیین لی ان لیس للناس کلهم
امام تزدی بالکتاب المنشرف

کمثل الامام المستضاء بنوره
ابی قاسم عبدالعزیز بن یوسف

و او زیارت قضای نیسا بور کرد و منی از جهت قاضی القضاة ابو الهیثم عتبه بن خثیمه

له اصل : قرآکس، تصحیح قیاسی، له اصل : قرآکس، تصحیح قیاسی، له اصل : عبید بن حنبل،

و اوجہ جد من بود جد حاکم امام شیخ الاسلام امیرک ابوسلیمان محمد بن العین و تزویج
 امام شرف الصالحین ابوالقاسم عبدالعزیز بن یوسف از طریق مصاہرت در دیہ
 یادین رکذ (۱) بود باخواجہ محمد بن احمد بن مریم و کان الامام ابوالقاسم عبدالعزیز ثنائاً
 و ولادت جدم حاکم امام شیخ الاسلام امیرک در نیسا بور بودہ است فی سنہ عشرین
 و اربع مایہ و خطابت نیسا بور یک چند برسم او بود بنیابت امام اسمعیل بن عبدالرحمن
 الصابونی و یک چند باصالت بمثال الامام القادر باللہ و روز آدینہ بعد از نماز
 دیگرہ و رجاع قدیم نوبت مجلس و عطا او را معین بود بمثال دار الخلافہ و امشاء
 سلاطین و تا بدین حد کہ نیسا بور معمور بود بحکم ارث من بدان خیر قیام می نمودم و
 روانہ ماے اسلاف را تحقہ ادعیہ صالحہ می فرستادم و یک چند (۶۰) قضای
 نیسا بور تیمار داشت بنیابت قاضی امام منصور بن اسمعیل بن صاعد و مدت ده
 سال قضای ناحیت بوی مفوض بود و توئی فی سنہ احدی و خمس مایہ و برادر
 او قاضی امام سدید القضاۃ ابوالحسن مدتی قضای ناحیت بہین و قضای استراباد
 تیمار داشت و انتقال الی جوار رحمۃ اللہ فی شہور سنہ ثلثین و خمس مایہ و قلت
 فی مرثیہ :

قضی نخبہ عمی الامام ابوالحسن و غادر حزناً بیتنا و اسع العطن
 و کان غریباً فی الزمان و اہله فآب الی الجحٰت شوقاً الی الوطن

و لہ

از وفات اجل رضی الدین گشت آئناہ علم و فصل تباہ
 مویہای سیاہ گشت سپید رو بہای سپید گشت سیاہ

و یعلم و دیانت و ورع و امانت ایشان زمانہ از جنایات خویش عذر خواست و
 بر اموال و اہلاک مسلمانان امان سایہ افکند و ظلم و ناہمواری و تزویر و تلبیس نفوذ

وکارها برطی نظام استقامت یافت و العقب من الحاکم الامام ابی علی الحسین بن ابی
 سلیمان فندق بن ایوب هو الحاکم الامام شیخ الاسلام امیرک ابوسلیمان محمد و القاضی
 الامام رئیس ابوالحسن علی، و العقب من القاضی ابی الحسن علی بن الحسین بن فندق
 جمال القضاة ناصر و بدر القضاة ابوعلی الحسین، درج ابوعلی الحسین عن بنات و العقب
 من جمال القضاة ناصر محمد و ابوالقاسم، درج ابوالقاسم عن بنات فی سنة خمین و خمسیه
 و العقب من محمد بن ناصر (۶۰ ب) ابو منصور و ابوعلی و بنات، و العقب من الحاکم الامام
 شیخ الاسلام امیرک ابی سلیمان محمد بن الحسین بن فندق هو الامام و الدی شمس الاسلام
 امام الائمة ابوالقاسم زید بن محمد و الامام حمزه و الامام الحسن، درج الامام حمزه و العقب له
 و من منظومه قوله شعر

ایا من مرايه عين الصواب	و یا من بابه حسن المآب
حضرت الباب مرآت وافی	رضیت من الغنیمه بالایاب
حُبَّتْ اِلَآنْ عَنكَ و انت شمس	و نور الشمس لیستزیا الضباب
الیک احتاج عزمی و انتظار	کما احتاج السؤال الی الجواب
فالکرمی بفضلک یا ملاذی	و شرفی بابطال الحجاب
عتاب ثم حرمان و هجر	عذاب فی عذاب فی عذاب

و انا عم من حسن و حفظ اصول ادب بجائی بود که استاد امام محمد میدانی گفت در حق
 او نحن النحلجان و هو البحر

اما پدرم امام سعید شمس الاسلام ابوالقاسم زید بن محمد ولادت او بوده است
 روز عید شوال سنه سبع و اربعین و اربعایه و وفات او روز پنجشنبه بیت و هفتم
 جمادی الاخره سنه سبع عشر و خمسیه، مدت بیست و اند سال در بخارا روزگار گذرانده
 بود و آنجا متوطن شده و بایمه آن بلاد اختلاف داشته و از انواع علوم حظ وافر حاصل کرد،

و از استادان او بود و ان ایام الامام ابوبکر محمد بن احمد بن الفضل الفارسی والامام ابو عبد اللہ الحسین بن ابی الحسن الکاشغری الملقب (۹۱ و ۹۲) بالفضل والامام الزاهد شمس الامم ابوبکر محمد بن ابی سهل السرخسی والسید الامام ابوبکر محمد بن علی بن حیدر الجعفری، و از شُرکاء او بوده ؟ الامام الاجل برهان الدین عبد العزیز بن عمر بن عبد العزیز المازہ، و در آخر عمر او کہ چشم او را ضعیفی رسید از یوست دماغ و کثرت تکرار و مطالعہ پیر زنی کہ گفتی از عجز قوم عادت بیاید بکمالی خویشتن مشہور گردانید و علاج تا صواب بی معرفت اصول در مداوای چشم او بجای آورد و در سنہ ثلاث و خمسایہ چنانک چشم او تباہ شد و آن پیر زن شبگیرہ کرد و بگریخت و کس بر اثر او رفت باز نیافتند کان الارض اکلتها و السماء دفعتها و چون بدین رنج مبتلا گشت این دو بیت انشا کرد۔

لئن غاب عن عینی برغمی نورہ فما غاب عن دار الجزاء ثوابی
شیاطین دهری قادر بوا فلک التفتی فاتبعتهم من ناظری بشہاب

و ذکر او امام ابو الحسن بن عبد الغافر الفارسی الخطیب بنیایور در تاریخ نیسا بوز نام آن سیاق التاریخ بسوط تر ازین آورده است۔ و امام علی ابن ابی صلح الصالحی الخوارمی ہچمان، و این معنی بقلم و بیان ایشان لایق تر، و فم الاعرابی افعم، و من مدح ابلا کا نما مدح نفسه، و العقب من والدی الامام ابی القاسم زید بن محمد البیہقی الامام یحیی و مصنف کتاب ابو الحسن علی و محمد و الحسین و علی، و محمد و الحسین توام درجا، و علی درج، و اما یحیی فقد عاش (۹۱ ب) عشرين سنة ولم یعقب، و من منظوم فی یحیی بن الامام ابی القاسم قوله و هو یسکون من مؤدبه الخرف الم (؟ کذا) الملقب بموسجہ (بوسیجہ؟) [

شعر

ادیبی فی کتاب اصبح داع فهل اربحی یا قوم منه شفاء
یضر ولا یسخر یا نفع و انه یضیع خبزا او یتخس ماء

الایا امام الدھرھل انا واجد لداء صروف الدھر منک دوا

البیہقیون

جماعتی آریزرگان و افاضل بودہ اند و ربیع زمینی بیشتر ملک ایشان بودہ و اسلا
من بودہ اند از سوی والدہ و جد من بود رئیس العالم ابو القاسم علی بن ابی القاسم
الحسین بن ابی الحسن علی بن عبد اللہ بن طاہر بن احمد بن مسکوب البیہقی، ابو الطیب
طاہر بن احمد الفقیہ روایت کند از خال خویش الفضل بن المسیب، توفی فی مسکنہ
سجما باد (بیجا باد) بہن فی سنہ ثلاث و تسعین و ثلثمائے و او برادر زادہ عبد اللہ
بن طاہر بن احمد الفقیہ بود ابن عم خواجہ ابی الحسن البیہقی، و خواجہ ابو القاسم الحسین بن
ابی الحسن البیہقی مری شجاع و شہم بود و ملوک روزگار اورا عزیز و گرمی داشتندی و
والدہ او دختر ابو الفضل بن الاستاد العالم ابو بکر الخوارزمی بود و استاد عالم فاضل
ابو بکر خوارزمی خواہر زادہ محمد بن جریر الطبری المورخ بود کہ تاریخ جریر و تفسیر بومی
باز خوانند و حاکم ابو عبد اللہ حافظ در تاریخ نیسا بور یاد کردہ است و مصنف این کتاب

نہ اصل : زمیع ، مصنف نے ص ۲۱ پ پر لکھا ہے : زمیع (کذا) بلغت پاری زمین بردہندہ را

گویند تصحیح از ردی معجم البلدان ۲ : ۹۴۶ ، ربیع کی تشریح مصنف نے ص ۲۰ و پریوں کی ہے : این ناحیت
یعنی ناحیہ بہن ، را دوازده قسمت بناہند ہر قسمتی را ربیع نام کردہ و یک عدد را یک کذا چہار ہر پنج ہمیش متواند
بود چہ ربیع یک عدد از چہار عدد بود پس مراد بدین ربیع چہار یک نیست مراد آنست کہ در محمل اللغہ ابن فارس
بیارد کہ الربیع محملہ القیم پس ہر کجا کہ قوی آنجا از دیک بیکدیگر جمع شوند و بنا و عمارت سازند از ربیع خوانند در
عرب انادر علم ہر چہ در شہر منزل گاہ خلق بود بر یک سمت آنرا محملہ خوانند آنچہ دھراؤ کہہ بود آنرا ربیع خوانند
تہ مصنف نے ص ۲۲ و پر ربیع گاہ کے دیہات میں اسکو بجا باد لکھا ہے ۔ دونو جگہ غالباً بیجا باد
مراد ہے ، تہ بظاہر منقول معنی میں یہاں سے کچھ عبارت رہ گئی ہے ،

عرقی نزاع دارودر تصنیف و تالیف تواریخ و قیل و یل ۱۶۲، ان العرق دَسَّاس، و ابو بکر الخوارزمی
می گوید شعر

بأمل مولدي و بنو جرير فأنوالی و یحلی المرء خاله

و اشعار و رسائل و مصنفات ابو بکر الخوارزمی در جهان منتشر است، حاکم ابو عبد اللہ
الحافظ گوید در تاریخ نیشابور: ما زال ابو بکر یذاکونی بالاسامی و الکئی و الألقاب و
الجراح و المعدل من رواة الاحادیث و اخبار مشایخ المحدثین حتی اتخید
فی حفظه و فهمه و علمه، توفی ابو بکر محمد بن العباس الطبری الخوارزمی فی
النصف من شهر الله المبادک رمضان سنة ثلاث و ثمانین و ثلثمائة، و
دران تاریخ کو فح [کو فح] [که ایشا ترا قفص] خوانند بتافتن آمدند بدین ولایت، در محاربه کوفی فکند، جمعی
از روستایان خواجه ابو القاسم بن ابی الحسن البیهقی را بکشند و معلوم شد که آن قتل
عمد بود نه قتل خطا، یوم الاربعاء التاسع من رمضان سنة اثنی و ثلثین و اربعمائه، و
هفتاد و پنج شخص را بقصاص و خون ریختند که جمله شرکاء بودند و قتل وی و قتل
پسرش ابو منصور، و درین تاریخ جدم رئیس عالم ابو القاسم علی بن الحسین البیهقی در قرار
کین بود پس بعالم کونین و تکلیف آمد لیلۃ الاحد الرابع من محرم سنة ثلاث و ثلثین
و اربعمائه، و ولادت سید اجل زاهد رکن الدین ابو منصور رحمۃ اللہ ہم اندرین شب
اتفاق افتاده بود، و والدہ جدم و رئیس عالم ابو القاسم دختر خواجه اصیل ابو الحسن علی بن
محمد بن احمد الباز ارقان بود، و او بمیرہ ابو عبد اللہ محمد بن یعقوب الفارسی بود صاحب یوان
(۶۲ ب) نیشابور، و فرزند او الفضل بن محمد بن یعقوب منصب وزارت یافت و
عرقی داشت از سوی والدہ از میکالیان و حکم قرابتی که با امیر حسنک میکال داشت خراج
او در رجب ۳۵۱ سقوط کرده بودند و برادرش ابو علی احمد بن محمد بن احمد الباز ارقان هم
واماد خواجه ابو الفضل الخوارزمی بود، و از اعقاب ابو الفضل الخوارزمی بود درویش ششمین

ابوالعباس سعید بن علی بن سعید بن ابی الفضل بن الاستاد العالم ابی بکر محمد بن العباس
 الطبری الخوارزمی، توفی الشیخ الاصل ابو الحسن البازانقان يوم الاثنين التاسع من
 شعبان سنة سبع وثمانین واربعمایه رحمة الله علیه، توفیت ابنته ام جدی يوم الاربعاء
 الثاني والعشرين من صفر سنة ثلاث وثلثین واربعمایه، وولد ابنة الفقيه ابو سعید
 الفضل بن علی فی الثالث عشر من رجب سنة احدى والعین واربعمایه وتوفی رحمه
 الله فی شوال سنة ست وعشرين وخمسایه، وخواجه ابو الحسن بهیقی تحمل سفارت
 ورسالت کردی از ملوک آل سامان بدر خلافت والعقب منه ابو القاسم الحسین الشهید و
 ابو سعد الحسن و این ابو سعد یکپند نیابت عمید خراسان محمد بن منصور التوسی تیمار داشت
 در سیاه بور و باوی در خدمت سلطان الب ارسلان بغزو روم رفت و بسیار بنده آورد،
 والعقب من الشیخ ابی القاسم الحسین الشهید جدی رئیس العالم وحده والعقب من
 ابی سعد الحسن علی و محمد (۱۶۳) و بنات، و از بنیرگان او باشند بدر الدین اصل
 خراسان اسمعیل بن ابراهیم بن اسمعیل الديوانی و اسمعیل دیوانی پیشین عالم و معروف
 و مستظهر بوده است، ذکر او در تاریخ محمودیان خواجه ابو الفضل بهیقی آورده است
 و گفته اند که در مجلس لغزیت او وزیر مظفر ترغی (کذاب غشی) و قاضی القضاة ابو الهیثم
 وقاضی القضاة صاعدا اجتماع اتفاق افتاد و چون وزیر مظفر بازگشت در وقت بر
 نشستن قاضی القضاة ابو الهیثم باز وی (اگر نت اعانت را بر رکوب، و جدتن
 رئیس عالم ابو القاسم البیهقی از احرار روزگار بوده است و افاضل عهد و از
 منظمه او این ابیات در کتب آورده اند

نصیبک من قلبی و دوحی وافر و فی الحب قد اقللت منک نصیبی

و من اجل انی قد احببتک خاصاً امری الناس اعدائی و لست جیبی

أَلَمْ يَقُولِ الْقَائِلُ شَعْرَهُ

این طرفہ نگر کہ با تو افتاد مرا مردم ہمہ دشمنند و تو دوست نہ
و قال فی مرثیۃ ولده ابی شجاع الحسین

اذا تذکرتُ آیاماً مضین لَنَا بکیّتُ من فرط احزانِ علی ولدی
بکلیّ فوادی علی نجل ولا عجیب بکاءِ قلبی من حزنی علی کبدی

ومن منشورۃ الدھر لیصون ثم یحون ویراتی [یُرَتِّی؟] ثوریدی و
یهدی ثم یفصل یمیز ثم یدال ویرفع ثم یخفض و یبسط ثم یقبض
وفیه یفسد ما کان وما یکون ومن عرف ذلک فان کل عسیر علیہ
یھون والراحۃ فیہ موصولۃ بالعناء والبقاء مقرون بالفتاء والملك
سببٌ للعزل والجد (۶۳ب) موجب للھزل فرحم اللہ امرء نظر
لغدا و ماجز المھالک الی نفسہ بیدہ و نظر الی الدنیا شزیراً و علم
ان مع مدّھا جاذراً والسلام

روزی او در نزدیک عمید الملک سید الوزراء ابو نصر الکندر می رفت و
مجلس خاص بود ببرزگان جهان، او اشارت بعمید الملک کرد و تلاوت این آیت
آغاز کرد کہ **وَسَكُنْتُمْ فِي مَسَاكِينِ الَّذِينَ ظَلَمُوا أَنْفُسَهُمْ وَتَبَيَّنَ لَكُمْ كَيْفَ**
فَعَلْنَا بِهِمْ وَضَرَبْنَا لَكُمُ الْآمَثَالَ اہل مجلس یکبارہ در دیدہ بر رخسار نثار
کردند و نصیب خویش ازین موغلت برداشتند، ہر چند عمید الملک تشریف
بروی عرض داد قبول نکرد و گفت انعام عام خواہم و آن عدل باشد نہ انعام
خاص چہ انعام خاص در آیام ظلم و ناہمواری ہیچ فائدہ ندهد و انعام عام سبب عارت

۱۵ اصل: بکاء ۱۶ اصل: خاص بود برزگان، شاید خاص بود ببرزگان ہو

۱۷ قرآن مجید ۱۳ (سورۃ الحج): ۷۷

عالم بود، عمید الملک گفت درینا چون تو شخصی متوطن در روستائی بادم گفت:
ایها وزیر از همه بقرع و موطن راه بعصا قیامت یکی است، از هیچ جای راه
دور تر و نزدیک تر نیست، عمید الملک گریستن زیادت کرد و فرمود تا آن روز
دیوان نداشتند چون خواست بدم که برخیزد گفت: ایها وزیر! ازان آتش
که زبانه می زند بیرون سراپده تو غافل مباش و بدین خطام دنیا خویشتن را
و قود آتش و دوزخ کن، و اعلم ان لنفسک علیک حقاً و حقها ان تعقیبها
من عذاب اللہ تعالی بما اعطاک اللہ، و وزیر ابوالعلاء محمد بن علی بن حنیف
که وزیر مجد الدوله بود چون سلطان محمود (۶۴۱) بن سبکتگین بولایت ری
مستولی گشت و او را دبیری فرمود، و او عمری درازیافت، بدین خواجه که بدم
بود نامه نویسد جواب نامه او، و این نخت آن نامه است:

وقفت علی الفصل الذی افرد فی به الشیخ رئیس العالم ادام
الله نعمته فذكر فی العهد المتقدم وان لم انسه ساعة من الدهر
ولحظة من العمر و بی من شوق الیه ما کادت له الاحشاء تزجف
والدموع تنطف اذ کان الاجتناع والشیاب غص لم یخلق برودة
والمشیب غریب لم یقبل وفودها وها انا ذا بلغت من العمر سوا حله
وعطلت افراس الصبی ودوا حله ثم وقعت علی ما صرت فیہ القول من
کلام بمثله یشب نار الیتراع فی اثناء الجواخ ویستنز العصم العول
الی سهل الا باطم فتملت شتعا واهتززت شرفا وقد قومت الوزر

له اصل: تعقبا له اصل: حول - اس کا حال دیکھو راحة القدر ص ۴۸۰ بعد پر

له اصل: فذكر نیه له اصل: تلف

له اصل: التراع

الى فلان و اسدات بانقلابه هذا المنصب العظيم و المقام الکريم ولو
لا تله فيه الفضل و اربابه لضرعت خد و دهم و نعتت جد و دهم اذ
كان الامر قد افنى الى قوم عد و الالادب ذنبا غير مغفور و اهلولة
دبا غير ممتور فحی اللہ به مکانه و شتيد امرکانه و اعاد مجاهله معالم
و مغارمه مخاتم حتى و قفت عليه آماذ الامل و ضربت اليه الابد لابل
و این نامہ است مطول بدین تدرین موضع کفایت اند

و چون نظام الملک صدر وزارت را بکفایه خویش مزین گردانید و مجلس
ومی رفت و گفت: "ایها الوزیر! اسمع قول اللہ تعالیٰ حیث قال تَلْکَ الذَّامِرُ
الْمُخْرِءُ نَجَاحًا لِلَّذِينَ لَا یُریدُونَ (۱۶۵)، عَلُوْنِ الْأَرْضِ وَلَا تُسَادُوا" دو
حجابست از سعادت آخرت ارادت جاه و رفعت و نفاذ امر و هیوار کار فرمود
و شهوت را متابعت کردن، جهد باید کرد تا این هر دو سد جمع نباشد چون عَلُوْ
محل مساعدت کرد و سد فساد از راه بر باید گرفت " بعد از آن هرگز نظام الملک
بشرب نمر و قنای شهوت بر خلاف شریعت مشغول نشد، گفت یک سد کفایت
بود، پس نظام الملک او را گفت با ما در حضرت مقام کن، گفت مرا زیان دارد
و شما را سود ندارد،

و العقب منه البو شجاع الحسین و ابو منصور المظفر و وجیه العلماء ابو نصر احمد
و بنات و عاشوا و عادیروا عقبه الستین و السبعین و لم یبق لهم عقب، توفی
جده ابو القاسم رحمه اللہ سنه ثلاث و ثمانین و اربعایه، و توفی خالی الرئیس
المکرم ابو منصور المظفر فی شهر ربیع الاول سنه سبع عشر و خمسمایه، و اما وجیه
العلماء احمد صاحب ادب جزل و قول فصل بود و حافظ کتاب اللہ تعالیٰ و عالم بعلوم
قرآن توفی فی شهر سنه احدى و عشرين و خمسمایه و ثمن منظومه قوله و هو یرثی اخاه

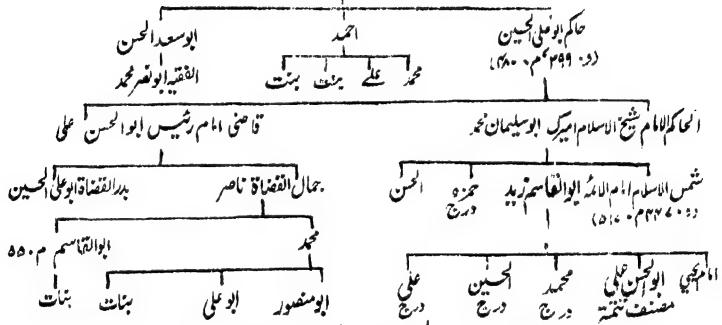
له لعنت حدودهم لله قرآن مجید ۲۸ (سوره العنکبوت): ۸۳، له من منظومه کمر است در اصل

بات الحسين ابي عتي فاخذنا
قد كان دمر ايما لا نظير له
وقال ايضا وهو يرثي اخاه ايا منصور
ابو منصور القرم المرحي
وهو وقد دخلت اذا مسني فينا
واني في الجعاب بقيت سها
منه وواسفان لم امت اسفا
فاصبحت جنة الماوى له صدفا
شعر
مضى وانا قرين الاكتاب
على اساعتي من كل باب
سيكسر في الزمان ولا يحابي

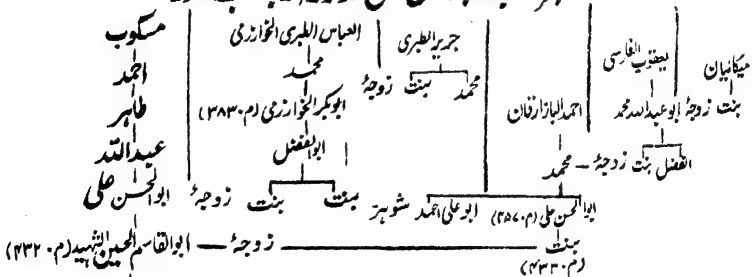
امام الحسن

امام ایوب

حاکم امام ابوسلیمان اشفاق (م. ۴۱۹)

(۲) شجرہ نسب ابوالحسن علی مذکور از جانب مادر

ابوالقاسم علی (۲-۴۸۳) ابو منصور

الفضل الحسین الطاهر احمد بنت زوجها الوفا سمید

ابوالحسن علی مصنف تتمہ

قسم ہشتم

در ذکر لطایف سلاطین کامگار کہ گاہی خاطر انورشان جانب نظم میل نموده

از انجملہ

سلطان محمود میرزا

ولد سلطان ابوسعید میرزا بود و اورادر ماوراءالنہر محمودغازی می گفتہ اند، بجهت آنکہ ہموارہ بکفار کتور محاربه و قتال می نمود، وچہرہ ظفر از آئینہ مصماً فتح ارتسامش نمودار می بودہ، اکثر بلاد ماوراءالنہر و بدخشانات در تحت لواء فلک فرسار و چتر سپہر آسایش آسودہ و مرفہ الاحوال می بودہ، و ہمیشہ رای فضیلت (ق ۱۱۶)، ق ۱۳۱ آرائش متوجہ حال ارباب فضل و ایل اعانت اصحاب استحقاق و استیصال می گشتہ و شغراء سحر گتر و فضلاد ہنر پرور لایزال مجلس فرووس مثال را از نتائج فکر

۱۔ [ساک حبیب السیر - ج ۳ - ص ۱۹۳: تذکرہ دولت شاہ - ص ۵۲۳، ۵۲۴، ۵۳۲، ۵۳۶: لین پول - محدثن ڈائینٹیز - ص ۲۶۸] - سلطان محمود میرزا در سنہ ۹۹۹ھ بمقام عقبی خرامید - تیزساک بایرنامہ ترجمہ انگلیسی - ص ۵۴ تا ۵۱۴ وغیرہ: "تاریخ رشیدی (ترجمہ انگلیسی) ص ۹۳، ۱۰۳، ۱۱۷، ۱۱۸ - سلطان محمود دیوان ہم دارو اما نزد بابر شعرش بدیو [ساک بابرنامہ]،

سجارد؟ بجای رسان گوهر بار خویش مزین می داشتند، و او نیز از صنعت شعر که میزان طبع هر پرور است اشتغال تمام می فرموده و در فصاحت و بلاغت الفاظ و دقت معانی حائس مجلس کمال بوده، این مطلع از دست ۵

گفتید گردون که خشتی نقشه و خشتی زرست
پیش چشم اهل بیتش توده خاکسترست

سلطان محمود میرزا

فرزند ارجمند سلطان محمود میرزا بوده، از جانب مادر از سادات نژاد بوده و بعد از فوت پدر سعادت اثر جمیع ممالک محروسه که در قبضه پدرش انتظام داشت بید اقتدار او انتقال یافت و طبع سخن طراز و فکر سحر پردازش که نقاد و ابهر معانی و صرف لای الفاظ است [در صنایع شعر میل تمام داشت چنانچه صیر فی طبع لطیفش دیوان ترکی و دیوان فارسی ترتیب کرده بود و در ترکی تخلص "پادشاهی" بود و آنرا به فارسی غازی، این مطلع ترکی از دست ۵

فراتینک دین اولار حالت نه بهرم زعفرانی در

نظر حالیمه قبل کم باغ عوم نیتک خزانی در

این رباعی را بعد از آنکه امیر خسرو شاه (دق ۱۱۱۴) بیشتر بچشم آورده و گفته دیاعیه ق ۱۱۴

نوری که عیار دیده روشن بود چشم بد ایام ز چشم بر بود

فریاد که فریاد بجای رسید افسوس که افسوس نمی دارد سود

۵ دکن، ۵ [ماک با بر نامه ترجمه انگلیسی - ص ۴۷، ۴۸، ۵۲، ۳۰۲]

و غیره: حبیب السیر ج ۳ - جزء ۳ - ص ۲۷۸ و غیره [متوفی ۹۱۳ هجری (با بر نامه) ۵ ارجمند دکن]

۵ ترجمه دکن، ۵ در ۹۰۳ هجری (با بر نامه ترجمه انگلیسی - ص ۹۵)

بایں غمرزا [عادلی]

نیز بہر افسردہ دولت سلطان محمود میرزا بود [و] لطافت حق و جمال و کثرت
فضل و کمال آراستہ و سیرت فضیلت آرایش ہنر پرورد، خط نسخ تعلیق را
بغایت خوب می نوشت، بکرات و مرآت مولانا سلطان علی روح الدروہ تعریف
می کرد و دیوان غزل دارد، و عادلی تخلص می کرد، این مطلع از دست کہ ۵
کاش در عشق بتی دیدانہ باشد کسی ترک عالم کرده در ویرانہ باشد کسی
این معما باسم ہو و از دست ۵

رفیقان حال من در عشق بد شد
زد دل یکبارگی ہوش و خرد شد

ظہیر الدین محمد بابر بادشاہ

خلد ملکہ، فرزند ارجمند میرزا عمر شیخ است، پادشاہیت از ولایت و
بہادری یگانہ دوران، با کثرت فنون و فضایل و کمالات آراستہ، بلکہ مادہ اہل

۱۵۰۰ [بابر نامہ ترجمہ انگلیسی] ص ۱۱۰ تا ۱۱۲ وغیرہ - تذکرہ دولت شاہ - ص ۳۵۰ و ابجد - تذکرہ
خوشنویسان: حبیب السیر - تذکرہ اش و حواشی سابقین ہم گذشت - توفی فی ۸۳۵ھ

۱۵۰۰ تذکرہ بابر شاہ در سار کتب تاریخ مذکور است، بنا برین بر حوالہ چند کتب اکتفا کردہ می شود -

[۱] حبیب السیر بضم ذکری سلطان حسین بیقرا: بابر نامہ ترجمہ انگلیسی - اندکس مشتمل بر

ذکر خط بابر: و دیوان شعر و دیگر کتب منسوب بہ بابر، اشعار ترکی و فارسی - غیرہ مطالب

۱۵۰۰: گلکبدن بیگم ہمایوں نامہ: سفینہ خوشگو (خطی) ج ۲ - ق ۱۸: تذکرہ خوشنویسان ۲۵۰

وفات بابر در ۱۵۱۹ھ

زمان است خصوصاً در موسیقی که بی بدل واقع شده، و شعر ترکی و فارسی را خوب در بیه
است، وقت طبعش از نظم ترکی از این مطلع معلوم دق، اب می تواند کرد سه

تکلف پرست صورت نه بوسه ازین اربوق سن
سنی جان ویر لاری لا ابالی تکلف جامان و بوق سین
این مطلع نیز بسیار نازک واقع شده است سه

غیر تاشی زجی آن در دینی اظهار اینما ویم
اسخنکی پنهان غم تاش دین نمود اند نما ویم

این دو مطلع فارسی نیز از دست سه
بلاک می کنم فرقت تو دانستم وگر نه رفتن ازین شهر می توانستم

خراباتی و رند و می پرستیم بعالم هر چه می گویند هستیم

عبدالله خاں

ولد محمود سلطان و برادرزاده خان شیبانی است، پادشاه درویش صفت و فانی
مشرّب و زاهد و پر پیژگار است، و اکثر اوقات بطاعت و عبادت قیام می نماید و صحبت

ر بقیه حاشیه) سه این اشعار بابر پادشاه، برای لطافت و شیرینی شہت تام دارند :-

آمد بهار و دوشده را که یار نیست پروای لاله زار و هوای بهار نیست

در روزگار فتنه بی دیده ام ولی چشم توفته ایست که در روزگار نیست

اشعار فارسی او در باب زمر بکشت مذکور است سه پادشاه بیت (کنایه)

سه ملکه (کلاه) عاشقانه سه عبد الله سلطان در ۱۴۹۰ در گذشت [مک بابر نامه (ترجمه انگلیسی)]

ص ۶۳۶ و غیره: تاریخ رشیدی (ترجمه ص ۲۸۲) مصنف تاریخ رشیدی او را

اهلی و موالی و شعرا توجه تمام دارد چنانکه همه وقت این جماعت در مجلس او حاضرند و طبعش در نظم ترکی و فارسی خوب است، این مطلع ترکی او بغایت استخوانه واقع شده ۵

سر سر آنیک دوستلار جانلی دلدار ایلدا
آیت آیت بیغلا کیمتر نههار انهار ایلدا
و این مطلع فارسی او نیز بسیار رنگین واقع شده نظم
آن سرو قد بجامه گلگون قیامت ست
آتش بجان من زده این چه قیامت ست

رق ۱۱۸

محمد عیون مرزا (رق ۱۱۸)

فرزند سعادتمند سلطان بدیع الزمان میرزا بود و در حسن و جمال در میان اولاد
اجداد خاقان مغفور سلطان حسین میرزا که بخوبی و لطافت مشاهیر زمان بودند، کمی شل
نبود، اما از جور چرخ کج رفتار و مکر مخالفان ندار بحیف بسیار کشته شد، و پیش اهالی خراسان
مقرر است که اثر شامت این ظلم بود که بر سلاطین این ممالک رسید، طبعش بغایت خوب
بود، این مطلع از دست که ۵

ز تب بسوخت طلیبان بلاکش من
برو برو که نسوزی توهم بر آتش من

(بقیه حاشیه ص ۳۱) به ذکر جمیل یاد می کند، گویند از نسخ تعیین نیک می نوشت، در
ایام حکومت او بخارا مجمع علما و فضلا گشت - چنانکه هرات در ایام سلطان حسین بیقرار مرزا
مرو متدین و پاکباز بود و بخط خود، دو نسخه قرآن نوشته به حرمین شریفین فرستاد.

همایون میرزا

ولد سعادت افسر بابر بادشاه است، گویند بسیار افعال حمیده و الطوار پندیده دارد، و صفات ستوده ظاهر و باهر، و طبعش نیز بزیور نظم مزین است و این بیت را از برای مقیم نام شخصی گفته است

مقیم شد غم تو در دلم چه چاره کنم
عجب غیبت گردل ز سنگ خاره کنم

۱۰ نصیر الدین همایون بادشاه متوفی ۸۱۳ هـ بمکه بابر ۱۰۰۰ ترجمه انگلیسی، گلبدن بیگم همایون نامه، واقعات جوهر، تاریخ رشیدی، سفینه خوشگو دخی، ج ۲ - ق ۳۵ - و سائر کتب تاریخ که در فارسی و انگلیسی و اردو موجود است [در سفینه خوشگو این دو رباعی از او مذکور است :-

یارب گر رضای دل درویشان ده	این ریش دل شکست را و روان ده
عدنیت که گویم این ده یا این ده	چیزی که رضای تو در آستان ده

یارب بکمال لطف خاصم گردان	عارف، خفایق خواصم گردان
از عقل جفا کار دل انگار شدم	دوای خود خوان و خلاصم گردان

قسم ہفتم

دور ذکر جمیل خدام عالی مقام لازم الاحترام، میزادار، خورشید اقتدار، جمشید قدر،
عالم گیر، کوکب ارجبندی کہ بین دولت شاہنشاہ کامیاب غیرت آفتاب عالم تاب گشتہ
و حجاب نشو و نما و سلاطین روزگار گردیدہ نظم

ز انجا کہ قدراست نماید خرد بزیہ (۱) خورشید ذرہ نمشا بد کچشم آن (۲)
ہم مختصر بطینت پاک تو آب و خاک ہم منقل ز دست و دیش ماندہ و خروجا
و سرو بندی کہ سرش بہتر بیت و پرہش باران سحاب و الشاف ظل الہی از گنگرہ
ایوان کیوان در گذشتہ بہر حد لامکان رسیدہ

پہر ارج سعادست کہ در اصابت لی بلاد روی زمین را باوست نینت وزین
جہان فضل و بہر معدن سخا و کرم ملاذ و ملجاء اہل کمال شاہ حسین
ہر چند خامہ و دوزبان را در بیان اوصاف ملازمان آن جناب حد گستاخی نبود، اما چون
ہمیشہ گوشہ خاطر انور و توجہ منیر فنیدت گستر آن عالی رامی ملک آرای جانب جامع
کہ ذکر لطایف ایشان گذشت، بہت این کلمہ چند لازم نمود و حضرت امیر علی شیر
کہ مصنف ترکی این مختصر است، ختم بنام پادشاہ مرحوم سلطان حسین میرزا کردہ، اینجا
نیز اسم بمعنی ہوا المسک یا کرۃ یتنوع مناسب دید، بنا بران این نامہ نامی را کہ بچندین
جوہر معانی پرداختہ شد باسم گرامی آن حضرت، کہ بمنزلہ ہر نشان سعادت جاودانی است

لہ دکذا، "بنامہ" نیز مناسب است، لہ میرزا شاہ حسین اصفہانی در ۹۲۵ھ کتبہ شد

[تہامک حبیب السیر - ج ۲ - جز ۴ - ص ۱۰۵]

لہ گذشت دکذا،

نزاع گردید، و باعث این جرأت این دو مطلع را که از نتایج طبع گوشتراوان آن جناب بود، یافتند

(رق ۱۱۹) سوختم از غم و محبت نظری بابایت
و که کزین درد ببردیم و دوای پیدائست

بیدلان بجز ترا مونس جان ساخته اند
و بدین رباعی که بدعای دوام دولت روزافزون آن حضرت خلد قلعه است ختم میکنند
ای آنکه جهان خوش بقای تو بود
تا دور سپهرست بقای تو بود
هر جا که حدیثی بر زبانی گذرد
ختم سخن آن به که دعای تو بود
خطاب بملازمان حضرت آصف صفائی اسلام ملاذی مخدومی مدخله

ایا بر سپهر سعادت چو مهر
ز قدرت کی پای آمد سپهر
سپهر برینست بود کارخ جاہ
مگر مهر را فقیه بارگاه
بدوران بسی دیدم ای نامدار
امیر و وزیر و شمشیر
محیط خرد را توئی دُر ناب
سپهر کرم را توئی آفتاب
ز بهر تو این پیکر انگاشتم
ز روی سخن پرده برداشتم
چنان باز کردم سر درج راز
که گردد جهانی ازین چشم باز
نکردم تمامش بنام کسی
که باشد پیشیمانیم زو بسی
وزان پس بر آیم بر اطراف دهر
یگویم چو فردوسی از روی قهر
(رق ۱۱۹) دغنی که تلخ است وی را سرشت
گوش در نشانی بباغ بهشت
در از جوی خلدش بهنگام آب
به بنج انگبین ریزی و شیر ناب
سر انجام گیتی بکار آورد
همان میوه تلخ بار آورد

تفسر کن بعبده الله بالقی	مسلم بنظم جلی و خنی
دین زنگ ازین فویر گفته است	بگوشت رسام که در سفته است
«اگر بیضه زراغ ظلمت سرشت	بنی زیر طاموس بارغ بهشت
به هنگام آن بیضه پروروش	ز انجیر جنت دهی ارزنش
دهی آبش از کونر و سلبیل	دران بیضه دم در دم جبرئیل
شود عاقبت بچپ زراغ زراغ	کشد رنج بهبوده طاموس باغ
درین معنی از لطف ایزد تعال	مرا هم نگاری نموده جمال
نشانید چو آن شادان گرچه دید	چنان نیز نبود که نتوان شنید
اگر از گل شوره بد سرشت	بنای بسازی بباغ بهشت
نخستش بعد گونر رای و صواب	بهم گر برای بمشک و گلاب
و بدخشت و گل جبرئیل امین	بلندش کنی مثل چمن برین
(ق ۱۲۰) پی زینت آن ز نقش و نگار	بسازی بهر گوشه صد اصل کار
منائی دران غایت اهتمام	کنی با هزار اهتمامش تمام
همان شوره آخر کند کار خویش	تو شرمند گردی ز کار خویش
بی رنج بروم درین مختصر	چه لیل و نهار و چه شام و سحر
سر اکنون ازین بحر پر کرده ام	همین است چیزی که آورده ام
اگر نه چه لایق به بزم می است	ولی نزد من به ز دست تپی است
بظاهر اگر چه فرومایه ام	بهت چو گردون بود پایه ام
بتعریف و توصیف خلقم مبین	بمن بین و در کهنه و لقم مبین

دق ۱۲۰

غلام تو ام ای جهان کرم تو جوهرشناسی و من جوهرم
 غرض زین همه ای عزیز کسی بود نام نیکت که ماند بسی
 اُمیدم چنانست از که و کار که تا باشد این خاکدان را داز
 نگرود تبی از تو عالم دی
 که جانی و جان همه عالمی

تمام شد بقضله تعالی

صل نوحه کتاب در رمضان ۹۶۵ هجری بکتابت رسید

فهارس

۱) فهرست مضامین

۳

۶

ذکر لطایف منادیمی کرده است که در آخر
زمان ایشان بوده، اما به ملازمت ایشان
مشرف نشده

۱۲

ذکر لطایف جمعی کرده که بعضی را در کبر
سن بملازمت رسید و بصحبت بعضی در
ایام جوانی مشرف گردید، و در تاریخ
سنه ست و تسعین و ثمانماید (۵۸۹۶)

که ابتداء این نسخه بدیع نمود آن عزیزان
خفت هستی از دامگاه فنا به آرامگاه بقا
کشیده بودند

۴۹

ذکر لطایف منادیمی کرده است که بعضی را
بملازمت می رسیده، و بشرف قدم بعضی
مشرف میگردد

۹۶

دیباچه

دیباچه از فخری
مجلس اول

مجلس دوم

مجلس سیوم

مجلس چهارم

ذکر فضیلتی کرده است که بشعر مشهور و
مبایهی نبوده اند و از ایشان در لباس نظم

۱۵۲

لطایف ظاهر شده

مجلس پنجم

ذکر لطایف امیرزا و گمان خراسان کرده است
که ایشان را سلامت طبع و استقامت ذهن

۱۸۰

باعث نظم می شده اما مداومت نمی کردند
ذکر لطایف فتنه و ظرفا غیر ممالک خراسان
کرده است - که در زمان او هر کدام در نحو
حال خود گفتار شیرین داشته اند و صاحب

مجلس ششم

۱۸۹

دیوان بوده اند

مجلس هفتم

ذکر لطایف سلاطین کامکار را اولاد و سعادت
یا سلطنت شعرا را ایشان کرده که در بعضی
محل خوب خوانده و بعضی نیز بنظم التفات

۲۰۴

نموده اند

مجلس هشتم

ذکر لطایف حضرت خاقانی مغفور مرحوم

۲۱۵

ابوالغازی سلطان حسین میرزا

مجلس نهم

۲۱۶

مشمول بر نه قسم :-

۲۱۸

قسم اول در ذکر لطایف حضرت میر
قسم دوم بذكر لطایف سادات کرام که گاهی

۲۲۳

بنظم التفات می فرموده اند

۲۲۹

قسم سوم ذکر لطایف علما که گاهی بنظم التفات نمایند

قسم چهارم

ذکر لطایف فضل و اجب الاحترام که طبع لطیف

ایشان میل بجانب نظم دارد ۲۳۹

قسم پنجم

ذکر لطایف ارباب هنر و سایر عوام ۲۴۶

قسم ششم

ذکر لطایف وزراء عالیقدر ۲۹۹

قسم هفتم

ذکر لطایف امراء نامدار ۳۰۲

قسم هشتم

ذکر لطایف سلاطین کامکار ۳۰۷

قسم نهم

خاتمه کتاب - ذکر لطایف جناب دولت

پنجاهی و سعادت و شنگاهی میرزا شاه حسین ۳۱۳

(۲) الاسماء والاعلام

۱	ابوسعید پهلوان	۱۵۲	ابلیهی	۲۳۸
۲۰۶	ابوالقاسم خواجه	۲۳۸	ابوطاهر	۱۱۶
۶۹	ابوالبرکه	۱۹۰	ابوطاهر مهنه	۱۷۶
۲۲۶	ابوالفضل شیخ	۱۶۵	ابن لعل	۶۸
۲۲۵	ابوالقاسم	۲۴۵	ابوالنصر خواجه	۱۷۶
۱۸۶	ابوالحسن مولانا حاجی	۴۴	ابونصر حافظ الدین پارسا	۶۵
۱۶۴	ابوالوقار خوارزمی خواجه	۱۶-۱۷	ابهری مولانا زاوہ	۲۴۸
۱۷۴	ابواللیث فقیه	۵۲	اتانی رازاداد جمیل آقا	۸۸
۲۸	ابوالغواریش مرزا	۲۱۲	احمد الله خان امیر	۱۴۰

۲۸	انوری	۲۸۸	اسیری	۲۸۱	احمد سراج
۱۱۲	انوری	۲۲۴	اصغر مرزا	۱۹ ذی ۳۰	احمد شاه بهمنی
۸۰	انیسی	۹۹	اصفی	۱۵	احمد میرک
۲۱ ۵۷۱	اود مستوفی خواجہ	۱۲۰	اصلی		احمد بن محمد الزنجی معین
۷۹	ایازی	۲۸۴	آفاق جلدیر		نائب الدعوة داراجادو
۲۴۲	ایوب	۱۲۳	آفتی	۱۸ ذی	آذری
۲۰۱	ابلی شیرازی	۲۷۹	افری		اختیار قاضی اختیار الدین
۱۳۷	ابلی ترشیزی	۲۲۶	افضل امیر	۱۶۱	حن
۱۱۱	آهی دوزگی	۱۹۸	افضل خواجہ	۱۹۸	ادبی ابراہیم شاہ
	ب	۴۶	آق ملک دشاهی	۷۹	ارغون
		۲۳۳	آگهی	۱۸ و بعد	آزری
۲۹ ذی	بابا حسین	۳۰۷	الغ بیگ مرزا	۱۴۰	اسد اللہ خاں میر
۳۰۹	بابر بادشاہ ظہیر الدین	۳۰۶	الغ بیگ	۱۹۶	اسد اللہ سید
۲۰۸	بابر مرزا	۲۹	امامی قاضی محمد	۲۷	اسراری
۲۸۲	باباجان عشق	۲۴۵	امان اللہ	۲۰۶	اسکندر شیرازی سلطان
۱۳۹	باطنی	۲۳۱	امیدی	۲۷	اسلام غزالی
۲۹۶	باقی	۲۹۵	امیر جان	۲۶۴	اسمی
۲۸ ۲۰۷	باینغر میرزا	۲۳۶	امیر سبزواری	۸	اسطیل صفی دین حید
۲۱۱	بایقرا میرزا	۱۲۹	امینی	۸۸	اسماعیل آقا
۳۷	بدخشی	۱۱۳ ۱۱۴	انسی رمی سید حاج	۳۴	آسی علی
۱۶۲	بدخشی	۲۳۳	انسی	۱۴۶	اسیری

۲۹۰	ج	۲۴۱	بہاء الدین خواجہ	۶۷	بخشان شاہ علی
		۱۳۹	بہشتی	۲۱۲	بریل الزمان میرزا
			پ	۸۵	بدلی
	جاروبی سنگ				برندقی بہاء الدین بن
	جامی در مولانا محمد بزور			۳۴	میر نصرت شاہ بخاری
۲۶۶	عبدالرحمن جامی	۳۰۸	پادشاهی	۱۵۵	برہان الدین
	جامی در مولانا عبدالرحمن	۲۹۵	پناہی	۲۷۹	رمزی شاہ حسین
۹۶	جامی	۲۵۵	پیامی	۲۶	بساطی
۱۲۳	جانی = ریجانی	۵۴۱	پیر احمد بن اسحق	۵۱۲	بقائی سنگ
۲۶۷	جزوی		پیر فرشتہ (خواجہ)	۲۵۹	بقائی
۱۴۳	جعفر سید	۱۶	ابوالوفاء خوارزمی	۱۹۴	بقائی
۱۸۷	جعفر محمد	۶۵	پیر معنائی	۲۷۰	بلائی
۷۰	جعفر تبریزی (کاتب)	۸۲	پہلوان ابوسعید	۹۲	بلالی
۱۲۸	جلال الدین		ت	۱۰۱	بنائی
۲۲۹	جلال الدین دوانی			۱۳۶	بو علی
۱۲۸	جلال الدین محمود	۲۵۰	تالبعی	۲۷۹	بیخودی
۱۷۵	جمال الدین	۷۵	ترنائی		بیدی (والدہ شیخ زادہ)
۱۱۶	جشنید معنائی	۲۴۲	”ترنایان“	۱۷۲	افشاری
۲۴۵	جشنید نجم	۲۷	تقاجی	۲۶۴	بیدی سنگ
۱۱۲	جنتی	۲۵۱	توز پوش (۹)	۲۰۲	بیضائی
۴۰	جنونی	۲۰۴	تیمور	۱۸۸	بیگ مکی
۲۰	جونہ بادشاہ				

۱۴۰	حن مشهدی	۲۹۳	۸۴ "حافظ تیزک"	جوهری
	حسین اردشیر		۲۱۱ حافظ میر خواجه	جهان شاه میرزا
۹۴	{ امیر سید	۲۳۴	{ حافظ سیدستانی	
۲۹ ذ	حسین بابا	۲۵۳	حافظی خواجه	ج
۱۸۲	حسین پهلوان	۲۴۸	حالی	چمبستری
۱۸	حسین صوفی ازبک	۲۸۲	حالی خراسانی	چرمی
۱۴۶	حسین کیرنگی	۱۱۴	حبیب	
۱۵۸	حسین واعظ کاشفی	۱۹۸	حبیب	ح
۱۲۵	حقیقی	۲۹۱	حبیب (مترف)	حاج (میر سید)
۲۱۱	حقیقی	۴۵	حریری	حاجی (مترف)
۲۲۵	حکیمی سید	۲۴۸	حریری غیاث الدین محمود	حاجی
۸۴	حلوانی	۱۳۲	حزینی	حاجی آتش پُر
	حمزه بن علی ملک الطوسی	۱۰۸	حسامی	حاجی محمد
	الهی قی آذری "دربان"	۲۳۳	حسامی	حاجی موعندی
۱۸	الدین یا جلال الدین	۴۰	حسن خضر شاه استرآبادی	حاجی محفوظه فروش
۱۴۸	حمید	۱۴	حسن خوارزمی مولانا	حاجی محمد مولانا
۱۶۰ ذ	حمیدالدین	۱۰۴	حسن شاه هزّال	حاجی نجوی
۲۹۳	حیدر توتیانی درویش	۲۳۹	حسن علی	حافظ (محمد خواجه)
۲۵۳	حیدر کلوج	۲۹۹	حسن علی	{ حاتر آتش
۵۵	حیدر مجذوب میر	۱۳۳	حسن قاضی سید	{ حافظ تربتی
۲۰۶	حیدر مولانا	۳۰۰	حسن قندهاری	{ طبیب

۲۹۴	درویش نهری	۲۴۶	نماری	۲۵۴	جرتی
۱۴۱	درویش صوفی	۱۵۱	خنجر		خ
۲۵۵	درویش محمد تقاش	۲۴۳	خندان، سلطان محمد		
۱۰۶	درویش مشهدی	۱۸۹	خواجه غورو	۲۸۶	خاصی
۸۰	درویش نازکی	۳۰۱	خواجه کلاں اندجانی	۸۶	خاکی
۲۵۰	دوانی مولانا سلطان علی	۱۴۶	خواجه کلاں	۲۰۰	خالدی
۲۶۲	دوست اسفزاری	۱۴۱	خواجه کلاں قاضی	۸۳	خاوری
۳۰۵	دوست حسن	۲۴۴	خواجه کلاں معما فی	۳۶	خاوری (مسودائی)
۱۸۰	دولت شاه امیر	۱۴۳	خوانده میر	۱۰۶	خرمی
۱۲۲	دوست محمد		نوشتمزدان	۴۲	خسروی
۹۰	دیوانه	۲۴۸	خیابانی		خضر شاه استرآبادی
۲۴۶	دیوانه نیشاپوری	۲۵	خیالی	۴۰	خواجه
	ذ	۱۹۴	خیبری	۱۳۸	خنزری
			و	۸۳	خطائی (میر قزقی)
۱۵۲	ذاتی			۱۸۴	خطی سلطان حسین
۲۶۰	ذینی	۱۱۹	داعی	۱۱۰	خلف تبریزی
۲۴۲	ذینی کابلی	۱۴۸	داعی استرآبادی	۱۴۰	خلفی
	ز	۹۴	دوش خاں	۲۲۴	خلقی امیر غیاث الدین
		۹۳	درویش بیگ	۲۶۴	خلقی بخاری
۳۰۳	رستم علی، امیر	۱۸۲	درویش پهلوان	۲۵	خلیل سلطان
۱۴۱	رفیع الدین حسین امیر	۱۹۶	درویش دکی	۲۴	نماری

۴۸	سعیدی		س	۱۸۵	رفیعی، علی دوست
۸۹	سکاکی	۶۱	ساغری	۲۶۹	روحی بخاری
۲۴۴ ذ	سکا کو (بابا فغانی)	۱۸۸	ساقی	۳۱	روحی پافری، مولانا
۱۱۵	سلامی	۲۴۶	ساقی - مولانا	۸۷	ریاضی
۲۱۱	سلطان احمد میرزا	۲۴۲	ساکتی	۱۳۲	ریاضی
۲۱۵	سلطان حسین میرزا	۲۴۱	سامانی میرسید بخاری	۱۲۳	ریحانی (دجانی)
۱۴۰ ذ	سلطان علی تنبریزی	۲۱ ذ	سامعی	۲۴۰	رباطی
۲۳۵	سلطان علی حافظ	۲۹۲	سامعی، ابوالمعالی		ز
۱۴۰ ذ	سلطان علی خراسانی	۸۴ م	سام مرزا		
۱۴۰	سلطان علی درویش	۱۹۵	سایلی	۱۴۱	زایری
۱۴۰ ذ	سلطان علی فانی	۱۱۱	سایلی	۳۷	زایدی
۱۴۰ ذ	سلطان علی قزوینی	۱۱۹	سایلی خراساری	۱۲۳	زلالی هروی
۳۰۵	سلطان محمد بخشی	۱۸۵	سپاهی میرنعمت پری	۲۴۰	زلالی
۱۶۸	سلطان محمد مولانا	۱۵۷	سربینه، میر	۱۳۰	زمانی
۲۴۳	سلطان محمود حافظ ندائی	۲۶۴	سروی	۱۲۹	زریکی
	سلطان علی مولانا {	۳۴ ۱۱۳	سری	۲۵۴ ۲۵۵	زین الدین، شیخ
۱۴۰	مشهدی کاتب {	۱۵	سعد، حافظ	۲۹۷	زین الدین علی
۲۷۶	سلیمان، ترکمان	۵۳ ذ	سعد الدین نفتازانی	۴۵	زین - مولانا
۴۲	سلیمان مولانا	۴۶	سعد الدین کاشغری	۱۱۵ ذ	زین وفائی
	سلیمانی، (مولانا)	۱۴۶	سحید	۷۳	زینی
۴۲ ذ	سلیمان، {	۹۲	سحید، میرکابلی		

۲۲۷	شرفی، میر	۱۳ ۱۸ ۲۵ ۲۵	شاهرخ سلطان	۲۲۲	سمرقندی
۲۷۷	شفائی	۲۰۵		۲۹۰	سوادى
۱۴۵	شکری	۲۱۳	شاه غریب میرزا	۳۶	سودائی
۱۴۲	شجاع درویش علی	۱۸۷	شاه قلی الیقر	۲۰۸	سودالی
۱۲۱	شمس الدین قهستانی	۳۰۵	شاهک	۱۳۰	سوسنی
	شمس الدین محمد معانی	۲۵۷	شاه محمد	۲۸۸	سوتی بنی بی
۶۴ ۹۵	شیرمعانی	۲۹۳	شاه محمد	۲۷۷	سید احمد قشکی
۱۹۵	شمسی	۲۹۴	شاه محمود قورچی	۱۳۳	سیدزاده، منشی
۱۳۹	شونجی	۴۶	شاهی، امیر	۲۰۹	سید میرزا
۱۵۰	شوریده بابا	۱۸۵	شیرم شغال	۲۶۰	سیف الدخواجه
۱۰۸	شوقی	۲۵۱	شیلی، مولانا	۵۹	سیفی
۲۶۱	شوقی، تیرگر	۱۵۰	شراری، مولانا	۶۸	سیفی، عروسی بخاری
۲۸۳	شیخ زاده	۱۵۷	شرقی، حافظ	۲۲ ۲۲	سیسی
۱۷۲	شیخ زاده انصاری	۱۷۴	شرقی، مولانا	۱۸۳	سهمائی عبدالوهاب
۱۶۴	شیخ زاده پورانی		شرقه، سید غیاث	۶۲	سهبیلی (رشیتم)
۶۲ ۹۷	شیخ سهبیلی، امیر	۱۶۴	الدین		ش
۱۳۶	یشنی	۲۴	شرف خیابانی		شاد ملک
۱۷۰	شیرعلی	۴۹	شرف الدین علی یزدی	۲۵	شامی
۲۶۳	شهاب	۲۲۳	شریف، میرسید	۱۰۵	شاه حسین میرزا،
۳۰۵	شهودی	۵۲	شریف، امیرسید		اصغهبانی وزیر
۱۹۹	شهیدی	۳۲	شرفی، حبیب بلخی،	۳۱۳	

۲۸۱	طریق تونی	۲۵۶	صفائی	ص	صابر بہار الدین	۲۴۱
	طقیلی، حسین علی	۱۶۶	صفی الدین مولانا		صاحب	۱۲۱۲
۱۸۱	{ جلائیہ	۲۳۷	صفی، غیاث الدین محمد		صاحب بلخی (عشرینی)	۳۲
۲۷۱	طقیلی حصاری	۱۲۵	صفوی		صادقی	۲۵۰
۳۵	طوسی		ض		صافی	۱۳۵
۲۲	طوطی ترشیزی		ضعیفی		صلاح - امیر محمد	۱۲۸
۶۰	ظ	۲۸۳	ضعیفی نیشاپوری		نہالچی خراسانی	۱۸۴
	ظاہری	۲۹۶	ضیاء تیریزی		صافعی	۱۹۵
۱۳۹	ظریفی (وہ طریفی)	۱۰۹	ضیاء فغانی خواجہ		صائین الدین (صغہانی)	۹۰
۲۸۱	ع	۱۲۹	میرم		خواجہ	۲۲
	عادل، بابینقرمزا	۱۴۱	صنایی نیشاپوری		صبوحی، میرحیدر	۱۸۳
۳۰۹	عارف		ط		صبوری، محمد	۲۶۹
۱۹۴	عارفی	۳۸	طالب حاجری		صدر الدین رواسی	۵۵
۴۰	عاصم	۳۹	طالب مولانا محمد		صدر الدین، بی	۱۳
۲۸۷	عاصمی	۱۲۹	طالبی		صدر کاتب	۷۹
۱۳۴	عالم	۳۵	طائفی (وہ)		صدر لاجورد شوی	۲۶۶
۱۰۳	عبداللہ	۱۳۲	طاہر محمد خواجہ		صدقی	۲۴۸
۲۶۸	عبداللہ انصاری	۲۶۶	طاہری		صفائی	۸۵
۵۴	عبداللہ بابا	۱۳۲	طاہری، ہروی		صفائی	۱۳۵
۲۳۵		۱۳۴				

۲۸۷	علاء الملک	۱۶۷	عبد الواسع	۱۸۷	عبد اللہ درویش
۳۲۷	علی آسی مولانا	۷۶	عبد الوہاب اسفرائینی	۱۶۷	عبد اللہ دیوانہ
۲۷۰	علی بخاری	۳۰۳	عبد الوہاب مغول	۱۷۰	عبد اللہ صدر خواجہ
۱۴	علی بن موسیٰ رضا	۵۲	عبد الوہاب مولانا	۲۲۱	عبد اللہ فرخودی
	علی بن نصیر مارون	۲۲۳	عبدی قلندر	۲۸۰	عبد اللہ قزوینی
	بن ابوالقاسم الحسنی	۳۱۰	عبد اللہ خان	۱۶۵	عبد اللہ مروارید
	التبریزی درک تہم	۲۶۵	عزیز میر	۲۲۳	عبد الباقی
	انوار	۲۵۱	عشرقی	۲۵۵	عبد الجلیل
۱۶۶	علی ترشیزی	۲۸۲	عشرقی (باباجان)	۸۳	عبد الحق استرابادی
۲۳۴	علی حافظ	۷۵	عشرقی	۳۳۳	عبد الحمی مولانا
۲۸۹	علی خلیج	۱۸۵	عشرقی امیر	۱۷۵	عبد الرزاق "سرخ" قلب
۱۴۱	علی درویش	۲۶۹	عشرقی - تربتی		
۴-۳	علی شیر میر، قزاقی	۲۴	عصمت اللہ خواجہ	۲۹۳	عبد الصمد
۱۰۷۷	قزاقی		بخاری	۲۴۶	عبد الصمد افشارنگہ
۲۲۲			عطاء اللہ نیشاپوری	۲۶۸	عبد الصمد بدشتی
۲۱۸			علاء الدولہ میرزا	۱۱۸	عبد الطیف
۲۲۳	علی شہزاد	۲۸	علاء الدین شفقانی	۲۰۹	عبد الطیف میرزا
۳۴۷	علی فیضی	۳۴	امیر	۱۲۳	عبد القادر نقیب
۲۳۸	علی قانون نواز	۹۰	علاء الدین صانعی	۱۸۷	عبد القہار
۲۳۸	علی کمالی - امیر	۲۴۳	علاء الدین محمد	۵۸	عبد القہار مولانا
۱۵۶	علی کرمان	۵۳	علا شاشی	۲۳۸	عبد المؤمن
۱۳	علیکہ، امیر				

۱۹۲	فراقی	۲۵۲	غیاث الدین فانی	۲۰۳	عماد، سید
۲۸۶	فروغی	۱۱۸	غیاث الدین محمد	۲۰۲	عماد، لاری
۲۱۲	فریدون حسین مرزا		غیاث الدین محمد	۶۷	عماد مشهدی موسوی
۲۷۲	فرهادی	۱۷۲	{ طبیب	۴	عیسی ترخان، نجم
۱۷۸	فصیح الدین خواجہ	۱۵۱	غیاثی	۱۹۶	عیسی، قاضی
۶۲	فصیح رومی مولانا	۲۸۶	غیاثی فروغی	۱۴۱	عیسی
۲۰۲	فضل اللہ	۱۱۵	فارغی		غ
	فضل اللہ ابوالحسنی	۱۹۳	فانی		غازی سلطان مسعود
۵۲	خواجہ	۸۱۴	فانی		{ میرزا
۱۳۹	فضلی	۲۷۲	فانی کور	۳۰۸	
۱۳۶	فغانی	۲۷	فغانی	۱۳۱	غباری
	فغانی، خواجہ میر	۲۶۷	فغانی	۹۲	غریبی
۱۴۹	ضیا		فخر الدین بن حسین	۳۰۴	غلامی، امیر مقصود
۲۷۴	فغانی شیرازی		کاشفی المشتہر	۳۵	غیاث الدین پیر احمد
۲۸۹	فقیری	۱۶۶	{ ب صفی	۱۰۷	غیاث الدین خفقی
۱۱۸	فغانی	۱۵۹	فخر الدین علی		غیاث الدین، دہراد
۱۵۰	فغانی تبریزی	۵۵	فخرنابی	۱۶۷	خواجہ
۲۵۶	فیضی		فخری، سلطان محمد	۱۶۴	غیاث الدین سید
	ق	۷، ۷	{ بن امیری	۱۵۶	غیاث الدین عزیز
		۲۹۶	فراقی		غیاث الدین علی،
۱۱۳	قابلی ترشیزی	۲۲۲	فراقی	۲۵۱	{ ابریشم کار

۱۶۱	کمال الدین حسین میر	۱۴۲	قلاشی	۱۲	قاسم انوار امیر
۶۵	کمال کجولی، سید	۱۴۳	قل محمد استاد		قاسم شاه، برادر سید
۸۱	کوشری	۱۴۳	قل محمد شیر قانی	۲۳۱	محمد نور بخش
۱۲۰	کوشری هروی	۴۲	قنبری	۲۹۸	قاسم غمزه
۱۸۶	کوکبی	۱۲۵	قوسی	۱۵۲	قاسم مولانا
۱۴۴	کوکبی	۲۹۱	قوسی هروی	۲۲۸	قاسم میر خا بادی
۲۵۸	کوکبی	۲۴۹	قیماق	۳۰۰	قاسم میرزا
۲۱۲	کیچیک میرزا		ک	۳۰۲	قاسم ولد، امیر
	گ			۲۳۸	قاسمی، ابوالقاسم
		۲۲	کاتبی	۲۵۴	قاسمی، درویش
۱۴۲	گدائی	۶۹	کاظمی سید	۳۰۳	قاسمی، شاه ولد بیگ
۲۴۵	گلخنی	۱۰۲	کامی	۱۴۳	قاضی زاده
۲۲۷ و ۲۲۸	گوهر شاد بیگم	۳	کچکنه بهادر	۴۴	قبولی
۱۹۵	گیو دراز، سید محمد	۸۸	کمال	۱۲۲	قبولی قندزی
	ل	۱۵۶	کمال	۳۱	قدسی مولانا
		۶۳	کمال تربتی، شیخ	۴۳	قدیمی
۲۴۲	لسانی شیرازی	۳۴	کمال الدین خواجه	۱۰۴	قراضه، سید
۸۶	لطفی		کمال الدین حسین	۱۱۴	قرانی
۸۹	لطفی	۱۴۴	دیسپر نظام الملک،	۲۵۴	قطب الدین
۲۸۳	لطفی تاشکندی		کمال الدین حسین،	۱۴۴	قطب الدین احمد خواجه
۱۱۸	لطفی ثانی	۱۴	حسن خوارزمی	۴۴۷	قطبی

۱۶۴	محمود میرزا سرتپی	۵۴	محمد تبادکانی	۲۸۲	لطیف کور
	محمود میرزا سلطان	۵۲۲	محمد بن عبداللہ کاکتی	۶۶	علی
۳۰۰	محمود غازی	۲۱۴	محمد حسین میرزا	۲۴۱	لقائی
۱۴۴	محنتی	۱۶۶	محمد خراسانی	۲۹۴	لوائی
۱۱۰	مھوی	۵۶	محمد عرب مولانا	۱۳۳	لوند - میر
	محی الدین الطوسی	۲۸۸	محمد علی		م
۱۸	الغزالی	۱۸۲	محمد علی		
۲۴۵	محیی نیشاپوری	۳۴	محمد علی شتانی	۱۱۴	مانی
۲۴۴	مذاقی نظام بدر	۸۲	محمد مجلد مولانا	۲۹۱	مانی تبریزی
۱۵۸	مرتاض میر	۶۴۹	محمد معنائی	۲۹۲	مالیعی
۲۳۸	مزاری عبدالموین	۱۶۸	محمد نامنی	۱۲۴	مالی اسفرائینی
۵۲۵	مسعود خواجہ	۸۲	محمد نعمت آبادی	۲۹۵	ماہری قندھاری
۱۵۵	مسعود شیردانی	۳۰۴	محمد یوسف امیر	۱۰۳	محمد الدین محمد
۷۱	مسعود قلی	۱۹۳	محمود یرلاس	۲۵۶	مجلسی (= غریبی)
۳۰۸	مسعود میرزا سلطان	۱۴۳	محمود خوشمردان میر	۱۲۶ ۱۳۰	مجنون
۳۰۱	مرد، وقایع نویس	۱۴۶	محمد و سلطان	۱۳۵	مجنونی
۸۱	مسلمی سید	۴۰	محمود عارفی	۱۵۰	محرری
۹۱	مسیب خواجه	۲۴۴	محمود کاتب نیشاپوری	۲۹۸	محرری - میر شکار
۴۳	میچی	۲۴۴	محمود کاتب ہروی	۲۹۶	محرری
۱۱۶	مشرقی	۲۶۵	محمود مشہدی	۸۰	محمد آلی
۱۱۹	مشرقی	۲۲۶	محمود میر	۷۸	محمد امین

۲۸۴	میری	۶۷	موسوی	۷۷	مشرقی
۴۲	مہری	۱۲۸	موسوی	۲۶۳	معزی
۲۸۵	مہستی	۳۱۱	مؤمن میرزا محمد	۲۹۶	معزالدین
	ن	۲۷۰	مولانا زاوہ	۱۶۳	معنائی، میر حسین
		۱۹۳	مومنی	۲۰۲	معین
۲۸۰		۶۶	موید مہنتہ	۱۸	معین، صاحب الدعوة
۱۳۰	نادری	۶۶	موید دیوانہ		معین الدین علی قاسم
۸۰	نازکی، درویش	۲۷	میر اسلام غزالی	۱۲	انوار میر
۱۲۲	ناصری		میران شاہ بن	۱۵۹	معین واعظ
۱۲۵	ناصری	۲۵	امیر تئیر	۱۲۳	معینی
۱۵۱	ناظری	۱۵۹	میر خواندہ	۵۷	مفسی، میر
۱۶۷	نامی	۲۲۵	میر نغود	۱۰۸	مقبلی
۱۸۶	نشاری، محمد علی جلاپور	۹۷	میرزا بیگ	۳۰۲	مقیم کچنسرہ
۱۹۷	نجم شیخ	۸۳	میر قرشی خطابانی	۸۸	مقیم
۱۳۵	نجفی	۲۹۹	میرک	۲۶۸	مقیم بخاری
۲۹۰	نجفی	۲۷۱	میرک بخاری سامانی	۲۳۷	ملک احمد
۲۷۳	ندائی	۲۰۱	میر کی	۱۲۷	ملک باخندزی
۱۱۱	نرگسی = آہی		میر مخدوم سید	۱۷۷	منصور
۱۳۸	نرگسی	۱۷	مخدوم، امیر		منصور سبزواری
۲۳۷	نسیبی	۲۶۸	میلی حصاری	۶۷	درویش
۱۷۷	نظام	۱۳۳	مہدی	۲۵۲	موالی

۱۳۱	والد (پاوالہی)	۷۴	باشی سید	۲۹	نظام 'نیر
۲۲۹	والہی	۱۵۱	بحری	۲۵۹	نظام الدین
۳۴۶	والہی سمرقندی	۲۵۹	بحری ہرنی	۲۵۷	نظام الدین خاموش
۱۷۸	واہی	۱۸۳	ہراتی	۱۳۶	"نظامیہات"
۲۴۹	وجہیہ 'خواجہ	۳۰۰	"ہزارستان"	۲۸	نظمی
۳۱	وحدتی	۱۲۹	ہلاکی	۱۳۱	نظیری
۱۸	وحیدی	۲۷۵	ہلالی	۱۲۰	نعمت اللہ سید
۴۵	وداعی	۱۲۵	ہمائی	۱۹۹	نعمی
۱۲۳	وصفی	۲۸۶	ہمایون	۱۴۲	نقیمی
۲۴۵	وصلی	۱۷۱	ہمایون 'امیر	۲۲۸	نگاہی
۲۸۹	وصلی سمرقندی	۲۷۸	ہمایون سمرقندی	۲۷۲	نگاہی نیشاپوری
۳۰۶	وفائی	۱۱۷	ہمایون میرزا	۳۱۲	نوائی 'علی شیر
۱۶۹	وفائی 'امیر احمد حاجی	۱۸۹	ہمدی	۱۳۵	نور
۱۶۳	ولی 'امیر سلطان	۳۰۶	ہوانی	۷۷	نور بخش 'سید محمد
۹۰	ولی قلندر	۷۳	ہوشنگ شاہ	۱۹	نور سید بیگ
۱۴۵	ولیسی 'مولانا	۶۰			نور کمال
۲۹۴					نور اللہ
۲۳۲					نور اللہ قاضی
۱۲۵	ہاتفی	۱۰۵	یار محمد رختہ	۳۰۴	نوری
	ہاشمی امیر	۱۲۴	یاری استراواوی	۱۴۷	و
۱۴۳	ہاشمی خواجہ	۲۳۶	یاری 'حافظ	۷۲	واحدی

ی

و

۱۶۵	یوسف خواجه	۱۶۵	یحیی خواجه	۲۰۰	یاری شیرازی
۲۱۰	یعقوب سلطان	۲۶	یحیی سیدیک	۸۱	یاری 'مولانا
۲۶۳	یقینی	۷۶	یوسف برهان خواجه	۹۲	یاری 'دیر زاده
۲۶۲	یوسفی، طبیب	۲۸۱	یوسف چلگانی	۲۳۵	یحیی خواجه

۳۴) اسماء الکتب

۴	تحفة المجیب (فونی)	۱۹ ذی	بستان العارفین		۱
۱۶۸	ترسلات عبدالواسع		بجبت المباح	۲۳۰	اخلاق جلدی
۲۶	تعبیر خواب (رساله)	۲۵۵ ذ	کتاب معجزات	۱۵۹ ذ	اخلاق محبتی
۵۲	تنبيه العارفین	۲۲	بهرام و گل اندام	۲۶ ذ	اسرار و خماری
۲۲۱	توارخ عروض	۱۹ ذی	بهن نامه	۵۰	اسماء الله (شرح یزدی)
				۱۶۱	اقتباسات
				۱۵۹ ذ	انوار سهیلی
۲۰۱ ذ	جامع الصنیاع		تاریخ خواجه سیف الله	۱۳۱۲	انیس العارفین
۲۱	جواهر الاسرار	۲۶۰	(منظوم)		
۱۵۵	جواهر الاسماء		تاریخ سلطان حسین		ب
۱۵۹	جواهر التفسیر	۷۱	بقیة (منظوم)	۱۰۲ ذ	باغ ارم (شعری)
۴	جواهر العجائب	۲۲	تجنیسات	۲۶۲ ذ	محار الجواهر
		۲۰۱ ذ	تجنیسات کاتبی	۲۲۱	بدایع الوسط علی شیر
۲۳۰ ذ	حاشیه انوار شافعیه	۳۷	تجنیسات کاتبی (جواب از زاهدی)	۴	بستان الخیال

۱۹۵	دیوان سایلی		د	۲۳۰ ذ	حاشیه بر شرح تجرید
	" سلطان محمود	۱۵۳ ذ	داستان امیر حمزه	۲۳۰ ذ	حاشیه شمسیه
۳۰۷	{ میرزا	۱۵۷ ذ	دستورالوزراء	۲۳۰ ذ	حاشیه مطالع
۳۶ ذ	" سودائی	۱۹۸	دیوان ادیمی	۲۲۱	حالات پهلوان ابوسعید
۹۸ ذ	" سیفی	۲۱	دیوان آذری	۲۶ ذ	حن و دل
۲۱۳	" شاه غریب میرزا	۹۹ ذ	دیوان آصفی	۲۲	حن و عشق
۲۵	" عصمت الله بخاری		دیوان انسی دمیر	۱۵۵ ذ	حکمت العین (شرح)
۲۲۱	" علی شیر	۱۱۴ ذ	حاج ،	۵۰ ذ	مئل مطرذ
۱۹۶ ذ	" عیسی قاضی	۲۳۲	دیوان انسی	۲۲۱	حیرت الابرار
۱۱۵	" فارغی	۱۳۷	دیوان املی ترشیزی		خ
۷۸	" قبولی	۵۱	دیوان اوحد مستوفی		
۲۲ ذ	" کاتبی	۳۰۹	دیوان بایر بادشاه	۱۰۶	خسر و شیرین (هاتفی)
۸۷	" لطفی	۳۰۹	" بایسفر مرزا	۱۲۷ ذ	خط و سواد (مجموعه)
۳۰۸	" مسعود میرزا	۳۷ ذ	" پرخشی	۲۱ ذ	خلاصه
۷۱	" مسعود قلی	۱۰۲ ذ	" بنائی	۱۵۷ ذ	خلاصه الاخبار
۲۹۷ ذ	" میرم سیاه	۲۵۴	" حیرتی	۲۴	خمسه شرف خیابانی
۱۱۱ ذ	" زرگی آه آبی	۲۵	" خلیل سلطان	۳۴	خمسه علی آسی
۲۶ ذ	" یحیی سبیب	۲۷۶	" خماری	۲۲۱	خمسه علی شیر
۲۶۲	" یوسفی	۲۵ ذ	" خیالی	۲۱ ذ	خمسه کاتبی
۱۹۹	" همائی	۱۹۶	" درویش دکی	۲۲۱	خمسه المتحرین
۳۷	وده نامه زاهدی	۱۳۰	" زمانه		

۴۱ ذ	روضة الشهداء	۱۵۹ ذ	شرح غزل حافظ	۲۳۰ ذ	ده نامه عارفی
۱۹۶	روضة الصفاء	۱۵۴ ذ ۱۶۰ ذ	(دوانی)		ده نامه محمود برلاس
	ریاض الادویہ	۲۶۲	شرح ہیاکل	۲۳۰ ذ	ذ
	ز		شیبانی نامہ	۱۲۸ ذ ۱۸۴ ذ	
۲۱			ص		ذو الید اکبر
۲۲	زوراء	۲۳۰			ذوالقائمتین
	زریح الوغ بگیگ	۳۰ ذ	صنعت العاشقین	۱۲۱	ز
	زید وزینب		ط		رسائل غیاث الدین
	دثنوی،	۷۰	طامۃ الکبریٰ	۲۱ ذ	طیب
	س		طغرائے بہاویں	۲۱ ذ	رسالہ اثبات واجب
۱۷۲			ظ		رسالہ وراودارہ (ہفتائی)
۲۳۰	سحر حلال	۲۰۱			رسالہ ورقواعد فن خط
	سد سکندری	۲۲۱	ظفر نامہ تیموری		رسالہ سیفی
۱۷۰ ذ	سعی الصفا	۲۱ ذ	(ہاتفی)		رسالہ مسعود و قلن نویسی
۹۹	سیر النبی منظوم	۸۳	ظفر نامہ یزدی	۱۰۵ ذ ۴۹ ذ	(در خط)
	ش		ع		رسالہ معما (بخٹی)
۳۰۱					رسالہ معما (یوسف بدلی)
۱۶۲	شاہ و درویش	۱۲۱	عجائب الدنیا	۲۱	رسم الخط (مجنون)
۸۶	شبستان خیال	۲۶	عجائب الغرائب		رسمات عین الحیات
۱۲۷	شبستان نکات	۲۶ ذ	عجائب الدنیا	۲۱ ذ	رقعات میرم سیاہ
۲۹۷	شرح رباعیات (دوانی)	۲۳۰ ذ			

عروض سیفی	۹۹	ک	کتور الحقایق فی رموز الدقائق	۱۴	م	م	۴۱
غرائب الصغر	۲۲۱	گ	گننه المراد	۵۰	مثنوی دوست حسن	مثنوی حیرتی	۲۵۲
ف		ل	لکزار (مثنوی)	۲۵۵	مثنوی دوست حسن	مثنوی حیرتی	۳۰۵
فتوحات سلطان			لکوی و چوگان	۴۱	مثنوی دوست حسن	مثنوی حیرتی	۳۰۵
بنیفا ریاضی	۱۳۲				مثنوی دوست حسن	مثنوی حیرتی	۳۰۵
فتوحات شاهی					مثنوی دوست حسن	مثنوی حیرتی	۳۰۵
رمانقی	۱۰۵				مثنوی دوست حسن	مثنوی حیرتی	۳۰۵
فتوت نامه	۱۵۹		لطایف پهلوان	۱۵۲	مثنوی دوست حسن	مثنوی حیرتی	۳۰۵
فراده شیرین	۲۲۱		ابوسعید	۱۵۲	مثنوی دوست حسن	مثنوی حیرتی	۳۰۵
ق			لطایف الطوائف	۱۶۴	مثنوی دوست حسن	مثنوی حیرتی	۳۰۵
قصیده برده			لطایف نامه	۱۰۳	مثنوی دوست حسن	مثنوی حیرتی	۳۰۵
شرح یزدی	۵۰		لیلی مجنون (دانی)	۱۱۴	مثنوی دوست حسن	مثنوی حیرتی	۳۰۵
قصیده محمد			لیلی مجنون (خواجهم)		مثنوی دوست حسن	مثنوی حیرتی	۳۰۵
تبادکافی	۵۴		عماد	۲۰۲	مثنوی دوست حسن	مثنوی حیرتی	۳۰۵
قصه فتح مشعانی	۲۲۱		لیلی مجنون (شیخ)		مثنوی دوست حسن	مثنوی حیرتی	۳۰۵
قصیده حاله حسن			سبیلی	۹۸	مثنوی دوست حسن	مثنوی حیرتی	۳۰۵
ارد شیر	۲۲۱		لیلی مجنون (دانی)	۱۰۶	مثنوی دوست حسن	مثنوی حیرتی	۳۰۵
			لیلی مجنون (دانی)	۱۲۱	مثنوی دوست حسن	مثنوی حیرتی	۳۰۵

۲۲	ناصر و منصور	۵۰	مناظرہ	۱۵۹	غزین الانشاء
۲۲۱	نزال اللالی (ترجمہ ترکی)	۷۱	مناظرہ شمس و قمر	۵۲۱	مرآت (شعوی)
۲۲۱	نسایم المحبت (ترکی)	۳۱	مناظرہ شمع و پروانہ	۲۲۱	مشایخ ترک ہند
۲۲۱	نظم الجواہر (ترکی)	۳۱	مناظرہ گل و بلبل	۳۰۰	مطالع الانوار
۲۲۱	نوار الشباب	۳۹ و ۴۱	مناظرہ گوئی و چوگان	۵۲۱	مفتوح الاسرار
	و	۵۰	نقشب	۲۲۱	مفردات ورفن معاً
۳۴	وصال		منشآت ترکی	۱۷	مقصد اقصی
	۵	۲۲۱	د علی شیر	۱۵۷	مکارم الاخلاق
۲۹۰	یزلیات میم سیاہ		منشآت خواجہ	۳۷	مناجات زاہدی
۱۰۶	ہفت پیکر (داعفی)	۷۶	د یوسف ہسان		منازل السائرین
۱۵۷	ہمایون نامہ	۱۵۹	مواہب علیہ	۱۶۱	شرح کمال الدین حسین
	ی		ن		منازل السائرین
۷۱	یوسف زلیخا		ناز و نیاز و شنوی	۵۴	شرح محمد

(۴) الامکنۃ والبقاع

۱۰۲	اظہر	۲۳۰	استرآباد	۱	آق سراے و تعمیر
۲۶۰	امرو و خانی	۳۸ و ۶۶	اشککش یا اشکیش	۷۶	کردہ ابو سعید مرزا
	ب	۶۶	امیر سرخ و مرزا علی	۵۹	انبار (انبیر)
۹۰	بانہر	۱۱۰	البحق (آؤریجان)	۳۷	اربتنگ سراے (۹)
۷۸	بازارچہ شیخ چاوش (ہرات)	۴۵	اندخود		

۶۴	خواجہ طاق دگورستان { ہرات	۲۹۱	جامع ملی شیردہرات	۷۷	بازار ملک دہرات
۹۰	خواجہ یوسف ہمدانی { (مرو)	۱۵۱	بیچکتو	۳۶	مام دروازہ و بازار
۱۲۳	خورجانیہ	۱۰۸	بیچیک (طالقان)	۱۳۱	باورد
۲۳۳	نوسف	۲۳۵	چشمہ مالان	۲۹۶	بحر آباد
۵۵۵۵۴ ۸۱	خیابان دہرات		خ	۲۷	بسکد
	و	۱۶۷	خانقاہ اخلاصیہ	۷۳	بنہ گوران دگورستان
۵۵	درب خوش دیاور	۳۰	خانقاہ الغ بیگ	۱۶۱	استرآباد
۱۵۱	{ خوش	۱۱۵	خانقاہ جدید		بوشنج
۲۲۹	{ یکے از ابواب ہرات	۵۳	خانقاہ خواجہ فضل اللہ		بیابانک
۸۸	دوان	۵۱۵۰	خانقاہ شرفیہ	۳۱	
۸۶	دوہ کبار دہرات	۵۴	خانقاہ شیخ زین الدین	۷۲ ۱۵۵	پافر (مروالروذ)
	د	۸۶	خانقاہ شیخ نعمان		پیرسیند سالہ دہرات
۲۲	راوش و طرق	۲۴۶	خانقاہ صوفی علی	۶۳	تربت
	{ در شینز	۸۱	خانقاہ ملک	۲۴۷	ترکان (قریہ خراسان)
۱۸۵	رباط علیکہ	۱۱۶	خانقاہ مولانا نظام	۵۰	تقت
۹۱	رزہ	۱۱۹	خواشار		ج
		۱۲	خوجرد		ج
		۷۷	خواجہ چیل گز دگورستان ہرات	۳۹	جارجم

۱۶۶	گیرنگ گ		ص	۱۳۲	زاده
			صفحا (نام کوچ)	۱۳۳	زیارتگاه
۲۶۴	گذرخیابان	۴۲	هرات،		س
۱۱۵	گنبد ملکان (هرات)				
	گورستان امام {		ط		ساعدر وطن مولانا
۳۰	قصبات {	۱۳۶	طیس	۶۱	ساغری،
۲۴	گورستان مینه گور			۱۹۰	سبز
	گورستان خواجه عکاشه		غ	۱۲	سراب (تبریز)
۱۳۵	دلیخ، {	۲۸۱	غروبغه		سهریل (در خراسان)
	گورستان سادات {				که بر این بنیاد
	مفرح (۹)، {		ف		یا ابنیر عمارت
۴۸	(هرات) {	۱۹۴	فرکت	۵۹	شد،
	م	۲۸۶	فردعن	۳۶	سنگان (باورد)
		۴۳	فوشنج		مش
۴۲	مدرسه اخلاصیه {		ک	۲۵۴	شانش
۱۴۷	دهرات، {			۱۶۸	شارخت
۱۵۸			کبود جامه	۵۳	شاش
۳۵	مدرسه نج بیگ {	۱۲۴	دمازندان {		شقان (خراسان)
۱۵۹	مرزا [۵۵	کوی خدایگان	۳۴	
۹۴	مدرسه امیر احمد حاجی (دختر)	۸۸	کوه صاف	۵۵	
		۱۳۵			

۸۹	مومند	۱۸۵	مدرسہ علیکہ	۲۵۸	مدرسہ جلال قایمی
۱۵	مہر آباد	۱۵۵	مدرسہ غیاثیہ		مدرسہ خواجہ فضل اللہ
	۵	۱۳۰	مدرسہ گوہر شاہی	۲۱۹	ابوالکلیثی
۵۳۹	ہفتا د شہر	۱۲۲	مرعنی (محلہ شہرہ)	۱۵۸	مدرسہ سلطانی
	—	۲۶۶	مرعنان	۵۰	مدرسہ شرفیہ

(۵) اسمای خوشنویسان و کاتبان و نقاشان
کہ ذکر شان در طایف آمدہ

۲۶۲	ذہبی، مولانا		جلال الدین محمود	۵۴۹	ابراہیم سلطان
۱۱۱ ۱۱۲	سایلی، مولانا عراقی	۱۶۶	حافظ	۲۲۶	ابراہیم قانونی میر
۱۹۵	سایلی قریشی		جمشید معمائی	۲۴۵	ابوالقاسم، خواجہ
۲۳۵	سلطان علی، حافظ	۱۱۶	مولانا	۱۲۰	اصیلی، مولانا
۱۶۰	درویش	۲۴۵	حاجی علی نکاحی	۲۳۶	امیر سبز وادی
۱۶۰	مشہدی	۲۵۶	حاجی محمد نقاش	۳۰۹	بابر بادشاہ
۲۴۳	سلطان محمد خندان		خضر شاہ استرآبادی	۲۰۶	بابینغر مزا
۱۶۸	سلطان محمد مولانا	۷۰	خواجہ	۳۰۹	عادی
۳۳	سیحی، مولانا		خندان، سلطان	۱۰۱	بنائی، مولانا
۴۶	شاہی، امیر	۲۴۳	محمد مولانا	۲۵۶	بہزاد، استاد
۲۵۱	شہلی، مولانا	۱۶۳	خوشنویسان، میر محمد	۷۰	جعفر تبریزی، مولانا

۱۲۶	مجنون، میر علی الکاتب	۲۸۷	علاء الملک مولانا	۱۷۴	شرعی مولانا
۱۳۵	مجنونی، مولانا	۱۲۶	علی الکاتب (مجنون)	۱۶۴	شیخ زاده پورانی
	محمد، درویش [تقاس	۱۴۱	عینی مولانا	۱۷۰	شیر علی مولانا
۲۵۶	مصور، رنگ کار [۱۳۱	غباری، مولانا	۷۹	صدر کاتب مولانا
۱۸۴	محمد صالح	۱۳۸	فضل مولانا تقاس	۱۳۴	طاهری
۲۶۵	حمود، مولانا	۱۱۸	قنای مولانا	۲۰۷ ۳۰۹	عادی بالینغرمز
۱۷۳	محمود خوشمردان	۲۵۷	قلب الدین مولانا	۳۳	عبدالحی
۲۴۴	محمود کاتب مولانا		قل محمد، استاد و	۱۷۸	عبدالله، صدر خواجه
۲۴۴	محمود پرویی، مولانا	۱۷۴	تقاس		عبدالصمد مشهدی
۱۶۷	نامی، مولانا	۲۲	کاتبی		دانشنگر، رنگ کار
۲۴۴	نظام بدر، مولانا		کمال الدین حسین	۲۴۵	سیاهی ساز
۲۳۵	نگاهی حاجی علی	۱۷۷	خواجه	۵۲	عبدالوهاب، مولانا
۶۰	ولسی، مولانا	۲۷۲	سانی	۲۴۲	عبدی قلندر مولانا
۷۷	پروانی، مولانا	۱۱۴	مانی، مولانا، تقاس	۳۱۰	عبیدالله خان
۲۰۰	یاری، مولانا [تقاس	۲۹۲	یابی، مولانا	۲۴۳	علاء الدین محمد مولانا
۲۶۳	یقینی مولانا				
۶۸	یوسف شاه				

تمت الکتاب بعونه و فضلہ

سید محمد عبداللہ
رلیج سٹوڈنٹ

۳۱ دسمبر ۱۹۳۲ء

اوریٹل کالج میرنگی

جلد ۹ - عدد (۴) اگست ۱۹۳۳ء عہد مسلسل (۲۴)

حصہ اول

ایڈیٹر

مولوی محمد شفیع ایم۔ اے

مطبع کرمی لاہور میں باہتمام میر قدرت اللہ پرنٹر چھپا اور بابو ابن بن منتر

نے

اوریٹل کالج لاہور سے شایع کیا

فہرست مضامین

نمبر شمار	مضمون	مضمون نگار	صفحہ
۱	ساتویں آٹھویں اور نویں صدی ہجری میں ہندوں کی تاریخی اہمیت	مولوی حسین خاں نیازی ایم۔ اے۔	۳۳
۲	علمائے غزنہ	مولوی محمد عبدالرزاق (مولوی فاضل)	۱۱
۳	ابن قتیبہ	(خواجہ) بنیاء اللہ ایم۔ اے۔ میکلوڈ ٹیچر کالج سٹوڈنٹ	۳۱
۴	عربوں کا علم طب	مولوی غلام مصطفیٰ اقبیس	۳۷
۵	تنقید و تبصرہ	ادارہ	۴۶
۶	فرسنگ یا فرسنگ	اڈیٹر	۴۸
۷	مطلع السعدین	اڈیٹر	۲۵

ساتویں آٹھویں اور نویں صدی ہجری

بنوں کی تاریخی اہمیت

اس میں کلام نہیں کہ شمال مغربی سرحدی صوبے کے اضلاع میں سے بنوں ہی ایک ایسا ضلع ہے جو کسی خاص بڑے درے سے وابستہ نہیں ہے۔ مثلاً خیبر - کرم - گومل اور بلان بالترتیب پشاور - کوہاٹ - ڈیرہ اسماعیل خاں اور سندھ سے متعلق ہیں۔ مگر اس امر کے باوجود بنوں اپنی تاریخی اہمیت کے اعتبار سے صوبہ سرحد کے دیگر اضلاع میں سے کسی سے کم نہیں رہا۔ ہم اپنے دعوے کے ثبوت میں بنوں کے قرب و جوار کے آثار قدیمہ کے حالات اور اسکے متعلق فابٹن اور ہیون سانگ کے بیانات کو پیش کرتے لیکن چونکہ

۱۔ بنوں ڈسٹرکٹ گزیٹیر ص ۲۸

۲۔ ہندوستان کا قدیم جغرافیہ از کنگھم (Ancient Geography of India by Cunningham) ص ۸۴ - ۸۶

ہمارا میدان تلاش و تفتیش ساتویں - آٹھویں اور نویں صدی ہجری تک محدود ہے۔ اس لئے سروسرست ہم محض ایک دو کتابوں کے حوالوں پر اکتفا کرتے ہوئے نفس مضمون کی طرف رجوع کرتے ہیں۔

ساتویں - آٹھویں اور نویں صدی ہجری کی متعلقہ کتب تاریخ پر جن میں بنوں کے حالات محفوظ ہیں ایک سرسری نظر ڈالنے سے گمان ہوتا ہے کہ اس زمانہ میں ہندوستان کی موجودہ شاہراہ عظیم جو پشاور - انک - راولپنڈی سے ہوتی ہوئی اس سرزمین کے عظیم الشان شہروں کو ملاتی ہے - شاذ و نادر ہی استعمال ہوتی ہوگی - اور شمال مغرب کی جانب سے ہندوستان آنے کا راستہ خیبر - کوہاٹ اور بنوں ہی ہوگا - کیونکہ اس دوران میں اکثر ہیردنی حملہ آور جبکہ بعد میں ذکر کیا جائیگا - وہ خیبر یا کرم سے گذر کر کوہاٹ بنوں کا راستہ اختیار کرتے رہے ہیں -

قبل اس کے کہ ہم بعض تاریخی حملہ آوروں کے ہندوستان پر پیش کشی کے راستوں کا نقشہ پیش کریں مناسب معلوم ہوتا ہے کہ ہم جزبان کے فاضل مورخ منہاج سراج مصنف طبقات ناصری کے راستہ کو جو ساتویں صدی کے متصف اول میں ہندوستان تشریف لائے - چند فقرات میں بیان کریں منہاج سراج اپنی شہرہ آفاق کتاب میں لکھتے ہیں کہ میں نے مغلوں کے تسلط سے پہلے پہل (تقریباً ۶۲۲ء میں) اپنے وطن مالوف کو خیبر باد کہا اور غزنیں بہتان یا متخان کے راستہ سے کشتی میں سوار ہو کر بروزہ شنبہ ۲۶ جمادی الاول ۶۲۲ء کو اچھ پنپا -

ہم دیرین سال کاتب این حروف از طرف خراسان از راہ غزنین و متخان (بہتان) در کشتی روزہ شنبہ بست و ششم ماہ جمادی الاول سنہ اربع و

عشرین و ستائہ باچہ رسید۔ مکتبہ

ہم منہاج سراج کے ہندوستان میں وارد ہونے کے راستے کے متعلق
 اتنا عرض کرنا چاہتے ہیں کہ ہمارے فاضل مورخ سکا راستے کے فیصلہ کرنے کا انحصار
 زیادہ تر بہتان یا مستحقان کے محل وقوع کے صحیح اور قطعی تعین پر موقوف ہوگا۔
 اس مسئلہ میں یورپ کے مستشرقین کے درمیان بین اختلاف ہے۔ چنانچہ سراج
 الیٹ اپنی مشہور تالیف تاریخ ہند میں لکھتے ہیں کہ منہاج سراج غزنین مٹھان
 کے راستے سے اچہ میں وارد ہوا۔ اس کے برعکس مسٹر راوٹی مترجم طبقات
 ناصری رقمطراز ہیں کہ لفظ بہتان یا بنیان سے مراد موجودہ بنوں ہے اور مصنف
 طبقات ناصری نے ہندوستان آتے وقت غزنین بنوں کا راستہ اختیار کیا تھا۔
 مسٹر راوٹی اپنے نظریہ کے جواز میں اس طرح استدلال کرتے ہیں :-
 یقیناً بہتان یا مٹھان سے مٹان مراد نہیں۔ یہ جگہ اس علاقہ سے تعلق رکھتی
 ہے جو غزنین۔ کرمان اور کوہستان ننگ کے بین بین واقع ہے یعنی اس سے
 بنوں یا اس کے گرد و نواح کا علاقہ مراد ہے۔ کیونکہ مٹھن کوٹ اچہ سے استقدیر
 پائیں جانب واقع ہے کہ اگر منہاج سراج غزنین اور مٹھن کوٹ کا راستہ اختیار
 کرتا تو وہ اچہ سے بہت نیچے چلا جاتا۔ دوسرے ضلع بنوں میں اکرا کے وسیع
 اور واضح آثار قدیمہ سے معلوم ہوتا ہے کہ کوہ جوہ کا راستہ کرمان اور گردیز
 سے ہوتا ہوا غزنین اور ہندوستان کے درمیان راہ عظیم تھا۔ اور شمالی راستہ
 جو پشاور اور جہلم کو لاتا ہے۔ شاذ و نادر استعمال ہوتا تھا۔ کیونکہ درہ خیبر
 بالواسطہ شامان دہلی کے زیر نگین نہیں تھا۔

مسٹر مین اس مسئلہ میں راورٹی کے نظریہ کی تائید میں یوں رقمطراز ہیں :-
یہ ممکن ہے کہ ازمنہ قدیم میں بنوں موجودہ حالت سے زیادہ معمول ہوگا اور شاید
اس کا نظام حکومت موجودہ نظام سے زیادہ مرتب ہوگا کیونکہ تین چار سو سال قبل
تیمور کی یورش کے حالات سے معلوم ہوتا ہے کہ کوہاٹ اور ہندوستان کو ملانے
والی شاہراہ بنوں میں سے گذرتی تھی۔ دوسرے اس ملک کے مسلمان حملہ آوروں
کی کتب حالات سے واضح ہوتا ہے کہ خلفا اسلام کی افواج بنوں - کرمان کے
راستہ سے دارالسلطنت حکومت غزنین پر چڑھائی کرتی تھیں لیکن ضلع بنوں کے
گزیٹر میں اس خیال کی تردید ان الفاظ میں ہوتی ہے :- "چونکہ شمال مغربی
بڑے بڑے دروں میں سے کسی کا بنوں کے ساتھ بالواسطہ تعلق نہیں اور بیرونی
حملہ آور اکثر کرم اور خیبر کے راستہ سے ہندوستان پر فوج کشی کرتے رہے ہیں -
اس لئے یہ کہنا کہ بنوں - کابل اور ہندوستان کے درمیان ایک شاہراہ تھی صحت
سے بعید ہوگا۔"

جیسا کہ ذیل کے مشاہدات سے ثابت ہوگا گو بنوں کسی خاص بڑے درہ
سے وابستہ نہیں ہے تاہم ساتویں - آٹھویں اور نویں صدی ہجری کے ناموفق
اکثر خیبریا کرم بنوں کے راستہ سے ہندوستان کی سرزمین سے وارد ہوتے رہے
اور یہاں کے سرسبز اور زرخیز علاقوں کو تسخیر کرتے رہے۔ پس یہ کہنا کہ کابل اور
ہندوستان کے درمیان آمد و رفت کا سلسلہ عام طور پر بنوں کے راستے سے ہوتا
رہا حق بجانب ہوگا۔

(Narrative of Various Journeys in Bolu-
-chistan, Afghanistan and the Punjab 1826
- 1836 Vol. I P. 99) +

۱۵ بنوں ٹریکٹ گزیٹر ص ۱۵۲

منہاج سراج نے اپنی کتاب میں ہندوستان آنے کے تذکرہ کے علاوہ ایک دو اور واقعات بھی بنوں کی طرف منسوب کئے ہیں :-

۱۔ سلطان شمس الدین التمش نے بنوں کی طرف لشکر کشی کی مگر ضعف اور قہمت کے افراط کے باعث اسے واپس لوٹنا پڑا اور منجموں کے مشورے سے عماری میں بیٹھ کر دوپہر کو بروز چہار شنبہ فردا ہفتہ شعبان دہلی میں داخل ہوا۔ سلطان شمس الدین التمش کی اسی سن کی یورش کا ذکر تاریخ اکبر شاہی اور تاریخ مبارک شاہی میں بھی آتا ہے۔ لیکن بنوں میں فوج کشی کے محل کے متعلق اختلاف ہے۔ چنانچہ طبقات ناصری میں بنیان - طبقات اکبر شاہی میں ملتان اور تاریخ مبارک شاہی میں بھیلستان ہے۔ شمس العلماء حافظ ہدایت حسین کا خیال ہے کہ تاریخ مبارک شاہی کا قول صحیح ہے اور طبقات ناصری کا بنیان بھیلستان ہونا چاہئے۔

۲۔ دوسرا سلطان شمس الدین کی وفات کے بعد ملک سیف الدین قرقنی نے بنوں سے سیف الدین ایک کے علاقہ اچہ پر چڑھائی کی۔ سیف الدین اپنے لشکر سمیت شہر سے باہر آیا اور حریف کے ساتھ جنگ کی جس میں سیف الدین قرقنی اور اسکی افواج کو شکست کھا کر پسپا ہونا پڑا۔

طبقات ناصری اور تاریخ مبارک شاہی میں بنوں کے متعلق ایک اور تاریخی واقعہ بھی بیان کیا گیا ہے اور وہ یہ ہے کہ :- سلطان شمس الدین التمش کے فرزند سلطان ناصر الدین نے ۷۷۵ھ میں بنوں کی طرف کوچ کیا اور وہ جو اور زندہ کے

۱۔ طبقات ناصری ۱۲۴ (بنوں) ۲۔ تاریخ مبارک شاہی ص ۲۰

۳۔ طبقات ناصری ص ۲۳۸

۴۔ مسٹر راورٹی اور شمس العلماء حافظ ہدایت حسین کا خیال ہے کہ نذر کی جگہ سندھ ہونا چاہئے جو کچھ راورٹی ص ۶۷۸ مگر ظاہر زندہ صحیح معلوم ہوتا ہے۔ تاریخ مبارک شاہی ص ۲۵

علاقوں کو تاخت و تاراج کیا -

طبقہ نامری اور تاریخ مبارک شاہی کے مندرجہ بالا حوالوں کے بعد اب ہم جلال الدین خوارزم شاہ چنگیز خان - تیمور اور بابر کے ہندوستان کی جانب ہلکے کھینچنے کے راستوں کے بیان کرنے کی طرف متوجہ ہوتے ہیں -

سلطان جلال الدین خوارزم شاہ نے مغول کی سفاک ہڈی دل افواج کی تاب مقاومت نہ لاکر شہر میں ہندوستان کا رخ کیا اور راستے میں اس بے مروتی کے باوجود غزنی کے حاکم کے ساتھ میدان کارزار میں اترا اور اپنے حریف کو شکست فاش دی - جب چنگیز خان کو اس بات کا علم ہوا تو اسے جلال الدین کی سرکوبی کے لئے اس کا تعاقب کیا اور دریائے سندھ کے کنارے پرانے درمیان معرکہ آرائی ہوئی - جس میں جلال الدین نے پوری پوری داد شجاعت دی - جب مغلوں نے ہر طرف سے ترغ کر لیا - لشکر کی کثیر تعداد نہ تیغ ہو گئی اور نصرت کی کوئی امید باقی نہ رہی تو جلال الدین نے جان بچا کر دریا میں گھوڑا ڈالا اور چند دل شکستہ سپاہیوں کے ساتھ دریا کو عبور کرتا ہوا چل جلالی میں وارد ہوا -

مندرجہ بالا واقعہ میں اگرچہ چول جلال کے محل وقوع پر غور کیا جاتا ہے تو از روئے قیاس کہا جاسکتا ہے کہ جلال الدین اور چنگیز خان ہندوستان آنے وقت بنوں سے گزرے ہونگے - کیونکہ جیسا کہ تیمور کی فوج کشی کے حالات بیان کرتے وقت ثابت ہوگا کہ چول جلالی اور بنوں کے درمیان تقریباً چالیس کوس کا فاصلہ ہے - اور دوسرے اس زمانہ میں غزنی بنوں کا راستہ اچھا خاصہ مشہور بھی تھا - چنانچہ منہاج سراج جلال الدین سے تقریباً چھ سال بعد ہندوستان میں اسی راستہ سے وارد ہوا - اس لئے جو شخص چول جلالی یا اسکے قرب وجوار میں آیا ہوگا - وہ ضرور غزنی بنوں کے راستہ ہی سے آیا ہوگا - پس یہ کہنا کہ جلال الدین اور چنگیز خان

غزنین بنوں کے راستے سے دریائے سندھ کے کنارے تک پہنچنے قابل گرفت نہیں ہوگا۔

چنگیز خاں اور بلال الدین کے بعد ہم تیمور اور بابر کے حملوں کی طرف رجوع کرتے ہیں:-

یہ ایک مشہور تاریخی واقعہ ہے کہ تیمور رجب سنہ ۸۰۷ھ میں ہندوستان کے ناخست و تاراج کے خیال سے کابل کو خیر باد کہہ کر سمرقند اور غزنین کی راہ سے ہندوستان کی طرف متوجہ ہوا۔ اور وہ کرلج (کریم) سے گذرنا ہوا۔ پہنچا۔ بروز شنبہ ۱۸۔ ذی الحجہ سنہ ۸۰۷ھ کو ایراب سے خطہ شتوازیوں کی طرف کوچ کیا۔ پہاڑوں اور جنگلوں کو کاٹ اور چیر کر خطہ مذکور میں ڈیرے ڈالے۔ اور ایک دن کے قیام کے بعد شاہزادہ خلیل بخت کو حکم دیا کہ تم مرا کے ایک دستہ کے ساتھ قچچاق کے راستے سے بنوں کی طرف روانہ ہوا اور خود رات بھر کی مسافت اختیار کر کے بروز سہ شنبہ بیت و یکم علی الصبح قلعہ نقر میں پہنچا۔ بعد ازاں صاحب قزاق قبیلہ پر نیالی کی تادیب اور گوٹمالی کی غرض سے اس قبیلہ کے علاقہ کی طرف گیا اور وہاں سے یکم محرم سنہ ۸۰۷ھ کو قلعہ نقر کی طرف مراجعت کی۔ شاہ علی فراہی کو پانچ سو سواروں کے ساتھ قلعہ کی حفاظت تفویض کی

۱۔ ظفر نامہ جلد دوم ص ۱۲۰ - اس علاقہ میں تیمور نے ایک قلعہ کا بھی تذکرہ کیا ہے۔ اس قلعہ کا نام محل وقوع کی نسبت سے ایراب تھا۔ تیمور نے اسے موٹے اوغالی کی معرفت مرمت بھی کرایا تھا۔ ۲۔ قلعہ نقر:۔ قیاس یہی چاہتا ہے کہ یہ قلعہ ایراب سے تقریباً بیس کوس کے فاصلے پر ہوگا۔ تیمور کی اوسط روزانہ رفتار اندازاً تیس کوس تھی اور چونکہ یہ علاقہ پہاڑی اور ناہموار ہے اس لیے گھوڑے اور اونٹنیں بھاری میل قدرے کم و بیش فاصلہ ہی سے کیا ہوگا۔ مسلمانوں نے اپنی کتابیں کوٹا اور بنوں کے واسطے سے ایک قلعہ کے حکم کا ذکر کوٹ۔ ۳۔ قلعہ نقر نامہ جلد اول ص ۱۲۰ - ۱۲۱۔ ۴۔ قلعہ نقر نامہ جلد اول ص ۱۲۰ - ۱۲۱۔ ۵۔ قلعہ نقر نامہ جلد اول ص ۱۲۰ - ۱۲۱۔

اور خود موضع بنوں کی جانب روانہ ہوا - ۱۸ - محرم بروز جمعہ دریائے سندھ کے کنارے پر پہنچا اور دریا کو عبور کرنے کے بعد چول چر دیا چول جلالی کے کنارے پر بھیجے ڈالے -

تیمور نے ہندوستان کے تاخت و تاراج کے بعد اپنے مستقر سلطنت کو مراجعت کرتے وقت بھی یہی راستہ اختیار کیا - چنانچہ ظفر نامہ میں لکھا ہے - کہ وہ جہاں - سان بست اور قلعہ بروجہ سے ہوتا ہوا چول جلالی پہنچا جہاں اسے دریائے سندھ کو عبور کیا اور نصف یوم کے توقف یعنی نماز پیشین کے بعد تازہ دم ہو کر از سر نو کوچ کیا اور دس کوس کے فاصلہ پر شب باشی کی - دوسرے روز علی الصبح وہاں سے روانہ ہوا اور موضع بنوں میں پہنچ کر اسے اپنے عساکر انصرت ماثر کی نزول کماہ بنایا - اسکے بعد وہ اپنے اسی پرانے راستے سے غزنی و غیرہ کی طرف واپس لوٹا -

تیمور کے ایک سو دس سال بعد ۹۱۱ھ میں ہندوستان میں مغلیہ کا بانی بابر بادشاہ بھی خیبر اور کوہاٹ کے راستے سے علاقہ بنوں کی سرزمین میں وارد ہوا - چنانچہ وہ اپنی تریک میں بنوں کی بابت لکھتا ہے :-

دہنو نظر درآمد - جاے ہموارے واقع شدہ شمالی او کوہستان بنگش و لغر است - رود بنگش از بنو برے آید - بنو باین آب معمور است - جنوبی او چوپارہ و آب سندھ است - مشرقی او دین کوٹ است و غزنی او دست کرد و تاک ہم میگوند - از قبائل افغانان کرآنی و کیوی و سوز و عیسے خیل و نیازی این ولایت رلے کارند ۹۲۵

۱۰ + ۲۰ = ۳۰ اس سے واضح ہے کہ بنوں اور چول جلالی کے درمیان تقریباً

چالیس میل کا فاصلہ تھا

ہمارے خیال میں مندرجہ بالا تاریخی حوالوں کی روشنی میں مسالوں میں - اٹھویں اور نویں صدی ہجری میں بنوں کی تاریخی اہمیت کا بخوبی اندازہ ہو سکتا ہے پس اگر یہ کہا جائے کہ زمانہ زیر بحث میں بنوں شمال مغربی صوبہ جات اور ہندوستان کے درمیان ایک قابل اعتنا مقام اتصال رہا ہے تو صحت سے بعید نہ ہوگا۔

یلین خان نیازی

علمائے غزنہ

اسلہ کے لئے دیکھو رسالہ ہذا باب ۱۱ مئی ۱۹۳۳ء

(۲) احمد بن الحسین بن یحییٰ بن سعید

نوٹ ۴ فاضل حموی مختلف کتابوں سے اخذ کرتے ہوئے علامہ ہمدانی کے حالات اپنی مصنفہ معجم الادباء (۱: ۹۴) میں درج کرتے ہیں۔ مگر چونکہ اسلوب ترتیب غیر منظم ہے۔ اسلئے نظام ترتیب کو مانتھر رکھتے ہوئے معجم الادباء کے صفحات کا خیال نہیں رکھا گیا مگر تاہم جو حالات اس سے ماخوذ ہیں وہ من وعن مقدم و موخر صفحات میں بھرست ملینگے

آپ کا اسم گرامی احمد بن الحسین ہے۔ کنیت ولقب علی الترتیب ابو الفضل بدیع الزمان ہے۔ وطن اصلی ہمدان ہے۔ ابو شجاع شیرویہ بن شہر وار، تاریخ

ہمدان“ میں رقمطراز ہیں کہ علامہ بدیع الزمان نے آخر میں ہر اہل حق کے اندر قیام کیا۔ ابو الحسن احمد بن فارس صاحب الجمل اور عیسیٰ بن ہشام سے روایت کیا کرتے تھے۔ ہمدان عصر و بلغاء دہریہ انکا شمار ہوتا ہے۔ یہ اہل حدیث و السنۃ سے تعصب رکھتے تھے۔ مادر ہمدان نے اس جیسا گوہر آبدار پھر نہ پیدا کیا۔ اس ہستی پر ہمدان کو بعد ناز و فخر ہے۔ انکے بھائی ابو سعد بن الصغار اور قاضی ابو محمد عبداللہ بن الحسن نیشاپوری ان سے روایت کرتے ہیں، ابو شجاع نے سال وفات ۳۵۷ھ ذکر کی ہے۔ ابو شجاع شیرویہ اور انکے حقیقی بھائی ابو سعد کا قول ہے کہ ابن لآل۔ ابن ترکان۔ عبدالرحمان الامام۔ ابو بکر محمد بن الحسن الفراء ابن جاسحان اور ایک کثیر جماعت سے انہوں نے روایت کی ہے۔ “ شیرویہ و ابو سعد نے فاضل بدیع کا زمانہ پایا ہے۔ مگر ان سے سماع حاصل نہیں ہوا)

ہمدانی حدیث میں ثقہ تھے اور بلند پایہ رکھتے تھے۔ اعتقاد اشاعہ کے متبع تھے آخر عمر میں انکو جنون ہو گیا تھا اور اسی حالت جنون میں اس دارالاسباب سے کوچ کر گئے۔ یا قوت حموی نے اپنے ایک دوست سے جو اسماء رجال میں کافی دستک رکھتا تھا “ یہ سنا ہے کہ علامہ کی ولادت ۱۳۔ جمادی الاخریٰ ۳۵۷ھ میں ہوئی۔ ابو النصر عبد الرحمن بن عبد الجبار القامی اپنی مصنفہ تاریخ ہر اہل حق میں تحریر کرتے ہیں کہ میں نے متعدد لوگوں کی مختلف تصانیف مطالعہ کی ہیں مگر فاضل

۱۔ یہ قول قابل وثوق نہیں ہے اولاً تو اس لئے کہ کسی تذکرہ میں علامہ کی جنون کا واقعہ نہیں ملتا دوسرے یہ کہ خود یا قوت حموی نے بھی اسکو بصیغہ مجهول (یقال) سے تعبیر کیا ہے جس سے معلوم

ہوتا ہے کہ مصنف کے نزدیک بھی یہ قول قابل اعتماد نہیں “ ۲۔ انیسویں صدی کے تاریخ و ولادت سے متعلق

تذکرے ساکت ہیں بجز یا قوت کس اس روایت کے اور کوئی روایت کسی کتاب میں جو اسوقت زیر نظر ہیں نہیں ملتا اسلئے کچھ وثوق کے ساتھ علامہ کی عمر متعین نہیں کی جاسکتی۔ ہاں بخار مشہور چالیس سال عمر کی جاتی ہے

ہمدانی کے احوال کا استقصاء جس قدر علامہ ثعالبی نے اپنی تصنیف یتیمہ میں کیا ہے، اتنا کسی مورخ نے سپرد قلم نہیں کیا۔ میں نے بھی جو کچھ انکے حالات قلمبند کئے ہیں وہ تمامہا ثعالبی کی یتیمہ سے ماخوذ ہیں۔

ثعالبی یتیمہ (۴ : ۱۶۷) پر تحریر کرتے ہیں کہ علامہ کی نظیر سرعت فہم ذکاوت وجودت رفعت طبع صفاء ذہن اور قوت نفس میں نہیں ملتی، ان کا کوئی مقابل نثر کی حلاوت نظم کی لطافت میں نہیں پایا جاتا، آج تک کوئی شخص دیکھنے اور سننے میں نہ آیا۔ جس نے علم ادب کے اندر وہ مرتبہ پایا ہو جو علامہ کی حاصل تھا فاضل بدیع اپنی ذاتی قابلیت سے جو صنائع بدائع اور معجز عبارات موقت تحریر میں لائے ہیں۔ آج تک اس پایہ کی معجز عبارات کوئی حوالہ قلم نہ کر سکا۔ غرض یہ شخص عجائب و غرائب کا مجموعہ ہے۔ قوت حافظہ کا یہ حال ہے کہ پچاس اشعار کا وہ قصیدہ جو انہوں نے اپنی عمر میں کبھی نہ سنا ہو محض ایک مرتبہ کے سننے میں ان کو نوک زبان ہو جاتا تھا۔ اور اسکو اس شان سے من اولہا الی آخر ہا سنا دیتے تھے کہ کسی حرف میں تغیر نہ آتا تھا۔ اسی طرح چار پانچ ورق کی وہ نثر جس پر کبھی نظر نہ پڑی ہو۔ ایک مرتبہ کے دیکھنے سے ہو ہو بلا ترک حرفے و عبارت قلمبند کر دیتے تھے۔ اگر کسی شخص نے قصیدہ بلیغہ یا رسالہ عجیبہ کے انشاء کی خواہش ظاہر کی تو یہ اپنی قوت ارتجالہ کی وجہ سے بہت جلد مسئول عنہا قصیدہ اور رسالہ کو لکھ کر فارغ ہو جاتے تھے۔ آپ نے بعض خطوط اس طرح قلمبند کئے ہیں کہ آخری

لئے یا قوت محوی نے بھی حسب رائے ابو النضر الغامی یہ کیا ہے کہ بدیع الزما کے اکثر حالات یتیمہ سے اخذ کئے ہیں۔

چنانچہ ہم نے بھی یہ ہی کیا ہے کہ اقتباس حالات کے وقت ہر دو کو زیر نظر رکھا ہے۔ لہذا جو حالات یا عبارات یا قوت سے

زیادہ ہے وہ سب یتیمہ (۴ : ۱۶۷) سے ماخوذ ہے چنانچہ اس کے لئے یتیمہ کو بھی زیر نظر رکھا جائے۔

لے ثعالبی نے علامہ سے ملاقات کی ہے اور ان سے کتابت بھی کی ہے،

سطر سے بالترتیب پڑھے جاتے ہیں (اول سطر سے پڑھنا مشکل بلکہ محال اور بے معنی ہوگا) اور یہ ہی نہیں کہ یہ اعجاز الفاظ ہی الفاظ میں ہو بلکہ عمدہ عمدہ مضامین پُر از بلاغت و فصاحت ان رسائل معکوسہ میں ملتے ہیں۔ علامہ میں یہ عجیب کمال تھا کہ ایک بلیغ قصیدہ اس طرح انشا کرتے تھے کہ اس کو نثر و نظم دونوں کہا جا سکتا تھا۔ نثر میں اکثر ایسے فقرات و قوافی استعمال کرتے تھے جن سے بہترین مصرعے مستنبط ہو سکیں۔ نثر و نظم کی ہر صنف میں مشکل سے مشکل مضامین جلد اور بسہولت قلب بند کر لیتے تھے۔ علاوہ اس کے فارسی کے وہ اشعار جو بحیثیت مضامین بلند پایہ رکھتے تھے۔ انکو اپنے اس خوش اسلوبی سے عربی جامہ پہنا یا ہے کہ ندرت استعارات و تشبیہات کے ساتھ ساتھ عربی کے خاص انداز کو بھی ہاتھ سے نہیں جانے دیا!

باوجود ان تمام اوصاف باطنیہ اور کمالات علمیہ کے علامہ حن ظاہری سے آراستہ و پیراستہ تھے۔ آپ خلق وسیع اور طبیعت نرم رکھتے تھے۔ ایفائے وعدہ کا بہت خیال رکھتے تھے۔ احباب کے ساتھ شیر و شکر کی طرح گھلے ملے رہتے تھے۔ آپ کی محبت بے غرض و بے لوث ہوا کرتی تھی۔ دشمنوں سے بہت اجتناب رکھتے تھے۔ آپ نے اپنا مولد اصلی ہمدان ۳۸۰ھ عین زمانہ شباب میں چھوڑا ہجرت از وطن کے زمانہ یعنی ۳۸۰ھ تک احمد بن فارس صاحب المجل لغوی سے شرف تلمذ حاصل کیا حتیٰ کہ اپنی فطری ذکاوت اور جود طبع سے اپنے استاد کا تمام علم بدرجہ اتم حاصل کر لیا۔ پھر ابو القاسم صاحب ابن عباد کے پاس آئے یہاں آکر ان کے ثمرات علم سے بہت کچھ تلمذ حاصل کیا۔ بعد ازاں راہی جرجان ہوئے۔ بزمانہ قیام جرجان آپ کا اختلاط اسما عیادیہ فرقہ سے بہت کچھ رہا۔ کچھ عرصہ

۱۔ صاحب ابو القاسم کا نام اسماعیل اور باپ کا نام عباد اور کنیت ابوالسن ہے۔ شیخ سیاست و لغت دین تھا۔

تک اسی فرقہ کے اکتاف میں رہ کر بسر اوقات اور انوار علم حاصل کرتے رہے خصوصاً اس جماعت میں قابل ذکر **الدعوانہ البوسعید محمد بن منصور** ہیں، ان سے آپ کو بہت زیادہ نصیبیت تھی۔ البوسعید نے ان کو ہمیشہ مواہب و عطا سے نوازا۔ حتیٰ کہ جب علامہ نے نیسا پور جانے کا قصد کیا تو اس وقت البوسعید ہی نے علامہ کے زاد راہ کا انتظام کیا اور راہ سفر میں جو عوائق و پیش تھے انکو بصورت زر و جواہر دور کیا غرض علامہ ۳۸۶ھ میں دار نیسا پور ہوئے یہاں آ کر انکی فصاحت و بلاغت کا بہت زیادہ شہرہ ہوا۔ تصنیف و تالیف کا کام شروع کیا۔ نیسا پور ہی میں آپ نے چار سو مقلے تحریر کئے جسکے اندر سلسلہ کلام دو فرضی نام عیسیٰ بن ہشام اور ابو الفتح الاسکندری سے شروع کیا گیا ہے۔

اس کتاب کے اندر دلکش پیرایہ میں مضامین ضبط کئے گئے ہیں جسکو دیکھ کر آنکھ کو سرور اور نفس کو لذت حاصل ہوتی ہے۔ الفاظ نہایت شستہ مانوس الاستعمال اور سہل الفہم ہیں۔ محض تقصیہ ہی کا لحاظ نہیں کیا گیا بلکہ سلاست و جدالت بھی مد نظر ہے۔ اسی نیسا پور میں علامہ ہمدانی اور فاضل ابوبکر خوارزمی کے مابین مناظرہ کا سلسلہ شروع ہوا۔ مشہور تھا کہ علامہ ابوبکر کے ساتھ کوئی شخص علمی

بقیہ ۳۸۶ھ البوسعید بن منصور بن رکن الدولہ اور اس کے بھائی فخر الدولہ کے دربار میں منصب وزارت پر اٹھارہ سال اور ایک ماہ امور رہے۔ انکی ولادت ۳۲۶ھ اور وفات ۳۵۵ھ میں ہوئی۔ یہ ابو حیان توحیدی کے فشانہ طاعت بہت زیادہ ہیں۔ طبیعت پر توحید تھی اور مزاج میں تعبی۔ ان کے مفصل حالات دیکھنے کے لئے معجم الادباء (۲: ۴۳۲) ملاحظہ ہو، ۱۷۱۵ء صاحب معجم نے اپنی کتاب کے (۹۶: ۱) پر علامہ کے درود نیسا پور کا زمانہ ۳۹۲ھ تحریر کیا ہے۔ بفاہرہ کا تب کی ستم ظریفی معلوم ہوتی ہے۔ اس لئے کہ دیگر تذکروں میں ہم کو دخول نیسا پور کا زمانہ ۳۸۲ھ ملتا ہے اور یہی صحیح اور قابل وثوق ہے۔ نیز خود یاقوت کے دیگر صفحات پر دخول نیسا پور کا زمانہ ۳۸۲ھ تحریر ہے۔

مناظرہ نہیں کر سکتا۔ مگر جب ہمدانی سے تقابل اور مناظرہ ہوا اور انکو ابو بکر پر فوق و مسابقت ہوئی تو عامۃ الناس میں دونوں فاضلوں کے متعلق چرچے ہوئے لگے۔ کوئی ابو بکر ترجیح دیتا تھا اور کوئی ہمدانی کو۔ بہر حال جب اشتناء مناظرات میں ان کو نمایاں کامیابی ہوئی تو اس سے انکی شہرت میں اور بھی چار چاند لگ گئے۔ ہر طرف ان ہی کا چرچہ اور ذکر ہونے لگا۔ رُوسا اور سلاطین کے دربار میں عزت کی نظر سے دیکھے جانے لگے۔ ہر طرف سے ان پر تحفہ تحائف اور روپیہ کی بوچھاڑ ہونے لگی۔ مناظروں میں مغلوب ہونے کی وجہ سے فاضل ابو بکر کو بہت رنج ہوا۔ مشہور ہے کہ آپ نے فرط حیا کی وجہ سے گھر سے نکلنا بھی ترک کر دیا تھا۔ حتیٰ کہ ایک سال کے اندر اندر انکے طوطی روح نے قفس عنصری کو خیر باد کہا۔ بالآخر یہ باحیا ہستی موت ہی کے بعد گھر سے نکلی۔ خوارزمی کے انتقال کے بعد ہمدانی کی شہرت و عورت کے لئے میدان بالکل خالی ہو چکا تھا۔ چنانچہ انہوں نے ہر حیثیت سے شہرت آفاق حاصل کی۔ اسباب معیشت میں بھی ان کے لئے بہت زیادہ آسانی فراہم ہو گئیں۔ اکثر بلاد و ممالک کی سیر و سیاحت میں مشغول ہوئے خصوصاً بلاد خراسان و سیستان و غزنہ میں سے کوئی شہر ایسا باقی نہ چھوڑا جہاں علامہ کا قدم نہ گیا ہو اور وہاں کی آب و ہوا سے شناسا نہ ہوئے ہوں۔ ان علاقہ جات کا کوئی امیر و سلطان وزیر و رئیس ایسا باقی نہیں رہا جس سے کہ ہمدانی نے ملاقات نہ کی ہو بلکہ بعض بعض کے مدحیہ قصائد سپرِ قلم کر کے بہت کچھ مواہب و عطایا حاصل کئے انکی ہر ایک نے بہت زیادہ قدر و منزلت کی ان ہی وجہ سے ہمدانی کافی مالدار ہو گئے۔

آخر میں علامہ نے اپنا وار القیام شہر ہرّاقہ کو بنایا اور تادمِ مرگ یہی آپ کا دارالقرار رہا۔ ہرّاقہ آ کر آپ کو گوشہ نشینی اور قعید کا بہت زیادہ شوق ہوا۔ لیکن کوئی

لے سلطان محمود کی شایانہ فتوحات اور معرکہ آرائیاں جس طرح زبان زدِ خاص و عام تھیں اسی طرح اس کی

قیامگاہ اور سکونت بخش مقام نہیں ملا تھا کہ فضل خداوندی شامل حال ہوا اور ان کو علامہ ابوعلی بن الحسین بن محمد خثامی کی دامادی کا شرف حاصل ہوا۔ اس رشتہ مصاہرت کی وجہ سے انکو بہت زیادہ سہولتیں حاصل ہوئیں۔ ابوعلی کی وجہ سے انکی پشت ہمت اور مضبوط ہو گئی۔ زر و زمین اور دیگر مواہب سے ان کو کافی ذخیرہ مل گیا اور یہ خوشحالی کے ساتھ بسر اوقات کرنے لگے۔ لیکن آہ اس بلب ادب و طوطی فصاحت نے اپنی حیات کی چالیس منزلوں کو پورا کر کے داعی اہل کو لبیک کہا اور بروز جمعہ مورخہ ۱۱ جمادی الاخری ۳۹۵ھ میں دنیا کو داغ مفارقت دے گئے۔ ادباء عصر و فضلاء دہرنے ان کے فراق میں نوحہ گری کی۔ زبان قلم ان کے ماتم میں شکستہ ہوئی۔ آنکھ نے ان پر رو رو کر اپنی خشکی کو ضایع کیا۔ علماء عصر نے پُر درد مراثی ضبط قلم کر کر کے دنیا سے علم و ادب میں ایک ہیجان برپا کر دیا مگر حقیقت یہ ہے کہ امامت من لم یرت ذکرہ۔ جس شخص کا تذکرہ بعد مرگ خیر

(البعیہ حاشیہ ص ۱۶) علی قدردانی شاہانہ داد و دہش کا شہرہ تمام دنیا میں ہو چکا تھا۔ جگہ جگہ اس کی علم دوستی اور علما نوازی کا چرچہ تھا۔ علامہ شاعر ہمت سے جوق جوق غزنی آ رہے تھے۔ اسی سلسلہ میں عربی زبان کا بے مثل، انشا پرداز فاضل ہمدانی بھی سلطان کے جوار فیض میں ہرات آیا اور تادم مرگ میں قیام کیا چنانچہ ہمارے اس قول کی تائید میں ہمدانی کے وہ تمناؤں کافی ہو گئے جو کہ سلطان محمود کی مدح میں تحریر ہوئے ہیں جنکو ہم آئندہ صفحات میں درج کرینگے۔ علاوہ ان قصائد کے وہ رسائل جو ابو العباس اسفہانی زیر مجموعہ فتوحات کی تہنیت میں تحریر کئے گئے ہیں وہ اس قول کی مزید تائید کر رہے ہیں مگر انوس اور حیرت یہ ہے کہ عربی زبان میں اس قدر بڑا شخص اپنی مصنفہ ۱۰ اب الفہم العربیہ (۲۸: ۲) پر سلطان محمود کے تذکرے میں لکھتا ہے کہ محمود کے دربار میں اسقدر کثرت سے علما و ادبا جمع ہوئے اس وجہ سے نہ تھا کہ محمود کو علم سے کوئی خاص کمی پائی یا محبت تھی بلکہ یہ محض ملکی فتوحات کا نتیجہ تھا۔ دربار کی زیب و زینت کیلئے محمود نے بہت زیادہ شاہانہ داد و دہش سے کام لیا۔ اس رائے کی تردید میں چکر ہمارے اکا بنصوحہ علامہ شبلی نے نہایت بجا و تفصیل کے ساتھ واقعات و حوالہ قلم کر دیے ہیں اس لئے کوئی ضرورت نہیں سمجھی کہ ان تمام واقعات کا مادہ کیا جائے ان حوالے لئے شعر العجم و محیے فیروغۃ العدا، منتخب القوافی، تاریخ قریظہ، تاریخ ہند میں مقام ذکر کو دیکھا جائے،

کے ساتھ نوع انسان کی زبان پر جاری رہے اسکو ہرگز اموات میں شمار نہیں کیا جاسکتا۔ آج تک علامہ ہمدانی کی نثر و نظم اسی آب و تاب کے ساتھ اس دنیا میں موجود ہیں اور متعلین و مستقیفین سے خراج تحسین وصول کر رہی ہیں "خداوند قدوس اس قدسی الاصل ہستی کو ہمیشہ ہمیشہ اپنے جوار رحمت میں رکھے۔ اللہم آمین !

ہمدانی کی وفات میں اختلاف ہے۔ مگر اس اختلاف کا تذکرہ نہ تو ابو منصور یتیمہ میں کرتے ہیں۔ اور نہ یا قوت حموی معجم الادباء میں "ہاں اس کی کسی قدر نثر کے علامہ ابن خلکان نے اپنی مصنفہ وفيات الاعیان (۱: ۳۹) میں کی ہے۔ کہتے ہیں کہ ہمدانی کی وفات کے متعلق ایک روایت تو یہ ہے کہ انکو زہر دے دیا گیا تھا اس سے انکی وفات ہوئی "مگر چونکہ یہ نہیں معلوم کہ زہر کیوں اور کس نے دیا اس لئے اس قول پر اعتماد کلی نہیں کیا جاسکتا۔ چنانچہ اس قول کی تضعیف و تکریر تاریخ کے سکوت اور سمعانی کی مصنفہ کتاب الانساب کے بیان سے ہو رہی ہے۔ علامہ سمعانی اپنی کتاب کے صفحہ ۵۹۲ پر دربارہ بیان شہر ہرارة و تذکرہ علامہ ہمدانی اس طرح لکھتے ہیں کہ لوگوں کا خیال ہے کہ علامہ نے ۳۹۵ھ میں زہر دیے جانے کی وجہ سے وفات پائی و لکن ہذا لیس بقویٰ لیکن یہ قول قوی اور صحیح نہیں۔

دوسری روایت حاکم ابوسعید عبدالرحمن بن محمد بن دوست ثقات سے روایت کرتے ہیں کہ ہمدانی کو ایک مرتبہ سکتہ لاحق ہوا۔ لوگوں نے بلا تشخیص و تفتیش انکی تکفین و تدفین میں نہایت عجلت سے کام لیا۔ دفن ہونے کے بعد جب علامہ کو سکتہ سے آفاقہ ہوا تو اپنے آپ کو قبر کی آغوش میں پایا۔ قبر کی تاریکی اور اس ہوٹکا منظر کو دیکھ کر ایک چیخ ماری اور دہشت کی وجہ سے طائر روح پرواز کر گیا۔ رات کو علامہ کی آواز بھی سنائی گئی۔ چنانچہ لوگوں نے شبہ کی بنا پر قبر کو کھودا۔ دیکھا کہ فاضل ہمدانی کامرغ روح قص عنصری کو خیر باد کہہ چکا ہے اور بوجہ دہشت اپنی

دارلہی پکڑے ہوئے ہیں“

ابو اسحاق حصری اپنی کتاب زہر الآداب میں علامہ کا تذکرہ ان الفاظ سے کرتے ہیں کہ ”هذا اسم وافق مسماہ ولفظ طالب معتلا یعنی علامہ کا لقب اور کنیت اسم بامستی اور لفظ بامعنی ہیں۔ ان کا کلام چاشنی دار اور نہایت ہی پُر لطف ہے، ظرافت جملہ جملہ سے ٹپکتی ہے، بعد ازاں ابو اسحاق انشاء مقامات کی وجہ اس طرح تحریر کرتے ہیں کہ جب ابو بکر محمد بن دینار لازوی کو چالیس مقامات لکھ کر یہ غرور ہو کہ میں نے انشاء مقامات میں نہ کسی کی تقلید کی اور نہ کسی سے اس فن کو حاصل کیا بلکہ یہ میرے افکار و افکار کے نتائج ہیں جنکو میں نے ذی عقل و اصحاب بصیرت کیلئے دیئے نظر کیا ہے حالانکہ ان میں اکثر ایسی ہی حکایات ہیں جنکے مطالعہ سے طبیعت نفرت کرتی ہے سننے کو دل نہیں چاہتا، تو اسوقت علامہ ہمدانی نے بصورت معارفہ یہ چار سو مقالے زیب قلم کئے جو دراصل ظرافت سے پُر اور حسن عبارت سے آراستہ ہیں۔ ان دونوں اشخاص کی مقامات میں بعد المشرقین ہے نہ الفاظ اور نہ معانی کسی میں مطلق مناسبت نہیں۔ ہمدانی نے حکایات کا مارد و فرضی شخصوں پر رکھا ہے۔ ایک عیسے بن ہشام ہے۔ دوسرا ابو الفتح اسکندری (کامرانفا) فاضل یاقوت حموی دربارہ مفارقت مابین علامہ ہمدانی و صاحب ابن عباد یہ واقعہ نقل کرتے ہیں کہ ایک مرتبہ مجلس کے اندر ہمدانی کو حدث لاحق ہوا انہوں نے فوراً محض حیا کی وجہ سے کہا کہ شیخ ہذا سریر التخت۔ یہ تخت کی آواز ہے (مگر آپ جانتے ہیں کہ جائے استراخالی است) صاحب ابن عباد نے فوراً بلاتامل اس طرح جواب دیا و احتشی ان کیون سریر التخت۔ ہمدانی کو اس جواب سے بہت شرمندگی ہوئی ان پر گھڑوں پانی پڑ گیا۔ چنانچہ یہ یہاں سے سیدھے راہی خراسان ہوئے فاضل یاقوت نے ابو نصر عبد الرحمن الفامی کی تصنیف تاریخ ہرات سے ہمدانی کا ایک

قصیدہ نقل کیا ہے جو کہ سلطان محمود کی مدح سرائی میں صرف قلم ہوا ہے۔ علاوہ اس قصیدہ کے یتیمہ (۷: ۱۹۷) پر سلطان محمود کی مدح میں ہمدانی کے دو قصیدے اور ملتے ہیں۔ بہت ممکن ہے کہ اور بھی قصائد ہمدانی نے محمود کے متعلق انشا کئے ہوں۔ مگر چونکہ ہم کو ان کا دیوان سردست دستیاب نہیں ہو سکا اس لئے ہم کچھ نہیں کہہ سکتے مگر تاہم ان چند اشعار سے اتنا تو علم ہو سکے گا کہ ہمدانی کو دربار محمودی سے کچھ نہ کچھ تعلق ضرور رہا ہے۔

بادشاہ مع کثیر فوج کے کہیں جا رہا ہے۔ اس حالت کو دیکھ کر ہمدانی بیباختہ کہتے ہیں ۷

خارج الامیر ومن وراء کابه غیری وعزّ علی ان لم اخرج
مجھ پر یہ بہت شاق ہے کہ بادشاہ کے ہمراہ اور تمام لوگ ہوں اور میں نہ ہوں!
یا مسیدا المراء مالی خیمۃ الا السماء الی قمارها التجی
اے امیروں کے سردار میرے لئے بجز اس نیلگوں آسمان کے اور کوئی خیمہ بھی نہیں ہے۔ جس میں پناہ گزین ہو سکوں

کتفی بعیری ان طعنت و غفٹی کمی و جنم اللیل مطرح هو دجی
حالت سفر میں میرا گندھا میرا بارکش ہوتا ہے۔ میری آستین فرش اور پہلوئے
مثب ہو دج اتارنے کی جگہ

یتیمہ میں یہ دو قصیدے اور ملتے ہیں۔ جتنکے چند اشعار مندرجہ ذیل ہیں :-
یا ایضا الملک الذی بعسا کوالآمال یغزی
اے وہ بادشاہ جس سے مخلوق کے تننا اور امیروں کے عساکر جنگ کرتے ہیں۔
خلقت بیداک علی العدا سیفا و للعاین کسرا

تیرے دونوں ہاتھوں کو خداوند قدوس نے دشمنوں کے لئے شمشیر اور سائین کے لئے خزانہ بنایا ہے

وَكَاتِ امطار الربيع م الى ندى كفيك تعزى
موسم ربیع کی موسلا دھار بارش تیرے دست سخا کی طرف صوب کی جاتی ہے،
لازلت يا كنف الامير م لنا من الاحداث حننا
اے درگاہ امیر حوادث زمانہ سے ہمیشہ ہمیں اپنی پناہ میں رکھ،
یہ قصیدہ کم از کم دس بارہ ابیات پر مشتمل ہے۔ جس میں سے چند اشعار بدین نظر
ہیں۔

افريدون - في التاج ام الاسكندر الثاني
سلطان محمود کیا فریدیوں ہے یا سکندر ثانی
ام الرجعة قد عادت الينا بسليمان
یا رجعت زمانہ ہم تک حضرت سلیمان کو لوٹا لائی ہے
اظلت شمس محمود على انجم سامان
آج محمودی شمس سامانی ستاروں پر "پر تو گلن ہے

ابو عامر عدنان بن محمد الضبی کی تعریف میں مندرجہ ذیل قصیدہ زیب قلم کیا گیا ہے۔ یہ
شخص ہرآ کا والی و رئیس ہے،

ليل الصبا و نهاره سكران
یا ذفرۃ لی لا یکاد اغریزها
يسع الضلوع اليك يا همدان
قسماً لقد قد العراق بی امرء
ليست تجود بركة البلدان
قاعد براحتی هراة فانها
حدثان لم يعرهما حدثان
عدت وان رئيسا عدنان

علامہ نے علاوہ ان قصائد کے متعدد لوگوں کی مدح سرائی کی ہے مثلاً امیر ابوعلی رئیس ابو جعفر المیکالی ابو الطیب سہل بن محمد بن سلیمان - اسماعیل بن احمد الدیوانی - ابو نصر بن زید - خلف بن احمد وغیرہ وغیرہ - خوف طوالت نیز موضوع سے خارج ہونے کی وجہ سے ان کو ترک کیا جاتا ہے -

علامہ کی زیادہ تر شہرت انکے کلام نثر سے تعلق رکھتی ہے - جس کی سب سے واضح اور روشن دلیل آج ہماری آنکھوں کے سامنے مقامات ہمدانی ہے علاوہ اس کے رسائل کا وہ مجموعہ ”جس میں ہر قسم کے مکاتیب درج ہیں“ ثبوت تفہیت کے لئے کافی وافی ہے - مگر ان دلائل کے ہوتے ہوئے ہم علامہ کے چند موجز حکمت آمیز کلمات پر یہ نظر کرتے ہیں جن سے علامہ کی بلاغت کا بخوبی اندازہ ہو سکے گا :-

المسرء لا یعرف ببوده - کالسيف لا یعرف بعمده - نار الخلقاء -
 سریع الانطفاء - الحذاق لا یزید الرزق - والدعة لا تحجب الساعة -
 ان بعد الکدر صفوا - وبعد المطر صحو - الراجع فی شئہ - کالراجع فی
 قیئہ - ماکل مانع ماء ولا کل سقف سماء - الکریم عند اهل اللوم -
 کالماء فی قم المحموم - الخبر اذا تواثر به النقل - قبله العقل - ان الوالی
 سیعزل - والراکب لیستنزل - والتذلل لا یالم العذل - ماکل بیت
 بیت اللہ - ولا کل محمد رسول اللہ

مندرجہ ذیل خط ہمدانی نے پہلی مرتبہ ابو بکر خوارزمی کو لکھا ہے جس کے اندر یہ کمال ہے کہ باوجود نثر ہونے کے ہر فقرہ سے بحر طویل کا ایک مصرع مستنبط ہو رہا ہے - ملاحظہ ہو -

انا لقرب دار الاستاذ كما طرب الفشوان مالت بر الحمر
ومن الامر تياح للقاءه كما انتفض العصفور بلبه القطر
ومن الامتزاج بولائه كما التفت الصهباء والباخر العذب
ومن الابتجاج بمزاره كما اهتز تحت الباج الفص الربط

مندرجہ ذیل خط بالکل الٹا لکھا گیا ہے۔ اگر اسکو اول سطر سے پڑھا جائے۔ تو بالکل بے معنی کلام معلوم ہوتا ہے۔ ہاں اگر اسکو آخر سطر اور آخر کلمہ سے اول سطر اور اول کلمہ تک بالترتیب پڑھا جائے تو ایک بامعنی اور پرفصاحت کلام ہو جاتا ہے۔ ہم ارباب ادب اور ناظرین کے لئے اس خط کو بحسبہ نقل کرتے ہیں۔ لہذا خط معکوس دہینی جانب ہوگا اور بائیں جانب خط مستقیم

خط معکوس

خط مستقیم

اللہ شفاء ان المحاضر صدور بجا و تملأ
المتابر ظہور لها وتضرع الدفاتر وجود
بجا و تمشق المحابر بطون لجا ترشق
آثارا كانت فيه آمالنا مقتضى على
اياديه في تائيده الله ادام الامير
جسرى فاذا المسلمين ظهور
عن الثقل هذا ويرفع الدين
اهل عن الكل هذا يحط ان
في اليه تنصرغ ونحن واقفة
والتجارات تراقة والنقود

ان سرائى الامير الجليل اطال الله
بقائه و ادام تائيده و نعماءات
بيند امر كنا نجميل نظره فقد بعثنا
اليه وفود آمالنا وكشفنا له وجوه
احواننا وعلقنا رقاب آمالنا على هممه
وشمنا بارقة كرمه وانججنا مصاب
شيمه لينظر نظرا كريما فقد صار الناس
اجمع صيارفة والنقود تراقة والتجارات
واقفة ونحن تنصرع اليه في ان
تحط هذا الكل عن اهل الدين

ویرفعَ هَذَا الثَّقَلَ عَنْ ظُهُورِ الْمُسْلِمِينَ
فَإِذَا جَرَى الْأَمِيرُ أَدَامَ اللَّهُ تَائِيْدَهُ
فِي أَيَادِيهِ عَلَى مَقْتَضَى آمَالِنَا كَانَتْ
فِيهِ آثَارُهُ تَرْتَشِقُ لَهَا بَطُونُ الْحَابِرِ
وَتَمُشِقُ بِهَا وَجُوهُ الدَّفَاتِرِ وَتَفْرَعُ
لِهَا ظُهُورُ الْمَنَابِرِ
تَمْلَأُ بِهَا صُدُورُ الْمَحَاضِرِ
إِنْ شَاءَ اللَّهُ ۛ

صیامرۃً اجمعُ الناسُ صامراً فقد
کرمایاً نظراً لینظر شیمہ مصاب و
انجعتنا کرمہ بارقۃ و شمننا همہ
علی آمالنار قاب و علقنا احوالنا و جوه
له و کشفنا آمالنا و فود الیه بعشنا
فقد نظیرہ نجیل یتدارکنان و
نعما تائیدہ و ادام بقاءہ - اللہ
الہل الجلیل الامیر سراسی ران

علامہ ہمدانی نے ابو العباس الفضل بن احمد اسفرائینی وزیر اول سلطان محمود
کو چند خطوط فتوحات پر مبارک باد دیتے ہوئے انشاکے ہیں جنکا بعینہ اس مقام
میں درج کرنا طول کلام کے مرادف ہے۔ اس لئے ہم ان خطوط سے قطع نظر کر کے
صرف اس جگہ کی عبارت درج کرتے جہاں ہمدانی نے مرح محمود میں بہت زیادہ
غلو سے کام لیا ہے

وَلَمْ يَنْطِقِ التَّائِيْخُ بِمَا كَانَ وَالْوَحْيُ بِمَا يَكُوْنُ بَانَ اللّٰهُ تَعَالٰى خَصْرًا اَحَدًا
مِّنْ عِبَادِهِ لَيْسَ النَّبِيْنَ بِمَا خَصَّ بِهِ الْاَمِيْرُ السَّيِّدُ بِيْمِيْنِ الدَّوْلَةِ وَ اَمِيْنُ الْمُلْكَةِ
يَعْنِيْ وَحْيٍ اَوْ اَوْدَاقٍ تَارِيْخِ اسْ اَمْرًا كَثُوْبٍ نَّهِيْنِ مِيْشِ كَرَسْكَ كِهْ خَدَا وَ نَدَقْدُوْسٍ نَّ
بَحْزِ اَنْبِيَا دَكِهْ اِپْنِهْ بَنْدُوْلٍ مِّسْ تِهْ كَسِيْ اَوْ رُكُوْبِحِيْ اِنْ فَضَائِلِ مِيْشِ شَرْكِيْ كِيَا هُو
جُو سُلْطَانِ مَحْمُوْد كِهْ سَا تَهْ خَاسِ هِيْ۔

اسی خط میں آگے چلکر اس طرح رقمطراز ہیں :-

ۛ اس خط کے ملاحظہ کے لئے دیکھئے رسائل بدیع الزمان ص ۱۷

تم حکمت علماء الامۃ واتفق قول الائمة ان سیوف الحق اربعة وسائرھا للناس
سیف رسول اللہ فی المشوکیں و سیف ابی بکر فی المرتدین - و سیف
علی فی الباغین و سیف القصاص بین المسلمین و سیوف الامیر لا تخرج عن
ھذا الاقسام فسیف بظاہر ہر اۃ فیم عطل الحد و اتحد بانہ اسنڈ و
سیف بظاہر غزۃ فیم سد فی وجہ العقوق نوعا من الکفر و الفسوق و سیف
بظاہر مکر و فیم نقض العہد بعد تغلیظہ و نذر الیمین بعد تالیفہ - و سیف
بظاہر سحستان فیم نبۃ المحرب بعد مرقودھا و خلع الطاعة بعد قبولھا
و سیفہ الآن فی دیار الہند قرنت بہ الفتوح و امنت علیہ الملائکۃ
والروح و ذلت بہ الاضام و عش غزۃ الاسلام و النبی علیہ السلام الی آخر الخط
یعنی تمام علماء امت اور ائمہ اس امر پر متفق ہیں کہ چار قسم کی شمشیر زنی حق ہے -
باقی سب ناحق ہیں :-

(۱) حضور روحی فدائ کی تلوار جو مشرکین عرب میں چلی (۲) حضرت ابوبکر کی مرتدین کے متعلق
شمشیر زنی (۳) حضرت علی کی ذوالفقار سرکشوں اور باغیوں کے لئے (۴) حق قصاص
کے لئے شمشیر چلانا - یہ چاروں قسم کی شمشیر زنی حق ہے - لیکن سلطان محمود نے
جس قدر جنگ اور شمشیر زنی کی ہے - وہ سب ان ہی چاروں حقیق میں داخل
ہے - اس لئے کہ ہرات پر محمود کی چڑھائی اس لئے تھی کہ اہل ہر اۃ نے حدود
خداوندی کا کچھ پاس نہیں کیا نیز ان پر ازنداد کا اتہام تھا - غزۃ کو اس لئے تسخیر
کیا کہ اسکے اندر نافرمانی اور کفر و فسوق کا شیوع ہو چکا تھا - اسی طرح مرو پر شمشیر زنی
کی نوبت اس لئے آئی کہ انہوں نے نقض عہد کا ارتکاب کیا اور اپنی قسم موکہ کا
لحاظ بھی نہیں کیا - سیستان پر بھی اسی وجہ سے حملہ کیا گیا کہ ان لوگوں نے آتش
جنگ کو بار دیگر بھڑکایا اور خروج عن الطاعة کے مرتکب ہوئے - باقی ہند پر محمود کی بیٹا

اور شمشیر زنی اس لئے ہوئی تاکہ اسلام اور بانی اسلام کا بول بالا ہو اور اعدائے اللہ و اصنام کا منہ کالا ہو اور وہ ذلیل ہوں دیہی وجہ ہے کہ محمود کی تلوار ہند پر حملہ کے وقت ہمیشہ فتح کے ساتھ نیام میں گئی اور مانگہ اور روح الامیں اس کے لئے دعا گو اور تعریف کتاں رہے،

خلاصہ یہ کہ اس خط اور اسی قسم کے دوسرے رسائل سے یہ بخوبی معلوم ہو گیا کہ ہمدانی کو محمود سے کافی تعلق تھا۔ نیز بعض دیگر فتوحات محمود و علامہ نے قلمبند بھی کی ہیں۔ چنانچہ خود کہتے ہیں

و سنّا کرم من حدیث الہند و بلادھا و تلخّ البلادھا و صدق جلالھا و
اکثر اجزائھا نبذاً لیعلم السامع أنّ غنوّاً غزّاھا الامیر السید
یعنی ہم عنقریب ہند اور مصنافات ہند اور اہل ہند کی بہادری اور ان کی کثرت وغیرہ
کا حال بالتفصیل قلمبند کریں گے تاکہ سامع کو معلوم ہو سکے کہ سلطان محمود نے کس قسم کی
لڑائیاں سر کی ہیں۔ ذیل میں علامہ کا وہ مناظرہ درج کیا جاتا ہے جو ابو بکر نے ازہری
کیساتھ ہوا ہے۔ جسکی وجہ سے ہمدانی کی ہستی منظر عام پر آئی اور انکی بلاغت و فصاحت
سرعت فہم و ذکا اور حفظ وغیرہ کا بابا چرا چا ہونے لگا۔

علامہ یاقوت نے ابو الحسن بن ابوالقاسم بیهقی صاحب و شاح المریہ کے واسطہ
سے یہ مناظرہ تحریر کیا ہے کہ ایک مرتبہ سید السادات ابو علی نے ان دونوں حضرات
کو ایک مجلس میں جمع کیا۔ مگر چونکہ ابو بکر کا مکان دور تھا اس لئے ان کیلئے سواری
بھیجی گئی یا آخر ابو بکر اپنے نژادہ کی ایک کنیز جماعت کے ساتھ تشریف لائے۔ تھوڑی دیر
کے بعد ہمدانی نے کہا کہ آپ کو اس مجلس میں شرکت کی دعوت اس لئے دی گئی ہے
تاکہ جناب اپنے فیوضات علمیہ سے اس مجلس کو بہرہ اندوز کریں اور بیع اشعار و نادر

امثال کا ذکر و تذکرہ ہو۔ نیز یہ کہ آپ سے چند باتیں معلوم کر کے سعادت حاصل کی جاسکے اور اس لئے کہ آپ ہم سے کچھ سوال کر کے ہمارے جوابات پر اظہار مسرت فرمائیں۔ چنانچہ ہم پہلے ان فنون کا تذکرہ کرتے ہیں جنکی باگ ڈور آپ کے قبضہ میں ہے۔ اور جنکی وجہ سے آپ کا شہرہ بہت زیادہ ہو رہا ہے۔ یعنی حفظ نظم و نثر اور بداعتہ ان چاروں میں سے کسی ایک کو جناب مناظرہ اور معارضہ کے لئے اختیار فرمالیجئے۔ ابوبکر نے حفظ میں تو کبریا کی وجہ سے مناظرہ نہ کیا اور اسی کے ساتھ نثر و نظم کو پس پشت ڈالکر بداعتہ پر معارضہ کے لئے اقرار کیا۔ ہمدانی نے کہا کہ آپ کو اختیار کلی ہے جو چاہیے موضوع مقرر کیجئے۔ خوارزمی نے کہا کہ میں تم سے وہی کہتا ہوں جو موسیٰ علیہ السلام نے جادوگروں کے مقابلہ میں کہا تھا بل القوا یعنی تم پہلے اقدام کرو۔ بدیع نے نہایت مسرت کے ساتھ اقدام کیا اور بداعتہ ایک طویل قصیدہ پڑھنا شروع کر دیا۔ اس قصیدہ کے اندر شریف ابوعلی کی مدح اور ذاتی مفاخرہ اور ابوبکر کی تفضیح اور سچو ہے۔ اس کے جواب میں خوارزمی نے بھی چند ابیات کا قصیدہ کہا لیکن چونکہ اپنی درجہ کا تھا مضامین و الفاظ ہر اعتبار سے گرا ہوا تھا۔ ہمدانی نے کہا کہ بڑے شرم کی بات ہے کہ بتی تم سے زیادہ عقل ہو وہ تو براز کر کے فوراً اس کو مٹی سے چھپا ڈالتی ہے مگر تم ہو کہ اپنی اس غداقت پر پردہ بھی نہیں ڈالتے۔ بعد ازاں شریف نے ان سے متنبی کے اس شعر پر اجازہ کے لئے حکم دیا۔ ”ادق علی ادق و مثلی یا رق“ ابوبکر نے فوراً بڑھ کر چند شعر اسی وزن و قافیہ کے انشا کئے اور بعد میں عذر کر کے بیٹھ گئے۔

ہمدانی نے اٹھتے ہی کہا کہ خدا تمہارا عذر قبول کرے۔ مگر استاد تم نے بڑے سخت قافیہ جمع کر دیے۔ آپ کے قصیدہ میں ہر قاف جبل قاف کی طرح ہے۔ اچھا

لیجئے اب ہم سے سنئے اور بدیع نے چند اشعار کہہ کر اپنی عاوت کے موافق ابو بکر کی
تصنیع کرتے ہوئے یہ شعر کہا ہے یا احمقا و کفاک تلک فضیلت

اسپر فوراً ابو بکر نے یہ اعتراض کیا کہ اسکا منصرف ہونا ناجائز ہے۔ ہمدانی فوراً
گستاخی سے جواب دیتے ہیں کہ میں اس وقت تک چپیت بازی کروں گا کہ وہ منصرف
ہو جائے اور تم یہاں سے چلے جاؤ۔ یعنی شاعر غیر منصرف کو منصرف کر سکتا ہے
چنانچہ اسی طرح شعر میں کو دنا جائز ہے۔ لیکن آپ تو فرامیٹے کہ آپ نے ممدوح
کی مدح کی یا ہجو وطن آپ نے دو معنی متفاوت اپنے شعر میں بیان کئے ہیں جو کسی
طرح جائز نہیں۔ اول تو یہ غلطی ہے کہ ابتداً یا سیدی کہہ کر خطاب کیا جاتا ہے۔ دوسرے
یہ کہ متعلق کا عطف کر کے تعلق کی نسبت ممدوح کی طرف کی جا رہی ہے۔ تیسرے
یہ کہ ممدوح کے مقابلہ میں اپنی ارتجال گوئی پر فخر یہ چیزیں ایسی ہیں جن سے اغماض
نہیں کیا جاسکتا۔ اس کے بعد شریف نے کہا کہ اچھا منتہی کے اس مصرع پر طبع
آزمائی کی جائے اھلا ید اس سبک اغیدھا

علامہ ہمدانی بلاتامل کہتے ہیں

یا نعمة لا تزال تتجددھا و منة لا تزال تلکندھا

ابو بکر نے دوسرے مصرعہ پر فوراً یہ اعتراض کیا کہ منتہ کے مقابلہ میں لا تکفرا ہونا چاہیئے نہ
کہ لا تلکدھا اس لئے کہ کنود کے معنی قنت خیر کے ہیں نہ کہ کفران نعمت۔ مگر جماعت
نے فوراً یہ جواب دیا کہ کیا تم نے قرآن شریف کی اس آیت کو نہیں پڑھا ان
الانسان لدبہ کنود یہاں کنود کے معنی کفور کے ہی ہیں۔ اس پر ابو بکر کو بہت
شرمندگی ہوئی۔ بعد میں مجلس گرم ہوئی اور قوال نے گانا شروع کیا اس اثنا میں
ان دونوں کے اندر برابر نوک جھوک ہوتی رہی۔ حتی کہ رات بہت زیادہ گذر گئی۔
اور لوگوں کو نیند آنے لگی۔ اور حسب تمدن نیشاپور لوگ اسی مجلس میں سو گئے

صبح کو اٹھ کر کوئی خوارزمی کو فوقیت دیتا تھا اور کوئی علامہ ہمدانی کو بے فضائل دہرے ان کے مابین صلح کرانے کی کوشش کی چنانچہ بدیع ہمدانی ابو بکر کے پاس گئے اور اپنی گستاخی اور بدکلامی کی معافی طلب کی اور کہا کہ جس طرح مہربادل اور بارش کے بعد مطلع صاف ہو جاتا ہے۔ اسی طرح ہر کدورت کے بعد صفائی قلب بھی ہونا چاہئے۔ چنانچہ (معمولی طور پر) صلح ہو گئی اور ایک دن ہمدانی نے ابو بکر کے مکان پر قیام کیا۔ ابو بکر نے ان کی ضیافت کی۔ مگر چونکہ بعض روساء خوارزمی سے بد دل ہو چکے تھے۔ اس لئے انہوں نے پھر ان دونوں میں شکر رنجی اس طرح کرادی کہ سید ابوالقاسم وزیر کے مکان میں ایک مجلس مناظرہ کا انعقاد ہوا جس کے اندر ابو بکر بہت بری طرح سے شکست ہوئی اور یہ نہایت غیظ و غضب کی حالت میں مجلس سے اٹھ آئے۔ مجلس سے اٹھتے وقت ابو بکر ہمدانی کو خطاب کر کے کہتے ہیں کہ

واللہ لا ترکک بین المیمات فقال البدیع ما معنی المیمات فقال -

بین مہزوم - ومہذوم ومہشوم ومغموم ومحموم - ومرجوم - فقال
واترکک بین المیمات ایضاً - بین الھیام - والصدام والجذام - والحمام
والزکام والناسام - والبرسام - والہام - والسقام

ان لغات کے علاوہ ہمدانی نے مطبوع اور منخوس اور مصلوب میں سے ہر ایک کے متعدد الفاظ اپنے اپنے وزن پر ابو بکر کے جواب میں کہہ ڈالے۔ جنکو دیکھ کر ہمدانی کی لغت دانی کا دل سے اعتراف کرنا پڑتا ہے

علامہ ہمدانی کی تصنیفات کا جس قدر پتہ چل سکا وہ سب متدرجہ ذیل میں درج

آداب اللغۃ العربیۃ (۲: ۲۷۵)

۱۔ رسائل بدیع الزمان میں اس مناظرہ کو نہایت تفصیل سے درج کیا ہے علامہ یاقوت نے اسکو بہت مختصر بیان

کیا جسے بھی خوف طوالت کی وجہ سے یاقوت کے بیان پر ہی اختصار سے کام لیا تفصیل کیلئے دیکھو رسائل ماہ ۲۸ ۸۸۱

۱۔ رسائل بدیع الزمان

اس کے اندر تمام وہ رسائل و مکتوبات درج ہیں جو ہمدانی نے اپنے متعلقین کو لکھے ہیں نیز ابو بکر وغیرہ کے مناظرے اور سلطان محمود کی فتوحات کا بھی تذکرہ ہے یہ مجموعہ ۱۲۹۸ھ میں بمقام استانہ طبع ہوا بعدہ شیخ ابراہیم الاحمد طرابلسی کی مختصر شرح کے ساتھ بمقام بیروت ۱۲۸۹ھ میں طبع ہوا۔

۲۔ دیوان شعر - اس کا ایک نسخہ قلمی پیرس کے کتب خانہ میں موجود ہے نیز مصر کے اندر ۱۳۲۲ھ میں طبع ہوا۔

۳۔ مقامات - یہ ان ہی کے نام سے مشہور ہے۔ مقامات ہمدانی سب سے پہلی کتاب ہے جو اس خاص طرز کیساتھ فن لغت میں مدون ہوئی۔ ہمدانی نے اس طرز کو اپنے استاد ابن فارس صاحب المجل لغوی سے حاصل کیا۔ پھر انکی پیروی حریری وغیرہ نے کی۔ اس مقامات میں مختصر حکایات ہیں۔ حکایات میں مضامین عبرت - مواعظ اور عمدہ نکات و محاورہ جات کو ملحوظ رکھا گیا ہے۔ ضرب الامثال و حکمت آمیز باتیں بکثرت ملتی ہیں۔ اولاً یہ استانہ کے اندر ۱۲۹۸ھ میں بعدہ شیخ محمد بن عبدہ کی شرح موجز کے ساتھ بمقام بیروت ۱۲۸۹ھ میں طبع ہوئی۔

محمد عبد الرزاق صدیقی

پودے اور بوٹیاں اگتی تھیں اور وہاں انکی نشوونما کو بدقت نظر مشاہدہ کرتا رہا۔ سفر سے واپسی پر وہ سلطان مصر ملک الکامل بن ملک العادل کے دربار میں ملازم ہو گیا۔ بادشاہ نے اُسے رئیس علی سائر العشابین مقرر کیا۔ ملک العادل کے بیٹے ملک صالح کے عہد حکومت میں بھی اسی عہدے پر ممتاز رہا، یہاں تک کہ اسے ۶۴۶ھ مطابق ۱۲۴۸ء میں وفات پائی۔ کتاب المفردات ملک صالح ہی کے نام معنون ہوئی تھی، کتاب مذکور کے علاوہ ابن البیطار نے اور بھی متعدد کتابیں تصنیف کی تھیں جن میں دیسقوریڈس کی قدیم تصنیف کی شرح خصوصیت سے قابل ذکر ہے۔

ابن ابی اصیبعہ جنے تاریخ الاطباء لکھی ہے اپنی کتاب میں ابن البیطار کے ان مشاہدات اور ذاتی تحقیقات کا ذکر کرتا ہے۔ جو اسنے اپنے دوران سفر میں کیں، یہ سوانح نگار ابن البیطار کا ہم عصر تھا۔ اور ابن الصوری کا جس نے جبل لبنان میں ایک مصور کی معیت میں نباتی تحقیقات کی تھیں دوست اور شاگرد تھا۔ وہ ابن الصوری کی بے حد تعریف کرتا ہوا لکھتا ہے میں نے اس کے ہمراہ دمشق کے نواح کی سیاحت کی، وہاں بہت سے نئے پودے دیکھے میں آئے۔ دیسقوریڈس، جالینوس، غافقی اور دیگر علمائے

۱۵ ملک الکامل الاول ناصر الدین ابوالمعالی محمد، متوفی ۲۲ رجب ۶۳۵ھ در زہور، کتاب الشجرات ص ۱۱) ۱۶ ملک صالح بن نجم الدین الیوب، متوفی ۱۵ شعبان ۶۴۴ھ، ایضاً ۱۷ Dioscoride غالباً یہ شرح دیسقوریڈس کی کتاب الحشائش کی شرح تھی، ۱۸ کتاب کا نام عیون انباء فی طبقات الاطباء مصنف کا پورا نام موفق الدین ابی العباس احمد بن القاسم بن غلیظہ ابن یونس الحدادی الخزرجی المعروف بابن اصیبعہ ۱۹ ابو منصور بن ابوالفضل بن علی العمري کی تصنیف کتاب الادویۃ المفردہ ہے۔

فن کی تصنیفات ہمارے ساتھ تھیں، ابن الصوری پہلی ان بوٹیوں کے وہ نام بتاتا جنکو دیسکوریدس نے بیان کیا تھا اور زان بعد ان بوٹیوں کے وہ خواص بیان کرتا جنکا ذکر مصنف مذکور نے کیا تھا، اسی طرح وہ جالینوس اور متاخرین کے بیانات بھی پیش کرتا اور انکی لغزشوں اور اختلاف کا تذکرہ بھی کرتا، اس کی فنی معلومات اور دیسکوریدس اور جالینوس کی تصنیفات پر عبور نہایت قابل تحسین ہے،

ابن البیطار کی کتاب کا ترجمہ لیکلرک نے کیا ہے اور یہ ترجمہ فنون لطیفہ کی اکاڈمی نے تذکرات و انتحیات کے مجموعہ میں شائع کیا ہے۔ اس سے پیشتر اسی کتاب کا لاطینی ترجمہ کالانٹن نے کیا تھا، جس کا قلمی نسخہ فرانس کے قومی کتبخانے میں محفوظ ہے،

لیکلرک نے اپنے مختصر مگر دلچسپ دیباچے میں اجمالاً علم طب کی تاریخ پر روشنی ڈالی ہے، موصوف امیہ خاندان کے ہسپانوی حاکم خلیفہ عبدالرحمن الناصر اور انکے بیٹے خلیفہ الحکم کی جو تقریباً پوری دسویں صدی میں ہسپانیہ پر حکمران رہے تعریف کرتا ہوا لکھتا ہے کہ ان خلفاء کے عہد حکومت میں قرطبہ کو علم و فضل کی ترقی کے باعث وہی عروج حاصل ہوا جو خاندان عباسیہ کے

Academie des Inscript - Leclerc
-ions et Belles - Lettres.

Galland Notices et extraits.
Bibliothèque Nationale

عبدالرحمن الناصر ابن محمد ابن عبداللہ (متوفی ۲ رمضان ۳۵۰ھ) زبور ۱۰۰

الحکم الثانی المستنصر ابن عبدالرحمن (متوفی ۳۶۶ھ)

ابتدائی خلفاء کے عہد حکومت میں بغداد کو حاصل ہوا تھا، اندلسی مدارس علم النبات اور تاریخ طبعی کی تعلیم و تدریس کے باعث ممتاز تھے، ہم علم زراعت کے سلسلے میں اس چیز پر کسی قدر تفصیل سے بحث کریں گے، مترجم موصوف لکھتا ہے ”ہسپانیہ میں نباتات کا مطالعہ محض کتابوں تک محدود نہ تھا، لوگ اسے محض طبی ضروریات کے لئے نہیں پڑھتے تھے۔ بلکہ اس علم کی تحصیل تعلیم میں مشاہدات فطرت کو بڑا دخل تھا اور اسکی تکمیل زراعتی اور صنعتی فوائد کے حصول کی غرض سے کی جاتی تھی، ہسپانیہ کی تاریخ میں غالباً یہ پہلا موقع تھا کہ اس فن کے ماہرین زراعتی تجربات و تحقیقات کی غرض سے نہ صرف اندرون ملک میں بلکہ دور دراز علاقوں میں سیر و سیاحت کرتے ہوئے پہنچے“

یہ امر واضح ہے کہ اندلس میں مسلمانوں نے زمین کو کارآمد بنانے میں بڑی جانفشانی سے جدوجہد کی، ان کی مساعی جمیلہ سے اس خطے کو وہ زرخیزی نصیب ہوئی کہ اس سے پہلے کبھی نصیب نہ ہوئی تھی۔ دسویں صدی عیسوی تک اسپین میں دیسقوریس کی کتاب کا ایک عربی ترجمہ موجود تھا۔ اس کتاب کے مترجم ایبلیٹن نے ترجمہ میں یونانی اصطلاحات کو بحال رہتے دیا تھا کیونکہ وہ ان اصطلاحات کے عربی مترادفات سے ناواقف تھا، اس کے بغیر مختلف نباتات کی پہچان مشکل تھی، ۹۲۸ء میں قسطنطنیہ کے شاہنشاہ نے قرطبہ کے خلیفہ کے حضور کچھ تحائف بھیجے جن میں دیسقوریس کی اصل کتاب کا ایک نسخہ بھی شامل تھا۔ یہ نسخہ مصور تھا۔

اور اس میں پودوں کی تصاویر بڑی خوش اسلوبی سے کھینچی ہوئی تھیں، خلیف عبد الرحمن نے قسطنطنیہ سے ایک مترجم کو بلا بھیجا۔ چنانچہ نکلس نامی مترجم وہاں گیا اور اس نے بعض ہسپانوی علما سے مل کر قدیم عربی ترجمہ کے نقائص کو دُور کیا اور

تقریباً ہر پودے کو شناخت کرنے میں کامیاب ہو گیا۔

بارہویں صدی عیسوی میں الغافی نے ابن العوام سے کچھ عرصہ بعد مفردات پر ایک رسالہ لکھا۔ اس مصنف نے اسپین اور افریقہ میں بڑی تحقیقات کی۔ اور مشاہدات کے حدود کو اور بھی وسیع کر دیا۔ اسے شمالی افریقہ میں جتنی نئی بوٹیاں ملیں اُن کا ذکر اس نے اپنی کتاب میں کیا اور پھر ہر ایک کے لئے ایک مقامی نام بھی تجویز کیا، لیکر نکھتا ہے کہ ابن العوام نے تقریباً چھ سو بوٹیوں کا ذکر کیا ہے۔ جن میں سے اکثر کا بیان بہت مفصل ہے، ہر ایک کی نشو و نما کی خصوصیات علمہ علمہ درج کی ہیں، ابن البیطار کی کتاب میں ۳۰۰ فصلیں ہیں لیکن یہ تعداد اس لئے بڑھ گئی ہے کہ مصنف نے مختلف پودوں اور بوٹیوں کے نام مختلف عنوانوں کے تحت درج کئے ہیں۔ اگر ان پودوں کی اصل کو دیکھا جائے تو انکی تعداد بہت کم رہ جاتی ہے۔ بہر کیف فرانسیسی مترجم لکھتا ہے کہ دیستوریس کے بعد دور آجیا تک کوئی طبی کتاب بھی ابن البیطار کی کتاب المفردات کا مقابلہ نہیں کر سکتی، ہم یہاں دو یا تین عنوان درج کرتے ہیں۔ تاکہ اصل کتاب کا کچھ اندازہ ہو سکے،

لفظ ماد آب، کو نیچے، یہ عرق مختلف طریقوں سے کشید کئے جاتے ہیں مثلاً جو کا پانی، گلاب، آب کافور، آب خیار، وغیرہ وغیرہ، لیکن بد قسمتی سے ان عرقوں کو کشید کرنے کا طریقہ بالتفصیل بیان نہیں کیا گیا، جو آتش کے متعلق جو فصل دی گئی ہے اس سے پتہ چلتا ہے کہ زمانہ

لے ابو زکریا یحییٰ بن محمد بن احمد بن العوام الاشعری، کتاب المفردات کا مصنف ہے۔ اس کی زندگی کے بہت کم حالات معلوم ہوئے ہیں۔ بارہویں صدی کے اواخر میں زندہ تھا، کتاب مفردات کا اردو ترجمہ، مولوی سید محمد ہاشم ندوی نے اعظم گڑھ سے شائع کیا ہے،

Renaissance.

قدیم ہی میں قرا بادین کے متعلق کس قدر تحقیقات ہو چکی تھیں۔ بقراط نے جو آتش کے دس خواص بیان کئے ہیں، ایک مشرقی طبیب علی بن رضوان نے جو اہلس کے استعمال پر ایک علیحدہ کتاب لکھی ہے، جو سے مختلف کام لئے جاتے ہیں جو کا پانی، جو کا شربت، جو کا خیساندہ تیار ہوتا ہے۔ جب اسکا قوام کیا جاتا ہے تو یہی شے شربت کہلاتی ہے، یعنی یہ چیز جو کا شیر ہو جاتی ہے، بالعموم اس پر جو آتش کا اطلاق ہوتا ہے، مختلف ناموں میں فقط تیاری کا فرق ہوتا ہے، ان تیار شدہ ادویات کے طبی خواص کا بیان کتاب المجربات میں تفصیل سے آیا ہے کراش، کے ذیل میں پندرہ مصنفوں کا ذکر کیا گیا ہے، مثلاً حنین بن اسحاق، دیسقوریڈس، بوعلی سینا رازی، جالینوس بقراط وغیرہم، غافقی کے قول کے مطابق کراش کی چار قسمیں ہیں۔ ایک تو جنگلی کراش ہے جو کافی مشہور ہے۔ دوسرے کہنن، تیسرے کلکن جنکے پتے میٹھے موٹے ہوتے ہیں۔ کہنن خراسان اور شمالی افریقہ میں پائی جاتی ہے، کلکن رے اور خراسان میں، چوتھی قسم سلا میں کہلاتی ہے اور یہ بابل کے علاقے یعنی بغداد کے نواح میں اگتی ہے۔ یہ ایک قسم کا سیاہ غلہ ہوتا ہے جو گول نہیں ہوتا، ابن البیطار کراش کا زیادہ مارج نہیں اور نہ ہی اس کے مقوی ہونے کا زیادہ قائل ہے، وہ اس پودے کو زری فوائد یا خطائن صحت کے فقط خیال سے نہیں دیکھتا بلکہ محض طبی خواص کا مطالعہ کرتا ہے، اور طبی فوائد کے علاوہ اور کسی شے سے اسکو دلچسپی نہیں، اسکی کتاب ان طبی تصنیفات سے جو اٹھارھویں صدی عیسوی میں فرانس میں شائع ہوئیں ملتی جلتی ہے۔ بوعلی سینا لکھتا ہے کہ جنگلی کراش کی جڑوں سے جو شیرہ نکلتا ہے اگر اس میں روغن بادام اور روغن کنجد ملا دیا جائے تو چیز قورنج کے لئے مفید ہے، اسکا عصا رُ خشک مسل کا کام دیتا ہے،

کرنب یعنی گوبھی چنداں مفید نہیں مسلمان مصنفین معمولی کرنب کو نباتی کرنب کہتے ہیں۔ اور اسکی دو قسمیں بیان کرتے ہیں :-

ایک کرم کلا اور دوسرے کانٹھ والی گوبھی، کرم کلا نسبتاً زیادہ لذیذ اور شیریں ہے، اور ساتھ ہی قنبیط یعنی گوبھی کے پھول سے زیادہ نازک بھی ہوتی ہے گوبھی کے متعلق ایک بڑی دلچسپ داستان بیان کی گئی ہے۔ ابن البیطار لکھتا ہے کہ ادیس کے نواح میں ایک عیسائی پادری رہتا تھا، اس کے پاس سانپ کے ڈسے ہوئے کے لئے مجرب دوائی تھی، اور اس چیز کا چرچا تمام عراق عرب میں ہو چکا تھا لوگ دور دراز کے علاقوں سے اس کے پاس علاج کے لئے آتے تھے۔ جس شخص نے مجھ سے قصہ بیان کیا وہ کہتا ہے کہ میں نے اس پادری کو ایک گر انقدر رقم پیش کی تاکہ وہ اسکے صلے میں مجھے اصل نسخہ بتا دے مگر اسنے نہ بتایا بالآخر اسکی بیوی کو یہی رقم دی گئی تو اسنے راز کو افشا کر دیا، چنانچہ معلوم ہوا کہ دوائی محض جنگلی گیہی کی جڑیں ہیں، یہ جڑیں پہاڑی پودوں کی ہیں، پادری ان جڑوں کو سکھا کر سفوف بنا لیتا ہے اور دو ڈرام فی خوراک کے حساب سے دیتا ہے، یہ چیز سانپ کے زہریلے اثر کو زائل کر دیتی ہے۔ رازی نے مشروبات پر ایک رسالہ لکھا ہے، ابن البیطار نے ایسی مشروبات پر جو بطور مسکرات استعمال ہوتی ہیں ایک مقالہ درج کیا ہے اور اس میں اس رسالہ کا ذکر کیا ہے۔ اس سلسلے میں بہتیری مشروبات کا بیان آگیا ہے، لیکن افسوس ہے انکے تیار کرنے کا طریقہ نہیں بتایا گیا، رازی نے جن مشروبات کے نام گنوائے ہیں وہ حسب ذیل ہیں :-

”انگوری شراب، پختہ شراب، خشک انگوروں کی شراب، شراب عسلی، شراب رطب یعنی دو شاب، شراب گندم، شراب جو اور علی ہذا القیاس مختلف پھلوں سے کشید کی ہوئی شراب، نارجیل یا ناریل کے تنے سے جو رس نکلتا ہے وہ ان مشروبات میں شامل ہے، انار کے رس کو بھی مسکات میں شمار کرتے ہیں“

باوجود اس امر کے کہ ابن البیطار کی تصنیف نہایت مفید معلومات سے پُر ہے ہمیں افسوس سے کہنا پڑتا ہے کہ یہ کتاب اتنی مکمل اور جامع نہیں جتنی کہ ہونی چاہئے تھی، ادویات اور اغذیہ کے متعلق کس قدر زیادہ معلومات درج کرنے کی گنجائش تھی!

تقسیم

قال المعلم الثاني ابو نصر محمد بن محمد بن طرخان الفارابي رحمه الله تعالى
وما تلوم جسمي عن لقائكم الا وقلبي اليكم شيقو عجل
وكيف يفقد مشتاق يحركه اليكم الباعثان الشوق والامل
فلن نهضت فمالي غير كم وطرد وكيف ذاك و مالي منكم بدل
ولم تعرض لي الا قوام قبلكم يستأذنون على قلبي فما وصلوا
و انشد الفقيه علي بن اسمعيل الثعالبي رحمه الله قوله

فما انا يونس في بطن حوت بنيسابور في ظلم الغمام
فبقي والفراد و يوم دجبر ظلام في ظلام في ظلام
(من الرسالة المحققة بكتاب تمة صوان الحكمة)

تنقید و تبصرہ

کلیاتِ طغرانی

یہ حکیم فیروز الدین احمد صاحب فیروز طغرانی کے کلام فارسی و اردو کا مجموعہ ہے۔ چھتیس صفحہ کا مقدمہ مولفہ جناب مونی غلام مصطفیٰ صاحب تبسم ایم۔ اے لکچر گورنمنٹ کالج لاہور ابتدائیں ہے۔ جس میں جناب تبسم نے جناب طغرانی کی لائف لکھنے کے بعد ان کے کلام پر نقد و تبصرہ لکھا ہے۔ اور کوئی چھ صفحوں میں جناب عرشی نے بھی محاسن کلام جناب حکیم صاحب مرحوم سے بحث کی ہے۔

ایک سو پچتر صفحات پر کلام اردو جناب طغرانی مرحوم کا آیا ہے جو مختلف نظموں اور غزلوں پر شامل ہے۔ اور فارسی کلام تقریباً پینتالیس صفحات پر ہے جس میں تین قصیدے اور غزلیں وغیرہ ہیں۔

۲۰ × ۳۰ تقطیع کلیات کی ہے۔ ہر صفحہ میں بارہ شعر ہیں۔ کاغذ۔ کتابت اور طباعت سب نہایت عمدہ ہے۔ قیمت ڈھائی روپیہ رکھی گئی ہے۔ کتب خانہ طغرانی امرتسر سے ملتا ہے۔

کلام میں روانی۔ جستی تراکیب۔ برجستگی الفاظ۔ ترمیم و تخیل اچھا خاصہ ہے۔ اس لحاظ سے انکا شمار کامیاب شعرا میں ہو سکتا ہے۔ ان کے کمال کی یہ کیا کم دلیل ہے کہ جناب تبسم و عرشی ایسے باکمال اشخاص ان کے تلامذہ میں سے ہیں۔

طباعت کی غلطیاں لیتھو میں نہ ہوں یہ خلافِ عادت ہے۔ چنانچہ اس سقم سے یہ کلیات بھی مستثنیٰ نہیں۔ حقہ نظم فارسی سے کچھ غلطیاں انتباہ لکھی جاتی ہیں

صفحہ ۱۸۲ سطر ۴	صحیح	صفحہ	سطر
غلط	اثر دھام	۱۸۳	۴
مباش	مباش	۱۸۸	۱
چون	چو	۱۹۶	۴
کجاست	خطاست	۱۹۸	۴ و ۶
تیس و قال	قال و قیل	۲۰۴	۱۰
فوق	ما فوق	۲۰۹	۱
		۲۱۹	۹

اگلے لوگوں نے نظم میں اپنے اوپر کچھ پابندیاں لازم کر لی تھیں۔ مثلاً وہ الفاظ فارسیہ جنکے آخر میں یا ہو۔ ایسے الفاظ سے حذف کرنا یا تقطیع سے گزرتا باعث ناموزونی سمجھتے تھے۔ اگر اچیانہ کسی سے ایسا تسامع ہو جاتا تھا تو اسکو فروگذاشت پر محمول کرتے تھے۔ صفحہ ۱۷۱ کے آخری شعر کے مصرع ثانی میں لفظ رسائی آیا ہے اور اسکی ”ی“ تقطیع سے خارج ہے۔ یا تو تسامع ہے۔ یا اس زمانہ کے اصول کے موافق کہ انکوں لاطائل موانع قرار دیا جاتا ہے بعد کہا ہوگا۔

صفحہ ۱۶۲ پر مقطع میں اپنا متبع دہلی ہونا یوں ظاہر فرماتے ہیں :-

شک نہیں اس میں کہ ہے فیروز کشمیری نڈو لگ گئی مٹی مگر اس کو جہاں آباد کی کسی کی ہوا کسی کو لگ جانا تو مسلمہ محاورہ ہے۔ کہیں کی مٹی کسی کو لگ جانا

ضرور بہ تتبع دہلی کہا گیا ہوگا۔ صفحہ ۱۸۱ میں ساتواں شعر یہ ہے :-

کند شکوہ ترا حصر آسمان نہم بدیشود اگر از چشم سوزنے اشتر

اس قصیدہ کے قافی گوہر نظر۔ محشر وغیرہ ہیں۔ اہل لغت اشتر کو بضم اول و ثانیث قرار دیتے ہیں۔ بفتح تالانے میں مرتج تصرف ہے۔

فرسخ یا فرسنگ

حمد اللہ مستوفی نے زہمتہ القلوب و تصنیف ۴۰ء ۵۷ء ۶۰ء ۶۳ء بعد پر لکھا ہے کہ عہد کیتباد

کیانی میں فرسنگ تین میل کا قرار دیا گیا تھا جو ۱۲ ہزار ذراع خلقی پر مشتمل تھا ، پھر بحوالہ رسالہ ملک شاہی مکمل ہے کہ سلطان ملک شاہ ۴۶۵ تا ۴۸۵ء ۷۰ حکم دے رکھا تھا کہ ایران اور دوسری ولایتوں سے جب تک گذرے تو فاصلہ کی پیمائش کجائے چنانچہ پیمائش سے معلوم ہوا کہ فرسخ کا طول مختلف ولایتوں میں مختلف ہے ۔ مثلاً غوار زم میں ۱۵ ہزار قدم (قریباً) آذربایجان و ارمین میں ۱۰ ہزار قدم (قریباً)

عراقین ، کردستان ، ارمنستان ، خوزستان ، خراسان ، فارس ، شہانکارہ ، دیاکبیریں ، ہزار قدم (قریباً) روم ، گرجستان ، ارمان ، موغان ، { ان علاقوں میں فاصلے کو منزل اور وقت کے اعتباراً شیروان سے شمار کرتے ہیں ، فرسنگوں کا رواج نہیں ،

اسپر اسنے اپنی سلطنت میں فرسنگ کی مقدار ۶ ہزار قدم معتدل قرار دی ، اور اسی حساب سے رسالہ ملک شاہ میں راستوں کے فاصلے درج کئے گئے ، آٹھویں صدی کے شروع میں المان اولجا تو سلطان (۷۰۳ تا ۷۱۰ء) نے بھی اس طرح بعض استوں کی پیمائش کرانی اور میل گوائے اس وقت فرسنگ قریباً ۸ ہزار گز خیاطی کے برابر حساب میں آیا چونکہ ذراع خلقی گز خیاطی کے دو تہائی کے برابر ہوتا ہے ۔ اسلئے ۸ ہزار گز خیاطی = ۱۲ ہزار ذراع خلقی ، پس عہد اولجا تو کا فرسخ قریباً وہی تھا جو عہد کیتباد کا تھا ، اس طرح قدم معتدل ایک گز خیاطی سے قسے زیادہ ہوتا ہے ۔ اسلئے عہد ملک شاہ کا فرسخ بھی کیتباد کے فرسخ کے قریب ہی جا پہنچتا ہے اور عہد

کیتباد اور عہد ملک شاہ اور عہد اولجا تو میں فرسخ کا طول قریب قریب یکساں نکلتا ہے ، اسی لئے حمد اللہ مستوفی کہتا ہے کہ ” ہمہ بیم نزدیک است فرسنگ دوازده ہزار ذراع خلقی کہ حکمای ما تقدم اختیار کرده اند معتد

علیہ است “ حاصل سطور بالا کیا ہے کہ فرسنگ = ۱۲ ہزار ذراع خلقی ، بارٹولڈ نے ترکستان ۸۵۷ء کے حاشیہ میں ہر فذل کا قول نقل کیا ہے کہ ذراع = ۸۰۱ سنٹی میٹر یعنی نصف میٹر سے ذرا سا زیادہ ، چونکہ میٹر = ۳۹ و ۱۶

انچ کا ہوتا ہے اسلئے ۱۲ ہزار ذراع کا فرسنگ قریباً ۴۹۸ گز انگریزی کے برابر ہوتا ہے ، یعنی ۴ میل انگریزی سے ایک فی لاکھ اور ۲۲ گز کم ، یا یوں کہیں کہ قریباً ۴ میل انگریزی ، (اڈیٹر)

ذکر فرزندان میرزا عمر شیخ — میرزا پیر محمد و میرزا رستم و میرزا اسکندر و میرزا بالیقر

چون خبر واقعه حضرت صاحبقران به مالک فارس رسید میرزا پیر محمد که ارشد اولاد مرحوم میرزا عمر شیخ بود بر دارالملک شیراز استیلا داشت و برادرش میرزا رستم در اصفهان و برادر دیگر میرزا اسکندر در همدان بود، میرزا پیر محمد امراء خود را مثل لطف الله بن بابا تیمور بن آق قوفا و امیر نیکو سیرت جلایانشاه برلاس و غیره با جمع آورده از هر کس مشورت طلبید، بعضی گفتند بتقلید امیر محمد مظفر نشور مملکت از خلفاء بنی عباس که در مصرند آورده تغییر یا ساق مغول نماییم و جمعی گفتند متابعت میرزا عمر کنیم، و فوجی بران بودند که میرزا امیرانشاه را پادشاه گوئیم میرزا پیر محمد که عقل زمانه بود فساد آن رایها با امر نمود و گفت حضرت صاحبقران در حال حیوة والده ما را مملکت آغا، حضرت خاقان سعید* داد و ما را باو باز بست و یورت بزرگ باو میرسد مناسب آنکه او را آغا و الخ دانسته

له تفصیل اسماء فرزندان میرزا عمر شیخ را در عنوان این فصل در زبده ندارد، * له کذا در شیخ مطلع، اما نام میرزا بالیقر درین فصل مذکور نیست، بلاخرن در نسب نامه آل تیمور در آخر ترجمه آئین اکبری میرزا پیر محمد میرزا رستم و میرزا اسکندر را در زمره ابناء میرزا بالیقر بن میرزا عمر شیخ شمرده است، * له کذا ایضا در زبده، * کو: بابا تیمور، * لوک: بابیان سمور، * له زبده: آق قوفا، * ساس و با: آق قوفا، * بی: آق قوفا، * له کو: علیانشاه، * بب: جلایانشاه، * با: ساس: علیانشاه، * زبده مثل تن، * له زبده: ابنای که فقط لوک: امیر اسکندر، * له زبده: والدها: میرزاده، * علم: عمل جوان تحت امیرزاده شاه رخ بهادر،

در صدر سکه و عنوان خطبه نام آنحضرت را یاد کنیم و چون سلامت در ذات ممالک
ادبست شاید بهمین قدر راضی شده زیادت متعرض نشود، جمیع امرا و ارکان
دولت آفرین کردد رای برین قرار یافت و ایچی مقرر ساخته مکتوبی بایشان مضمون
آنکه این بنده بندگی آن درگاه نقش صحیفه دل و عنوان نامه جان دارد و تار مقلی
از حیوة باقی باشد سر از فرمان نخواهد تافت و در متابعت و مطاوعت خواهد کوشید
و در خلال عرض احوال بیت شاه نامه را برین متوال ارسال نموده بود * که بیت
همه بندگانیم شهر بخ پیست من وستم اسکندر و هر که هست

و در ممالک سکه و خطبه نام و القاب آنحضرت کرده رؤس منابر و وجوه و نامیر
بلقب شاه رخی آراسته دارد و با برادران باخلاص تمام گوش هوش بر راه نهاده
تا از بارگاه اعلیٰ اعلاّه الله تعالی چه منثال فرستند تا در انتثال آن غایت جهد

بذل کند، و چون قاصد رسید و عرض حال رسانید حضرت خاقان سعید فرستاده
را معزز و مکرم داشته فرمود که ازان فرزند در عالم عزیز ترک خواهد بود و بسمه الله
که خاطر از مهمات آن طرف بکلی جمع شد چه در مصالح ممالک بوجهی قیام خواهد
نمود که موجب فراغت خاطر خطیر تواند بود و هر چند آن فرزند از جند ابدال و

انصاف و محاسن او صاف چنان آراسته است که از مواعظ و نصایح مستغنی
است اما باید که رعایای ممالک که بدیوان آن فرزند اختصاص دارند در حرز
حمایت الشفقه علی خلق الله داشته بذل عاطفت در باره برایا و سبله تحصیل
رضای حق تعالی شناسد که الخلق عیال الله فاحبهم الیه ابوهم بعیاله و جن
معاش پدر مرحوم بزرگوار خود را دران ممالک مجدد و مؤکد گرداند که الولد الخو

له زبده : منقول گردانید ، له ک : اعلیٰ ، کو و زبده مثل من ، له بابیه برس : همیلم
له ک : بسم الله ، له و زبده : ممالکی له نسخ مطلع : فایز هم ، جمیع از روی زبده ،

یقتدی بآبائہ الغرّ تا ذکر آن برصنائف روزگار مؤید و اثر آن برصفحات
بیل و نہار محمد ماند، و از جانب کرمان از پیش امیرایدیکہ برلاس نیز (تفہیم)
آمده ہمین معنی بعرض رسانید کہ در ممالک کرمان خطبہ و سکتہ بنام آنحضرت
تزیین منابر و صور نقود گردانید تنکجات * مسکوک شاہ رخ آورد حضرت
غاقان سعید الچیا ترا انعام و اکرام فرمودہ باز گردانید و چون فرستادہ بشیر از
باز رفت و شرح اکرام و اعزاز باز گفت میہرا پیر محمد بضبط ہما ت ملکی قیام
نمودہ محمد سر بدار و امیر تیمور ملک را بدار العبادہ یزد فرستاد و بجهت
داروغگی یزد و عبدالرحمن الچیکدائی و داروغہ اہرقوہ سلطان محمود خلعتہا فرستاد
بدار الملک شیراز طلبید و ایشان سمعاً و طاعتاً گفتہ کلید درواںہا و اختیار
خزاین و دقائز بفرستادگان دادند و پیشکشہا و سنگین یراقی کردہ عازم شیراز
شدند، و امیرزا پیر محمد در بارہ ایشان عنایت بسیار کردہ داخل امر و بزرگ
ساخت، و حکم فرمود کہ مجموع کہنہ سپاہیان فارس و عراق کہ در خرقہ و بہر خرقہ
در ولایات متفرق بودند جمع کردہ داخل دفتر و مرسوم سازند و مال و متوجہات
آن سال را در وجہ علوفہ بلشکر قدیم و جدید مبذول داشت و منصب وزارت
را بحاجہ نیکو سیرت رکن الدین محمد تفویض فرمود و مشاور البیہ و تظیفہ کفایت و
رعایت رعیت بجای آورده قانون مال مملکت را بدستور قدیم جمع بست و ائمان

لک: ببیدی، ۱۰ ک: کو، از روی آ نوشته شد، زبدہ: امیرزادہ سیر محمد نوکر
امیرزادہ او کو از کرمان رسید، ۱۱ ک: رسانیدند، ۱۲ ک: رسانند، ۱۳ ک: زبدہ: گردانیدہ
اند و برسم بیلاک و نشانی تنکجات، ۱۴ الچیکدائی، ۱۵ ک: الچیکدایہ، بیت: الچیکدائی
۱۶ ک: کو آب: میہرا، ۱۷ ک: مرزا، ۱۸ ک: زبدہ: بعضی در خرقہ دخترہ، و جمعی بہر خرقہ و خرقہ
۱۹ ک: با: مرزا، ولایت، ۲۰ ک: زبدہ: مال و ۲۱ ک: زبدہ: ابواب المال قدیم ۲۲ ک: زبدہ: ہر ملک و دیون،
را در عمدہ متصرفی امین و اہتمام مستوفی صاحب تملک، قصبہ: و غیرہ،

بولايات فرستاد* و میرزا پیر محمد چند نوبت ایلمچی بجانب کرمان روان داشت
و بایلی دعوت کرده، امیرایدکو آن سخنان ناشنیده انگاشت ع

آمد شد ایلمچیان بجای نرسید

و میرزا رستم از جانب اصفهان آمده میرزا پیر محمد او را نیک دید و دوسه روز
نگاه داشته ترتیب و عنایت فرمود و اجازت مراجعت داد* و ثانی الواقع میرزا
پیر محمد را لطفی شامل و گرمی کامل و رعایت علیه رحم و منافذات حقوق مسلمانان
و عزت همنان در نصاب کمال بود و حکمی نافذ که تیج آفریده بی حکم کین سماه
نقوانتی ستادن، و اخراجات صادر و وارد در ولایات از مال بود* و دران
ایام میرزا اسکندر از همدان ایلمچی فرستاد و پیغام داد که میرزا عمر امیر جهان شاه
جاکو را فجاءه هلاک کرد و پدر بزرگوار خود میرزا امیرانشاد را از ملکیت عذر خواست
می شاید که از مراد بدین جانب ملای عاید شود بنا بران که کوچ همراه متوجه فارس
و عراق شدیم بهر کجا صلح دانند اشارت فرمایند، میرزا پیر محمد آنست که
آمن اوبی فتنه نخواهد بود مکتبی مصحوب معتمدی باستقبال او فرستاد مضمین آنکه
ایل و اوس آن طرف که در تصرف آن برآمد شاید که از جلاء وطن تنگ آیند
و میان ما و آذر بايجان خلاف واقع شود صلح آنست که آن برادر به قاهره عزت خود
ساکن باشد و چون تا غایت از میرزا [عمر] حرکتی ناملایم صادر نشده من بعد هم
نخواهد شد، [درق ۲۵۹] میرزا اسکندر بجواب التفات نموده عزم جانب
عراق و فارس جزم فرمود و امراء و چون توکل اروس بوتقا و یازید اروس بوتقا

(۱۲۵)

له کو نیک دیده و یک دور روز الح، آیت حسن: نیک دید و یک دور روز الح: نیکو پرسید
و روز دیگر او را اجازت مراجعت داد، له زبده — میرزا آیت حسن اک: ستاند (بجای ستاند)
باستاد: له کو: چاکو، له کو: معوی، له از روی آو: له کو: ادس، با حسن: ادس

و تيمن و يونس جلاير و سيد علي جلاير و سيف الدين [و] قمر الدين و ذوالقرنين مغول چون دانستند که ميرزا اسکندر مخالفت برادر ميکند و اسباب و گير [نيز] موجب فرار بود* اين جماعت اتفاق کردند و خزايين و اسپان خوب گرفته گفتند نسبت خلاف بما خواهد شد و در معرض خطاب خواهيم افتاد نيم شب سوار شدند و اينچون و ايوغلامان با يکديگر سوگند خوردند و مستوي بن محمد حبيب که يکديست و پاي او را امير الله داد و در تفضيله ميرزا پير محمد [بر] يده بود [چنانچه] خدا و آخر مجد اول مستور است و ميرزا اسکندر بجهت خدمت او نسبت با خاندان ميرزا عمر شيخ او را در جگر امراء بزرگ ميداشت او نيز با مخالفان موافق شده ميرزا را رفتند ميرزا اسکندر را محل توقف نمايد با يوسف قورچي شيخ مغول و ترش و الله داد بن تيمن که در غايت حسن بود* و بر بندي اوزبک و عيشاه آزاد و نيکواجه اوزبک قريب پانزده نفر روی باصفهان آوردند و از جماعت گريخته توکل اروس بوقا و تيمن و سيد علي و يونس و مستوي* پيش ميرزا عمر رفتند و يوسف و شير علي و ديگر ايوغلامان که اکثر خزينه با ايشان بودند خدمت ميرزا امير شاه پيوستند و ميرزا اسکندر بعد از بيايه از اصفهان متوجه فارس شد و ميرزا پير محمد را ديده بعد از دو روز ناگاه

له از روی زبده ' له عبارت زبده : و ماده چند ديگر نيز بود که موجب مخالفت ايشان کشته ' له با بيه زبده : اسباب ' له آ — ' له ک : اسمان ، زبده : اسميان ' له فقط اس : ايوغلامان ' له زبده : تاجبائي که له زبده : صمغی له کذا رک : چينه ، زبده — ' له ک — ' از روی نغ ديگر ثبت شد له ک : قدمت ، زبده : خدمت ، و آ قدمت خدمت له زبده — ' له آ آ بيه اس : آورد

از جانب آذربایجان خبر آمد که میرزا عمر میرزا ابابکر را گرفته عازم عراق و قدس است
و آشنوی دران ممالک افتاد و برادران مشورت کرده اتفاق نمودند که در اصفهان
مصاف دهند و میرزا پیر محمد مملکت یزد را بمیرزا اسکندر داده او در روز یکشنبی
سلطان را به یزد فرستاد و خود بمدد اصفهان روان شد، و میرزا عمر بالشکر
گران بهمدان آمد میرزا رستم حاجی مسافر را برسالت پیش او فرستاد و میرزا عمر
او را نیک دیده و سخن صلح شنیده باز گردید و برادران ایمن شدند، و میرزا
اسکندر بیزد رفت و میرزا پیر محمد از شیراز بعزم تسخیر کرمان براه شبانکاره [دیزل]
عزیمت نمود و میرزا اسکندر از یزد بیرون آمده بموکب میرزا پیر محمد پیوست و
برسم مغضای روان شد و خبر یافت که جمعی بهادران کرمان باستقبال آمده در کمین
اند میرزا اسکندر عنان ریزد بر سر ایشان رانده گروه انبوه بقتل آورد و بسیاری
در قید اسار گرفتار آمدند و بدین یک حمله دلاوران سهی در دل کرمانیان افتاد که
دیگر کسی پا از دروازه بیرون نهد و جناب نقابت آب سیادت انتساب امیر
نعم الدین سید نعمت الله* از کرمان بیرون آمد، همین نفس آن سید یزد گوار
میان فریقین صلح شد اما تا صورت مصالحه روی نمود بیرونهای کرمان ویران
شده قاعاً صاف کشته بود، و امیر ایدک پیشکشها و پادشاهانه فرستاد و میرزا پیر محمد
میرزا اسکندر را تربیت و نوازش نموده اجازات جانب دار العبادت یزد فرمود و
خود بسریر سلطنت شیراز باز آمد، و دران ایام میان برادران اتحادی تمام

له آذربایجان خبر آمد، آیت: بیکیسی، له آ —

له از روی آ، آس: تبریز، زبده: شبانکاره و دیزل (دجای شبانکاره و دیزل)

له آیت: آس: بسیار، له آیت: آد: زبده: در دروازه

کرمان، له زبده: مرتقی اعظم سید نور الدین نعمت الله، له آ: سایدیها، زبده: سوری،
له آ: اتحاد

بود اما پیش ازین تفصایا میرزا رستم خبث باطن امیرحیدر بلاس را دانسته بود و هر دو
 چشم او را میل کشیده و قلعه محبوس داشت و چون در یک چشم او اندک روشنائی
 مانده بود نیمه روزی مستغفان قلعه را مغالطه داد و از راه بیراهه چند شبانه روز تاخته (۲۵۹ ب)
 خود را بشیر انداخت و میرزا پیر محمد چشم از عیب آنکه دشمن برادر را نگاه میدارد
 پوشیده نظر بران داشت که چون وقتی عدو دولت من بود این زمان لایموت و
 لایحی ذلیل و آرنپناه بحمایت این دولت آورده است مروت اقتضای آن
 میکند که از گذشته گذشته او را تربیت فرماید میرزا رستم را این معنی ناخوش آمده
 پیغام کرد که او چند بار نسبت با این خاندان حرام نمکی کرده و خدای تعالی توفیق
 داد که چشم [کثر] او را میل کشیدیم این زمان چون گرازه تیر خورده و مار دوم
 کشته است کدام عقل قبول کند که او در فکر صلاح این خاندان باشد؛ میرزا پیچید
 دانست که اجتهاد خطا کرده اما لباس اعتذار بران پوشیده چند جهت که موجب
 اطمینان میرزا رستم باشد پیغام داد و مکتوبات و تبرکات فرستاد و اگر چه او
 قبول کرد اما سر رشته یگانگی را عقد در میان افتاد بهیت
 رشته چو گسست می توان بست اما گره در میان * بماند

ذکر فرزندان میرزا جهانگیر بن حضرت صاحبقران بعد
 از واقعه باءله

میرزا جهانگیر بن حضرت صاحبقران را دو پسر بود بزرگتر میرزا محمد سلطان

له کو سس بی : شبانروز ، له ک زده : عددی له از روی آ زده : ک

له کو زده : بریده ، هه با بی سس را : له با : هر رشته که بکشد

له آ : بیک بیان کره ، له آ ،

که آنحضرت او را ولی عهد ساخته بود و تقدیر ملک قدیر عزّشانه ولی را پیش از مولی بعالم بقا برد، چنانچه در یورش دوم شرح آن گفته شد*، و حکایت فرزندان او که از ایشان پذیرد انشاء الله تعالی، و پسر خورشید و تیز میرزا جهانگیر میرزا پیر محمد است پادشاه ممالک بلخ و طخارستان و قیطان، کذا، و قندهار و کابل و غزنین و ساحل [سندو] هندوستان* و چون آفتاب دولت حضرت صاحب قران زوال یافت میرزا پیر محمد مجد استماع این خبر باطل عنان عزیمت بصوب مدینه المرجال بلخ تافت،

وقائع سنه ثمان و ثمانمائه تتمه حکایات که در خراسانات واقع شد

سابقاً مذکور شد که خواجه سلطان علی سبزواری با غی گشته و امیر شیخ خواجه لشکر کشیده او را شکست، در افتتاح این سال خبر آمد که میرزا میرانشاه* متوجه خراسان است، حضرت خاقان سعید فرمود که امیر حسن صوفی ترخان و

له زبده: و صورت آن قتیله در هشتصد و پنجاه سفر دوم شرح آن داده آمده است،

له باب سراسر: حکایات له باب: خود تر

له در زبده گفته است که وی والی ممالک بلخ و قندهار و کابل و غزنین و ساحل سند و

اقتصادی ممالک هند بود، له باب: قتلان، و: قتلان، سراسر: قتلان بظاهر

تقصیف قتلان یعنی قتلان است، له در کتاب تدارک اما در: هند و سند،

و در باب: هندوستان و سند، و در زبده: سند و اقتصاد ممالک هند دارد، له زبده: خراسان

له زبده: سعید، له زبده: امیر زاده اعظم امیرانشاه، له زبده: حسین،

امیر جهان ملک و امیر فروز شاه . باینجهزار سوار نامدار باسقتقبال روند مقرر آنکه
اگر آختاب بداعیه ملک گیر ی و یاعی گری آمده باشد بدفع او قیام نمایند و اگر
براه برادری و ایلی بر حسب اقتضای وقت میل این طرف* نموده آنچه وظیفه خدمت
باشد بجهای آرند و مکتوبی مصحوب ایشان ساخت مبنی بر فوائد نام و تنگ و منبتی
از تو امد صلح و جنگ مضمون آنکه حضرت صاحب قرآن هر یک از فرزندان را
مملکتی داده و وظیفه آنکه بحفظ آن ممالک بنوعی قیام نمایند که قصیری بآن راه
نیابد و نقصانی بارشوق همایون عاید نشود چه بسبب حرکت نادانسته فرزندانم بصره
الله بصیوب نفسه ممالک آذربایجان که تنگگاه پادشاه ایران ست از دست
رفت فاما ولایت آران و موغان و ارامنه و گرجستان* در تصرف بنیگان آنحضرت
است اگر بعبط آن ولایات التفات نمایند انسب خواهد بود و محمد الله جناب
شهر یاری عقل روزگار ست درین باب تاملی کامل و تعمقی شامل فرموده بوسه
حقته پیشگان شتر اندیش که صلاح خویش در فساد جهانی بیند رخصت شریع در
معامله نمیندیشند که موجب خرابی خاندان و سبب استیصال و دودمان گردد بیت
بر شیشه خویشستن وزن سنگ بالنگر خویشستن کمن جنگ

و این مبالغت در باب صلح بسبب عجز نیست بل مقصود تمام قیام [ورق ۲۶۰] (۱۲۶۰)
ناموس و نام است و اگر میاذ بالله چهره موافقت بناخن مخالفت خراشیده

له زبده بعدش + بن ملکت

له ک: طرب ، و زبده مثل من ، له همه نسخ مطلع و زبده : مبنی ،

له این معنوی در زبده فحلاً مطابق با مطلع نیست . ه زبده : امروز وظیفه .

له بب : مارونق ، زبده : ارق ، ه و بعضی از ارامنه تا بحدود طایرین ه با آس قیام و

التفات ه ک: سه ه و : جهن ، زبده : مثل من ، له فحلاً با آس : شروع ،

له و : انهم ،

شود و آتش قاتل اشتعال یابد بمصدق الکافاة فی الطبیعة واجبة چون مواد
 خصومت در حرکت آید لیکن که مؤدی برضی شود که تداوی آن صورت نه یابد و تدارک
 آن در حوصله اسکان نگنجد در عواقب آن تامل باید فرمود و رنج و خسران آنرا
 بمیزان خاطر و تاء و ضمیر نقاد ملاحظه نمود، طریقه که وسیله بهبود و ذریعه مقصود باشد
 مسلک باید داشت تا انداز اجمال اعتراض نماند و ترک و تا زیک زبان طعن
 دراز نکنند و چون بویوب فرموده حضرت صاحب قران فرزندان در مملکت یکدیگر
 داخل نسازند و بنیض ولایت خویش پردازند و بداده تناعت نموده شکر موبیت
 بجای آورند مقدمه است شکوتم که نهید لکن را نتیج واضح باشد بحمد الله ذات
 بیشان در زمان اقبال است و احوال بحسب وقت [نه] بمقتضی امنیت ،
 ۱۰ امید واقع است در رجاء صادق که هر زمان از بارگاه مهدیت و درگاه احدی غلات
 مزید کامرانی و منشور آمل و امانی در ترزاید باشد بحق محمد و آله امراء متوجه شده
 در سبزه ار با میر شیخ خواجه پیوستند و با اتفاق عازم کالیپوش گشتند که میرزا امیر شاه
 آنجا بود و خواجه سلطان علی سیزواری بعد از انهمزام با ستر باز رفته بود و خبر آمدن
 موکب میرزا امیر شاه شنیده پیش آنجناب آمد و امراء مذکور بکالیپوش رسیده امیر
 شیخ خواجه و امیر مضراب بشفرت بساط بوس آنجناب مستعد گشته پیغام حضرت

له با بے : رنج ، زبده : زبان و رنج ، له که : خسران ، زبده : مثل متن ،

له که : رنجه ، تصحیح از روی آ ، له که بے : هاس : آزند ،

له که : باشند ، زبده : است ، له که : له ، له با بے : هاس : زبده : بهیال ،

له از روی آ و با بے : و نه ، [زبده : نه] بمقتضای امانت بر وفق ارادت ، له که : کار دانی ، آ و

زبده : مثل متن ، له زبده : سعید ، له که : کالیپوش ، هاس : کالیپوش ، آ با بے : مثل متن ،

زبده : کالیپوش ، له که بے : میرانشاه ، له که : کالیپوش ،

خاقان سعید چنانچه شرح داده آمد رسانیدند و میرزا میرانشاه اظهار یکجهتی نموده فرمود که جناب برادری سلطانی را سعادت ازلی و دولت ابدی داده اند محرران دیوان فلک قانون ملکث اورا تحریر کرده اند و منشیان قدر منشور پادشاهی اورا مرسوم گردانیده تا بمر بساط سلطنت قوت آید شد یافته در همه احوال* محمود و خصال و جزئی فعال روزگار گذاشته و ما را امید سنشد عَصْدُک باخیک و بشارت و بَخْلُ لکما سُلْطَانًا بسمع تحقیق شتوانیده امیر شیخواجه و امیر مفراب و ظیفه و دعا و ثنا بادا رسانیده عرض داشتند که اگر کسی سر از ربقه پادشاهی تا بد و حقوق ولی نعمت فراموش کند بر همه دفع او واجب و لازم باشد و آنجناب را معلوم است که حرمت و جراتی که سلطان علی با این خاندان سلطنت نمود و بیچسب نمود چنگ در فرنگ جنگ زد و چون کند قبض با و محیط شد با انواع جیل و زار کرد و همچنان بر سر اصرار ۱۰ پناه باین آستانه آورده اگر جزای عصیان خود نیابد در هر گوشه فتولی خیال فاسد بدماغ راه دهد اگر جناب سلطنت مآب اورا بصورت اجازت باین بندگان سپرد مناسب عزت و دولت باشد و الا این بندگان تا* او را بدست نیارند روی باز گشتن ندارند، متمسک با جابت مقرون شده سلطان علی و سلطان حسن پسر پیرک بادشاه و جمعی را که با ایشان بودند بامیر شیخ خواجه سپردند و او فی الحال ایشان

له زبده: ملک، له زبده: ملک: کردانیدند، و مثل من، له زبده: تا از بند
 مهد آزاد شده است... بر بساط شهریاری قوت حرکت آمد و شد یافته و بر تصرفات قبض و بسط و فرمان دهی مادر
 کشد ۱۲ در گذشته در همه احوال الخ، له با حسن: اجعل، زبده: و یجعل اما هر که به قرآن مجید
 ۲۸ (القصص: ۳۵)، له زبده: سعید، له ک: باو، و مثل من، زبده: بمقدم
 له ک: خسارتی، زبده: خسارت، له ک: نفی، زبده: مثل من، له ک: و زبده: قرار، له با: خدای
 له ک: تا این بندگان، له زبده: حسین پسر خود تر، له زبده: بعدش + و خاقان پیر بادشاه

را بہ اردوی خود بردہ سلطان علی را مقید بہ راہ فرستاد و بقیہ سبزوار یا نرا آسیب
 یاسا داد و ہذا اجزاء مت قائل النعمۃ بالکفرانک، درین اثنا امیر زادہ
 ابابکر از حبس سلطانیہ خلاص یافتہ پیش پدر آمد و از قصہ سلطان علی دل
 ماندگی نمود و فرمود کہ چون پناہ بیا آرد و سپردن او بدشمن از مروت دور بود و دیگر
 مردم را بہ را چہ اعتماد ماند و بعد از مشورت عزیمت آذربایجان مصلحت دیدند
 و ایشان بآن طرف رفتہ [آمرای بندگی حضرت] بقیتول خود باز آمدند و ممالک
 خراسان کرۃ بعد از خوی در تحت ضبط و قبضہ اقتدار قرار یافت،

ذکر حکایات کہ در عراق و آذربایجان واقع شد

میرزا عمر چون میرزا ابابکر را در قلعہ سلطانیہ محبوس ساخت از سر فراخت بقبضہ
 ۱۰ مملکت پرداخت، درین ولا درویشی تقویٰ شعار بابا بیکی نام در ولایت مراغہ
 پیدا شدہ کہ امانت مثل آنکہ کلورخ در دست او افتد و نبات می شد مشاہدہ کردند
 و میرزا عمر بعد از مبالغہ بسیار چیزی ہم از ان نوع مشاہدہ نمود با وجود آن کہ قتل
 او فرمود* بابا در وقت رفتن فرمود روزی ما چنین مقدر بود اما بعد از من مشاہدہ
 کنید کہ چہا واقع شود در ہفتہ ہم محرم کہ سہ روز از قتل بابا گذشتہ بود خبر آمد کہ

لہ آ: یاسان، لہ کہ: قائل لہ در زبہ بعدش: و پسر بہر بادشاہ سلطان حسین و خاتون او را

مصاحب خود داشت، لہ بابا بیہ مہسی: میرزا،

لہ ز: آذربایجان لہ از روی زبہ، لہ بابا: قضایا لہ بابا بیکی، مہسی:

بابا بیکی، زبہ: بابا بیکی لہ زبہ: چون شغبندہ [شعبہ] او تحقیق پیوست امیرزا

عمر بہادر فرمود تا او را سیاست کردند، لہ آ: ہفتہ ہم،

لہ زبہ: بابا بیکی

امیرزاده ابابکر در قلعه سلطانیه جمعی را با خود یار ساخته و عادل خزانچی و عیسی قورچی و شیخ حاجی را که بر سر او رفته اند قتل کرده * و قلعه را مسخر ساخته و خزانده و حبیب و اسلحه گرفته مردم پیش او جمع آمدند و امیر حسین بلاس * و والده میرزا ابابکر که در گورگله دره بودند خیر خلاص او شنیده با تمام اعزق سلطانیه [در] آمدند و میرزا ابابکر اموال قلعه قیمت کرده از راه رسمی عازم خراسان شد؛ میرزا عمر این احوال شنیده از پیش بر بانی الیغار کرده بدو روز سلطانیه آمد و امیر عبدالرزاق بن خداو * را در

له آ: میرزا له زبده: معلوم کرده است که قصد او خواهند کرد؛ جمعی را با خود متفق گردانیده و غمخیز بدست آورده امرا و جمعی که [در] قلعه بودند ازین بافته خبردار شده بر سر او رفته اند و تنها بنفس خود عادل خزانچی و عیسی قورچی و شیخ حاجی برادر عجب شیر را بقتل آوردند.

له زبده: بهیر حسین بولا له زبده: کورن له از روی آ
له بعدش فقط در باب ۴: بیان این سخن آنکه میرزا عمر بنی خواست که این امر بر طایفه واقع شود لاجرم فرمان داد که شربت مسوم [مسموم] در خفیه بخورد او دهنده؛ چون شربت مذکور پیش شاهزاده نامدار آوردند از آشامیدن امتناع نمود؛ عادل خزانچی و عیسی و کذا [قورچی که مباشر آن کار بودند صدمت امتناع شاهزاده بعرض میرزا عمر رسانیدند؛ جواب چنین فرستاد که او را در شب سحره [بجبهه] هلاک کنند؛ منی از کیفیت حادثه میرزا ابابکر خبر داد و پیش ازین یکی از نوکران ملول خزانچی ششیری در میان طلع پنهان کرده پیش میرزا ابابکر برده بود آنروز عاقل و عیسی در مجلس میرزا ابابکر بشارت خوردن مشغول شدند تا چون شب شود بان فعل شیعی اقدام نمایند و در آخر روز نزد باضن آغاز کردند و انتظار عاقل ایثاق می کشیدند میرزا ابابکر فرصت غنیت شمرده بهانه رفاه بخانه درآمد و بدست خود بند بگشت و با شمشیر برهنه بیرون و دید و عادل و عیسی را فی الحال بقتل آورد و روی انتقام برای عاقل نهاد و او را نیز از میان برداشت و قریب ده کس نامی را بدست خود بگشت و قلعه را متصرف گشت؛ له آ آ باب سراس: خدا یاد زبده: جدایم

عقب او فرستاد و در حدود قزوین هر دو فریق بهم رسیده از صبح تا شب جنگ کردند میرزا ابا بکر بطرف سی رفت و امیر عبدالرزاق باز آمد، میرزا عمر جمعی معتمد را در سلطانیه گذاشته از راه سبجاس و سرای آبا تا روان شد، درین اثنا شیخ خسرو شاهی از جانب سمرقند رسیده [از] میرزا عمر متقبل شد که هر چه از خزانه سلطانیه برده اند باندک زمانی حاصل کند و عمال را در مصافحه کشید، و میرزا عمر از راه اوجان عزم سرآورد کرده میخواست که امیر بظام جاگیر را* که پیش ازین تملکی ورزیده بود بدست آورد، امیر بظام از راه قراباغ بامیر شیخ ابراهیم ملحق شد و باتفاق از آب کرده گذشته در برده نشستند میرزا عمر پیش امیر شیخ ابراهیم فرستاد که امیر بظام را گرفته پیش من فرست، امیر شیخ ابراهیم عذر معلول گفت ۱۰ که حالا تابستانست و آنحضرت زمستان بقراباغ خواهد آمد بنده امیر بظام را باردوی همایون رساند، میرزا عمر غضب کرده و از آب ارس گذشته بوضع بابی فرود آمد و امیر شیخ ابراهیم و امیر بظام و پسران قرمان و سیدی احمد شکی از برقع بکنار آب گزفتند* و ابراهیم پناه ساخته و خندق زده مترصد جنگ نشستند و میرزا عمر تعجیل رفته نزدیک آب گز فرود آمد و یک هفته هر دو لشکر در برابر هم بودند درین اثنا خبر آمد که میرزا میرانشاه و میرزا ابا بکر از حدود خراسان بازگشته بچلکاء عراق

له ک: سحاب، آ: سحاس، ساس: سحاس، آ بیّه: مثل من، زبده: سحاس، اما سحاب

زبده: القلوب من ۵۶ و ۶۳، له آ زبده: ابقا، له از روی نسخ دیگر

له ساس: شیراز، زبده: مثل من، هه ک: جاگیر، آ بیّه: آ و زبده: مثل من

له ک: دهر موضع، ابراهیم، هه آ: —، هه فقط زبده: معقول، له آ: بابی، ساس:

بابی، آ: مثل من، زبده: بابی، له زبده: پسر، له زبده: و کلانتران ترا که در بازار حق بردار

نشسته بودند چون خبر توجه امیرزاده عمر معلوم کردند بکنار گرفتند، له زبده: زکبار به پیشه،

عجم در آمدند و سلطان سخت بیکه نیز با ایشانست و در آن ایام میرزا ابابکر
 دختر توکل اردوش بوقاخواستاری نموده طویرها کردند و از بسطام به روز بامغان
 آمدند و دامغانیان ساوری و پیشکش فرستادند و لشکر یازاد شهر نگذاشتند
 و سمنانیان بسبب فضولی که پیشتر نسبت به لشکر این میرزا امیرانشاه کرده و
 بعضی را غارتیده بودند درین کثرت مجموع جلا کرده پناه بکوه بردند چنانچه در سمنان
 کسی نبود و لشکر این سمنان را غارتیده بخوار آمدند، میرزا امیرانشاه و میرزا ابابکر
 امیر حسین بر لاس را بقلعه شهر یار فرستاده خود نیز متعاقب رسیدند و قلعه را تصرف
 گرفتند و آنجا دانستند که امیرزاعمر با وجود هوای تابستان بجانب قرا باغ
 جنگ امیر شیخ ابراهیم رفته، میرزا ابابکر اغروق را در سوق بلاق گذاشته
 با دو هزار مرد بسطانیه رفت، جمعی که آنجا بودند قلعه تسلیم نمودند میرزا ابابکر
 خوانین میرزا عمر و امراء او را بهر کس بخشید و امراء و لشکر این میرزا عمر بمیان گرم
 رود [درق ۲۶۱] این خبر شنیده از و برگشتند و پیش میرزا ابابکر رفتند میرزا

(۲۶۱)

له صاحب زبده افاده فرموده که چون میرزا امیرانشاه و پسرش رجوع بعراق کردند
 " بعضی از امراء که بایشان بودند میل خراسان کرده بیش بدی حضرت [یعنی شاهربخ]
 آمدند، " له آ با مرآ زبده : اس له آ : فرستاده له زبده : انا،
 له ک : گذاشته، " بیه : بکذاشتند، " مرآ : بکذاشته، " تعیج از روی آ با زبده
 و زبده بعد از افزوده : و امیرزاده ابابکر چون تعیج میستود در رسیدن بعراق بدیشان لغت
 نشد، و از دامغان به روز سمنان در آمدند، " له آ : سمنانی له آ : مرآ —
 له ک : غارتیده، " له آ : پسر حسین زبده : میر حسین، " له آ : بیه : مرآ : شهر باز زبده
 مثل تن، " له آ : بیه : مرآ : گرفت، " له آ : ساوخ بلوغ : مرآ : ساوخ میلاق : زبده : سابق بلاق
 له آ : مرآ : سوار له ک : کز مرد و آ : مرآ : زبده مثل تن، " در روز هتة القلوب ص ۸۶ ذکر
 از میانج و گرم رود می آرد "

عمر با امیر شیخ ابراهیم صلیحی شکسته بسته در هم بسته مراجعت نمود، و نواب او
 شیخ خسرو شاه‌ی و بد نفسان دیگر تدبیری انگیزه گفتند از متولان چیزی بقرض
 می باید گرفت و براه برد مال آیند و نوشت که لشکر را بخرج احتیاجت میرزا
 عمر مختلف رضا رخصت داده بیان قوهین و شیخ خسرو شاه‌ی و سایه ظالمان
 به تبریز رفتند و بد و روز مبلغ دولست تومان عراقی نقد کردند و اکثر اکابر
 تبریز از خان و مان بر افتادند و جمعی را حکم بود که بقلعه و سلطانیه برند امیر
 بیان بر تهرایشانرا * از تبریز بیزان آورده به اوجان رسانید و میرزا عمر از
 راه اردبیل بمیانج گزمرود رسیده دانست که لشکریان تمام مواشی رعایا را
 غارتیده بودند و سلطانیه رفته و آنجا خبر استیلاء میرزا ابا بکر بر سلطانیه محقق
 شد اما مثل عمر تا بان و سلطان سنجر امیر سیف الدین * و عبد الرزاق خدا داد
 و غیرهم * بطرف میرزا میرانشاه و میرزا ابا بکر رفتند و باقی متفرق شدند نشان
 زوال ملک آنست که بر بیچارگان ظلم روا دارند که در خاطر گنجید که اساس
 دولتی چنان مژگد به سهل فرصتی از هم فرو ریزد و میرزا ابا بکر عمر تا بان و فرزند
 او را تربیت کرده باقی امر را بیا سارسانید و امیر بیان و شیخ خسرو شاه‌ی در اوجان

له صاحب زبده می گوید که میرزا عمر بالغوره جمعی را از اکابر و موالی برای صلح در میان
 کرده " مثل مولانا قاضی سکن (کننا) و مولانا نظام الدین شامی مولف کتاب غفر نامه و غیرهم "
 له فقط هاس : که از دیکای از) له آ : خوان ، له آ : ایشان را بر جر

له آ : ارده بیل ، له ک آ : که مرود ، زبده مثل من . له زبده : سلطان سنجر
 بن امیران له آ : خدا داد ، آ باب هاس : و خدا داد ، عبد الرزاق پسر خدا داد است
 (مرگ بر ص ۶۳۲) له زبده : و عافق و پدرش امیر تکی برادر کالو با بصران و بساوی [بسیاری]
 ویکر ، له آ : تابان را ، له آ : بیاساق ،

ذکر احوال مظفرالدین میرزا ابابکر و جلوس او باستقلال بر تخت سلطنت

میرزا ابابکر را محض صانع او بران داشتند که سلطنت بنام خود کرده اختیار بدیگری نندید، آن سخن بمعرض شنیده طوی عظیم فرمود و بر تخت نشسته پدر را خلع کرد و احکام بعنوان این اعلام با طراف فرستاد، و امیر بیان به تبریز آمد و رنود و او باش که پیشتر ترکمانان را در شهر نگذاشته بودند امیر بیان را نیز داخل ندادند بخيال آنکه این جماعت از پیش خود به تبریز آمده اند و میرزا ابابکر هنوز در ری است، امیر بیان در شنب غازان نزول کرد و خبر یافت که امیر دولدای و خواجه بردی بمرد میرسد و ادراقتی حاصل شد، روز دیگر قزاقول خبر داد که شیخ قباقلی و قاضی عمادالدین از طرف مخالف باد و هزار مرد رسیدند و همین روز خواجه بردی خبر آورد که فردا امیر دولدای بالشکر با میرسد

خواب از چشمش برفت امشب که فردا کی رسد

له در ابتدای این فصل صاحب زبده می گوید: امیرزاده ابابکر در غرة جمادی الاول سنه ۱۲۸۰ هجری نمایه از دار السلطنه سلطانیه بطرف ری روانه شد که پدر و مادر و اقربا را انجا گذاشته بود و در راه شکار کرده و عشرت گنجان تا بقعه شهر یار برفت و پدر و مادر و امرا را بید و سرکس را بقعه او تشریفات و انعامات مخصوص گردانیده، یعنی از امراء خاصه و امان او گفتند الخ،

له فقط ک: بدیکر، له آ: بعلمت له بی: بانواع هه زبده: دیازوهم جماد الاول ذکر امیر بیان قویمین و بهلول برلاس و اصحاب دیوان تبریز آمدند، له زبده: خواجه میر حسین (بجای خواجه بردی بهر موضع) که کذا حدک اما شاید صوابش 'بردی' باشد، هه ک: حبابی،

امیر بیان توقف ننمود و با چهار صد سوار بران دو هزار زد و رسیدن همان
 بود و شکستن مخالفان همان، درین اثنا امیر بیان شنید که شیخ قصاب با جمعی
 بمدد این جماعت از شهر می آید ترک نکاشتی کرده روی بطرف شیخ قصاب آورد
 و بیک حمله رزمه او نیز کوفسند و از بیم سنان بیان رم خوردند و امیر بیان شنب
 غازیان باز آمد و دیگر امیر دولای آمده تیر تیر بیان دانستند که میرزا ابابکر میرسد
 با استقبال امیر دولای آمده او را بشهر آوردند امیر دولای در راه شیخ قصاب
 و خواجه عبدالمحسن قزوینی را و جمعی پیشوایان را گرفته خواست که سیاست کند
 امیر بیان مانع آمد و امر او شب در شهر بودند [و] بهلول برلاس را داروغه
 در شهر گذاشتند و بطرف مراغه رفتند

۱۰ ذکر رسیدن میرزا ابابکر بدارالملک تبریز

میرزا ابابکر در آخر جمادی الآخر بظلمت تمام در دو تختانه تبریز فرود آمد و لشکریان
 در موسم زمستان، نخانهای تبریز بیان در آمدند و خرابی تمام باحوال رعایا راه یافت
 ناگاه خبر آمد که میرزا پیر محمد و میرزا رستم و میرزا اسکندر در معاونت میرزا عمر اتفاق
 (بقیه حاشیه ص ۴۲) آ ب آ ب ب : قبای، سرس : قانی، زبده : قبای (در دو موضع و قانی در یک
 جای) ه آ — : نله با سرس : سوار : الله نطقک : بودای، زبده مثل متن

الله با سرس : چشم،
 و حاشیه ص ۴۳ : له سرس : بنمود : الله که زبده نکاشتی : اما سرک به نجات قوایه : و در باغ بخش
 نوشته : تعاقب، ه آ — : ه سرس —
 ه آ ب ب با سرس — : ه آ : بوده : ه زبده : بیست و هفتم
 ه آ : الاخری بهای (آخر)

نموده اند و میرزا رستم اغروق میرزا ابابکر را که در سقوق بلاق* بود غارتیده میرزا
 ابابکر امیرک بمغانرا* با جمعی پیشتر فرستاده خود نیز از تبریز روان شد و لشکر
 او هر چه یافته غارت کرده کاروانی متمول که از سلطانیه می آمدند گذاشت و نیز غارت
 یافتند و از راه سلطانیه عازم اصفهان شده بمجر بادقان رسید و لشکرهای میرزا
 عمرد میرزا پیر محمد و میرزا رستم و میرزا اسکندر پیش آمده بدو سه منزلی* یکدیگر
 رسیدند، درین و لاخبر آمد که امیر بسطام تبریز را گرفت، میرزا ابابکر هم تبریز را
 اہم دانسته ایچی پیش شاهزادگان فرستاده بجانب آذربایجان بازگشت، شاهزادگان
 مشورت کرده گفتند قریب پنجاه هزار سوار و پیاده جمع آمده و میرزا ابابکر روی
 گردان و پدہ و مادر از و ناراضی و لشکریان دودل و مخالفان مالک را متصرف
 ۱۰ فرصت غنیمت است و رای بران قرار گرفته در عقب او روان شدند، میرزا
 ابابکر در غروق ارغون^{۱۱} بولایت شجاس خیر توجہ ایشان شنیده مراجعت نمود و
 عازم اصفهان شد و امرا و لشکریان را گفت درین یورش با من یکجہت باشید
 اگر خدای تعالی مرا فرصت بخشد از سخن شما تجاوز نکنم و بہر چه صلاح بینید عمل
 کنم و بہر طرف کہ خواهید عزیمت نمایم، و در حدود درگزیں بہم رسیدند*

لے آ: ساوځ بلاغ، ساس: ساوځ بلاغ، زبہ: ساوځ بلاق، زبہ: ساوځ بلاغ،

لے آ بے ساس: مغان را، در زبہ ذکر امیرک را درین موضع ندارد، لے آ آد،

لے آ: یافت، لے زبہ: جنازہ دین فریقین دو منزل پیش نمود، لے آ بے ساس:،

لے آ: اند بجان، لے آ: قروق، ساس: عوق، زبہ: —، لے ساس: اغون،

زبہ: —، لے زبہ: برین مقرر کہہ متوجہ اصفهان شد و در روز چہار شنبہ غزہ ذی القعدہ

سند شان و شانمایہ محدود درگزیں،

ذکر رفتن میرزا عمر بطرف عراق فارس* و با اتفاق میرزا پیر محمد و برادران بحاجه آمدن

میرزا عمر از تیریز براه مراغه بهمدان آمد حاکم آنجا ارشون گفت ما را طاقت
مقاومت میرزا ابا بکر نیست پیش از هجوم سیل بلا فکر سخاتی باید کرد، و بعد از
تأمل عازم شیراز شدند که از میرزا پیر محمد* استمداد نمایند از حدود جربا بآنها
قاصد فرستاده میرزا رستم را آنگاهی داد، میرزا رستم خواص خود را پنج روزه
با استقبال روان کرده خدمتهای لایق بجای آوردند و در حدود اصفهان میرزا
رستم با سادات و علما پیش رفته او را با احترام تمام بشهر آورده طویها کرد، میرزا
عمر میرزا رستم را گفت سلاطین ماضی در ایام نکبات و حدوث بلیات یکدیگر
طعنی شده توقع اشفاق داشته اند و اگر دران باب اهمال ورزیده اند علی مرالدیو
بر زبان نزدیک و دور مطعون و مجبور بوده اند و من بهی کل آمده ام و تا شما
برادران جمع نشوید برابر میرزا ابا بکر نمیتوان رفت و خلیفه آنکه ایلمچی فرستاده
میرزا پیر محمد و میرزا اسکندر را طلب داریم و تا آمدن ایشان اغروق میرزا
ابا بکر که در سئوق بلایق* غافل نشسته بدست آریم، برین قرار ایلمچی فرستادند
و از اصفهان [ورق ۲۶۲] ایلغار کرده بر سر اغروق میرزا ابا بکر رسیدند و (۵۲۶۲)

له آ: عراق و فارس، زبده: اصفهان و آن دیار و آن نواحی، له با: میرزا ابا بکر
(بجای آمدن، بظاهر او را از* و با اتفاق* مدت کرده باشد اما ضبط نموده ام)،
له بی: ارشون، هاس: ارشون، زبده: ارشون، له زبده: فرزندان امیرزاده عمر

ه آ: دادند، له فقط با: روزه راه

له با: ساوخ بلاغ، زبده: ساوخ بلایق ری

اصفهانیان همه را گرد پیچ کرده خوانین و اطفال و قمایان و اسپان و استرآن و شتران گرفتند و سلطان محنت نیگم و یک چرم میرزا میرانشاه را که چانیده از ساری قش نبی بازگشتند، و توکل بر لاس و امیرک منجم و امراء دیگر که بر سر اعزوق بودند دور تر شراب میخوردند با وجود مستی در عقب آمده جنگی سخت کردند، اما چون لشکر میرزا عمر علیه بودند چیزی نتوانستند بنده و تمام اموال به اصفهان رسید، میرزا عمر عازم شیراز شد و میرزا پیر محمد بخیر استقبال کرده بازارها آرایش داد و او را بحرمت عظیم بشهر برد آورد و چند روز طایبهای بزرگ فرموده نوکران او را بعواطف پادشاهانه نوازش نمود و در میان بعیث گذرانیده اول بهار متوجه اصفهان شدند و میرزا اسکندر از طرف یزد رسید با اتفاق بحربادقان آمدند، و میرزا ابابکر نیز با سپاهی خویش پیش آمده در نواحی درگزین در موضع خربره بهم رسیدند، و و لشکر چون امواج بحر انقض بر یکدیگر زدند

سیت

دباوه در آمد ز مرد و سپاد جهان شد ز گرد سواران سیاه
چندان تیغ بر یکدیگر زدند که شمشیر آهنین دل بر حال جوانان طرفین خون گریست
و چندان خدنگ جانستان ریختند که پشت کمان از بار آن اندوه منحنی ست
ازان زمان که تیغ صبح از نیام بام بر آمد تا آن هنگام که شاد رویان شام باز
کشیدند آتش قتال التهاب و نائرة جدالی اشتغال داشت، چهار هزار سوار

له آ با ساس : کرد و ج : بی : کد و ج : زبده : کرد و ج : له زبده : اسبان

له با : سارو : له آ : منجان : با بی : ساس : منجان : زبده : سحان :

له آ : بود : زبده : شل من : له آ : حازم : له آ : سباه :

له آ : خسرو : با ساس : جزیره : زبده : بومنی که بخزوره معروفست از توابع درگزین :

له زبده : در اول ذی القعدة سنه ثمان و ثمانیایه :

و پیاده از طرفین بقتل آمد، و هر دو لشکر عنان بر تافته ع
بمنزله خویش باز آمدند.

و از طرفین آن شب تار و زپاس داشتند*، علی الصباح هر دو سپاه در جنبش
آمدند، میرزا ابابکر با مقتصد سوار نامدار بر قلب لشکر میرزا پیر محمد زده از پیش
براند و دیگران را مجال توقف ننهاد و هر یمنیان تا اصفهان عنان باز نکشیدند و
لشکر میرزا ابابکر غنیمت بسیار گرفته در سیلاب الغر بلاق* بهت گرمی هوا چند روز
توقف نمود، و امیر زیرک و امیر عمر تابان را با سپرو برادر بدین گمان که میسل
خراسان دارند* و در جنگ سستی نموده اند بقتل آورده عازم اصفهان شد و
امیر پیر حسین بر لاس باجمعی امرا* از جهت قتل امیر زیرک و امیر عمر متوهم شده
فرار نمودند و با اصفهان درآمده، اصفهانیان اکثر رعایا و بیرونها را با غلوه که
میسر شد بشهر در آوردند و قلعه طبرک را استحکام داده میرزا ابابکر بیک فرسخی
اصفهان رسیده فرمود که کسی باغات و عمارات را تعرض نرساند تا مگر اصفهانیان
مطیع شوند و سه روز توقف نموده با خواص نوکران بکوچه باغها* درآمد و مردم
شهر فرصت یافته بجنگ پیش آمدند و بسیار زخم وارنده از طرفین بازگشتند
و شب تار و زپاس داشتند* میرزا ابابکر روز دیگر با مجموع لشکر میمنه و میسر
و قلب و جناح آراسته بکوچه باغ* درآمد و جنگ در پیوست، و دو هزار

له زبده — له آ: الغر بلاق، با: الغیر بلاغ، زبده: الغیر بلاق،

له زبده: متهم بودند بدانکه بجانب خراسان خواهند رفت، له زبده: و الیس اعلان

هک: میرزا، آ و زبده مثل من، له آ: زبده: عمر تابان، له آیت رس: آمد،

با: آمدند، هک: طبرک، له زبده: ملوچه باغات اصفهان،

له آ: داشت، با مثل من، له زبده: بکوچه باغها،

آدمی از مردم شهر بقتل آمده سه سوار گرفتار شد و اهل شهر گریخته و لشکریان
تا در دروازه لبنان (۶) رفته مردم را در زیر دست و پای اسپان درآوردند
و اگر میرزا ابابکر رحم فرمودی بیشتر آن بود که شهر مسخر میشد * موزی دیگر
سادات و اکابر امان طلبیده قبول کردند که هر چه از شوق بلاق * ری آورده
اند باز دهند و خطبه و سکه بنام میرزا میزنشاه کنند، و هر چه از احتشام ری
برده بودند باز فرستادند و روز دیگر میخواستند که جمیع شرایط قیام نمایند، میرزا
ابابکر از آن قرار ^(۲۶۲ ب) گشته گفت و خلیفه آنکه شهر را بقتلستانیم و هر چه خواهیم
حاصل کنیم، و صباح لشکر با سوار شده و تورها و نردبانها برداشته بدر شهر
آمدند و از طرفین جنگ بسیار کردند، شهریان چون دانستند که میرزا ابابکر
نقض عهد کرد ترک باغات گرفته محافظت نمود نمودند و لشکریان در حوالی
شهر خرابی بسیار نمودند * و میرزا عمر دانست که این شاهزادگان در برابر میرزا
ابابکر کاری نمیتوانند کرد از ایشان جدا گشته عازم خراسان شد، درین و لا
میرزا ابابکر شنید که شیخ حاجی عراقی سلطانیه را محاصره کرده و امیر شیخ ابراهیم
به تبریز آمده و امیر بسطام جاکیر در تبریز است، میرزا ابابکر با اصفهانیان

له ک آ : لبنان، بی : لبنان، س : لبنان، زبده -

له زبده : اکثر آن بودی که در شهر میرشدی بسبب کمک اکثر اهل شهر بنایت سراسیمه و
مضطرب گشته بودند، له با : سادخ بلخ، زبده : سادق بلاق، له آ : امیرانشاه،
له با س : برکشته، له آ : زبده کرده، له آ : آمد، ساسی مثل تن، زبده :
رفته، له آ : کرده، له زبده : مدت یکماه در حالی اصفهان هر چه ممکن بود از
خرابی بجای آمدند، له زبده : قلعه سلطانیه، له بدش زبده : + شروانی،
له زبده : جاکیر،

گرگ آشتی کرده مراجعت نمود و بدرگزین رسیده شیخ حاجی از در سلطانیته برخواست
و بطارم رفت و خیر آمدن سلطان احمد به تبریز تیز شد، و بقایای قضایا و رسال
آینده شرح داده آید، انشاء الله تعالی .

ذکر قضایا که در خراسان واقع شد و قتل میسرزا سلطان حسین *

میسرزا سلطان حسین نمیره حضرت صاحبقران بود از جانب مادر * جوانی بیباک
اما * بغایت متبذک و بی عاقبت ؛ پیشتر گذشت که در حوالی اندخود * بی موی
از اردوی حضرت عاقان سعید فرار نمود و در نواحی کش پیش میسرزا خلیل سلطان
رفته بغایت مخفی شد و میسرزا خلیل سلطان چون و چچی که از خزانه * جبت
میسرزا پیر محمد بن میسرزا جهانگیر مقرر کرده بودند داد و میسرزا پیر محمد در بلخ بود میسرزا
خلیل سلطان جمعی امرا را چون امیرالشراد و امیر ارغونشاه و تیمور خواجه و خواجه
یوسف را در رکاب میسرزا سلطان حسین بکنار چیچون فرستاد تا از طرف میسرزا
پیر محمد خبر بگیرند ؛ ناگاه میسرزا سلطان حسین را خیال سلطنتی در دماغ پیدا

له زبده : قادیانیه که خواست زبده : خواسته بیه ساس کس : امیرزاده الخ ؛ با سلطان حسین

میرزا * له زبده : از ادش و بدش امیر محمدی که برادر تومان اقا بود ، شه ک : اما جوانی

بهار ، بیع از روی آ له زبده : که بعد از وفات حضرت صاحب قرانی در آخر رمضان سنه

سبع و ثمانیای پیش بندگی حضرت صاحب قرانی ... آمد ، در حوالی اندخود الخ له زبده : در

اوایل شوال سنه المذكور له زبده : ذکر بعضی از خزائن بندگی حضرت کرده است که خلیل

سلطان مقرر کرده بود که پیش پیر محمد فرسته ، له آ با بیه ساس — له زبده : پیر محمد چنانکه

له آ بیه ساس — له با ساس : یا خیر ؛

شد امر را طلب داشت و فرمود که * امری حادث شده که غیر امر دران
محرم نیست، جمیع امرادر خانه او جمع شدند و او بر در خرگاه نشسته بیست
نفر که خود را نیز با مادر آسایدست و تیر باد قضا مضای در شست باتیغ و خنجر و گرز
و سپر فرمود که امر را را مقید ساخته امیر تیمور خواجه و خواجه بیست را شربت شهادت
چشانیده و باقی امر را امیر الدرداد و امیر ارغونشاه و مبشر و سعادت را لرزه بر
اندام افتاده زانورده زبان تفرع کشادند بعد از شرایط پیمان و غلاظت پیمان
خون ایشان بخشنده نایب خود ساخت و خانیکه حرم میرزا محمد سلطان را که از سر قد
بطرف بلخ پیش میرزا [پیر] محمد میرفت غارت کرد و اموال و تجملات پادشاهی
گرفته بنوکران داد، لشکر با طوعاً او کرباً فرمان او را متقا شدند، و لشکر آراسته
مازم سمرقند شد و میرزا خلیل سلطان خبر یافته اکثکام فراوان * بلشکریان داد
و او آخر ذی حجه * از سمرقند بیرون آمد ع بطالعی که قضا نه بود بفتح بشیر
و باد کردار بیت

بزمین آمد آمد که ترین را ندید همان نعل اسپش زمین را ندید
و در نواحی کش در موضع جگر انگشت ع یکدیگر رسیدند آن دو لشکر
و پیش از آنکه صفها راست شود امیر الدرداد و امیر ارغونشاه و باقی امر با طرف
میرزا خلیل سلطان رفتند و اکثر لشکر نیز موافقت نمودند و ذلک فی ثانی

له آ: فرمود و گفت له گ: هس: مجرم است من له هس: نیستند

له زبده: خوابگاه له آ: ب: امیر خواجه له آ: چشانید، با: چشانیده،

له از روی زبده له زبده: از کلای بی قیاس

له آ: آخر ذی الحجه، زبده مثل آ باضافه سنة سبع و ثمانیه

له زبده: جگر انگشت له ب: —

محمود الشامل الثمانیہ، میرزا سلطان حسین چادر فرار و دید و میرزا خلیل سلطان
منظف و منصور بسمقد آمد و میرزا سلطان حسین در توحی اندوود و شبرغان به
امیر سلیمان شاه پیوست و سخن تدبیر و لطف تقریر امیر سلیمان شاه را از راه
برده میان ایشان پیمان بایمان اتفاق و استحکام یافت و عهود بخلود و ورق
۲۶۳ استقرار پذیرفت، میرزا پیر محمد پیش امیر سلیمان شاه فرستاد [فما فیها من افعال (۲۶۳)]
فضائح اعمال او را بر شمرده گفت سلطان حسین دشمن من است او را گرفته
پیش من فرست، امیر سلیمان شاه بآن سخن اصلا التفات ننمود، امیرزا
پیر محمد ازین حمیت چون آتش بر افروخت و بسان برق خاطفت و باد
عاصف بر سر ایشان شبنون آورد، ع طاقت پنجه شیران نبود و به را
عازم هرات شدند و شرف دستبوس حضرت خاقان سعید یافته بعواطف پادشاه
مخصوص گشتند و آنحضرت در باب ایشان مشورت فرموده فرمان شد که
ولایت مرخس سیورغال امیر سلیمان شاه باشد و حالا صد هزار دینار کیکی
و اسپان خوب عنایت نموده مقرر شد که بجانب خراسان رفته به امیر مضراب
و شیخ خلجه پیوندد، و این دران وقت بود که میرزا امیران شاه در حدود کابلوش
بود، و در باب آن خود رای یعنی امیرزا سلطان حسین ارکان دولت و
اعیان حضرت عرضه داشتند که آن نادان قتل و هتاک بی باک در زمان حیات

له سس — له ک: الثمانیہ، [زبدہ: وکان ذلک من دفی محرم الحرام سنہ عشر وثمانیہ]

له سس ورفار، له ک: بآ: اتفاق، له فقط سس: خط فرستاد،

له ک: عاقل، زبدہ: خاطر، له زبدہ: مال ولایت، له زبدہ: سعید

له ک: کالیوس، بآ: کاپوش، بی: مثل من، زبدہ: کلبوش، له آ: بآ: سس: میرزا،

له بی: قاتل، زبدہ: مثل نخ مطلع،

حضرت صاحبقران در سمرقند و باز در شام با غمی شد و بعد از فوت آنحضرت با امر خلاف کرد و درین ایام از اردوی ظفر اعلام بی موچی روگردان شده بمیش میرزا خلیل سلطان رفت و امر او را بقتل آورده قصد او کرد و اموال خانیکه بتاراج داد اکنون نباید که ناگاه و عیاذاً بالله فتنه بزرگ ظاهر شود که جبرکسر [م] جز بهانه تقدیر در خزانه تدبیر چیزی نمآید و در احوال او دلایل نفاق و در احوال او مخایل شفاق ظاهر و پیدا و باهر و هویدا است ع بود نشان عداوت عیان ز سیمایش

یرلین هاپون از موقف جلال نفاذ یافت و امیر نوشیروان بر لاس میرزا سلطان حسین را در بیرون [در بگ] عراق بقتل رسانید امیر سلیمان شاه که با او عهد و میثاق داشت در طوس این خبر شنیده تنگدل شد و اظهار خلافت کرد.

ذکر یاعنی شدن امیر سلیمان شاه و سایر قضایا که در خراسان وقوع یافت

امیر سلیمان شاه قاعد فرستاده پیغام داد که اگر حضرت خاقان سعید نوکری این بنده را خواہنت امیر شاه ملک را از پیش براند و نوشیروان بر لاس را بقتل رساند چنین این پیغام ناخوش بسمع اعلیٰ سمعہ اللہ البشارت رسیدتش غضب زبانه زده با حصار لشکر با مثال داد و عزیمت جانب طوس و مشهد نصمیم

له آ بے ماس زبده : العیاذ ۱۰ قیاساً افزوده شد، ک آ بآ زبده — ۱۰
ک: نماید، نصیح از وی بجایموس ۱۰ زبده ای باب زبده ، ماس : عرب ،

یافت و رایات همایون بالشکر و از دعام تمام بسازی قش* جام رسید و آنجا
 نوکر امیر سلیمان شاه آمده عرض داشت که امیر عبدالصمد بن امیر سیف الدین را
 که داماد و محل اعتماد او بود طلبیده حضرت خاتون سعید امیر عبدالصمد را رخصت
 فرمود و فرمود آنکه امیر سلیمان شاه را گوید که در معاک و مقامات مشهور خدمات
 پسندیده از تو بظهور آمده و حقوقی که ترا در دولت قاهره ثابت است از شرح و
 بسط استغنا دارد و همیشه بحکمیة همز مترشح دکن است و به کمال عقل متوشح* و
 بوسائل فضایل متمسک و با داب آداب متعلق و بمباحات خلق و فصاحت نطق
 و طهارت ذیل و غزالت فضل و رزانت راشی و متانت فهم و نزاهت نفس
 و نباهت قدر از امر از زمانه ممتاز و بیگانه بوده و حضرت صاحب قران ترا بشناخ
 فرزندان و برادران دانسته، روز بار از* اهل اعتبار و وقت کار شمشیر آید، ۱۰
 و اعتقاد و اعتماد ما بر سیرت خوب و سر سیرت مرغوب و ترا بد و تشنا عاف
 است میباید که بی اندیشه متوجه نشوی و اگر کسی را* شکایتی باشد بکنور بغور
 آن رسیده آید، امیر عبدالصمد این پیام رسانیده امیر سلیمان شاه عذری چند (۲۶۳ ب)
 نامموع تقریر کرد و گفت جمعی چند در اصاعت حقوق من سعی مینمایند و حالا

له با: بسار و قش: زبده: بسیاری غش: له از روی آ: له زبده: بحلیت
 هنر و غرور و متوشح: و کفایت مقامات مہبات تک مترشح: له ک: باب: زبده: غزالت
 سراس: غزالت: له زبده: عقل: له زبده: رای: له ک: نیابت: بب:
 پناہت: له نسخ دیگر: یکن: له ک: با از زبده: از آن روز باز در میان امراء و ارکان
 دولت از معتبران و ممتاز از معتبران ممتاز بود و وقت کار در دل دشمنان حضرت همچون بغی جان
 کداز: له بآبدش: ۴۰: بوده: له سراس: تودر: له باب: سراس: از کسی:
 آ: کسی: (زبده: اگر چنانچه از کسی شکایتی دارد) له آ: رسانید له آ: —

ملازمت آنحضرت بعزل مصطفی ماند که از بیم نیش زنبوران بنوش آن نتوان رسید، تنگمالت فراوان و لذات بیکران ازان دو تخمات دیده ایتم اکنون که سیر در لوزینه و نمک در پالوده باشند چه عداوت ماند، و امیر عبد الصمد در آمدن مبالغه مینمود امیر سلیمان شاه مقرر کرد که امیر جهان ملک آید تا بر آتش بینیم* و امیر سلیمان شاه بجانب قلعه کلات رفته آنرا محکم ساخت و بعضی متمرودان پیش او جمع آمدند، حضرت خاقان سعید در ولایت جام میرزا الغ بیگ را بر سر اغزوق گذاشته و امیر شاهیامک را در رکاب او باز داشته از قریه خربرد ابلاغ فرمود، و چون رایت آفتاب آیت سایه همایون بر صحرای طوس و مشهد مقدس انداخت امر که در سرحد خراسان بودند و میرزا امیرانشاه و میرزا ابابکر را بجانب عراق* یراق تمام ساخته روان فرمودند درین ولایت باز آمده شرف بساط بوس یافتند، و امیر عبد الصمد از پیش امیر سلیمان شاه آمده سخن او بعضی رسانید و آنحضرت بر حسب التماس او امیر جهان ملک را پیش او فرستاد و میرزا الغ بیگ و امیر شاهیامک با اغزوق به اردوی همایون پیوستند، و امیر جهان ملک رفته سخن گفته امیر سلیمان شاه بوعده وفا نکرد و چون جهان ملک باز آمد آنحضرت امیر مضراب را بجانب کلات فرستاد، درین ولایت قاضی امیر حرکیش بن امیرتولان*

له بیه : لغات له آ : ام له بآ بیه ساس زبده : پیدا شد ،

له ساس : برافت بینم ، زبده : سن فرزند خود را معاصب او پیش بندگی حضرت فرستم و بعد از دو ماه خود نیز متوجه شوم له بقول صاحب زبده غرض از گذاشتن شاه ملک آن بود که شکایت امیر سلیمان شاه اکثر از او بود چون او حاضر نباشد شاید که امیر سلیمان شاه رعیت آمل کند له آ — ، له آ : میرانشاه ، له با — ، له صاحب زبده گوید که قاصد از جانب ماخان آمده بود ، له بیه ساس : جرکس ، آ : حرکس ، زبده : جرکس له با — ، آ بیه ساس : بن تومان ، زبده : بن تیمان ،

رسید و بموقف عرض رسانید که جماعت ترکمانان قزاقان را که حضرت صاحبقران ایشان را از ولایت روم کوچانیده بمملکت ماوراءالنهر رسانیده بود از اینجا که بخت بدین سرحد آمده اند حضرت شاهرخ امیر سید خواجه و امیر شامک و امیر جهانمک را فرمود که ایغار کرده سر راه ایشان را بگیرند و امیر سید خواجه در اثناء راه پسر پیر پادشاه سلطان علی را که از سمرقند گریخته به استرآباد میرفت گرفته پیش حضرت فرستاد و آنحضرت او را تربیت کرده با خاتون پدرش بجانب پیر پادشاه روان فرمود و برادر سلطان علی سلطان حسین را نگاهداشت و پیر پادشاه را استمالت داده پیغام داد که بدستور زمان حضرت صاحبقران آن ولایت بر ایشان مقرر است باید که تردد بخاطر راه ندهد و از سر استظهار پیش ما آید که درباره او عافیت زیادت بظهور نخواهد رسید و رایات همایون ۱۰ متوجه کلات گشت امیر سلیمان شاه کلات را گذاشته بجانب سمرقند گریخته و حضرت خاقان سعید بزیارت معظم و تربیت مکرم صاحب السیر و الطیر سلطان ابوسعید بن ابوالخیر قدس سره مشرف شده سعادت زیارت بجای آورد و اولاد بزرگوار آن بزرگوار را نوازش فرمود و امر که بر سر راه اقوام قزاقان رفته بودند جمعی را مقید ساخته بحضرت رسانیدند و آنحضرت امیر سید خواجه را بجانب کلات فرستاد که آنچه از امیر سلیمان شاه مانده باشد ضبط نماید و آن نواحی

له آ: قزاقان ۵۰ زبده: سعید ۵۳ با ب: سس — ۵۴ آ: کند: ب: سس:

کیر: ۵۵ آ با ب: حسن در زبده گفته است که وی برادر خود تر

سلطان علی بود ۵۶ آ: فرستاد ۵۷ آ: نداده

۵۸ سس با ب: بعدش + : العزیز ۵۹ آ: و قزاقان زبده: ستار

۶۰ زبده: سعید

را از متمروران پاک ساخته قلعه که سلیمان شاه عمارت کرده خراب کند؛ و ریات
ظفر آیات بجانب دارالسلطنه هرات عود نموده هفتم جمادی الاول * نزول فرمود
دین آشنا ایچی شاه قطب الدین از جانب سیستان آمده عرصه داشت که شایان
فراه شاه علی و شاه غیاث الدین پسران شاه جلال الدین یا غنی خواهند شد و متقابلاً
بهمین خبر رسید؛ امیر حن جاندار نامزد آن طرف شد که آن فتنه را تسکین دهد
و هر دو برادر یا غنی را بدست آورده بیاسا رسانید و آن مملکت را از شر آن *

(۱۲۹۳) امین گردانید [درق ۲۶۴]

ذکر عزیمت میرزا لغ بیگ بجانب اندخود و شبرغان و شرح بقایای قضایای خراسان

۱۰ رای آفتاب اشراق سلطان آفاق یراق آن دید که میرزا لغ بیگ و
امیر شایه ملک بجانب اندخود و شبرغان رفته ضبط آن طرف نمایند و عیث
را در باب دارانی و فرمان روائی آنخه یراق و معلمت دانند فرمایند و ایشان
بآن سرحد رسیده چند سوار بزبان گیری از حیون گذرانیدند و سواران عیسی و

له ک آ مثل من، در نسخ دیگر و زبده: قلعه را * له با: ربیع الاولی زبده: حماد

الاول سنه ثمان و (ثمان) مایه * له آ: رسیدن، (زبده: متعاقب و متواتر

چند کس از شاه قطب الدین رسیدند و بهمین معنی عرصه داشت)

له آ: یا غنی شده را بیاسا رسانید * له آ: ایشان

له آ: —

خضر خواجه را گرفته باز آمدند، میرزا بالغ بیگ خضر خواجه را پیش حضرت خاقان سعید فرستاد و عیسی را بجانب میرزا پیر محمد که در مدینه الرمال بلخ بود روان فرمود، و امیر سگید خواجه مهمات قلعه کلات که بعده او بود ساخته و پرداخته بشرف بساطبوس رسیده مساعی او مقبول آمد و چون تجدید سپرک پادشاه را گریزانیده و پسر او را گرفته و سر برانرا بر انداخته و خراشانات را مضبوط ساخته بود و او خود پسر امیر شیخ علی بهادر که شایعست و دلاوری او محتاج بشرح نیست حضرت خاقان سعید او را تربیت فرموده، در کلیات مهمات ملکی و مالی صاحب اختیار مطلق و امیر الامر شد و روی بضبط مملکت آورده عرضه داشت که مودود گرم سیری تا غایت شرف بساطبوس نیافته فرمان اعلی نفاذ یافت که امیر جهانلک متوجه جانب غورو ۱۰ گرمبر شده دفع سرکشان و متمردان آن نواحی نماید، و درین ولایت امیر موسی کاو امیر منک و ولایت خوارزم را گذاشته * سعادت ملازمت در یافتند و بعاطف پادشاهان مخصوص شدند و چون فصل شتا باخر رسید رکاب نصرت انتساب بجانب ییلاق بادغیس در حرکت آمد، و در منزل [قرقل] رباط خیر محاربه

له دزبه بعدش + : قوبین له آ — له دزبه بعدش + : بن جهانگیر

له زبه : سعید هه بآبیه سس — له بآ : خراسان

له ک : شهاب مست اشن تن هه آبیه سس : شرح له ک : داوود، اما بر صلا

شل تن 'زبه : مودود له آ بآ : نفاذ له بقول صاحب ترجمه * امیر موسی کاو از

خوارزم و امیر منک از خوق آن ولایت را باز گذاشته آمدند — در آ خوارزم بجای خوانم

را " له آبیه سس : شد

له از روی زبه و آبیه و سس ، آ : قرقل

میرزا پیر محمد با میرزا خلیل سلطان رسید، و در موضع مشترکی از طرف ماوراءالنهر
 همد علیا رقیه خانیکه که دختر امیر کینخرو بود فرزند سعادتمند میرزا محمد سلطانرا
 آگه یکی که حرم محترم میرزا الخ بیگ بود رسانید* و حضرت خاقان سعید نشا
 و انبساط فرموده چند روز بعیش و عشرت گذرانید ع
 در جهان به زعیش کاری نیست

ذکر محاربه امیرزا پیر محمد جهانگیر و میرزا خلیل سلطان

دران زمان [که] میرزا الخ بیگ و امیر شاه ملک به اند خود و شترخان*
 رسیدند امیر شاه ملک بکنار آب رفته پل بست و میرزا خلیل سلطان بلب آب
 آمده فراوان او از پل که امیر شاه ملک بسته بود گذشته بانو کران امیر شاه ملک
 جنگ کردند و دو تخته به قربت مشارالیه* بقتل آمد و از طرفین سل و رسیل
 آمدند کرده بر مصالحه قرار یافت و میرزا خلیل سلطان بجانب سمت رفته
 امیر شاه ملک نیز باز گشت، و میرزا پیر محمد امیر شاه ملک را طلب کرد و در
 بلخ ملاقات کرده، میرزا پیر محمد از میرزا خلیل شکایت بسیار نمود و خواص او گفتند

له زبده بدش : جهانگیر، له آ: سستگی، بب: سترگی، در زبده این لفظ را
 "سترگاه" نوشته است و منبر احوالی که در مطلق برص ۶۰ سطر آخره مطرور است له عبارت زبده:
 رقیه خانیکه دختر امیر کینخرو خواهر سلطان محمود بود پرسید [در رسید] و فرزند سعادتمند امیرزاده
 محمد سلطان نورانده مرقد آگه یکی که حرم محترم امیرزاده الخیک کورکان بود رسانید
 له فقط در کت ندارد، له زبده: بحدود آمویه له ک: بکنار، و غالباً معنی صحیح این ک: 'در سطر بالا بود'
 له بآ: امیر و بجای مشارالیه،

میرزا پیر محمد ولی عهد حضرت صاحب قرانت و تخت باو میرمد که او آقا است
 و میرزا [خلیل ایبی*] الیچی پیش میرزا خلیل فرستاد و پیغام داد که حضرت
 قران کجا وصیت فرموده که تحت و مملکت خلیل سلطان را باشد، میرزا
 خلیل سلطان جواب گفت که آن قادری که تحت و مملکت حضرت امیر
 داده بود بمن نیز عنایت فرمود، و میرزا پیر محمد و امیر شاه ملک ازین جواب
 در تاب شدند و بدین سخن کلمه اختلاف از هر کنار در میان آمد ع
 حدیثی بود مایه کارزار

لهکر با ترتیب داده از آب گذشته و از آن طرف میرزا خلیل سلطان ا (۲۲۴)
 لشکریانرا احسان بیکران فرمود [ع] وَمَنْ وَجَدَ الْاِحْسَانَ قَدْ اَقْتَدَىٰ

له درک خلیل را قلم زده بالاش میرمحمد، نوشته، آتش من، با مثل من بزیادت
 و، در آخر، بب: خلیل ایبی و — در زبده بعدش مضمون «و بدین سخن ... گذارد»
 آورده و پس از آن ذکر الیچی فرستادن و جواب خلیل سلطان و لشکر کشی جانبین را،
 له باب: صاحبقران، له بب: تقیاً،

در زبده درین موضع گوید: و آنجنان خزینه که [مکر را] از دتها میدید باز آنجه در
 خزانهها نمک و بادشاهان و خاندانها قدیم ممانک [مکر را] ایران و توران و قوای آن
 چون روم و شام و هند و افریج جمع گشته بتدریج در مدت حکومت امیر صاحب قران انارند
 بر بانه در خزانه ارک سمرقند جمع آمده از نفوذ و جواهر و اسلحه و اقمشه هر یک علامه جتا که
 اگر خزینه را خواستی که تحقیق کند مجموع محاسبان آنکه در هیچ دور رقم سیاه [در اصل:
 سیاست] چنانک درین دور در زبده اند و کمال رسانیده نبوده اند [و احصا و ضبط
 و استیفاء آن عاجز گشتندی جز تمام و تنک و دعای خیر چیزی باقی نگذاشت،

و در حوالی نصف دو سپاه جنگجوی شیرخوی روی در روی آورده جنگ پیش
 بردند و بزخم نیزه و تیر و گرز و شمشیر از پر دلان نفیر برآمد بیت
 تیر را در مغزها کرده مقرر همچون خود نیز را در شصتها همچون روان گشته روان*
 غالب و مغلوب مزوج شده ضارب و مضروب مخلوط گشته بود، میرزا اخیلیل
 سلطان بقوت بازوی دلاوران ماوراءالنهر و جلالت پهلوانان خراسانی و
 بهادران عراقی که هر یک چون برق از میخ تیغ* آتش میفشاندند و گرد تیر
 بهاران خون می نشانند بر قول میرزا پیر محمد حمله کرده از جای برداشتنند و اول
 جماعت ارلات گریخته جو الغار و برانغار پریشان شدند* و میرزا الغ بیگ
 و امیر شاهمک چون دیدند که قول از جای رفت ایشان نیز عنان بر تافتند
 ۱۰ و احوال و اقبال بلخیان بدست سمرقانیان افتاد و خانیکه گرفتار گشت و میرزا
 خلیل سلطان درباره گرفتاران کرم فرموده همه را در حرم امین و نعیم احسان
 بجائی داد و ذک یوم الاثنین الثانی من رمضان، و حضرت خاقان عبید
 امین خیر شنیده عنان جهانکشی بآن صوب معطوف ساخت و میرزا الغ بیگ

له مد تبه گشته است که در این غلیل سلطان و جمعی خراسانیان دعا قیام و امیر برندق جهان شاه با
 چند تومان بر دست راست و امیر ارغون شاه و امیر سلیمان شاه بر دست چپ و درین وقت
 امیرزاده پیر محمد مد قول بر دست راست او فوشرهان برلاس و بر دست چپ امیر شاهمک
 و یار کار شاه ارلات، له زبده: کشته روان همچون روان، له ک: مجروح، آشل تن
 د زبده: ضارب بر مضروب و غالب بمغلوب مختلط گشته، له آ: تیغ میخ، له آ بی: می نشانند
 له آ بی: می نشانند، له زبده: که میخواستند امیرزاده پیر محمد روی بر پشت
 له با بعدش: و امان، زبده: عدل (دیکای امن)، له آ با بی: ساس زبده:
 ماوا، له زبده: کان ذلک فی،

وامیر شاهیملک بشرف ملازمت رسیده بموجب اجازت یکماه در ولایت باغیس
توقف کردند که اسپان ایشان فریب نشود، و در منزل ناری قشون امیر قشون
که آنحضرت او را پیش میرزا خلیل سلطان فرستاده بود مصوب توکر او باز
آمده عرضه داشت که میرزا خلیل سلطان ع عذرخواهی نموده میگوید
که ما بر همان عهد و پیمانیم اما چون میرزا پیر محمد از آب گذشته بولایت ما
ور آمد ما نیز جنگ کردیم و خدای تعالی تبارک و تعالی نصرت داد* حضرت
خاقان سعید مزید جاوونی قربانی* را بانو که میرزا خلیل سلطان فرستاد و
پیغام داد که ما نیز بر همان عهدیم ع

بر همانیم که بودیم و همان خواهد بود
اما امیر سلیمان شاه و ارغون شاه و احمد چهره بولایت ما در آمده خرابی کرده
اند و چون سپاهی سپاه ما دیده اند کانه محمد* مستنفذ* قذرت
من قسوسه* که بخت اند اکنون ما تا کنار آب عزیت داریم میباید که
خلیل سلطان نیز بکنار آب آید تا ما جرای گذشته داشته ع

له زبده : پیش از رسیدن ایشان خبر رسیده بود که امیر سلیمان شاه و امیر ارغون شاه و
احمد چهره از آب گذشته اند و بعد از ولایت شهورغان و اند خود در آمده اند، بموجب آن
خبر عزایم بادشاها ... در مسارعت بدان طرف تعین نمود،
له با : شوند ۳۵ آ : قشونین، زبده و بی مثل من،
له آ بی ساس - ، ۳۵ فقط در ک ، ۳۵ با - ، در نسخ دیگر و زبده
"تبارک و "را ندارد" ۳۵ ک : جاوونی و قربانی (اما در ک بر ص ۶۲ س ۴) با جاوونی قربانی
سخی جانی قربانی، آ و زبده مثل من، ۳۵ زبده بجا میسور آئیده تا "عزیت داریم" چون
این جرأت معلوم شد ما نیز متوجه شدیم اکنون ما نیز تا کنار آب عزیت داریم الز ۳۵ با : ما را
نه زبده : گذاشته .

عهد و میثاق تازه گردانیم
 و اگر خود نیاید امراء معتبر فرستد تا با کسان ما سخن گفته بهر چه مقرر شود اذن
 بگذریم، و چند روز موبک فیروز در سیلاب پور آقان و ایلات توقف نمود و
 از انجا مزید جادونی قربانی* آمده و دولتخواه چنگیز خان* را همراه آورده
 عرضه داشتند که آنحضرت هر گاه صلاح دانند بکنار آب فرستند که ما
 امیر المرداد و امیر ارغونشاه را تعیین کرده ایم، آنحضرت امیر مضرب
 را بدین مهم نامزد فرمود و جناب قاضی قطب الدین* عبد الله را مصاحب
 او ارسال نمود، و امیر جهان ملک که بطرف گرمسیر رفته بود مودود را شکسته
 و متاصل ساخته و از حدود ولایت بیرون تاخته و قلعه و فشانای* را عمارت
 کرده و امیر سیفعل گرمسیری و حسام الدین غوری را کوئال فشانده با انجائی
 بسیار به اردوی همایون رسید، و علی بیگ که با جهان ملک بود پیش آمده از
 امیر شاه ملک نقل کرد که من بسبب بزرگی سیدخواجیه بلشکر نرفته ام،
 آنحضرت عتاب بسیار فرمود که چه راه دوست که این نوع سخن گوید، و بای
 سفر تو اچھی را پیش او فرستاده فرمود که مقرر آن بود که یکماه در بادغیس

له بیت — زبده مثل متن ' له آ: لولاقان، یا: یوراقان (زبده): "چند روز در
 سیلاب پوراقان نمود و از انجا کوچ فرموده بالمارفت " و در سطور آینده ص ۶۳ نیز المار
 نوشته است ' له آ: جادونی قربانی، نیز رگ به ص ۶۱ ح ۲،

له زبده: جنگیو، له آ: معین، یا سرت: مقرر له زبده —
 له زبده بدش: بن ملک، له زبده: در سای له آ: سیفل، زبده: سفیل
 له بیت: ادبجای، له زبده: سعید

له آ: ای مثل بیت: بای پقل، سرت: بای ققل، یا: بای سیفل، زبده —،

توقف نماید حالا چند روز زیادت شد باید که فی الحال متوجه شود و اگر بلشکر
منی آید در ولایت نماند و بهر جا خواهد بود، و آنحضرت از ایلات متوجه
دار السلطنة هراة [ورق ۲۶۵] گشته و آب مرغاب گذشته پیش از لشکر (۳۶۵)
بایلغار بشهر آمد، و امیر شاهملک از راه یکم التک بجانب میرزا پیر محمد
جهاگیر [رفت]

ذکر مخالفت امیر شیخ خواجه بن امیر شیخ علی بهادر

امیر شیخ خواجه چنانچه مذکور شد راه امیر الامرائی یافته مجموع مهمات کلی و
جزوی * بقول و قلم او منوط و مربوط بود و او خود را مستغنی دیده بموجب
کَلَامُ الْاِنْسَانِ لِيَطْغَىٰ اَنْ سَآءَا اسْتَغْنَىٰ مزاج او از مناج اعتدال
انحراف یافت و رفتن امیر شاهملک ضمیمه آن شد که سودای حکومت ۱۰
باستقلال در دماغ پیدا کرد، جمعی امیر زادگان مثل پسران امیر سیف الدین
عبد الصمد * و طاهر و فاضل * و پسران امیر اوج قراشمس الدین و شیخ علی
و ابو مسلم و محمد بیگ و تیمور ملک دولدای و محمد فضل الله و عدله او فریفته

له باء — له با ب س س : هر له زبده : ۱۱۱ : برص ۱۲ : ۲۷ : ۱۱۱
له آ : الک با : اولک ، بی شل متن ۵۵ از روی آ : زبده : ویش از آنکه
بنکی حضرت پرسید [برسد] امیر شاهملک از آنکه و کندا : اولک بجانب امیر زاده پیر محمد بن
امیر جهاگیر رفته بودند ۵۶ که در زبده در عنوان ۵۷ در زبده بعد عنوان : در
آخرین سال هشتصد و هشت ، ۵۸ زبده : سمید ۵۹ آ : کل : با : کل : کل : بی :
کل : کل : س س : کل : و مالی : زبده موید متن است ۶۰ له زبده : امیر عبد الصمد
له س س — له زبده : شیر

شده از بندگان حضرت روگردان گشتند، و امیر شیخ خواجه نماز شام غره
 ذی الحجه باتفاق این جماعت از حرقا تک* سوار شده متوجه جام گشت
 چون این صورت بر رای القی که ع یکذره ز نورش آفتابیت
 روشن شد فی الحال در نیمشب با جمعی که حاضر بودند پای عزیمت در رکاب
 سعادت آورده متعاقب او روان شد، علی الصبح در صحرائی تو بزرگ*
 بدیشان رسیده کشتی فرستاد که چرایا غنی شده آید و آن حضرة کیساره درین
 ایشان راند، همه پیاده شده در گریه و زاری آمدند و بگناه معترف
 گشته در پای آنحضرت افتادند، آنحضرت مرحمت فرموده کرامت عفو
 ارزانی داشت و همه را فرمود که سوار شده ملازم رکاب ظفر انتساب باز
 گشته به پل سالار رسیدند و آنحضرت اعتماد کرده پیشتر بشهر آمد جمعی که
 موافق شیخ خواجه بودند گفتند اگر ترا معاف دارد فردا هر یک ما را*
 بعقوبتی کشت که مرغان هوا را بر حال ما گریه آید، ما کوچ ترا از خود جدا
 نمی کنیم، همه باز اتفاق نموده عازم صوب جام و طوس شدند و حضرت
 خاقان سعید عزم انتقام جنم فرمود، درین اثنا توکل تیمور توپچی از

له هس: بندگان، له زیه: سعید، در زیه: بدش: + سنه ثمان و ثمانایه،

له با: حرقا تک، زیه: از قیتول خود که ظاهر دارالامان هرات ... که محرمانک

معروف است، له بی: هس: آفتابیت، له زیه: موبدک

له زیه: کس، له آ: شدند، له بی: هس: بی، با: بیل زیه:

له س: سالار رسید، له بی: —، زیه: مثل من،

له ک: ما را هر یک، بی: مثل من، زیه: هر یکی را از ما

له زیه: جدائی سر، له آ: فرموده،

پیش امیر مضراب آمده عرضه داشت که مادر کنار آب بسیار بودیم میزد خلیل
سلطان یو عدد و فاکند و حکم شد که امیر مضراب بپایه سریر اعلیٰ آید و آنحضرت
امیر حسن صوفی ترخان و امیر فرمان شیخ را پیش سید خواجه فرستاد و پیغام داد که
تو کیستی؟ و چه خواهی شد؟ کجا از پیش من بهتر خواهی بود؟ هر چه رفت و
گذشت الماضی لایذکر ماگناه تو عفو فرمودیم و همان موجه و راه معین آشتیم
بهیت

بیای و چنان بر جای خود باش که آن مقبول تر باشی که بودی
اما بشیخه خواجه رسیده و نصیحت کرده، مقید نیامد، و آنحضرت میخواست
که او را بعنایت باز آورد قطعه
برفق و عدل جهان را بطاعت آورد
اگر چه حکمش عاجز نبود از اگر اه
ریشه خاک جنابش ز قدر بر افلاک
فتاده نام بزرگش ز جود در افواه
چه گفته اند بهیت

کس درختی که پرورد عمری بی ضرورت ز بیج بر نکند
درین و لاخبر آمد که مودود گرسیری باز بسرحد غور آمده خرابی میکند آنحضرت
امیر اولیس بن امیر آقبوفا و طغاشی مرکز را تا نزد آن طرف فرمود و اعلام
ظفر اعلام بیست و سیم ذی الحجة الحرام از دار السلطنة هراة بصوب طوس در

له بیت : میرزا ، زبده مثل من ، له ک سید ، زبده ، سعید
له آیه هس زبده : موج ، با : مورچه ، له ک : بسید ، له آ سس :
رسید ، در باین بیت را ندارد ، له آ — ، له زبده : آقبوفا
له زبده : طغاشی ، له سس : مرکز ، زبده مثل من : له بجایش در زبده :
سند شان و شامایه ،

جنش آمده مرغزاره شبر تو که قرآش ربیع در فضاء آن دیبائی هفت رنگ باز
 کرده بود مخیم اقبال و معسکه اجلال آمد، و آنکس امیر مضرب که در کنار آب آموییه بود
 ملحق شد و از جانب طبرس نوکر امیر یوسف جلیل که وارفته آنجا بود مکتوبی
 گرفته آورد که امیر شیخد خواجه بدست نوکر برادر خود یوسف خواجه بمیرزا اسکندر
 نوشته بود مضمون آنکه خراسان برای شما مستخلص میگردد انم، چون این معنی
 ۲۶۵ ب نظر بر آمد دیگر امید بهیود نماند و از جانب سید خواجه معتمدی آمده نمود
 که او بر مخالفت مصراست

وقایع سنه تسع و ثمانمائه ذکر نهضت خاقان سعید بجانب طبرس مشهور مقدس

۱۰ غزوه محرم الحرام سپاه گردون احتشام بجانب جام حرکت نموده جمعه بیستم
 ماه آن بقعه متبرک بظلال مواکب و فعال مراکب متقل و مهمل گشت و

له باب ساس : بشرقو، زبده : بشرقو ۱۰ آ : دیباجه، زبده : مثل من

له زبده : و در آن منزل خرم بقته توقف فرموده خلال آن احوال امیر مضرب الخ

له با و زبده : خلیل ۱۰ ک : سینه

له با بهشش : امیر ۱۰ زبده : یادگار از قوجینان که از نوکران

بند کحضرت بود یا سعید خواجه بوده از و بر کشته هم در منزل بشرقو بساط بند کحضرت

رسید ۱۰ با : گفت ۱۰ بی : شام

له زبده : بیستم ۱۰ زبده : مثل و ملک

حضرت خاقان سعید به صفای عقیدت و حسن ارادت بمزار مبارک و تربت
متبرک مہبط انوار الکشف والالہام شیخ الاسلام احمد جام قدس سرہ نزول
فرمود و شرائط زیارت بجای آورده از روح مقدس آن آفتاب ہدایت
قطب سپہر ولایت استمداد نمود و اولاد بزرگوار او را رعایت فرمود و
علمات و صدقات مستحقان رسانید و از انجا بقریہ خرچہ آمدہ، نوکر میرزا
عمر بہادر رسید و غرنہ داشت کہ احرام خدمت بستہ بسبب عدم اسباب
سفر آہستہ می آید، آنحضرت دلداری نموده فرمود کہ فرزند و برادرست
مملکت و خزانہ دریغ نخواہد بود، روز دیگر کہ شہسوار انجم تیغ زر انارود
از قریب نیلگون بر کشید از لمعان آن عرصہ گیتی منور گہ دید رای عالم
آرای اقتضای آن فرمود کہ عرض لشکر و احتیاط اسلحہ و جیبا نماید نظم ۱۰
بفرمود تا لشکر نامدار شدند از پی جیبہ دیدن سوار
بر آراستند* از پی عرض صف گرفتہ ہمہ تیغ و نیزہ بکف
شد از بیرق [و] گونہ گونہ دوش ہوا سرخ و زرد و کیو و بنفش
تو گفتی جہان سربسراہن است و یا کوہ البرز در جوشن است
ہوا گشت از گرد چون آہنوس بلرزید ارکان ز آواز کوس*
آنحضرت چون شاہ انجم بر الملق گردون سیر سوار گشتہ تومان تومان
و قشون قشون احتیاط فرمود و لشکریان لشعر
بیکرہ ہمہ نعرہ بر داشتند ستانہا بگردن بر افراشتند

۱۵ زبہ: بر آراستہ ۱۶ از روی آ، زبہ: بر دوش (بجای بیرق و)

۱۷ زبہ: زمین سربسراہن ۱۸ عطا با — ۱۹ زبہ: فرودہ میگذاشتند

۲۰ زبہ: برداشتی ۲۱ زبہ: بر افراشتی

که شام زمانه بکام تو باد سپهر و ستاره غلام تو باد
 چون رای همایون از عرض جیبا باز پرداخت آفتاب مرحمت آنحضرت بار دیگر
 سایه عاطفت بر حال سید خواجہ انداخت و کمال رافت نیز رخصت نمیداد که جمعی
 که بی اختیار فرمان بردار او شده اند مرکز دایره عنا و سوخته تیره بلا شوند
 بیت که آتش چو در بیشه یابگدزد در آن بیشه فی خشک ماندند^{۱۰} تر
 ذکر او با غار باقدی* را پیش او فرستاده ملتمسات او را تقبل نمود و مطالب
 او را تعهد فرمود و با غار باقدی* با و رسید آنچه شنیده بود رسانید اما ع
 چو گوش هوش نباشد چو دهن حسن مقال

حضرت خاقان سعید چون استمرار او بر شیوه عنا و معلوم فرمود آتش حمیت
 ۱۰ زیانه زده بر براق برق حدت با و سرعت سوار شده لشکر منصور چون کوه آهن
 در حرکت آمد و از نوای قریه خرم و نهفت نموده در حوالی رباط سنگ بست
 شانزدهم محرم نزول فرمود و از آنجا بمنزل یاقوتہ* بمساع جلال رسید که سید
 خواجہ تنگ اسب فرار تنگ بر کشید* و بصوب قلعه کلات که دیده گردون مثل

له با: امیر سید، زبده، سعید خواجہ، له گ: فی ۳ زبده: قار یا قدی،

له با: اوسط محرم قریه یاقوتہ مشہد محل میون شد و من: شانزدهم محرم بمنزل یاقوتہ آمد، زبده:

شانزدهم محرم سنہ فتح بحوالی رباط سنگ بست نزول فرمود از آنجا قراول روان کرد و اندید

چون رایات همایون بمنزل یاقوتہ و ملک فرود آمدند خبر رسید که چون امیر سعید خواجہ از وصولی رایات

همایون واقف شد انج ۵ زبده: سعید

له زبده: تنگ اصیب قرار فرار تنگ بر کشیده، ک: فرا (بجای فرار)،

فرموده علی نصرالله فرار نمود و امیر مضراب جهات او را گرفته* بموجب حکم
عازم هرات شدند و آنحضرت امیر لویه* را فرمود که بتحقیق احوال سید خواجه^۱ [نماید
امیر لویه تفحص نموده تحقیق کند که امیر سید خواجه] متوجه قلعه کلات شده و آنجا
شنیده که امیر علیکه و جمعی امرا بالشکر با سرخس و مرو عازم ارووی همایونند
و در مصیبت فرو مانده و الفراهی و قه ظفر خوانده در گرگهای عظیم عزم
مازندران کرد، و پیشتر امیر عبدالصمد و امیر شمس الدین اعلی فرار پیش پیک
پادشاه بماندندان روان کرده بود، چون مضمون این خبر از آنها امیر لویه*
بر رای انور عرض یافت و امیر علیکه که کوکلتاش آنحضرت بود بالشکر عظیم منیمه
سپاه ظفر پناه^۲ بر حکم همایون نفاذ یافت که تو اچیان لشکر با مرتب ساخته
و فرار^۳ (شأن) بعض رسالتند و حضرت خاقان سعید امراء توان و قشون و
صد^۴ [ه] و [هه] راتا آحاد مردم سپاهی تمام و اکلتا فرمود، و عاشر صفر از
مرغزار را دکان عازم مازندران شد و در یلغار عاج^۵ خبوشان امیر شاهملک از

۱۰

له زبده: بدکیمت مخلفات علی نصرالله را سید و غال امیر مضراب کرد،
که آ: لویه، با بی: سراس و زبده مثل من ۳ که ک: بتحقیق، تصحیح از
روی آ بی: که از روی آ و بی و با و سراس اما در آ امیر را ندارد، و
در سراس حال بجای احوال نوشته است، زبده: بر عقب امیر سعید خواجه بودند و تحقیق لویه
او کرده بیاورند ۵ زبده: علیکا بهادر ۳ آ: اوج ترا که با...
۵ آ: لشکر تفرقین ۴ بی: پسان، با سراس: سان، زبده مثل من،
۳ از روی آ، زبده: و لشکر با... آراسته گشت و دفتر باشان توهمات و قشون^۶

مترین ساخته بعض همایون رسانیدند، کم مهم... و در باره امرا و استفساران و بیاداران
و لشکریان و کافه خدم و حشم... مناییت و عاطفت میزدول فرموده الخ ۳ آ: سپاهی را

جانب بلخ باردوی اعلیٰ رسید و از ییلاق سملقان آنحضرت منگلی تیمور نمایان را
که آباداب رسالت مشهور بود بجانب پیرک پادشاه فرستاد مضمون رسالت
آنکه سیدخواجه را از حفیض مرتبه بندگی بذروه فلک سروری و امارت رسانیدیم
سودای فاسد استعقال حکومت بردماغ او استیلا یافته بنوعی که از مرتبه قبول
علاج گذشته و مواد رویه عناد چون با مزاج او ممزوج شده که شرهت باد موافق
نصائح و مواعید مفید نیفتاد و بتخریب بلاد و تعذیب عباد دست فساد
برگشاد و چون از توجه ما آگاه شد بیت

نادیده زد دور برق شمشیر بگرینت چنانکه روبه از شیر
آکنون چنان استماع افتاد که عزیمت آن طرف داشت توقع آنکه گلشن
مواافت را بآب اخلاص تازه دارد و فتنه جاضیه را که سر از ریفه طاعت
پیمیده اند و پایی از وایره خدمت بیرون نهاده در حوالی مملکت نگه دارد
بیت ارباب عقل را بنود میل اختلا با دوستان دشمن و با دشمنان دوست
و یقین شناسد که بغایت ربانی و بتایید آسمانی قدرت مراعات دوستان
و قوت مکافات دشمنان حاصل است واللہ العزیز الی الصواب
و اگر این معانی بسع خرد نشنود و صورت و خامت عدم موافقت مابین نظر

و بقیه حاشیه ص ۷۱ در زبده رحلت از زادگان غیر موزخ است و روز دوشنبه

عاشر صفر تاریخیست که درو منگلی تیمور را بجانب پیر بادشاه فرستادند چنانکه می آید

۷۲ ک: یغرا عاج، تبعی از روی آ، با: یغرا آجاج، بب: یغرا عاج، افس

یغور یا غاج، زبده: یغور آجاج

و حاشیه ص ۷۱ با س: سملقان، زبده: سملقان ۷۲ زبده: من کلک تیمور نمایان را

که بادای، اما در ک به شک ح ۱۰۱ که زبده: بیر که آ: جانب ۷۳ بب: فتنه ۷۴ افس

بصیرت مشاهده کنند عواطف مابعد آصف مبدل گردد و آنچه در مشیت حق باشد
بنوعی بطور رسد که دست تدارک بدامن آن نرسد و سیعلم الذین تلموا
الحق منقلب ینقلبون و چون مشکلی تیمور بصوب از تدارک روان شد موب
همایون چند وقت جهت حرارتش توقف نمود و عزم شکار فرمود

ذکر شکار فرمودن حضرت خاقان سعید در بیلاق سملقان

حضرت خاقان سعید در ناحی بیلاق سملقان هوای صید و نشاط شکار فرمود
و تواجیان جار رسانیدند که لشکر بفرستد شکار صحاری و جبال را در نورند و
و حوش و حیوانات را بصحرای آن حضرت براق برق صفت زیر زین آورده و
۱۰ عنان بهلال نعل ماه سیر زهره جبین داد پادشاه زادگان * آفتاب پیکر و امراء
تواست لشکر و وزیرای عطار و شعار و سپاهیان مرتج اقتدار و اسپان مصر حمت
و سگان شیر صولت بر اثر شکار تاخته تیر نشاط هر طرف می انداختند سُرین آهوی
بپر عقاب پوشیده گشت و اوج هوا و صحن صحرا اندر پرده و چنده غالی شد
نظم برکشادند دست را بشکار بر شکاری زمانه گشت حصار
یوز بگرفت گردن آهوی باز بدرید سینه تیهو

۲۶۶ ب

له زبده معش + سخط له ك: و سیعلمو زبده: سیعلمون

له زبده: استرا باو له آ آ بی بهاس و زبده: روز له زبده: کرام

له ك: له آ: سملقان، هاس: سملقان، له آ آ بی بهاس

۹ آ: یزید که بی: پرگز با هاس: هرگز (و زبده: جهت برکشاد، دیگر: جز گم شده که: فرزند

زبده: نند، له آ آ: پادشاه زادگان زبده مثل من، له ك: تواست

گشته یازان بسوی گور کند چون شهاب از تقای دیو نژند
شد هوا همچو ابر فرودین از پر باز و باشه و شاهین
خاک شکارگاه از خون شکاری گوی لعل بدشتانی گرفت و سنگ خارا رنگ
یا قوت رمانی پذیرفت، و چند روز بنشاط شکار گذرانیده، دران اثنا
قاعد رسید و بموقف عرض رسانید که میرزا عمر بهادر نزد یک اردوی همایون
رسید ع بر اُمید دستبوس حضرت اعلی رسید

ذکر رسیدن میرزا عمر بهادر بخدمت حضرت خاقان سعید

میرزا عمر بهادر را چون با پدر و برادر امید مصالحت ننماید چنانچه شرح آن
گذشت و در ممالک فارس نیز مجال توقف نبود رؤی امید بدرگاه سلاطین
پناه آورد و عرض حال فرستاد مضمون آنکه التجا و اعتماد جز بحضرت خاقان سعید ۱۰
ندارم بیست

جز آستان توام در جهان پناهی نیست مهرم انجمن این در حواله گاهی نیست
و الحالته بده * بجبهت ضعف مراکب و هرگونه تارب و دراز سعادیت و دستبوس
در منزل تحیر مانده ام، حضرت خاقان سعید فی الحال کسوت های خاصه و اسپان
نامدار و تمام و کمر فرستاده فرمود که در سبزو ار که مژ او بود مایحتاج مرتب داشته
شرایط احترام بجای آورند نظم

سر پرده و خرگه و سیم و زر قطار و مہار و کلاه و کمر

له زبده : بازان ، با : باران ، بب : ساس مثل من ، له آ — ، در زبده پیش
ازین زیادتی دارد که افاده می کند که میرزا عمر از شیراز براه معاند ، چهارده ، و قون بمیزوار رسید
له بب — ، له با بب : ساس : آوردند ،

زاسپان تازی که بشت تافتی بنگ روز بگذشته دریافتی
 میرزا عمر در سبزوآر جمیع مایحتاج مرتب ساخته عازم اردوی هما یون شد، و
 غره ربیع الاول در میلان سملقان بموضع خواجه قنبر سعادت دستبوس یافت
 و مناسب اثر پادشاهانه بکمال اعزاز ممتاز شد و خدم و حشم و خلعتهای فاخر
 و اسپان نامدار مکرم گشته و از غایت شفقت که در باره خود معاینه دید مضمون
 یالیت قومی یَعْلَمُونَ بما عَفَوْنِی رَبِّی وَ جَعَلَنی مِنَ الْمُکْرَمِینَ ظاهر ساخته
 بزبان حال فحوائی این مقال به ادا میرسانید که بیت

احوال بنده باز توأمی گرفت نو اسباب عیش و امن نظامی گرفت نو
 دین و لامنگلی تیمور* مصحوب خواجه کئی که پیر پادشاه از جانب استرآباد فرستاده بود
 ۱۰ رسیدند و سخن پیر پادشاه بعرض رسانید مضمون آنکه چون آنحضرت این ولایت
 را بمن مسلم دارد و جماعتی که پناه آورده اند به بنده بخشند و بدار السلطنت هراة
 مراجعت نماید بنده ایشانرا با فرزند بملازمت فرستد تا در عبودیت راسخ باشند
 چون متمسکات زیادت از طور پیر پادشاه بود آنحضرت بحاجب استرآباد هفت
 نمود اما بسبب گرما و حرارت هوا در رفتن شتاب نمی فرمود غ
 که گرما ضرر می رساند بسی*

له زبده: که له زبده: جو له بیت: راست: یافته دو زبده
 موبد اوست: 'با: داشته له زبده: الاخره: قس و شامایه
 ه با: هرس: سملقان: زبده: سملقان: له زبده: قس
 ه بیت: تارب: زبده: مغاخر: شد: ک: قدام: آ: زبده: مشق: له زبده: قزلبی
 شد زبده: منکلیک تیمور: یمنان: له بیت: کئی: له آ: رسانید: له با: —

ذکر محاربه که در مازندران واقع شد و انهزام پیر پادشاه و امیر سید خواجه

اول خزان که خسرو انجم سایه همایون بر برج میزان انداخت و بار دیگر بزر
تمام عیار مغربی هر دو پله ترازوی روز و شب برابر ساخت و فرارش باد عرصه
بوستان را بمسطار زربفت * و دیبای شمشیر بپاراست و از پی انهزام گرمانیم
اعتدال آیین بهوا بر خاست حضرت خاقان سعید چنگا مازندران در
آمده او اسطر بیع الاخره بنواحی قلعه شائمان نزول فرمود و نوکر پیر پادشاه
بایزید چوپان در انجا بود ع رای عالی بر آن قرار گرفت

که چون منبع حیوة این طایفه سرچشمه استرا باد است هرگاه بعنایت الله تعالی
آن چشمه نپاشته شود بر آینه اینها چون ماهی بر خشک مانند بتا بران اصلا ۱۰
بأن قلعة التفات ننمود قطعه

شکر شاه جهانگیر خصمان ضعیف حیف باشد که شود ملتفت جنگ جلال
ننگ بازان بود آن روز که عصفور کنش عارشیران بود آن روز که گیرند شغال

[ورق ۲۶۶] و سپاه گران بجانب استرا باد روان شد و قراولان در موضع (۱۲۶۶)
نرا سخانه محاربه کرده چند بهادر پیر پادشاه گرفتار شده بپا سار رسیدند و آفتاب

له آ — له زبده: زربافت له زبده: اوساط الخ

له آ: شامسان، هاس: سامان له آ: باب: هاس: جهان: آ: چوبان

له در زبده درین موضع افزوده که بایزید "مرد و عناد بیش گرفت" له آ: بدان:

له آ: باب: هاس: بیت له آ: باب: هاس: پیکران

له آ: هاس: پیرک له آ: پیاساق

رایت ظفر پیکر بر صحرای استر اباد طالع شد، پیر پادشاه بالشکر بسیار بعد و اوراق
اشجار و قطرات امطار ظاهر استر اباد را معسکر ساخت، لشکر منصور بموضع سیاه
بلاو* رسیده بنا بر احتیاط خندق میکتند که ناگاه پیر پادشاه با سپاهی همه چون
غنچه* و لاله درع فیروزه و قحطان لعل پوشیده و مانند زر گس خود زر بر سر نهاده
و بیدار تیغ خلاف کشیده از پیشته بیرون آمدند بیست

چو آمد با سپاه از پیشته بیرون زمین گفתי روان شد همچو گردون
پیر پادشاه در قول و شمس الدین اوج قرا و شیر علی و جعفر صاحب بر جوانان
و امیر شیخ خواجه و عبد الصمد و سید شمس الدین در بر انار، میمنه و میسر و قلب
و جناح آراسته ع رو بمیدان جنگ آوردند

۱۰ و لشکر منصور ترک خندق* گرفته در برابر آمدند، [از] جوانان میرزا عمر
بهادر و امیر یوسف جلیل و امیر جهان ملک حمله کردند و از قول امیر علی ترخان
و تمام ترخانان دلاور عزم رزم جزم نمودند، و از بر انار میرزا الف بیگ و
امیر شاه ملک و امیر موسی کابرد و شمنان زدند، و و لشکر چون دو دریای مواج
از صحر جمل در حرکت آمدند و بسان امواج دریا بهم رسیدند نظم

له ک : سپاه بلاو زبده : سپاه بلا آ : سپاه پلاو ، آ : سپاه بلاو ، بی : سپاه بلاو
سآس : سپاه بلاو ، تصحیح قیاسی ست ، له زبده : بآرتیب و ساری (سازای) که در روز کارخانه خیال
مثل آن معتقد کردند همه چون غنچه له آ بآ بی سآس : آمد ، له بعدش در زبده +
میان کرد پیدا بود لشکر جو در میخ تنگ تابنده اختره جهان آمد همی لشکر بانبوه که که داشت کرد و داشت و کوه
له بآ سآس : و صاحب ، و اما در زبده و اورا ندارد بعد جعفر ، له زبده : سعید له زبده : ترک
جر کنند له از روی بآ بی سآس ، زبده : از طرف (جای جوانان) ،
له بآ سآس زبده : غلیل له در زبده + : و از بر انار قول امیر سید علی ترخان و امیر سید احمد ترخان
و امیر فرمان شیخ ، له آ : حمله ، زبده مثل متن ،

بجنبید هر دو سپاه گران تو گفتی که شد کوه و بیشه روان
 ز پیکان پولاد و پرنه عقاب سیه گشت رخشان رخ آفتاب
 و از عکس سنانهای خون افشان و تاب تیغ شعله نشان روی هوا پرنه شهاب
 و در فشان گشت و از خسته و کشته و دشت و پشته برابر شد، عاقبت بتایید
 ربانی تبا شیر صبح شادمانی از افق سعادت حضرت خاقان سعید و نسیم
 عنایت از مهب الطاف سبحانی و زید و پیر پادشاه با صد حسرت و آه و برآه
 فرار آورد و چون دست ستیز و آوین بسته و پای هزیمت و گریز کشاده یافت
 روی از صف نیرو گردانیده بسوی بیشه و جنگل شتافت و سپاه منصور دست
 قهر بر آورده دشمنان را از پا در آوروند، و عنان او امر و نواهی استر اباد و
 مملکت جرجان بل تمام مازندران و رقیبند، اقتدار بندگان کامگار درآمد و ۱۰
 بشمار لشکر از نفایس اموال چون کوه و دریا تو انگر گشتند، و از آنجا که غایت
 محبت آنحضرت بود و عنان از دست چاکسوار غضب ستانده و آتش خشم
 جهان سوز بآب لطف نشانده خط لا تشریب علیکم الیوم بر صحایف جلیم
 مردم آن دیار کشید و پیر پادشاه بجانب خوارزم رفته سید خواجه و عبد الصمد
 راه دراز شیراز پیش گرفتند ع همه کبود لب و زرد روی و سرخ شرک
 و شمس الدین اوج قرا و سید حسام خواهرزاده سید خواجه * التجا بدرگاه عالم
 پناه آوردند و بعنایت مخصوص شدند، و فتح نامها با طراف ممالک در پرواز
 آمد و آوازه این فتح همایون در بلاد ربیع مسکون و ایر و سایر شد، و سید
 عز الدین هزاره جریبی که از کبار سادات بکار م صفات امتیاز داشت و

له در زبده بعدش دو بیت نای دارد، له کی : سانه له آ —
 له آ : مفاد له زبده : سید له زبده : سید خواجه نواز هزاره امیر سید خواجه
 له زبده : امیر سید عز الدین، با ستم : هزار (بخای هزاره)

خاندان ایشان همیشه در مقرر عز خود ب حکومت و دارائی رعیت آن ولایت
متعین برادر خود را بملازمت فرستاد و پیشکشهای مناسب بعرض رسانید و
در مجموع آن ولایات سگه و خطبه بنام والی القاب همایون مشرف گشت و مولانا
جلال الدین لطف الله صدر که در آن زمان سرآمد صدور جهان بود بهیم رسالت
عازم ولایت ساری شد و شرایط رسالت بجای آورده، حاکم آنجا تقی اعظم
رضی الدین سید مرتضی عهد و پیمان مؤکد بایمان ساخت که مدت العمر سراز خط
فرمان بر ندارد و خدمت مولوی را رعایت بسیار فرمود* و همچنین مولانا
صدر الدین* بایم [صدر بهزاده جریب] پیش سید عز الدین رفت و ایشان
نیز آداب ایلی و انقیاد بجای آوردند ع زود باشد که جهان جمله شود تابع [او]

۲۶۷ ب

ذکر تفویض ممالک مازندران بجانب میرزا عمر بهادر و ولایت خراسان بمیرزا الف بیگ کورکان

چون ممالک مازندران مفتوح و مستخلص شد ایالت و حکومت آن ولایت
جانب میرزا عمر بهادر مفوض گشت و زمام حل و عقد و عنان قبض و بسط آن فواجی

له «نبد» بعدش + : با صد کس ۱۰۰ در زبده بجایش نوشته است : با سید ناصر الدین بجانب
ساری روان گردانید که از ایشان عهد و پیمان ستانده بسو کند مؤکد گردانید
۱۰۰ با آرس — ۱۰۰ ک و زبده — از روی نسخ دیگر ثبت شد (اما در آرس)
بهزار جریب بجای بهزاده جریب ۱۰۰ زبده : با

۱۰۰ زبده : بهزار جریب و ستمان فرستاد (بجای رقت) ۱۰۰ ک از روی نسخ
دیگر ثبت شد ۱۰۰ با —

بر بقاء اختیار و قبضه اقتدار نواب میرزا عمر گذاشته تمام ولایت گرجان و
 دهمتان و استراباد و دامغان بجانب شاه مومی الیه سپرده آمد و اسباب
 سلطنت او مهیا داشته امرای شجاعت پیشه ضرغام اندیشه در سلک ملازمت
 او منتظم شد و حضرت خاقان سعید فصاحت پادشاهانه و آداب خسروانه فرموده
 گوش هوش او را به لای مشفقانه گران گردانید* و چون خاطر خطیر از ان خطب
 کبیر فراغت یافت عنان جهان کشای بصوب مملکت خراسان تافت ع
 با فتح و نصرت هممنان باز آمد از ماندان

و بولایت خراسان در آمده بمقتضی اکرموا اولادکم و احسنوا آدابهم
 ایالت ولایت طوس و خجوشان و بکلات و باورد و نسا و یازر و سبزوار
 و نیشابور بجانب اختر سپهر شاهی سایه الطاف الهی معیت الدوله و الدین ۱۰
 میرزا الخ بیگ کورکان تفویض فرمود و حسن معدلت و لطف مرحمت و برادر
 بلاد و عباد تعلیم فرمود و عزیمت دار السلطنت به راه تقسیم یافت و برین اثنتا
 مسامح جلال رسید که امیر موسی کا کوچ خود را بخوار زم فرستاد و او نیز متعاقب
 خواهد رفت خدمتش را مقبیه به راه رسانیدند و آنحضرت چهارم جمادی الاول

له در اکثر نسخ : بنای میرزا
 له در زبده می گوید که "خراج و مسامحه" ولایات مذکوره متن "باتوانج و لواحق و مسافرات آن
 بمحکم بوی باز کنده داشت" له آ یا ساس : شاه زاده مشار الیه بیت : شاه مشار الیه
 له زبده : ذاعت له بجایش در زبده می گوید : و امیر زاده النیریک و امیر شاهنیک
 را مقرر فرمود که زمستان در استراباد قشلاق کنند له در زبده گفته است که سلطان براه
 ششمان حرکت فرمود له آ و زبده : ایچورد : ساس مثل متن له ک :
 یازر آ بیت مثل متن زبده : یازر : ملک به ترکستان ص ۳۳ له بیت آ : نشاوری
 له زبده : اثنای : آ ساس : الاخر

دردار السلطنت هراة نزول فرمود و وصول بمستقر دولت موافق بلوغ جرم عظیم
بودن محاذات نقطه انقلاب ششوی* و در آن ایام در خراسان قحط غلاد واقع شد که
در هیچ تاریخ مثل آن نشان نداده اند خاصه در شهر هراة* چنانچه یکمین گندم بونین
شرع که دولست و پنجاه مشقال باشد ببلغ سه دینار کپی که و و مشقال نقره مسکو
تمام عیار بود رسید* و حضرت خاقان سعید بموجب الشفقة علی خلق الله
فرمان داد که انبارها کشایند و یکمین غله بیک دینار کپی بپردازند و
خویش را اگر نیک خواهی نیک خواه خلق باش

[والله الموفق والمعين]

ذکر شهادت میرزا پیر محمد بن میرزا جهانگیر دست پیر علی تاز لعین*

۱۰

میرزا پیر محمد بن میرزا جهانگیر بن سلطان صاحبقران امیر تیمور گورکان پیر علی
تاز را از حبیب خد متکاری باوج سرداری رسانید و او را* در امور مملکت
و رعیت صاحب اختیار مطلق گردانید و ازین نکته غافل ماند که هرگاه بادشاه

له ک: ششوی* هرس و زبده: ششوی له کذا ایضا در آ، بیت: غلایه* هرس:

غلای، زبده: غلای، له با هرس — له زبده: رسید که ازمان سه

وینار و [والمعاب: دو] مشقال نقره مسوک [مسوک] تمام عیار بود،

هه در زبده: مصرع ثانی هم دارد یعنی را که هرگز بد نیاید نفس نیک اندیش [را] و بعدش:

بتدریج در آن ایام قریب سی هزار خردار غله از انبار داد، سلطانی بدین طریقه بیرون آوردند،

له ک با هرس — از روی آ و بیت: اما نه بیت* والمعين راندارد،

له زبده: سیر بادشاه، در پا بیت* لعین راندارد له با هرس —

میرزا پیر محمد از فروغ مقدم رمضان در خلوت نگاه باطن شمع اتابیت افروخته
 بود و بقظرات سرشک ندامت شمع سان میسوخت و در چنین وقتی پیر علی
 تازی باک ناپاک روز چهاردهم رمضان گرد سراپرده آن شاهزاده سلیم
 القلب درآمده او را باجمعی خواص شربت شهادت چشانید و مرغ روحش
 از قفس تن پرواز کنان بشاخسار طوبی برآمد و به ارواح شهدا فی
 مَقْعَدِ صِدْقٍ عِنْدَ مَلِیکِ مُقْتَدِرٍ آرام گرفت، میرزا سید احمد
 میرک در شیرغان بود متوهم شده بخدمت حضرت خاقان سعید رسید و شرح
 واقعه بعرض رسانید، آنحضرت را امواج غم در بحر خاطر درتموج آمده
 افواج الم در سینه مسکن ساخت، عاقبت رضا بقضا داده گردن تسلیم نهاد
 نظم

گرچه این حال سخت واقعه ایست چنان حکم کردگار این بود
 و امیر مضراب و امیر حسن صوفی ترخان و امیر نوشیروان بموجب فرمان در رکاب
 میرزا سید احمد میرک بطرف بلخ روان شدند، و درین ولا از جانب غور خبر
 آمد که اسپهبد غوری جمعی غوریان و سیتانیان را گرد آورده در آن حدود قتل
 و فساد میکند آنحضرت بیت و دوم رمضان عزیمت اسفزار فرمود و امیر
 حسن جاندار و امیر جهانلک را بطرف غور فرستاده عَرَه شوال بمستقر
 دولت باز آمد و اسپهبد غوری از توجیه سپاه آگاه شده راه فرار پیش گرفت

له فقط هس : دی له کو : قعص ، با : ققص

له زبده : — ، له با هس — ، له با هس : بعرض

له با بب هس : بیت له زبده : امیرزاده

له کی : اسفزار ، هس : اسفراین ، زبده : سبزه

وامراجاهاست او غارت کرده جمعی که موافق او بودند بیاسا رسانیدند و آن
حدود ضبط نموده باز آمدند ، و پیر علی تاز چمن میرزا پسر محمد را از میان بر داشت
و مملکت وسیع و رقیبش تصرف آورد سوداء ارتقاء مدارج سرور می برد و باغ
او استیلا یافت و کدوی سرش بشراب غرور میگذشته کلاه آژرم از سر بی
شرمی برگرفت و سرب می مغز او که از خرد موفی بهره نداشت بتاج رعنائی
بیاراست و چشم و دل او که از نور بصیرت بی نصیب بود بسره شونخ چشمی جلا
داد و ندانست که غدر و ظلم را دوا می و مک و باطل را نظامی نباشد و زلف
مستعار که بر رخسار تزویر و پندار نهاده انگشت نمای دیده و روان عالم
بصیرت گردد نظم

هر که ز موی دروغ زلف نهد بر عذار روز عروسی شود شان حکایت کند ۱۰
و حضرت خاقان سعید را آتش خشم مشتعل گشته سر صر قهر و حمیت در فزیدن
آمد و بجهت دفع مفسدان و قلع متمردان عزیمت بلخ میفرمود ، ناگاه خبر آمد
که میرزا عمر بهادر بر سبیل طغیان عازم خراسانست ،

ذکر مخالفت میرزا عمر بهادر بن میرزا امیرانشاه کورکان

چون میرزا عمر بهادر در مازندران متمکن شد و نوکران را اقطاع تعجین

له زبده : منقعات ۵هـ بآ ساس : جمعی را ۳هـ آ : بیاساق

۴هـ آ : آورده ۵هـ بب بآ ساس : آژرم ، آ مثل متن ،

۶هـ زبده : سروری ۷هـ ک : و دل ، آ ساس و زبده مثل متن ،

۸هـ بآ بب ساس : بیت ۹هـ در زبده ترتیب این دو مصرع برعکس متن است ،

۱۰هـ زبده : کاه ۱۱هـ بب : فرمود ۱۲هـ بآ ساس — ،

فرمود غلبه تمام پیش او جمع آمدند و لشکر شی بجانب ملک رسی فرستاده و دو
هزار خانه و ارغول را که با غرق میرزا ابا بکر بودند کوچانیده بماندند و آن
آورد و بآن جرأت داعیه تسخیر خراسان پیدا کرد، و شیخ حسن محقق^۱ با جمعی
که ملازم امیر شاهملک بودند دل و گروگون کرده پیش میرزا عمر بهادر رفتند
و گفتند لشکر خراسان از امیر شاهملک آزرده است چون سائیه شما بران
دوبار افتد سببهائی اختیار^۲ پیش شما می آیند میرزا عمر حقوق رعایت حضرت
خاقان سعید فراموش کرده بسختن بی دولتان فریب یافت و چون برق حفاظت
از ماندند آن بجانب خراسان شنافت و امیر شاهملک در ولایت طوس از
توجه میرزا عمر آگاه شد و مسرعی چون باد پیش بتدگی حضرت^۳ فرستاد و حاجی
۱۰ اوراق عبد الرزاق از معتمدی شنید که چون خبر توجه میرزا عمر حضرت خاقان
سعید رسید مقرنی بعرض همایون رسانید که در آن زمان که میرزا عمر آمد گفتیم که اعتماد
را نمیشاید چه باید و برادر و فاکر و ع با که وفا کرد که با ما کند

له آ: لشکر له آ: — ، هاست : و هزار دمارک به ص ۹۶ س ،
له آ: بود له آ: هاست : محقق : یب : محقق : زبده : محقق : در زبده بعدش :
از امرای قوشون له زبده : اختیار^۲ له آ: — ، از نسخ دیگر ثبت شد ،
له در زبده : که امیر لشکر امیرزاده جهان و جهانیان ... البیک کورکان ... بود ،
له زبده : قلعه دیکای ولایت) له آ: خاقان سعید دیکای حضرت ، هاست : حضرت خاقان سید ،
له در زبده این هم گفته است که امیر مذکور بنا بر حرم و احتیاط احوال و ائصال را بعزت سرخ رولن
کرد ، له اما صاحب زبده همی گوید : و این منیف را [از] یکی از اکابر اجتماع افتاد که
بوقت توجه بدین صوب یکی از خواص ... عهد داشت الخ و بعدش معین را مثل مطلع آمده
است ، له بعدش در زبده : و او را می باید گرفت ،

ان سخن التفات فرمودید نتیجه این داد، آنحضرت فرمود که ما با او بد نکردیم
اینکه مملکت من باو دادم یا ملک از ان منست چنین نیست * ع
بقای بقای خداوان و ملک ملک خدا

هر که خواهد دید و از هر که خواهد ستاند توفی الملک من تشاء، همین این
عقیدت و حسن این نیت ع همه ملوک و سلاطین مطیع او گشتند
قصه آنحضرت از دار السلطنه هراة بنزد هم بنوال ابعادت و اقبال
ابروار بر تختگاه باو سیر که پیکر سوار گشته بچنگار بادغیس درآمد و در منزل
قزل رباط تو که امیر مضراب آمده عرضه داشت که پیر علی تاز قدس ادر است
کرده امیر باو کار شاه ادرات ازو گریخت و با امیر مضراب پیوسته آنحضرت
فرمود که امیر مضراب با لشکر باو رلب آب مرغاب نشیند که حالارایت است ۱۰
منصور متوجه میرزا عم است و درین ولاحه عالیه خاترا ده از جانب پیوسته
رسید و میرزا محمد جوگی بهادر را رسانید و حضرت خاقان سعید در فاقه این
سفر باین مسرت آفآل نمود و طوی بزرگ فرموده ایشانرا بجانب دار السلطنه
هراة فرستاد و ریایات همایون عازم جالم شد و در تواجی قریه برودیه *

له زبده : واکه میگوئم فلان مملکت باو دادم یا آن مملکت از ان منست یا از ان بیستم بود چنین

نیت * له آب زبده : فوند، ساس، فوند، آب زبده

له در زبده + : و حشم ادرات متفرق شد * له آب زبده : ساس : ریایات

له آب : له آ : چولی، آ : چولی، زبده مثل من *

له با ساس : له آ : رسید * له زبده : فاتح * له آ : نقال

له ک : جازم، تصحیح از نسخ دیگر و زبده * له ک : تواجی برودیه و اما برص ۸۹

س ۱ : مثل من (آ آب زبده : ساس مثل من زبده تواجی در [ده ۹] برودیه و کنا
بر جای دیگر نیز در جمانکهای ۲ : ۱۳۵)

هر دو لشکر بهم رسیدند و در حال میرزا عمر بنقاومت و جدال پیش آمد و ازین طرف اعلام ظفر اعلام افراخته شد و صفها راست بایستاد؛ جلّه تواجی* که ستون قلب میرزا عمر بود قلب گاه شکافته و شتافته پیش آنحضرت آمد و دیگران چنان آنگاه معاینه دیدند فی الحال* بهر طرف پریشان گردیدند نظم

می درو سر نیزه و آمد شد پیکان آن فتح که مفتاح امان بود برآمد و بنصرت یزدانی و قوت ربّانی ماه منجوق شاه جهان سر بعیق افراشت و ویر تقدیر طغراء فتح و نصرت بر علم دولت* آنحضرت نگاشت و میرزا عمر چون شهباز چتر همایون را بال اقبال کشاده دید مرغ صفت پای بست و ام اضطراب گردید و پای از میدان جنگ باز کشیده عنان بدست نامرئیا ۱۰ داد و با جمعی اندک و خوف بسیار روی بوادی قرار نهاد و این فتح روز دوشنبه* تاسع ذی قعدة* در حوالی بردوئی* جام اتفاق افتاد و غنائیم بسیار در قبضه اقتدار سپاه ظفر شعار آمد و حضرت خاقان سعید بصدق نیت شرایط لشکر حق تعالی بجای آورده اسیران را در حریم امن و امان مأوی* داد و عرصه خراسان از آسیب ظلم و طغیان امین گشت و فتح نامه با با طراف ممالک روان شد و سواری بسرعت تمام عزیمت همراه نموده

له زبده: جنگ، بیت: و بکّه تواجی یا ساس: حله تواجی، له ک: شکافته،

له زبده: کریمت، له با: —، له با ساس: بیت، بیت: —،

له زبده: ک: بحول، له با ساس: —، له در زبده: بدیش: اقبال،

له زبده: مشهور مملکت، له زبده: ریز دوم، له زبده: ذی الحجه

له ک: بردوئی، قیص از روی زبده و آ، نیز ساس به ج ۱۲ صفحه گذشته،

له ک: مأوی، آ: مأوا، بیت: مأوا،

مہتر عمر بتاؤ کافی کہ بیک میرزا بالینغر بہاؤر بود ہم بعزم رسانیدن خبر متوجہ
 شد و ہر بیک را داعیہ آنکہ بیک روز بہرہ آید و آن مسافت کہ زیادت
 از سی فرسخ است بیک روز پیماید ، مہتر عمر بر باط تو مان آغا کہ نزدیک
 کوسویہ است رسید و سوار را آنجا دید و خود را لنگ ساختہ پیش او آمد و
 گفت مرا نیز جہت رسانیدن خبر فتح فرستادند اما قوت رفتار نماندہ
 و سوار سخن او باور کردہ مہتر عمر بی غلطی داد و براہ ایستاد و زرد گاہ
 روز بشہر آمدہ خبر فتح آورد و بانعام و اکرام چنان [ورق ۲۶۹] ممتا (۱۲۶۹)
 شد کہ ہمہ عمر بی نیاز بود ، و آنحضرت میرزا الخ بیگ را مجدداً بحکومت
 خراسان و مازندران معین ساختہ ہم از جام شاہزادہ عالی مقام عازم
 ولایت طوس شد ، و رایت ہمایون ع

۱۰

دولت و اقبال یار فتح و ظفر بہمنون

منوچہ دار السلطنۃ سمرقند [و الصواب : ہرات] گشت ، و در منزل
 امرو دک قاصدی* از طرف کرمان آمد و بموقف عرض رسانید کہ امیر
 ایدکو بر لاس را مرضی صعب طاری شدہ و و بیت حیوۃ را بمقتضای
 اجل سپرد ، انا للہ و انا الیہ مراجعون ،

لہ بیہ : بتاؤ کافی : آ با سہس مثل من ، لہ با سہس ۔
 لہ آ با پنی ، بیہ : بیہ ، سہس : بی ، لہ آ ۔ شہ زبہ : بجانب دار الملک
 مراجعت نمود چون بمنزل امرو دک رسیدند قاصدی ، (در گ : دو منزل امرو دک بجای منزل
 امرو دک و در آ : دو منزل امرو دکر ، و در آ با بیہ سہس : دو منزل امرو دکر) ، از سطور بالا
 ظاہر است کہ در زبہ ذکر سمرقند نیست فقط دار الملک مذکور است و مراد ازان ہرات
 است ، نیز ہر گ بہ ص ۸۹ س ۱۲

ذکر رفتن امرای بجانب غور و آوردن میرزا عمر از طرف مرغاب

درین ولاء از جانب غور خیر آمد که جمعی مفسدان با ملک صالح پسر ملک اسمعیل* از هندوستان بغور آمده و محمد سپهبد غوری که پدران او در زمان ملوک کرش حاکم غور بوده اند با او یار شده و بنیاد فتنه و فساد و ظلم و بیداد کرده اند و عمال که ضابط اموال بوده اند بدرجه شهادت* رسانیده و رعایا را بچور و تعدی پایمال گردانیده، حضرت خاقان سعید خواست که رکاب عالی بعزم آن طرف در حرکت آرد و امرا عرض داشتند که کفایت این مهمات و دفع چنین جزئیات بکین بشود این درگاه آسمان رفعت و بر آورده این بارگاه کیوان رتبت حواله نماید نمود **نظم**

چه حاجت تیغ شاهی با بختون هر کس آید
تو بشین و اشارت کن بخشی و به ابروی
فرمان همایون نفاذ یافت که امیر شیخ لقمان بر لاس و امیر حرن چاند آرد بدفع

له زبده: کردی از غور و [در اصل: او] و بعضی از سبستان مقدم هم [در اصل: مقدم] بجای با
در نفع دیگر مطلق: مقدم هم [بجای با] له زبده: پسر ملک اسمعیل بن ملک مصلح (کله زین)

نالباً از سهو کاتب افزوده شده است: هر که به من ۹۰ ح ۴)

له ک: کرد: زبده: اکثر: آ با بیب: مثل من: له زبده: جندق از کارکنان
و مال له آ: بشهادت: له با: آرد:

له ک: آ: این جند: له با بیب: ساس: بیت: له آ: نفاذ

له زبده: جوش: با جند هزار سوار پیاده در متابعت ایشان بروند و به دفع الت

آن حادثه قیام نمایند و میرزا عمر بهادر که در صحرائی بر روی جام انهرام یافت اگر چه بی دروغ و اوادی نمی خفت و بی جوشن سیمایی نمی رفت و از شعاع روشن در دل کیوان می تافت و بزخم خدنگ سینه سندان می شکافت [عاقبت] چون قضا رسید از آن همه حزم و احتیاط بیخ فایده ندید و در حوالی آب مرغاب بدست نوکران امیر مضراب گرفتار شد ع
همانجا دروغ و اوادی بینداشت

نخعی بگلشن بر سر و بندی گران بر پای باردوی همایون که در منزل امروک بود رسانیدند و حضرت خاقان سعید مرحمت فرموده محفه پادشاهانه عنایت نمود و طبیب و جراح ملازم ساخته بدش السلطنة هراة* فرستاد و شاهزاده در تقویر رباط* جان شیرین بهزار حسرت داد و بیست و پنجم ذی قعدة ۱۰ در مزار امام فخر الدین الرازی مدفون گشت ع امید دراز و عمر کوتاه چسود و آنحضرت اوایل ذی حجه بمستقر دولت نزول فرمود و وصول کوکبه عبیداضی موافق نحر اعدا اتفاق افتاد و منصف ماه عرصة بادغیس بنور ظهور موکب منصوب آراسته شد و آنجا بر رای النور عرصة داشتند که امرا که بجانب غور رفته اند بموقف عرض می رسانند که یاعنی گروه انبوه است و مودود اگر مسیری در صدد مدوایشان بنا بر احتیاط نزدیک ز فیتیم تا بهر چه فرمان شود عمل نماییم

له بآرس — له کذا در جمیع نسخ مطلع له آ: سیمانی

له ک: — از روی نسخ دیگر ثبت شد له بآرس —

له آ: درعی له زبده: سنگی له بآرس: بهرات

له ک: در تقویر رباط آیب: در تقویر رباط بآرس مثل من زبده: بتجویر

رباط که یکمتری شهر است له صاحب زبده گوید که آن روز چهارشنبه بود

آنحضرت از سیلاق کینتوا میرجهان ملک و امیر سید احمد ترخان و امیر فرمان
شیخ را روان فرمود* و امرا بهم پیوسته بیاعنی رسیدند و حسام انتقام کشید
در یکدم کار ایشان بپای تمام* رسانیدند و دران دیار دیار نگذاشتند و محمد سپید
گرینخته ملک صالح* گرفتار گشت و او را مقید به راه آورده بهر عبرت دیگران
بر درب میدان* مصلوب شد [بریت]

بر کشتن دشمن ترا گردون لیک برنگذراند از سر دار*
و باقی فتنه جانی را بدار البوار فرستاده امراء سپاهیان با غنائیم فراوان
بدرگاه عالم پناه آمدند

ذکر واقعات ممالک آذربایجان

۱۰. میرزا ابابکر سال گذشته* ماه شعبان در تبریز بود که خبر آمد که میرزا عمرو
میرزا رستم اغروق او را که در کشتی بود غارت کرده باصفهان بردند، میرزا
ابابکر محمد و اقای وزین الدین قزوینی را در تبریز برای عمارت بارو گذاشته
ماژم اصفهان شد*، محمد دواتی در وازها و بارو و سنگ انداز و تبریز گذارها

له زبده: با جند قشون بمرد ایشان فرستاد ، له آ: باخ ،

له بی: رسانید ، له زبده: پسر ملک اسماعیل ملک مصلح له زبده: — ،

له ک: — ، از روی آ بجه و ساس ، اما در بآ نکدرند بجای نگذراند ،

له ک: گفته ، له با: عافیه له با: — ، له یعنی شسته

له زبده: سابق بلوق ری ، له زبده: میر محمد و بجای محمد ، له زبده: خواجیزین و بجای

زین ، له زبده: خود بر عقب امیر زادگان برقت ، له صاحب زبده می گوید که دواتی

”خلق تبریز را الزام کرده در کرد تبریز در وازها عالم ساخت له با ساس: بارو و“

ساخته راهها مسدود گردانید و رعایا را | استمالت داده بزراعت و (۲۶۹)
 عمارت مشغول شدند، ناگاه خبر آمد که امیر بظام جاکیر* عزیمت تبریز
 دارد و امیر شیخ ابریم نیز متوجه است و ذاتی را طاقت مقاومت بپیکدام
 نبود کسان پیش بظام فرستاده صلح کند و بظام بیستم شوال* به تبریز آمد
 و چند روز معاش پسندیده کرد و جمعی بظام پیش امیر شیخ ابریم که در تبریز
 تبریز نشسته بود* از امیر بظام سخنی چند رسانیدند که بو حشت [رسید]
 امیر شیخ ابریم منصور برادر بظام را با پسرش محمد مقید ساخت و [امیر]
 بظام شنیده فی الحال غره ذی حجه بقصد آنکه بحرب و شمشیر بازی از پیش
 برود از شهر بیرون آمد و بمی از راه بانی شده بطرف سراف رفت، و محمد و ذاتی
 و شیخ قصاب و خواجه شیخ محمد کجی و خواجه محمد دمشقی و خواجه زین الدین قزوینی ۱۰
 را با خود برده پیشین رسید و در بیدار قشقا بر کوهی بلند در مرغزار فرود

۱۰ زبده : نظام الدین بظام جاکیر بیکین [به پیشکین] رسیده
 ۱۱ زبده : نیز از آب اس عبور کرده ، ۱۲ آهاس : امیر بظام جاکیر ، آه امیر بظام
 ۱۳ زبده : در روز جمعه بیستم شوال سنه ثمان و ثمانیایه ۱۴ در آهاس :
 تمام ، ۱۵ زبده : و در سطور آینده صاحب زبده گوید خبر مقید شدن منصور
 و محمد " روز جمعه ذی الحجه سنه ثمان و ثمانیایه در تبریز با امیر بظام رسید"
 ۱۶ قطع است ، ۱۷ زبده : امیر منصور ۱۸ آهاس : — ،
 ۱۹ آهاس : شیخ محمد ۲۰ آهاس : کجی ، ۲۱ آهاس : — ،
 ۲۲ آهاس : مطلع : دمشقی ، آهاس : قلعی از روی زبده ، در سطور آینده در مطلع نیز وی را
 قزوینی نوشته است ، ۲۳ زبده : و از راه تبریز بجای را ، ۲۴ آهاس : پیشکین ، آهاس :
 پیشکین ، آهاس : پیشکین ، زبده : پیشکین ، تصحیح قیاس است ، ۲۵ زبده : در حد و بول و
 تعلیه در ۲۶ آهاس : قشقا ، آهاس : قشقا ،

آمد و شیخ قصاب و قاسم انکوتی که قزاول بودند از احشام که امیر شیخ ابراهیم می برد و چند خانه و چیزی می مواشی باز گردانیدند، امیر بسطام چون دانست که امیر شیخ ابراهیم عازم تبریز است تبریز یا نرا اجازت داده بطرف اردو بیل رفت و محمد و محمد دشتی و زین الدین قزوینی بیغدا و افتاوند* و محمد و اتی و کجی هفتم ذی حجه بقیعتول امیر شیخ ابراهیم رسیدند، و فی الحال ایشانرا متعید ساخته مال خطیر حواله داشت و آخر ماه بتبریز آمد و چند روز بعشرت گذرانید و از آنجا با وجان رفت، درین اثنا خبر آمدن سلطان احمد شهنشاه قزوید که مدتها با او با این خاندان مبارک طریقه اخلاص مسکوت* چون عرصه ملک خالی بود و رعایا از طمع هر کس در زحمت، آمیم و محافظت کردیم، اکنون که خداوند خانه تشریف آورد ما بخانه خود رویم، از او جان کوچ کرده منصور جاکیر و پسرش را که مقید داشت گذاشته پیش امیر بسطام فرستاد و عازم شروانات

۱۰ در زبده بعدش + : و سه روز آنجا اقامت کرد ۱۱ زبده : انکوتی ، آ : انکوتی ،

بب : انکوتی ، با : انکوتی ، هس : انکوتی ، ۱۲ ک : تبرد ،

۱۳ زبده : اردو بیل ۱۴ هه آ — ۱۵ با بب هس — ،

۱۶ زبده : عازم بغداد شدند که پیش سلطان احمد روند ، ۱۷ هه آ هس : کجی ، با بب :

کجی ، زبده : خواجه محمد کجی ، ۱۸ زبده : هفتم ۱۹ زبده : برایشان حوادث ،

۲۰ در زبده بعدش افزوده که بتاريخ ۱۹ اردیالجه امیر شیخ ابراهیم با غی ارغوان نزول فرمود

از روز بسبب آنکه گفتند روزی نیک نیست مد شهر رفت ، و در روز یکشنبه ۲۹ بشهر درآمد ،

۲۱ زبده : بجانب اذربایجان شتید ، ۲۲ با : مسکوت بود

۲۳ بعدش در زبده + : بطرف سرا و اردو بیل روانه شد چون بعد سرا رسید متعید الخ

۲۴ هه آ با بب هس — ، ۲۵ زبده : شروان

شد؛ و سلطان احمد واسط محرم بدرالملک تبریز آمد و مجموع اکابر آذربایجان و تبریز بیان شادمانی نموده شهر را آیین بستند و عهد قدیم تازه کردند و شیخ علی اویراث و محمد سارو ترکمان پیش سلطان احمد آمدند اسبها کشیدند سلطان گفت بیت

بجا آورید بدحق نمک بکام شما باد چرخ فلک

خواجه محمد کچی و امیر جعفر و خواجه مسعود شاه و خواجه زین الدین قزوینی را دیوان ساخت * و باز گردانیده اموال سنانند و دیگرش باز تربیت فرموده بر سر کار آورد، و درین و لایحه آمد که مثیرزا میرانشاه و میرزا ابابکر در محاربه اصفهان مظفر شده و باز گشته * عازم تبریزند، سلطان احمد متوهم شده با غلبه تمام * متوجه اوجان شد و با امرا مشورت کرده مصلحت عزیمت ۱۰ جانب بغداد دیدند، سلطان روان گشته لشکر بیان آذربایجان پریشان شدند، میرزا ابابکر هشتم ربیع الاول به تبریز آمد و بسبب طاعون بشهر

۱۱ بقول صاحب زبده نزولش در تبریز در روز شنبه ۲۳ محرم بود، ۱۲ زبده: اوزنات

۱۳ زبده: سارق و دجای سارو) که ظاهراً سارق صوابست، رک بقرآنه ۱: ۶۲۵ س، ۱۴ آذکای

۱۵ آ یا بیت: کچی، ساس: کچی، ۱۶ زبده: نظام الدین جعفر

۱۷ زبده: یدیان تبریز و ضبط مملکت مقرر فرمود با: صاحب دیوان، ۱۸ آ: کیرانیه

۱۹ ک: دیگر باز، آ: باز، ۲۰ زبده: امیرزاده، ۲۱ زبده: و از آنجا بسطانیه آمد

۲۲ صاحب زبده گوید که هفت هزار پیاده از شهر تبریز و نواحی و بلوکات جمع گردانید

۲۳ حافظ ابرو می گوید که در سعید آباد مکتوبی از ان شیخ علی ابوتراب گرفتند که از جمله ارکان دولت

او بود، و سلطان احمد ازین معنی بهم برآمد و امر او صلاح در رفتن بجانب بغداد دیدند و بگویم

اسم نگاهه لشکر ابوتراب پیش از ایشان بغداد نرفتند، ۲۴ آ: سلطان احمد، ۲۵ زبده: بیت و هشتم

۲۶ آ: رسیده

در نیامده بشتب غازان [نزول] فرمود و از آنجا بطرف نخجوان رفته بطرف
ملک عزالدین بکردستان فرستاد و ملک آمده در باب قرا یوسف سخن گفته
و بر محاربه قرار یافت و هر دو سپاه رزمخواه نزد یکدیگر رسیده آب ارس
میان فریقین جایل بود غزوة جمادی الاول و لیوان طرفین تیر را سفیر ساخته
سوال و جوابی داشتند روز دیگر* میرزا ابابکر از آب گذشت و صفها راست
کرده بحاربه مشغول گشت نظم

آبا بکر با لشکری بیستار* در آمد بهیجا چو اسفندیار
دلاور قرا یوسف پهلوان بمیدان در آمد چو رستم روان*
میرزا ابابکر جنگباده مردانه کرد اما لشکر او روگردان شده جمعی گرفتار گشتند و
میرزا ابابکر نیز برگشته بمرد آمده تبریز را غارت فرمود* و لشکریان او در
پنج بیمن یسار نگذاشتند و فقرا و مساکین اماکن [و مسکن] را و دواغ
کرده بسیاری بشکنجه هلاک شدند* و شیخ قصاب و نوکر امیر مزید بکشته

۱۰ از روی زبده و با ۱۰ زبده : براه مزید [مرتد] محدود ۱۰ بقول حافظ

ایرو این روز روز شنبه بود ۱۰ زبده : صبح چهارشنبه ۱۰ حافظ ابرو اسمای

سالاران میمند و مسرو و قلب هر دو جانب را نیز دارد ۱۰ صاحب مطلع از ده

بیت زبده فقط بیت اول و آخر آورده است ۱۰ آبا بکر : لشکر بیستار

۱۰ زبده : ترکمن ۹ زبده : بیل دمان ۱۰ در زبده + : و از آب ارس

بگذشتند او را [۱] محل مقام مانند از آب بگذشت ۱۰ آ : آمد و

۱۰ زبده : فرمود که تبریز و نواحی از غارت کنند ۱۰ از روی فتح دیگر ۱۰ آ : بسیار

۱۰ صاحب زبده برین می افزاید که " روز دوشنبه و سه شنبه فارت بود " و شیخ قصاب خبر

بهزیست امیر زاده ابابکر شنیده " جمعی بر خود کرده و تاختی کرد در روز دوشنبه که شهر را

را که چند اول بودند بقتل آورد و دیگران ترک تالان کرده گریختند و شیخ
قصاب شب در صحرا آتش بسیار افروخت و میرزا بگمان آمدن ترکمانان
کوچ کرد [و] شیخ قصاب [ورق ۲۶۰] در عقب تاسعید آباد آمد و میرزا
ابا بکر بسلطانیه رفته قلعه را محکم کرد و آن زمستان در ملک ری گذراندید *

ذکر عصیان بیان قوچین و قتل او و باقی قضایا

میرزا ابا بکر در ری شنید که بیان قوچین در قلعه شهریار یاغی شده است
و پیش میرزا عمر بازندان فرستاده که برادرت از لشکر ترکمان روگردان
و خراب و ضعیف در قزوین غافل نشسته، جمعی پیش من فرست تا بسر

(بقیه حاشیه ص ۹۴) «تالان می کردند» بعدش مبارقی موصح دارد که درج ذیل است:
«تا بینند و دو قات رسید امیرزید بکته در حدود صوفیان اول مانده بود نوکران شیخ قصاب
و وکس از ایشان گرفته بقتل آوردند و دیگران هزیمت شدند بامیرزاده ابا بکر خبر رسانیدند که لشکر
ترکمان رسید» [برای صوفیان که بظاهر بر غرب تیریز بود رک. به نزهته القلوب ص ۴۹]
له آ: مزب، زبده: زید، کله: کین، زبده و آتش من: آ: بکته: همت: بکیه: نیز رک بص ۳۳

(حاشیه ص ۹۵) له ک: جنه اول د ا ا هک به لغات نوائیه و رساله فضل الله خان،
با هک: جنه اول له زبده: + والا در سطر داشت که جنه روز توقف کنده
لشکر نیکو ساخته شود، له ک: — از روی فتح دیگر له زبده: عقب ایشان،

له آ: سهه آباد، [این مقام بر چهار فرسنگ بود از تیریز، هک به نزهته القلوب
ص ۱۸۳] له [بگفته زبده: کردند فاعل ایشان بجای میرزا ابا بکر] له زبده: بطرف ساوق بلاق ری رفته و
زمستان اینجا گذراندید، له زبده: امیرزاده له با هک: —

له ک: شهر تعین از روی آ و شیخ دیگر مقلع و زبده، له زبده: شما خود توجیه نمائید!
[نماید تا به اتفاق]

او رویم، میرزا ابابکر آگاه شده شیرین بیگ* را در قزوین گذاشته عازم
 شهریار شد و قلعه را محاصره نمود، و امیر بیان جنگها سخت کرد و لشکریان
 میرزا ابابکر مدانه پیش رفته فسیل را گرفتند و اهل قلعه را دل و دست از
 کار رفت و امان طلبیده قلعه را تسلیم کردند، میرزا ابابکر قلعه را به علی صدیق
 سپرده امیر بیان و کسان او را بیاسا رسانید، و در وقتی که میرزا ابابکر قلعه
 را محاصره داشت میرزا عمر لشکری از ماندان بری فرستاد تا بسراغروق
 میرزا ابابکر رفته* دو هزار خانه و ارمغول بجانب استرabad را ندانند چنانچه
 مشرح واده آمد، و میرزا ابابکر بساوه رفته مال امان بر رعایا حواله کرد، و
 اتم بجانب کردستان روان ساخته اموال بسیار آوردند، و خود بطرف
 و دگرزین و همدان روان شد، و درین اثنا عمر کتوک* به سمع میرزا ۱۰

سه بعد از در زبده + : امیرزاده عراین معنی را قرصتی دانسته آن مقدار که توانست
 مردم جمع کرده بدان طرقت روانه گردانید، سه زبده : ششیر

سه با ساس - ، سه آ : پیاساق ،

سه زبده : و درین حال که امیرزاده ابابکر بچنگ قلعه مشغول بود آن لشکر که
 امیرزاده عمر فرستاده بود چون معلوم کرد بد که امیرزاده ابابکر بر در قلعه است ایشان
 بسراغروق رفتند، (آ : سر بجای بسر) ، سه سگ بر ص ۸۴ ، (ک : آید بجای
 آمد) ، سه در زبده این قصه را مشرح تر آورده است و گفته که محمد پسر کوچک طاهر
 و طیفور برادر طاهر را با یکدیگر مخالفت شد و چون میرزا ابابکر برسد ساوه را بد و تسلیم
 نمودند و بیرون آمدند، میرزا ایشان را مقید کرده بقلعه سلطانی فرستاد، و در ساوه سه روز مقام کرده
 مال امان بر رعایا حواله داشت، و ساوه را با کیتور داد و بطرف همدان روانه شد، سه در زبده نسبت
 این امام دارد و آن شامل است بر توکل اس. بنوایر حسن (حسین) بر طلاس و اسمعیل اراک و شیخ
 محمد داروغه و نوشته وان برلاس و غواجه پیر حسین و غواجه پردی ، سه زبده : یعنی از اصحاب امیرزاده ابابکر

ابابکر رسانید که جمعی امر اتفاق کرده اند که میرزا ابابکر را از میان برداشته میرزا
امیرانشاه را تقویت کنیم و سلطانیه و قزوین تا لان کرده بخراسان رویم میرزا
ابابکر عمرکتوک را گفت * که قطعاً این سخن با کس نگوی که من هم شنبیده ام
و امر توکل ارس بوقا و پیر حسین برلاس و اسمعیل آنکه را طلبیده همه را گرفت
و تعلقات ایشان را بعلی صدیق سپرد * و خواست که نوشیروان برلاس و خواجه
بردی را نیز بگیرد ایشان خبر یافته گریخته بودند این جماعت را که گرفته بود
حاضر ساخته احوال پرسید توکل ارس بوقا گفت: ما را اسمعیل آنکه برین داشت
گفت که اجماعی من تعیین میگردید گفتند میرزا امیرانشاه را گفت: او
خبر داشت بگفتند نه * همه را بقتل رسانید و سر هر یک بولایتی فرستاد * و
پدر را بند فرمود و قتلخواجه یساول و عمرکتوک را که این خبر رسانیده بودند ۱۰
هر یک را که مرصع که خراج مملکتی بود عنایت فرمود و از امرای پدر هر که
ازین قضیه خبر بود بقتل رسانید و از سرزمین درگزن بقروق ارغون رفت
ع چند روزی بکام ول گذراند

له ۱: میرانشاه * له زبده: در اثنای آن حال مرگهول با

امیرزاده ابابکر چون این معنی معلوم کرد با عمرکتوک * له صاحب زبده: درین محلی
گوید که * ایشان را گرفته سوار شده روی بخانه توکل نهادند * در راه برادر توکل را نیز گرفته
و بخانه فرود آمد و زن و دختر و مال او را گرفته بعلی صدیق سپرد * له در زبده: +

خانه و اموال ایشان را تا لان کرده خانه خود فرود آمد * له زبده: این چهارتن را

له بعدش در زبده مضمون آن * نصیحت پادشاهان * را آورد که حضرت خاقان سعید * بهکام

عنایت کردن مملکت ما و راه انهر میرزا الف بیگ فرموده و در مطلع برص ۱۳۷ س ۵ آورده است

بذیل و قائل است ۹۱۲ نه پس این نسخه زبده مضمون چندین ابواب مطلع را ندارد * بظاهر اصل این نسخه زبده ناقص بود درین موضع
ازین که مضمون نساج در وسط صفحه مخلوط است مضمون قتل امراء * تا: قتلخواجه * به: آورده * له در زبده: +

ذکر مخالفت که میان فرزندان میرزا عمر شیخ واقع شد

میرزا اسکندر خبر وفات امیر اید کو شنیده در مملکت کرمان طمع کرد و ایلمچی بشیر از فرستاده میرزا پیر محمد را استدعا نمود و پیش از آمدن جواب بشیر از متوجه شده بر فسنجان رسید مردم آنجا با امید مدد کرمان محاربه کرده چون از طرف کرمان مایوس شدند امان طلبیدند میرزا اسکندر از گناه ایشان گذشته کسی را نیاز رود و بگویند آنجا آمده داروغه آنجا گیر خنثه بود بر آنجا [میرزا] مسلط شد و در قلعه فسنجان و کوبینان معتمدان گذاشته عازم یزد شد و پسر امیر اید که صاحب سلطان با غلبه تمام بگویند آمد و میرزا اسکندر غنایمی که گرفته بود و بیزد فرستاده از سه فرسخی کوبینان بازگشت و در برابر لشکر کرمان ساعتی ایستاده آخر روز بگویند [در آمد] لشکر کرمان با آنکه بسیار بودند بهم در شب بجانب کرمان عود نمودند و قزاقان اسکندری فرسنگی در پی رفته کسی ندیدند و میرزا اسکندر عازم یزد شد و بعد از آن کرمانین فسنجان و کوبینان از گمانندگان میرزا اسکندر انتزاع نمودند و درین سال میان فرزندان

۱۵ بعد از آک + در فارس و عراق و کرمان ۱۵ آ —
 ۱۶ بآ : برفستان ، هس : برسمان ۱۷ ک : بگویند ، نزهة القلوب

۱۸ ص : کوبینان ، هک بر لیستریخ ص ۳۰۹ ، ۱۵ از روی آ
 ۱۹ بآ : برفستان ، هس : برسمان ۲۰ ک : کوبینان ۱۵ فقط آ : امید

۲۱ ک : بگویند ۱۵ ک — ، از روی آ و نسخ دیگر ثبت شد

میرزا عمر شیخ بسامیت مقصدان و نجاشت حاسدان اراقم و حشت و جنبش آمد
و آتش فتنه اشتغال یافته بان رسید که میرزا پیر محمد فرمود که میرزا اسکندر را
بند کردند و یزد را بمحمدی سپرده | خزاین آن را نقل شیراز کرد و داروغگان
مواضع و سرحد را پیش میرزا پیر محمد آمدند غیر عمر قورچی که داروغه نایب بود را با
نمود، و میرزا پیر محمد عازم اصفهان شد و از راه فیروزان درآمد بهشتین
بند و تخریب نمارات و تفسیع زراعات فرمان داد و چون میرزا رستم صاحب
فراش بود و کسی بهنگ پیش نیابد میرزا پیر محمد از نزدیک اصفهان بازگشته
بشیراز آمد و برای خانزاده یزاق راه حج فرمود و میرزا اسکندر را مقید
بخراسان فرستاد و او در چارده فرسخی طس بند گسیخته از راه بیابان بنابین
اصفهان آمد و میرزا رستم رسیدن او فوزی عظیم دانسته او را بتعظیم تمام به
اصفهان آورد و میرزا پیر محمد از استماع اتفاق ایشان متوهم شده نوکران
میرزا اسکندر که در شیراز بودند بند فرمود و میرزا اسکندر باعث شده باتفاق
میرزا رستم متوجه شیراز گشتند میرزا پیر محمد فرمود که از سرحد بند عضد تادین
قلعه ماران کنار رودخانه را که محل گذار است نگاه دارند و تیمور خواجه را برسم
منظاری بدره تنگ فاروق فرستاد و میرزا اسکندر بمشهد مادر سلیمان علیه السلام
رسیده بقریه کهر رفت و درین حال تیمور خواجه از طرف مخالف آنجا رسید و

له ک: نائین ۵۷ آ: باغات ۵۸ بی: —

۵۹ آ: بی: راس — ۶۰ راس: کذر ۶۱ آ: منقلا: بی: منقلا:

۶۲ آ: بی: راس: بدر ۶۳ آ: بکر: راس: کهر: بی: مثل من

بظاهر این تصحیف کین است، هرگز به نزاهت القلوب ص ۱۸۸ و ۱۲۴

و آن زمین چنان هموار است که اگر کنجشکی حرکت کند می نماید، میرزا اسکندر
 بی التفاتانه بر ایشان تاخت و همه را پریشان ساخت * و تیمور خواه
 مصطفی بهجو تنگ فاروق گذاشته و از آب گذشته بقول غودلق شد، میرزا
 پیر محمد دانست که این جرأت اسکندریت بعد از مشورت جمیع توأمات و
 تشوئات کنار آب گرفته گذار باز نگاه میداشتند، میرزا اسکندر از تنگ فاروق
 گذشته بقصه کنار آمد و میرزا رستم با لشکر قول رسیده از گرفتن گذرها متحیر
 ماند و روز باخر آمده ابرگی تاریک در سیم پیچید، میرزا اسکندر گفت اگر امشب
 باران آید و فرو آب بزرگ شود گذار و شوارست بهر طریق امشب از آب
 می باید گذشت، برین قرار جمعی را در گذار کنکری که مشهورترین گذار است
 ۱۰ در برابر لشکر فارس باز داشته تقاره میزدند و میرزا اسکندر از گذار جشنیان
 بر آب زده چون باو گذشت، و مستحفظان باقی گذرها این خبر شنیده و گذرها
 گذاشته همه گریختند، میرزا پیر محمد با وجود چنین گناهی بزرگ چون محل نازک
 بود از مستحفظان * باز خواست مکرده عازم شیراز شد، و باد و باران چنان
 قوی شد که گویی فرغ آبر بود یا طوفان دیگر روی نمود، هر دو لشکر متعاقب
 یکدیگر نماز شام بشهر رسیدند، میرزا رستم در برابر دروازه سلم لشکرگاه زده
 بسبب لای بدامن کوه رفت، و مدت محاصره بچهل روز کشید و اکثر ایام
 صبح تا شام جنگ و جدال و حرب و قتال بود، و چون فتح میسر میشد اصفهان

له آ — بب : پریشان ، له هک به نزّه القوب ص ۱۸۸ ،

له اب له آ : گذر ، له آ : گذر ،

له آ : حشنان ، له با هس — ، له ک : سلم ، تصحیح

از روی نسخ دیگر و نزّه ص ۱۱۴ س ۲۲ ،

مصلحت چنان دیدند که مسیرات شیراز را فرو پیچیده و احشام ولایات را در نورد ویده از خرابی بیچ دقیقه فرو نگذارند، و گرگین لاری با ایشان بود، اصفهانیان ولایات * و گر مسیرات غارت و تاراج * کرده و غنیمت بسیار گرفته عازم اصفهان شدند،

وقایع سه عشر و ثمانمات

ذکر توجه حضرت خاقان سعید بجانب بلخ

حضرت خاقان سعید در افتتاح این سال بدولت و اقبال جهت دفع پیر علی تاز عازم بلخ شد و سپاه ظفر پناه در حرکت آمده نوزدهم محرم از بیلاق باو غیس توجه نمود و تا لنگر شیخ زاده * بازید عثمان کمیت جهان پیمای باز کشید و اوایل صفرهای رایت سلطانی سایه میمون برخطف اندخود ۱۰ انداخت و آن بلده را از بیداد فتنه مافیة امین ساخت و پیر علی تاز جزات معیوه تا پل خطب پیش آمد و سرپل گرفته بشت، و موکب همایون بمنزل [مدق ۲۴۱] دو که رسیده از طرف بلخ و آنه خواجه قوچین و بعضی (۱۲۴۱) نوکران میرزا پیر محمد آمده عرضه داشتند که چون پیر علی تاز از توجه رایت ظفر آیات خبر یافت روی از میدان ستیز تافته به بیابان گریز نشناخت آنحضرت میرزا سید احمد و امیر یادگار شاه و امیر نوشیروان و امیر حسن

له با سس — سه آ — سه با سس : پرناده،

له ک با ب : فتنه، سه ب : مافیة،

له با : خطب، سه با : دایه، سس : دو،

صوفی و امیر چهارشنبه و امیر چهارم نملک را در عقب او فرستاد، و امرا باورسیده پیر علی با معدودی بیرون رفت و اجمال و ائصال او بدست لشکر منصور افتاد، و از آنها که با او بودند هر کس سعادت مساعدت نمود با ردوی همایون رسیده امان طلبید و چنانچه از مکارم اخلاق آنحضرت معتاد بود همه را خلعت امان کرامت فرمود، و بیستم ماه صفر با قیصر بلخ منزل همایون شد و بمساع جلال رسید که جمعی از حشم عظم متوجه ختلانند آنحضرت امیر حسن جاندار را در عقب ایشان روان ساخته و او همه را تا ختیه متفرق گردانید و چون شهر بلخ را فیا بموکب همایون معطر ساخت و همای چتر سلطانی سایه بران ولایت انداخت امرا که در عقب پیر علی تاز رفته بودند او را * از

۱۰ ولایت بیرون کرده بخ بایغ و ظفر معاودت فرمودند و سلطان محمود ولد امیر کبیر و حاکم ختلان و خواجه علی پسر امیر الجایتو حاکم سلمی سرای * پیشکشها فرستاده و طیفه خدمتکاری بجای آوردند، حضرت قاقان سعید امیر قنات شیرین * را بمهر قند روان کرد و از آن طرف امیر السداد و سیدی و منصور غماری بشهر ترمه آمده بودند و منصور بدولت ملازمت رسید، آنحضرت امیر چهارم نملک و امیر فرمان شیخ را پیش از امیر

له آ: ستم له آ: با قیصر، با: تا قمر، هس: تا قمر،

له ک: یافته، آ: افخته، له ب: —، له هس: —،

له آ: —، له با: —، له با ب: و حاکم له با هس: الجایتو،

آ: احلاتو، ب: اد الجایتو، له آ: سرای له ک: ققان شیرین و امثال من در سطور آینده

آ: شیرین، با هس: و شیرین له فقط آ: رسید و (بجای و) له ب: ترمه له ک: —،

از روی آ و نغ دیگر ثبت شد، (در با ب: هس میرزا خلیل سلطان بجای خلیل سلطان)

السد واد فرستاده پیغام داد که ما با خلیل سلطان بر همان عهدیم، امرارفته
 و با امیر السد و اسحق گفته باز آمدند و آنحضرت امیر فرمان شیخ را پیش
 میرزا خلیل فرستاد که فرزند سعادتمند یکی کا زاد الله عصمتی را
 بیاورند و امیرزا خلیل سلطان مصحوب امیر قنات شیرین ایچی فرستاده
 شافقار و پیشکش بسیار و بیلاکات بادشاهانه روان کرد، درین اثنا
 خبر آمد که پیر علی تاز در یکایک نک نشسته، آنحضرت امیر مضراب
 و امیر توکل برلاس و امیر شیخ لقمان برلاس و امیر علی بیک بکاول را
 نامزد و آن طرف فرمود و فرمان اعلی نفاذ یافت که قلعه هندوان بلخ که
 مدت سی و نه سال بود که حضرت صاحبقران در مبداء پادشاهی آنرا خراب
 کرده بود معمور سازند و لشکری و رعایا چند گاه باهتمام تمام بهمارت
 آن تل خاک مشغول شده معمور ساختند و ایالت ولایت بلخ را بر میرزا
 قیدو که فرزند ارجمند شاهزاده سعید شهبید میرزا پیر محمد بود تفویض فرمود
 و امیر شمس الدین اوچ قرا و امیر توکل برلاس را که نوکران آنحضرت
 بودند بر میرزا قیدو داد و امیر جهان ملک را فرمود که چند گاه* در بلخ توقف
 کنند که مملکت بر میرزا قیدو قرار گیرد و موبک همایون مراجعت نموده
 در شیرخان نزول فرمود، و درین و لا امیر فرمان شیخ از جانب سمرقند
 رسیده عهد عالی بیکي کا را رسانید و موجب مزید مسرت آمد، آنحضرت خطه
 اندخو را سیورغال امیر سید احمد ترخان ساخت، و رایت معاودت

له کذا یفاد آ، در رخ دیگر: علمتها له با حس: قنا له آ: بکئی: بب:

یکه له که آ: با: نفاذ: له برای قلعه هندوان بلخ یک به سیتر تیج ص ۴۲۲

له ک: چندان: له آ: اعلی بیکي کا

بصوب دار السلطنة هراة برافروخت و منتصف ربيع الآخر بمستقر دولت باز آمد ^{نظم}
 نخته باد بناميد ايز و متعال وصيل رايت حضرت بمستقر جلال
 و امر که بطلب پير علي تاز رفته بودند با و رسيدند و آتش قتال بر افروخته پير علي
 رايت قتال بر افروخت اما رع عاقبت جز فرار چاره نديد ^{به}
 رخسار اميد تيره و چشم اهل خيره روي بعقبه هند و کش آورد و امراع
 منظر و منصور باز آمدند

و از تقدیر الهی دران مبارک امیر علی بیگ که نوکر نیک حضرت بود سناوت
 شهادت یافت و فرزند او امیر عبدالعلی* سالها در سلک مقبلان انتظام
 داشت و امیر جهانمک نسق مهمات ولایت بلخ و ایالت میرزا قید و نموده
 ۱۰ و اهل شر و فساد را کوجانیده و موافقان پیر علی تاز را بیاسا رسانیده باز آمد

ذکر عزیمت حضرت خاقان سعید بجانب ندران کثت ثانی*

(۲۶۱ ب)

چون موکب [تهملین] حضرت خاقان سعید از پورش بلخ بدار السلطنة هراة
 رسید نوکر میرزا انغ بیگ آمده عرضه داشت که پیر بادشاه مردم او باش مخپس
 الناس و مردم جانی قربانی و توکل راجع کرده و بماندند آمده قلعه استر باد
 را محاصره دارد و دشمن الدین علی جمشید قارن که بموجب حکم کو قوال آنجاست در
 مضیق ضرر و معرض خطرست چون این حکایت عزراستماع یافت فرمان

له یی: بیت، با: ه، له نقطه در ک: ه، سه خط ک: بدل علی

له آ: رسانده، ه آ: هاست، ذکر ثانی، له در وی آ یا بیت هاست

له یی: خناس، ه هاست: جانی، له یا بیت هاست، له آ: ضرر

همایون نافذ شد که امیر مضراب بسره سیستان ^۱ و گزمیر * رفته قشلاق آنجا کند
 و شاه زاده نور دیده دولت و نهال باغ سلطنت ابو الفتح ابراهیم سلطان را
 در دار السلطنه هرا گداشته امیر منک را پیش او باز داشت ' و موبک همایون
 هزدهم جمادی الآخر بمنزل بشر تو فرمود ' و در قصبه کوسویه لشکر ^۲ را تعیین
 نمود * که هر کس براهی رود نهضت حضرت خاتون سعید براه جام و مشهد قرار
 گرفت و امیر حسن جاندار و امیر فرور شاه و امیر شیخ علی حنک و امیر محب شیر براه
 زاده و محلات رفتند و رایات نصرت آیات بموضع طریق مشهد مقدس رسیده
 امیر شاهماک بعز بساطبوس فایز شد ' و آنحضرت شرایط قیه مقدسه متوجه بجای
 آورده و استمداد نموده برای کان * رفت و آنجا بعرض رسانیدند که خراسانیان
 از پیر پادشاه جدا شدند ' و میرزا الغ بیگ کورکان و در قصبه خوجان شرف ۱۰
 و سنبوس یافته آداب ^۳ و طوی * و پیشکش بجای آورد ' و در منزل خواجه قنیر
 امیر باو کار شاه ارلات و امیر شیخ نعمان برلاس و امیر علیکه کوکلتاش بالشکمار
 بادغیس و سرخس و مرود ماخان و سایر آن ولایات رسیدند ' و ابوالمسلم پسر
 امیر اویچ قرا * از طرف مازندران آمده عرضه داشت که پیر پادشاه از آواز ^۴

له فقط بیب — له ک : زاده له ک : شیر تو * هر : تشرف آ

شل تن له آ : لشکر با جمع نموده له آ : حب ' با : جنک ' بب : حب ' هر شل تن له ک : زاده ' با : راه ' له با : هر —

و در ک بساطبوس بجای بساطبوس ' آ شل تن ' له هرک به تزمته القرب ص ۱۵۱

س ۱۲ ' له آ : آداب طوی له با بب هر — ' ۱

له کذا در جمیع نسخ و بظاهر همین صواب است نه ما جان که لیستریج (ص ۳۰۳) تجویز

نموده ' له آ —

سپاه ظفر پناه راه فرار پیموده بجانب رستم دار رفت، و میکب همایون بتجسس روان شده ماه رایت خورشید فراز افق صحراء استرآباد طالع شد و مملکت مازندران دیگر باره مضبوط و محفوظ گشت و فتح نامه باطراف همالک روان داشته چوئین قوچین را بجانب سمرقند پیش میزراخلیل سلطان ارسال فرمود* و قلعه استرآباد را محکم ساخته کیهنوالی آن را بولایت مقرر شد و قلعه شاسنمان را عمارت نموده شیخ سلطان را بحفاظت آن گذاشت و مهمات مملکت استحکام یافته کلیات سلطنت انتظام گرفت **بریت**

نظام حال زمان* و قوام کار جهان تمام گشت باقبال شهریار جهان و قشلاق و مازندران یراق دیده مرتضیٰ اعظم امیر سید عزالدین هزاره جریبی ۱۰ بساعات ملازمت مشرف گشت و عنایت آنحضرت که همیشه شامل احوال ساوا بود خطه دامغان را سیورفال او فرمود و مقالید امور و فواید جمهور مملکت مازندران ضمیمه دیگر ممالک فرموده بنواب کامیاب شاهزاده عالیجناب میزراغ بیگ باز گذاشت و عنان جهاکشای بصوب خراسان معطوف ساخته لشکر^۱ را اجازت فرمود، و عساکر کنان از طرف سرخس در آمده تاسع ذی قعدة مستقر دولت و سریر مملکت* یعنی دار السلطنة هراة از شرف پای بوس آنحضرت عزت و جلال و سعادت و اقبال یافت

له ک: جوین، آ: چوین، بآ: جوین، بی: جوین، س: حوین،
 له بآ بی: س: تعیین فرمود، له آ: لیس، له آ: ساوا، بآ س: شمان
 له آ: حال جهان، بآ س: کار جهان، له آ: از، له آ: مرتضیٰ شاه: هزاره،
 بآ س: هزار، له آ:، له بآ: دامغان، له آ بی:، له آ: داد، له آ:،

ذکر عصیان امیر جها نمک و جمعی که با او موافق بودند و مال حال ایشان

امیر جها نمک پسر امیر ملک برادرزاده امیر فارسی از قبیلہ قوچینیان بود و در زمان طفولیت حضرت قاتان سعید ملازم بود و بدقایق خدمتکاری و رقابین جان سپاری بنوعی قیام نمود که قرین اعزاز شد و از اقران ممتاز گشت چون سریر سلطنت عالم بوجود آنحضرت مشرف و مکرم شد جها نمک [درق ۲۷۲] (۱۳۶۲) در میدان خدمت گوی سبقت از همگنان ربود و چون قصه امیر رسید خواجه واقع شد موجب و منصب او بجانب جها نمک تفویض رفت و او امر و نواهی او در وصل و فصل احوال و فرع و اصل اموال مطاع و مسلم شد از شراب قوت و ولت و مستی قدرت حکومت دماغ او مختلط گشت و سر از ربط اطاعت و رهروی از قبله مطاوعت بر تافت و سبب جزوی آن بود که چون آنحضرت از مازندران لشکری بجانب سیستان مقرر می فرمود و با حضار لشکر با مثال داده بود* و خواجه غیاث الدین سالار که صاحب دیوان ممالک بود سفر دی پرداخته و دفتری ساخته می نمود و بنام امرا و ارکان ثلث فعه دفعه جمع کرده بهر بیضه مرغی و بهر مینی گوشت گوسفندی و بهر یکین جوده من و بهر توبره کاه خروای بر نشئه تقریر نوشته بود و در آن سال اجناس قیمتی تمام داشت و خواجه

له ک: بکت ' بی: ملک' تصحیح از روی 'و' نیز رک به ص ۳۳ ۱۷
 له با: حماری ' بی: ماس: حماری ' له آ با: بی: قوچینیان ' ماس: قوچسان
 له با: ماس: امیر جهان ملک له با: ماس: کردن له با: بی: ماس: —
 له آ: و بر له آ: —

غیاث الدین این حشویا ترا در دفتر خود باز کرد و تیولات اترک را یکی در چهار
 بتجیر گرفت و همه را از خود رنجانید بلکه با اولوالمرامی گردانید، فذک
 این حساب بآن مفضی شد که چون این دفتر بعرض همایون رسد و حضرت
 حواله دارد و مال نباشد بی عرضی باید کشید، جمعی ناآرامان بر عصیان متفق گشتند
 و در سلخ ذی قعدة امیر جهانمک با خویشان و امیر حسن جاندار با پسرش یوسف
 جلیل و سعادت بن تیمور تاش با برادر و بهلول بن بابا تیمور و سلطان بایزید
 عثمان و ندک با یکدیگر عهد کردند که قصد حضرت خاقان سعید کنند، اما چون
 عنایت پروردگار نگهبان آنحضرت بود ششم از آن معنی معلوم فرمود و امیر مضر
 را که از جانب سیستان آمده بود طلب داشته، مخالفان دانستند که سخن بسع
 اعلیٰ رسیده، خواستند که بشکری که عازم سیستان بود ملحق شوند، بدین عنایت
 ۱۰ بطرف جز غلنگ رفتند، آنحضرت با جمعی بهادران که ملازم رکاب همایون
 بودند سوار شد و امیر مضر با عاصیان رسیده جنگ سخت در پیوست و
 مضراب بهادر را زخمی عظیم* [بر روی] رسیده بشهر در آوردند و آن بیعاقبتان
 از آب کشاد و بازرگشته آب را حصار ساختند و آنحضرت برین طرف آب
 ایستاده لشکری که نامزد سیستان بود جوق جوق به بندگی حضرت می پیوستند
 و جماعت عامی هر یک بطرفی جستند، سعادت بن سعادت را با برادرش و
 احمد آقبا و راقشونیان امیر حسن صوفی* ترخان و ربا دغیس گرفته آوردند و

له آهاس : اولی الامر، بی : اولی العزم ۱۰ با هاس : شدند،

۱۱ آ : نادان ، ۱۲ با بی هاس : جز غلنگ ، آ مثل تن ، ۱۳ آ : زخم عظیم ، با

هاس : زخمی ، ۱۴ فقط ک — ۱۵ بی : کار دبار د، ۱۶ آ : و نخ دیگر : دت

۱۷ بی هاس : آقبا ۱۸ آ : هوان احمد صوفی ،

سعادت بیاسا رسیده برادرش و احمد آفتاب را آزاد کردند و جهان ملک و نمک
را امیر چپکس در ماخان گرفته مقید بجانب هرات فرستاد و در چپکس دختران شهرت
فناچشیدند ع اینست سنای هر که مصیان و رزید
و امیر حسن جاندار و پسرش یوسف جلیل از راه بیابان طبرستان بصفهان پیش
میرزا رستم [رفتند] و سلطان بایزید را در حوالی جام گرفته بشفاعت میرزا
ابراهیم سلطان حیوة یافت ع غاصبان را از شفاعت بهشت امید نجات
اند جواد کدیم

ذکر آمدن پیر علی تاز بخد و بلخ و قتل او

میرزا تید و از بلخ قاصد فرستاده عرضه داشت که پیر علی تاز باز مرزم
جمع کرده و از بدخشان مدویافته متوجه بلخ است حضرت خاقان سعید ۱۰
بهادران نصرت شعار برسم ایلغار نامزد آن طرف فرمود و لشکر منصور
در حوالی بلخ به پیر علی تاز باز خوردند و در حمله اول پیر علی تاز سر خود گرفته
بدخشانیان بولایت گریختند سرداران هزاره پیر علی مشورت کرده
گفتند تا این خمیر بایه فساد در میان ما خواهد بود یا غی گری کم نخواهد شد اتفاق

له آ: چاساق له بی: ساس: جل: با: چل له آ: ورزید

له آ: خلیل له از روی آ: بی: ساس له بی: بیت

له بدش در فقط آ: : مؤف: رحیه

له در آ: ساس بدش: خود له آ: در مهم پیر علی

باز داشت و قتل را با امیر سعید بملاس و شیخ محمد جوان و صدیق سپرد و در جبالغار
 خواجه حسین شربت دار با امرای نامدار مقرر شد و از طرف میرزا رستم در
 قول سلطان شاه و قاضی احمد صاعقی بود و در جبالغار عماران غلن و میرزا
 اسکندر و در برانغار میرزا رستم و امیر حسن جاندار قرار یافت چون هر دو صف
 و در برابر ایستادند میرزا رستم تعجیل نموده بر لشکر فارس حمله کرد و بهادران طبرستان
 و دلاوران جانبین در یکدیگر افتاده داد مروی و مروانگی دادند عاقبت اصفهانیا
 رو بگریز نهادند میرزا رستم یکانشان آمد و امیر حسن جاندار و فرزندان و سلطان
 شاه و محمود آق بوقایی لازم بودند میرزا رستم ایشانرا در کاشان گذاشته خود با
 فرزندان متوجه خراسان شدند و شرح آن آید انشاء الله تعالی و میرزا اسکندر
 نیز عزیمت خراسان نمود میرزا پیر محمد چون انتقام خود کشید فرمان فرمود که هیچ
 آفریده را با کسی کار نباشد و غیر آنکه در روز جنگ فرود آورده اند متعرض نشوند
 اصفهانیا چون مرده امان شنیدند فوج فوج و قشون قشون می رسیدند و
 میرزا پیر محمد چنانکه عادت پسندیده او بود همه را نوازش و تربیت می فرمود
 و لشکر فارس چند روز در مرغزارهای شهرک و کندان نشستند تا اولانان
 فریب شدند و امیر حسن جاندار بیچاره وار با فرزندان از کاشان پیش میرزا پیر محمد آمد
 و در همان دلاهی حضرت خاقان سعید رسید و خبر گنجشک ایشان رسانید میرزا
 پیر محمد مجبور را بند فرمود و محمد قباقی و عیسی تکاول (کذا) را به بدقه تعیین نمود

له فقط که سادی له آ — له آ ساس : آقبوقاسی : آ : آقبوقا : بی : آقبوقایه

که رک بی ۱۱۰ شه فطردک — له آ : مرغزار که رک به نز بهت العلوب ص ۱۸۵

له آ : الانان له آ — له آ : قباقی له آ : تکاول : بی ساس :

تکاول : آ : تکاول : اگر چه تکاول قریب است و تکاول لکرتب لغت یافت اما صورت این کلمه در کتب و اموی

تکاول نیست :

و بهرگاه ایلمی بحر اسان فرستاد اما چون بندیان از بلوک بر آن گذشتند [به بندها
 شکستند] و محافظان را بسته گذاشته سر خود گرفتند، و میرزا پیر محمد خاطر از محاسله
 کاشان و جربا و قان و سایر بلوکات اصفهان بطف و عنف جمع فرموده عازم
 اصفهان شد، و قلعه اصفهان با آنکه آفتاب بسنبله رفته بود از جهت بلای
 و بانادر ویده* مانده بود، چون میرزا پیر محمد قدم مبارک در شهر نهاد از طال و با
 هیچ اثر نماند و دیگر باره شهر معمور شد، و میرزا پیر محمد فرمود که دفترهای مالی و
 خراجی را تمام و در آب شستند، و اصفهان را بفرزند خود میرزا عمر شیخ داد و امیر سعید
 برلاس و شیخ محمد جوان^۱ به فاضل را پیش او گذاشت و ضبط مال دیوان را به بخواجه
 مظفر الدین مسعود نظرنشینی رجوع [فرمود] و شیخ یساول را بکدومت کاشان
 فرستاده بشیر از معاودت فرمود و در مستقر دولت آرام یافت،

ذکر محاربه میرزا ابابکر و امیر قرا یوسف و کشته شدن معزالدین میرزا امیرانشاه کورکان

سابقاً ذکر شد که میرزا ابابکر چند ذکری معتبر بنحو را [ورق ۲۴۲] در موضع (۱۲۴)

له آیت ساس : همراه ، له با : پراغان ، ساس : بران ، برای بران
 هک : به نوبه القوب ص ۱۰ و بیشتر شیخ ۲۰۶ له از روی آ : آیت ساس : بند
 را شکسته ، له آ بیت : نادروده ، له آ آ بیت ساس : خارجی
 له با ساس : — له آ : غصص ،
 له آ بیت : نظری ، ساس : نظری له از روی آ بیت ساس
 له بعدش در آ : ترکمان ،

درگزین کشته بقروق ارغون رفت و چندگاه آنجا ساکن بود، ناگاه خبر آمد که
شکراشد جمال الدین بلغر و بروی بیگ و شرفشاه طارمی و آخره ذی جمادی شیخ حاجی
عراقی را کشتند، میرزا ابابکر طبل بشارت فرمود و از قروق ارغون براه سجاس
بگوزل دره آمده و یک دو ماه آنجا بوده شکراشد شرف دستبوس یافت و
بمنصب عالی* وزارت مشرف شد، درین اثنا خبر عزیمت [امیر قزاقوسف
بجانب سلطانیة محقق شد میرزا ابابکر در ویش قوشچی را با دولت مر و جلد در
سلطانیة گذاشته از چلکناوری بیای کوه دماوند رفت و تابستان آنجا گذراند
و امیر قزاقوسف و امراء ترکمان سلطانیة آمده کیشب آنجا بودند روز دیگر سلطان
را غارت کرده مردم او را خانه کوچ تبریز و مرافه وارد بیل بردند، و درین
و لا سلطان مقنعم پسر سلطان زین العابدین بن شاه شجاع که دختر زاده سلطان
اولی^{۱۰} بود از مدت حضرت صاحبقران فرار نموده باز آمد و پناه بقزاقوسف*
آورد و قزاقوسف* او را تربیت فرموده بهمدان و لرستان فرستاد و خود به
تبریز رفت، و میرزا ابابکر خبر مراجعت قزاقوسف شنیده عازم سلطانیة شد
و درین ولادت که شکراشد بلغر با امیر سید رضا کیا، حاکم گیلانات بیعت

له آ: در کرس له ک: گذاشته، تقیم از روی آ بیّه ساس: و ص ۹۷

له بآ: بلغر، ساس: بلغر له مذکور است بر ص ۸۸

له آ یا بیّه: غروق: غروق، ساس: فرق، برای این موضع که در کس سجاس بود

سک به نزمته انقلاب ص ۶۴ له ک: بهالی منصب له از روی آ

له ک: جلگاه، بآ: جلکار، له بآ ساس: ترکمان،

له ساس: وین له آ: یا امیر قزاقوسف

له آ بیّه: امیر قزاقوسف، بآ ساس: امیر قزاقوسف له آ

کرد و از قزوین برو و بار رفت میرزا ابا بکر بقزوین آمده خواجه شرف الدین خالشی
 و سید عزالدین را با جمعی بطلب لشکر آمد فرستاد و ایشان او را ایمن ساخته بقزوین
 آوردند و میرزا ابا بکر مال خطیر برده و حال کرد چنانچه بشکفته هلاک شد و میرزا ابا بکر
 او اسطجمادی الاولی بسطانیه آمده و دو شب در میان بار و بیل رفت و آن نواحی
 راسه روز غارت کرده غنائیم با قزوق رسانید و مرانه را نیز غارتید لشکریان
 با عورات و اطفال بی رسمیهها کردند و در حجهال قشلاق فرموده لشکر بکرستان
 فرستاد تا غنائیم بسیار آوردند و تا بهار آنجا بعیش گذراندید و در آنجا شنیدید که
 امراء جاتی قزاقی نوروز و عبدالرحمن با پنجهزار سوار از طرف سمرقند براه خوارزم
 و مازندران محدود کی رسیده اند میرزا ابا بکر قاصد فرستاده همه را استمالت داد
 و ایشان در توابع درگزین بار و وی او محق شدند و مجموع با نعام و اکرام مخصوص
 گشتند و با ایشان در باب امور ملکی مشورت نموده رای بران قرار یافت که عازم
 آذر بایجان شده آن مملکت را از ترکمانان مستخلص سازند و عزم تبریز کردند
 و از انطرف [امیر] قزاقیوسف آگاه شده شانزدهم ذی قعد به شنب غازان
 آمد و تبارزه کرد و او خنثی کردند و امیر بسطام جاگیر بابر اوزان منصور و
 معصوم و پسرش انخی فرج* و امیر حسین سعد و برادرش محمدتقی قریب بیست

له آ: خالد له آ: باغوق (در بابیه ساس هم اغوق نوشته بجای اقزوق)

له آ: غارت کرده له ک آ: لشکریان له ک آ: حجهال: آ: حجهال

آ: حجهال: ساس: محمل: برای سلطان آباد حجهال ساس به نهمه ص ۱۰۴

له آ: غنیمت له ساس: جانی له آ: زمانی

له آ: ترکمانان له از روی آ له آ: امیر فرج

له کذا ایضا در آ

هزار سوار و پیاده پیش قرا یوسف * جمع شدند و بیست و چهارم ذی قعده در
منزل سرد رود * تلاقی فریقین واقع شد میمنه و میسر و قلب و جناح آراسته
از طرفین روی محراب آوردند بیت

ولا ور قرا یوسف نامدار بهیجا در آمد چو اسفندیار

امیر بسطام در میدان تاخت و دو کس را ناچیز ساخت و پیر عمر و بریم بیگ و
جلال الدین غلیفه چند کس را زخم رسانیده گریزانشیند، میرزا ابابکر از مشا به
این حال بیت

بغریب برسان ابر بهار چو شیر ی که بیند بمیدان شکار

ترکمانان را که پیش آمده بودند گریز انیده جلال الدین ویزک را بقتل آورده
و لشکر طرفین چنان بر هم تاخت که غالب از مغلوب کسی باز نشاخت شعر ۱۰

ز نبریز تا دامن سرد رود روان گشت خون سپاهی چو رود

ز بسیاری کشته در کارزار نمیدیج کس را مجال گذار

میرزا ابابکر چون شیر گرسنه و گرگ درنده | هر طرف می تاخت و مردمی (۳، ۲)

انداخت [و بر هر طرف که حمله می کرد *] رع اگر بر فریدون زد از پیش برد

بعد از زمانها که در دریای قتال غوطه خورده بود چون بمقام خود باز آمد سپاه را

بر هم زده و بدو در میان گیر و دار و اثنای کارزار تقضا بساط سلطنت پادشاه

له آ بی : امیر یوسف ، آ با هس : امیر قرا یوسف ، له بی : سرد ، آ با هس :

شروع ، برای سرد رود ، آ با هس : بیست و پنج ص ۱۶۲ ، له آ : سپند یار

له آ با هس : گذرانیدند ، له آ با هس : زریک

له آ با هس : منزل ، له آ : کس ، له آ : شیر

له نقطه کس : ، له آ بی : هس : کرد

معزالدین میرزا میرانشاه را در نوشت و دبیر تقدیر منشور فنا بنام او نوشت
بیت

او نیز گذشت ازین گذرگاه آن کسیت که نگذرد ازین راه
میرزا ابابکر عزیمت هزیمت نموده بسطانیه رفت و ترکانان غنیمت فراوان
گرفتند و ترکمانی سرسلطان سعید شهبید میرزا میرانشاه را پیش قزاقیوسف*
آورد، قزاقیوسف قهر کرده فرمود که گزندش زدند و سر پادشاه سعید را بآبدنش
بعزت تمام شسته* در سرباب مدفون ساختند و بعد از مدتی شش غوری
نام در صورت درویشان استخوان او را بماراء النهر رسانیده در قبۃ النضر
کفش مدفون شد ع کُنج خاکست گنج را مسکن

۱۰ صبح اگر دین واقع جامه درید صادقست و ماه اگر درین حادثه چهره خراشید
محق، سحاب اگر دین غم بجای آب خون بارد سزااست و دریا اگر درین
ما تم کف بر سر آرد روا، آفتاب را مهر نشاید خواند که بعد از او بر فروخت
و شفق [را] مشتق نباید گفت که دلش بر و نسوخت، و [امیر] قزاقیوسف
میگفت که اگر او را زنده پیش من می آوردند بواجبی رعایت او میکردم
و قزاقیوسف برین فتح نامدار سجده شکر حضرت پروردگار بجای آورده و امرا

له بعدش فقط در آ+ : کورکان له آ : تدبیر له ک : اکبر

له آ بی : امیر یوسف، با ساس : امیر قزاقیوسف

له آ : شسته بآبدنش با بی ساس : بعزت شسته بآبدنش

له با : مدفون له در آ اگر : را بعد ماتم، آورده است

له فقط ک — ، له فقط آ — ، له آ بی ساس : بجا

و دلاوران را تربیت فرموده اجازت داد، امیر بطام بولایت خود را بدین
 رفته و با ساختگی تمام عازم عراق عجم شده بسطانیه آمد، و پیشتر درویش
 حامد آشتی را که در حسن مشارالیه بود برسالت پیش درویش قوشچی که
 از قبل میرزا ابابکر کوتوال قلعه سلطانیه بود فرستاد و بانواع استمالت
 و آواصلا مفید نیفتاد و امیر بطام از منتصف محرم سنه امدی عشر [۱۰]
 تا اواسط صفر بحرب و ضرب گذرانیده روز جمعه یازدهم صفر قلعه فتح شد و
 مهمات آنرا مضبوط ساخته کوتوالی آن را به برادر خود معصوم داد، و امیر قراوسف
 امیر بطام را انعام و اکرام تمام فرموده ایالت عراق عجم را بر او مسلم داشت.

حکایت سلطان احمد بغدادی

سلطان احمد درین سال اثنی سده عشر* باستحکام بارو و حفر خندق
 بغداد سعی و اجتهاد نمود، و اواخر سال شاهزاده علاءالدوله پسر سلطان از حسن
 سمرقند خلاص یافته نزدیک بغداد رسید و سلطان استقبال نمود و چون چشم
 او بر قرة العین افتاد از غایت اشتیاق پیاده شد و فرزند گرامی در پای
 پدر نایافتاد و یکدیگر را کنار گرفته پدر او را دلداریها نمود و بشهر آورده

له با: آورده بیل، له با: آشتی، بی: سراس: آشتی، آ: شقن، بظاهر

مین نسبت است برایش یا بیشتر هر که به نزدیک ص ۱۰۷ مع ۳۲۲

سه آ: قبیل سه فقط مدک این کلمه را بالای سطر افزوده است

سه با: سراس: نوید داد، له بی: سراس: امیر معصوم، سه بی: —

سه رگ به ۳ ص ۱۱۸ له با: بی: سراس — علاءالدوله پسر سلطان احمد بود

له آ: — له آ: نامی له آ: گرامی

چند روز بعیش گذرانیده و بعد از چندگاه سلطان شاهزاده را بجهت فرستاد تا
 آنجا بفرامشت وادعشرت داد و پادشاه احمد بر عادت معهود بشرب خمور
 ولذت ولدان و حور مغلطه بود، و آخر ماه شعبان شاه علاءالدوله را پسری آمد
 شیخ حسین نام نهادند و سلطان بجهت طوی بطرف حله رفت و جثنی بزرگ
 مرتب ساخته مدتی بعیش مشغول بودند و سلطان باز آمده زمستان در بغداد
 گذرانید و بهار فرزند را طلب داشته بخوشوقت بیسر بردند ع
 هر وقت خویش که دست دهد مغنم شمار

وقایع سنه احدی عشره [و شاننامه ذکر جشن سنت ختان شاهزادگان

۱۰ حضرت خاقان سعید بر مقتضی سنت نبوی علیه الصلوٰة والسلام فرمود
 که فرزندان که عنوان صحیفه شادمانی و جمال چهره کامرانی و میوه دل و ثمره
 عمر بیت

دو گوهر کائن بختیاری و دودری برج کامکاری
 غیاث الدوله و الدین میرزا بایسنقر و جلّال الدین * محمد جوکی بهادر سنت

له که آ آ : خمر : بقی تیغ مثل من ' ۲۵ آ آ : مسر : منظور ۳۵ وایع نیست ،
 از هر عبارت گمان شهبان مستند می شود اما اگر آمدن علاءالدوله در اواخر همین سال است متناقضی دارد
 یاص ۱۱ س ۱۱ از آنکه ذکر جمعیس شدن علاءالدوله در وقایع سال گذشته مذکور نیست شاید از او خواست
 جس ۱۱ ملو از او نوشته باشد که آرنج دیگر جهت شه امانظا است و معترضانی کس را وقوف نیست که انجام
 کار چیست ۱۵ آ آ : مسر : مقتضی ۲۵ آ آ : مسر — ۳۵ آ آ : عمر و زندگانی
 ۴۵ آ آ : مسر : درج ۵۵ آ آ — ۶۵ که آ : محمود : تعجب از روی آ آ : مسر و مس ۷۵
 و کذا : ایضا در حسب نام مستحوریه که همین پول مرتب کرده و در شجرات بلوستان اسلام مقابل ص ۶۸

مؤکد و قاعده مذهب بجای آرند و فرمان همایون نفاذ یافت که اسباب طوی و محتاج
 مهیا گردانند صیبت [ورق ۲۴۷] این سنت سامعان عالم بالا شنیدند و آوازه (۱۲۴۳)
 این جشن همایون با طراف بیج مسکون رسید، ماه که سیار اقطار السموات و سیاح
 منازل و مقامات است طیل بشارت این سوره و کوس نشاط این سرور بر
 بام آسمان فروگرفت و عطار که مستنبط علوم و مستخرج احکام نجوم است ارتفاع
 قوس انهار بدرجه و دقائق حاصل کرده طالع وقت مشتمل بر صعود دولت و
 سهم سعادت اختیار کرد، و ناهید که پرده سرای سرا پرده پهلست زمزمه
 چنگ بخرچنگ رسانیده نغمه عود از سعود گذرانید و بحرکت شوق فلک دار
 در چرخ آمد، و آفتاب چون ابر نیسان گوهر فشان و چون شاخ خزان درم
 ریزان شد و عقیق بخمرن و یاقوت بدامن آورده لعل از خارا و دراز دریا ۱۰
 نشان کرد، و بهرام که سپه دار انجم و سالار کشور پنجم است چون چاه شان بخرونگار
 برخاست و صفها از چپ و راست بپاراست، و سعد اکبر بر فرازشش پایه
 منبر خطبه تهنیت به ادا رسانید و از برای دفع عین الکمال و ان یکاد ورد
 خویش گردانید، و کیوان که پیر دراک و صومعه نشین قلعه افلاکست خود قمار
 بر مجمر خورشید نهاد و طلسم دولت بر صفحه ماه کشید، و در دار السلطنه هراة
 بموضع باغ شهر خنکاهاء صد سری و هشتاد سری و جیهاء سمنر لاط و سایه
 بانها و ابریشمین سر یعقوب افراخت و تختها و زر و نقره بخوشه لعل و مروارید
 ترصیع و تزیین یافت، بساط نشاط از بخار عنبر غالیه سای شده و مجلس انس
 از بخور عنبر نافه کشای گشت و بازارها و دوکانها بر مثال باغ ارم خرم و آراسته

له آ: معبد ۳۵ آ: سموات، ۳۵ آ: وغیر: شوق
 ۳۵ ک: برخاست، آ: شوق ۳۵ ب: کمال،

کشادند، و قبهاء خوب منظر مانند دُرُج پُر گوهر و برج پُر اختر برسم آیین تنین
 دادند، ساقیان سیمین ساق ساغر زین بردست بلورین نهاده و بلبل شکله
 فروش هر طرف صلا عیش در داده بهیت

گفتی که لعل ناب و عقیق گداختست و رجام ز زر عکس رخ او شراب ناب
 مغتبیان خوش الحان نواهای خسروانی در بر زم آن خسرو ثانی میسراییدند و آواز
 رود و سرود بچرخ چنبری میسرانیدند و رامشگران زهره طبع بنزید و دم چنگ
 و عود هوش از دل و دماغ می ربودند و دل و جان را فرح بر فرح می افزود
 و در هر تجماع مجلس* بسان بهشت برین آراسته و ساقیان نازنین مانند حورین
 نشسته و برخاسته، چند روز متصل بعیش و نشاط و عشرت و انبساط اشتغال بود
 ۱۰ و حضرت خاقان سعید درباره خواص و عوام انعام و اکرام تمام فرمود و این
 جشن همایون در دار السلطنه هراة او اخر ربیع الثانی بخوبترین وجهی روی
 نمود ع مجلس عیش و نشاط و خرمی آراستند

ذکر احوال میرزا ابابکر بعد از واقعه میرزا امیرانشاه

چون میرزا ابابکر بسبب واقعه پدر مغفور و انزه ام لشکر کسور در ممالک
 آذربایجان و عراق نتوانست بود عازم دارالامان کرمان شد و سلطان اولیس
 پسر امیراید کو برلاس که بعد از پدر و برادر حاکم آنجا بود مکتب او را به تعلیم و
 اجلال استقبال نمود و گفت مابنده و بنده زاده این خاندانیم اگر ما را نسبت به
 فرزندان و فرزندان و گان حضرت صاحبقران خدمتی بدست بر آید کدام دولت

له بیت: می رسانید له آ: ربود له آ: گاه مجلسی، له ک: خواسته،

له ک: آورده انجان له آ: آبی: نسبت،

ورای آن تواند بود ممالک و خزاین و دقایق همه مبذولست و از آنحضرت قبلی
 مأمول، و چند روز بطوی و عیش گذرانیدند، میرزا ابابکر سلطان اویس را
 باوشاهی با استقلال دیده در خاطرش شعله حسد زبانه کشید و معنی کلا یجمع
 فحلان فی شمول و لا سیقان فی رعید بظهور پیوست و از جانبین
 وحشت و نفرت آشکارا گشت، میرزا ابابکر فکر گرفتن سلطان اویس داشت
 و سلطان [اولی] نیز بر لوح اندیشه [این] صورت [می نگاشت]، ۲۶۴ هـ.
 میرزا ابابکر بهی بسیار خود را از آن ورطه خوشنوار بیرون انداخت و عزم جانب
 سیستان با خود مقرر ساخت و در فصل تابستان روی به بیابانی نهاد که آب
 آتش فشار آن نبود و رحیم است و هوای باویه سانش آیت عذاب الیم
 و محدود سیستان آمد، شاه قطب الدین بمقدم او شادمان گشته موکب او ۱۰
 را با کرام تمام تلقی نمود و پنداشت که موافقت با او موجب استغنا از استغناء
 حضرت خاقان سعید خواهد بود و میان میرزا ابابکر و شاه قطب الدین عهود
 و موافقت استحکام یافت و استماع این اخبار سبب آن شد که عزیمت یورش
 سیستان مصمم گشت.

ذکر عزیمت خاقان سعید بجانب سیستان

حضرت خاقان سعید عزم یورش سیستان جزم فرمود و رایات ظفر آیات از

له ک: قوایه، با: خواهد، له ک: تمدن، با: مملکت، له آ: عمد،

له فقط در ک: —، له آ: سینه، له از روی آ و با و بی،

له آ: اندیشه، له آ: —، له آ: بی، حضرت غمگین رجای

خاقان،

دار السلطنه به راه عاشق جمادی الاولی جنبش نمود بهیت

بر عزم نیم روز شهنشاه کامیاب لشکر کشید تیغ زنان همچو آفتاب
و چون موکب نصرت شعار بقصبه اسفزار رسید رومی اعلی اقتضای آن فرمود
که لشکر منصور جیبا نمایند صحرا در صحرا جوش و برگستوان بود و جهان در
جهان خود و خفتان و پلارک و سنان نمود از درفشین آینه‌ها چینی در هر
جانب خورشیدی لایع و از لایع تیغ و سنان در هر طرف برقی ساطع بهیت
تو گفتی که روی زمین را همنست ز نیزه هوا نیز در جوشن است
سپاه ظفر پناه متوجه فراه گشته بحد و آن ولایت در آمدند و شاه اسکندر نیلگون
که والی آن ولایت بود قلعه فراه را استحکام تمام داده بود و حصار فراه در اصل
حصنی حصین و قلعه متین و ساکتان آن محصانت و جلالت مغرور گشته و
مدوکاران سیستان با آن غرور همداستان شده بودند، لشکر منصور چون قنات
مهرم بر حوالی آن قلعه محکم فرود آمد بهیت

دزدی بود با آسمان هم نورد نبرده کسی نام آن در نبرد
قلعه پای بر ایوان کیوان نهاده و حقیق در مقابل مواضع مقاتله آن از چشم
فلک قنات و با این نعمت مقام در نهایت حصانت و استحکام و بهر از مرد
کار دیده گرم و سرد روزگار چشیده که لیس طایر از زخم تیر ایشان برده نماند بود

له ک: اسفزار بآبیه هس: اسفزار له آ: پرستوان له ک: آ
له آ: طایر له آ: ناسس، آ: بانگیش، بیه: بانگین هس: بانگین
له برای وی رن به سیستان از بی بی نیش (له آ: نیش له آ: بیه هس: حسن
له آ: موضع له آ: افاده له آ: هس: بر، آ: بیه: پر
له ک: خدر، تیغ از روی آ

کوه راتخ از بیم تیغ نشان بر خند می نمود در آسمان ساکن بودند، جمعی بهادران
سیستان و دلاوران زادستان مثل هندو بوقا و محمود شمس و محمود غوری و
سیه سوار و محمود سیه سوار و عمر سیه سوار بکنار دیوار حصار آمده متعجب بنگ
و قتال بر پشت دیوار حصار ایستادند، لشکر منصور را چون چشم بر ایشان
افتاد جمعی از پهلوان زمانه و یسا و لان در خانه که پنهان کوه قتال و شیران
بیش جدال بودند مثل محمود و شاه چهره و شاه محمود و محمود و یوسف عراقی و
خدا داد و سید نعل و بابا یزید پندار و ع

سٺيان جنگ جوي و پلنگان تنه خوي

حمله کردند و از دیوارها گذشته پیاده در میان یاسنی درآمد و کازار تیر و
کمان برایشان گریبان رسید و باجم به میتی بسیار گرز و شمشیر برجم ریختند
سیستانیان چون دست بر سپاه ظفر پناه دیدند فرار نمود و در قلعه خفته
و دم در کشیدند. امراء دولت و اعیان حضرت منجنیقها ساخته عرشها را فرشته
و از اطراف سنگها انداخته بمحض خندق و کندن نقب مشغول شدند سه نقب
به بد امیر مفراب و یکی به بد امیر علی ترخان و یکی به بد امیر حسن صوفی ترخان
و یکی به بد امیر علی که کفکش و یکی به بد امیر حلال الدین فیروز شاه و یکی به بد
نوشیروان و یکی به بد فرمان شیخ و یکی به بد امیر سید علی ترخان و یکی به بد
امیر پوست خواجه و امیر پیکته* و مولانا ابراهیم صدر و یکی به بد امیر خاوند شاه
و یکی به بد امیر موسی شیخ و امیر محمد شرف و جماعت سرداران سپاه سپهر

طے آیت : برآ : پر طے کذاورک : آنیدو : خدا یاد طے بآ : پدار : بیت :
بنزار : ہرگز : بنار : طے کذاورک : آرسن : و شاید کہ گراز " باشد طے آبیت : کشید
طے کہ : عرابہا : قیس از روی آ : طے ہرگز : یں : م : طے بآ : کند مکمل : لاس : امیرکنند : نیز
رنگ : ص ۹۵ ج ۱۴

مواکب از اطراف و جوانب خندق میکنند و نقیب پیش میبردند و اهل حصار
 نیز جنگهای مرادنه [ورق ۲۴۵] میکردند و شبانه روز بنوک پیکان جهان روز
 و زبان سنان شعله افروز آتش قتال التهاب و اشتعال داشت و چهار دیواره
 آن حصار استوار چون چشم زره و قانه زنیور شد، اهل قلعه دلایل عنایت
 الهی و مخایل قدرت باوشاهی مشاهده نموده بعین الیقین برایشان روشن شد
 که اگر از تیغ شاه جهان امان نجویید مبال تلافی و امکان ندارد که مانند شاه اسکندر
 نیال تکین و پهلوان شمس دراز* و باقی نقبائی قلعه از اوج رفعت و خصیض
 مسکت آمده امیر شاهماک را شفیع ساختند و شفاعت او محل قبول یافته
 آنحضرت رقم عفو بر جراید جرایم ایشان کشید و چنان قلعه که طریق استیلا
 آن بر خسروان جهان بسته بود و گشاده شد، شاه اسکندر و سرداران قلعه بساط
 بارگاه بوسیده آواز دادند *لم تغفر لنا و لذخمتنا لنکونت من الخاسرین*
 برآمدند، آنحضرت گناه ایشانرا بیدیل کرم پوشیده همه را توبه بخشید و نوازش فرمود
 و چون خاطر همایون از مهم فراه فراغت یافت عنان جهانگشائی بموجب قلعه
 اوشت یافت و پهلوان شمس دراز را با معارف سیدستان که از قلعه فراه بیرون
 آمده تربیت یافته بودند مجدداً خلعت پوشانید و برسم رسالت پیش شاه
 قطب الدین فرستاد، مضمون آنکه همیشه عنایت ما شامل احوال پادشاهان
 بوده و شاه شاهان ابوالفتح که بشرف ملازمت حضرت

له آ: نیال تکین، رس: بناتکین (بجای غیر واضح نوشته است) له فقط آ:
 مک شمس الدین وراز، له فقط ک: نقیبهای، له بی: رفعت نخوت و بجای
 رفت، آ: رس: نخوت، له فقط مک: له آ: رس: جهانگشای
 که رک به ظفر نامه ۳۶۲: ۱۳۱ و ۱۲۲ و ۲۱۵ و ۲۸۴ و ۳۲ و ۸۰

جایز نباشد بنا بر آن صبری نماییم و بحبل حلم اعتصام می فرماییم ایشان نیز در
 نص من بدله بعد ما سمعه قائما اثمه علی الذین یبدلونہ احتیاط
 تمام بجای آوردند و بغور فرموده سخن الزمان من رفعتا كما ارفع ومن
 وضعنا كما انضغ رسد؛ و چون آن جماعت عزیمت سیستان نمودند موبک
 همایون دایره وار گرد اوک درآمد و قلعه آن را که بلاش مشهورست نقطه
 کردار در میان گرفتند شاه نصرت پسر شاه محمد با فوجی بنادران سگزی بمجن
 اوک در آمده جنگ و جدال بیرون آمدند و دلاوران لشکر منصور جملہا بهادریه
 پیش بردند اهل حصار پشت بر دیوار استوار داشته چون آتش در حجر و عرض
 در جوهر ثابت و پایدار ایستاده جنگ را آماده بودند لشکر منصور آب رود را
 ۱۰ از ایشان بازگرفته و ایشان آب پاشی که در قلعه بود روز میگردانیدند جاحویان
 لقب زده آب چاه را نیز از ایشان ستند شاه نصرت که بمحاصرت حصار و
 مردان کار مغرور بود روی نیاز بر زمین تفرغ نهاده از سر عجز امان طلبید
 و حضرت خاقان سعید مرحمت فرموده لشکر از پاشی دیوار حصار باز خواند و در باره
 شاه نصرت عاطفت فرمود اہالی قلعه کار و ناک [و قلعه] گوین که از توابع اوک
 بود احوال قلعه فراه و اوک مشاهده کرده ایشان نیز امان طلبیده بیرون آمدند* و
 بر محنت و عنایت مخصوص گشتند و چون آن ولایات مستخر و مفتوح شد رایت
 همایون بجانب زره در حرکت آمد و چون بلب رسید رسید با آنکه شاه
 قطب الدین سادات خدمت در نیافت کسی نیز نظرش و آتش قهر بادشاهانه بالا

له ک: ارتفع، له ک: بسای، له آ: جاحویان،

له ک: از روی آفت شد، له آ: کرن، آ: ناس، کوی، له ک: بیرون آمده امان
 طلبیدند، آ: شل من، له آ: زده، بی: رود،

نموده اجازت مراجعت فرمود،

ذکر عزیمت ییلاق بادغیس و از اینجا عزم ماوراءالنهر

چون اوقات شریف ماه مبارک رمضان با تمام رسید و شرایط عید صیام که از کبابی کذا شعایر اسلام است بجای آورده شد و نیز اعظم شرف غناء خویش را مشرف ساختند

باز فرآش چین یعنی نسیم نو بهار برچمن انداخت و شرعی از پند هفت کار و باغ و راغ و بختاء رنگین تر بین یافته کوه و صحرا رشک نگار خانه چین شد حضرت خاقان سعید فرزند دولت مند میرزا ابراهیم سلطان را بامارت دارالسلطنه همراه باز داشته امیر جلال الدین فیروز شاه را ملازم او گذاشت و فرمان فرمود که امیر لطف الله و بابا تیمور و امیر حمزه قتیقو بسره سیستان رفته بر خبر باشند و موکب منصور پتیم دی قعه بطرف بادغیس روان شد و مثال همایون با حصار لشکر با نفاذ یافت و باندک مدتی سپاهی که حد آن دروهم نگنجد و عد آن را میزان اندیشه نسجد و ظل رایت نصرت آیت که مطلع آفتاب فتح و ظفر است جمع آمد و درین اثنا بسامع جلال رسید که میرزا فخیل سلطان بدست امیر خدایداجینی * گرفتار شده و مملکت ماوراءالنهر بهم برآمد

له آ: کبار ۵۴ آ — ۵۵ به ص ۲۵ س ۶

۵۵ آ س: فرستی ۵۵ س: خدا داد حسینی

(یعنی خدا داد پسر حسین رگ به ظفر نامه: ۱: ۳۶۴)

ذکر احوال مملکت ماوراءالنهر درین سال [و] نصرت همایون بسعادت و اقبال]

چون میرزا خلیل سلطان شنید که حضرت خاقان سعید در بادغیس لشکرها جمع فرموده و نیز بالشکر فراوان بخوالی کش آمد و آنجا خبر یافت که امیر خدایداد حسیبی بکنار آب مجتهد رسید، میرزا خلیل امیرالعدود و امیرارغون شاه را با سه هزار سوار تا نزد آن طرف فرمود و هر دو لشکر در حدود دیزاق نزویک هم رسیدند و چند روز در برابر هم بوده امر از میرزا خلیل مدوطلبیدند و میرزا خلیل با چهار هزار سوار ایستاد و از سمرقند گذشته در قریه شیراز فرود آمد و خدایداد آگاه شده روز خود را بخالفان نمود و شب همه شب رانده روز دیگر نماز پیشین چون برق خاظم بمیرزا خلیل سلطان رسید و شعله حرب برافروخت و سمرقندیان پیریشان شدند و میرزا خلیل سلطان بحصار ویران شیراز فرود آمد و امیر خدایداد در زمان شیراز را گرفته او را بدست آورد، و این واقعه سیزدهم ذی قعدة وقع یافت، امیر خدایداد امثله و احکام می نوشت و مهر

شاه از روی باب هاست، شاه که: حدود دیزاق، یا: حدود براق، است، حدود

دیزاق، تصحیح از روی آ: دیزاق غالباً همان ویزاک است که مذکور است در لیست پنج ص ۴۵ و

۴۸ و ترکستان در مواضع عدیده (هرک به فهرست آن کتاب)

شاه که: از برابر، یا: برابر، تصحیح از روی آ شاه آ —

شاه آ: خلیل سلطان شاه که هاست: زور، تصحیح از روی آ، شاه آ هاست —

شاه بعرض از باب چند اوراق افتاده است، ازین موضع تا ص ۱۳۹ در باب بزرگی خود نشود، و از باب

نبرد آ: خدایداد

و میرزا سیدی احمد را بتسمیر ولایت حصار فرستاده بود، شاهزادگان پیش از آنکه
فرمانی باستعمار ایشان نفاذ یابد بارودی اعلا آمدند و تربیت و نوازش یافتند
و شاه ملک آغا را که خاتون میرزا خلیل بود عبدالحواجه بارود رسانید، و در خوار
خیر آمد که خدایاد را چون دندان طع در کام ناکامی هکات و کعبتین ایام بر مراد او
نگشت میرزا خلیل را بعد فرموده بسرعت تمام عزیمت هزیمت نمود، و موکب
همایون بدولت و اقبال متوجه مستقر جلال شد، و پیشتر امیر علاءالدین علیکه را
با امنائی دیوان بعبط شهر و خزاین روان فرمود و اکابر سمرقند تا رباط یام آمده
شرایط استقبال و مراسم تعظیم و اجلال بجای آوردند و میرزا محمد جهانگیر و باقی امرا
شرف و سنبوس یافتند و سابع عشرین ذیحجه دارالسلطنه سمرقند مستقر موکب همایون
آمد، اکابر و اشرف و عا و ثوابه او را رسانیده نشاط و اتساع نمودند و آنحضرت
همه را بتشریفات پادشاهانه و عنایات خسروانه رعایت و نوازش فرمود و امیر
شیخ نورالدین و امیر مبشر بشرف ملازمت مستعد گشته در سلک امرای عظام
انتظام یافتند.

ذکر قضایای فارس و عراق و رین سال

میرزا پیر محمد بعد از ضبط ممالک عراق و فارس متوجه حوزه و شوشتر و سایر
بلاد خوزستان شد چه امیر خاند سعید برلاس و شیخ زاده [و] توکل که حکام

له آبا: خوار، هس: جرار، اک: خوار له ک: آسای له با: سباط یام
اک: رباط یام له اک: — ، له ک: یافته، آش من
له ک: عنایت، آش من له ک: خدستن له با: هس: خاند
فه: روی آ

آن نواحی بودند مخالفت مینمودند و میرزا پیر محمد از منزل رامهرمز به سید علی پیر
و عید خواجه و مولانا صنع الدار پیش شیخ زاده [و] نیکل فرستاد و عهدنامه روان
کرده پیغام داد که اگر انقیاد نمایند قطعاً متعرض عرض و سر و مال و ناموس ایشان
نشوند و تذکار بعضی نکردند و از جریمه خاند سعید گذرو و اهل آن ولایت را از
آفات مصون دارد، و چون پیغام با ما رسید مشورت کرده قراردادند که با سید
بیرون آیند و میرزا پیر محمد در یک فرسخی شوشتر فرود آمده امرا با خراین پیشکشهای
فاخر بیرون آمده شرف با سطوسی دریافتند و بعواطف بادشاهانه مخصوص شدند
و میرزا پیر محمد در شهر شوشتر بدارالاماره نزول کرد و چند روز بدولت گذرانیده
عازم وز قول شد و آنجا دوسه روز بپایه مهمات سرانجام نموده متوجه حویزه
گشت و در کنار رود چهار دانگه اصول و احتشام کرد و اعیان اعراب جزایر ۱۰
مصبوب سیدیونس و سید عبداللہ پیشکشهای نیکو فرستادند و میرزا پیر محمد ممالک
خوزستان را مسخر ساخته و بیات که از معانفات بغداد است تا ختبه بواسطه تغییر
هوا که سبب تب و موجب تعب بود چنانچه امیر فاند سعید بر لاس رحلت نمود
عنان و دولت بصوب شیراز باز گردانید و در آن ولایات معتمدان نشان داد

له که آ : رامهرمز، ماس : رامهرمز عبداللہ، آک : و میر عبداللہ؛ و شاید که از منزل
رامهرمز میر عبداللہ با عید خواجه از آنکه بقول حمد اللہ مستوفی (نسخه ص ۱۱۱) رامهرمز را مدعی باشد
می خوانند، له که : عید خواجه، آ ماس : عبداللہ، آک : عید خواجه، له که : زاده
له از روی آ : له آ ماس : نشود، له آ آک : ولایت، له آ آفت
له آک ماس : با سطوسی، له آ : گذرانیده و، له با آک ماس :
له آک : حویزه، ماس مثل متن، با — ، له بعد از خط ده آک : + اقامه عذاقری
اذا یا تمحوا باستانیا تا و هم تا یمن، له آ : کرداند

اعلیٰ فرستاد و شرح تفسیه اعلام داد، و میرزا اسکندر ازین معنی بر عذر می بود لیکن

بیت

هر نیک و بدی که در شمارست چون در نگری صلاح کارست

دست رضا در دامن قضا زده سر بگم بیان توکل فرو برده بود بیت

راه روگر صد هیز دارد توکل بایش مرغ زیرک چون بدام افتد تحمل بایش*

و پای میر در دامن تحمل کشید اما بمقتضی عسی آن تکدر هوا نشینا و

هو خیر، لکم آنچه میرزا اسکندر از ان میترسید سبب به بود او گردید و نوکر

سیده احمد آمد و نشان جزم آورد که گماشتگان حدود و مستحقان طرق پاریون

متعلقان میرزا اسکندر نگردند و هر طرف که خاطر مبارکش میل نماید خدمات

پسندیده نموده بسلامت گذرانند، و کتبی در باب سفارش او به برادرش ۱۰

میرزا پیر محمد اصدار یافته بود و مضمون آنکه: جناب فرزند اعز [اگر کم]

ارشده نورالدوله والدین میرزا پیر محمد اطفال الدتقم بقاؤه بیاید که در جمیع

احوال نص و احسن کما احسن الله الیک را قدوه گردانیده اقامی و

اولی را از حسن اشفاق بهره مند دارد و بموجب اولوالاحرام بعضهم

اولی. ببعض هیچ آفریده اقتباس انوار این مهم را مستحق تر از جماعتی که فضیلت

صله رحم دارند در خیل نتوان آورد، طایفه که سر وجود از یک گریبان برآورده

اند و پای نشو و نما در یک دامان کشیده، ثریا شکل از یک مطلع طلوع

کرده و بر قیج دار از پی یکدنگ برآمده، و چون جواهری که از یک عقد منتشر

له در آ این مضرع را بعد "تحمل کشید (۹) می آورد" له با اگر ساس: امیر رسید

له از روی آ افزوده شد، له ک: بقاؤه، له آ —،

له ک: دامن، آ مثل من.

شود و کلماتی که از یک لفظ منتشر گردد، و این حالات جز میان اخوة و اخوات و اقارب [و] [عصبیات] نتواند بود که این جماعت را زیادت الموت و افتقاد و رحن یکدیگر باشد و اگر ناگاه عیاذاً بالله گذشته در میان آید راه تمام و حاسد بسته جاوده لا تنزیب علیکم الیوم گشاده دارند، مقصود آنکه فرزند میرزا اسکندر را باز طلبیده بعنایت و شفقت مخصوص سازد و نامیتی از اطراف مملکت بدیوان او گذارد؛ چون این مکتوب بمیرزا اسکندر رسید با خواص خود مشورت نموده عزم صوب عراق و فارس جزم کرد با امید آنکه شاید محرک العیون نزاع رنگ نزاع از آیینۀ خاطر برادر بزرگوار زنده و باشد و وسیله صلۀ رحم رحم در دل او آورده؛ برین قرار [و] [تیراق] متوجه فارس و عراق شد ع

هر روز بمنزلی و هر شب جایی

۱۰

می بود و بیابان و بادیه می پیچید و چون سر راه مضبوط بود و حدود مسدود تغییر وضع نموده صحرا بصحرای تاخت تابیت و ششم ماه مبارک رمضان تنگ تنگ شام از تنگ الله اکبر شیراز گذشته و متعلقان را بیرون گذاشته پیاپی از دروازه سعادت درآمد و بمحاذۀ خواجه حسین طبیب رفته در حالت افطار از خیر میرزا پیر محمد رسید و دست از طعام باز کشیده او را با احترام تمام طلبید و انواع اشفاق و دلداری نمود و اسباب پادشاهی مرتب داشته در محله موردستان در خانه رمضان آنکه اختاپی شاه شجاع بود و خیر و سعادت نزول فرمود ع

له ک: بشر، آ: منتشر، یا: مُبَشِّر، اک: منتشر،
له قیاساً افزوده شد، له از روی آ، له از روی آ،
له آ با ستر: تغیر، له آ با اک ستر: له: طلب فرمود،

ماه در منزل شرف آمد
ذکر احوال سلطان احمد و قضایا که در بغداد و
خوزستان واقع شد

سلطان احمد خیر مراجعت میرزا پیر محمد از ولایت خوزستان شنیده متوجه
شد و نخست بحوزة رسیده پیش از طلوع آفتاب قلعه را بنی خیر چون حلقه
انگشتری در میان گرفت، مستحقان آن زمان سر از خواب غفلت بر آورده
که اشعه تیغ یاغی از چهار طرف ایشان تابان بود و سر اسیمه اسپان سوار شده
رو بگریز نهادند و ندانستند که ع زهری که بجان رسید تریاک چسبید
جنگش آوران * همه را در شمشیر گرفته هر که از تیغ خلاص شد اسیر گشت سلطان کسی
را نکشت، و پیر حاجی که کلتاش خیر حوزة شنیده و قلعه در قول گذاشته بطرف ۱۰
شیشتر گریخت و امیر آلش در شوشتر چنان ترسیده بود که بعد سلسله در قلعه
سلاسل توقف نمی نمود خود را بر امهر مزافگند و میرزا پیر محمد خیر عزیمت سلطان احمد
شنیده بود و توکل و نوشیروان برلاس را بمدد امراء خوزستان فرستاده امر
در امهر مزبالس رسیدند و مضبوط قلعه داری قیام نمودند سلطان خوزستان را [۱۳
مسخر ساخته عازم امهر مز شد، مولانا قلی الدین قاضی با امرای میرزا پیر محمد گفت

له آ با : تاخیر له اک : ششم له آ با اک : آیدند
له اک : نبرد داشتند له آ : شک و لان له بدش در با : را
له با : این له آ — له آ : توکل له آ : خوزستان
له ک — از روی آ با اک نوشته شد له با : باین ، اک : الش ،
له آ —

اگر جنگ خواهید کرد علف و علفه آماده است و اگر بیرون خواهید رفت پیشتر بیرون روید تا رعایا در بلا نمانند، امرا و رعایا سوگند خورده یکدل شدند و پیادگان شهر با قزاقان سلطان مبارزینها نمودند، ناگاه نیم شبی سواد اغروق سلطان با مشاغل فراوان پیداشد، امرای میرزا پیر محمد هر یک بطرقی گریختند و رعایای بیچاره در دام بلا گرفتار ماندند، سلطان قاضی قطب الدین را با جمعی پیادگان قتل کرد و باقی رعایا را بشوشتر رانده قلعه را جهمز را با زمین هموار ساخت، و مقصود نیزه دار را بکوئالی قلاع خوزستان معین کرد، درین اشناسنید که پسرش علاءالدوله عاصی شده متوجه تبریز گشت، سلطان عزیمت بغداد نمود، و او و پس نامی که مادرش در صرم سلطان بود و عوی فرزندى سلطان میکرد سلطان بیست هزار دینار حق السکوت انعام فرمود و او را نصیحت نمود که بعد ازین مثل این سخنان نگوید ع او نیز ز سلطان بهمین راضی شد.

ذکر مخالفت سلطان علاءالدوله با پدرش سلطان احمد

سلطان احمد و شان * زمان که در خوزستان بود پسرش سلطان علاءالدوله متوهم شده از بغداد براه حله و اشبیل با فرمایان رفت، امیر قراوسف آگاه شد که شاهزاده بی اجازت پادشاه آمده مختصر خرج الیومی تعیین نمود و ماه رمضان گذشته جمعی را ملازم فرمود که شاهزاده را بر سر حد ولایت اورسانیدند، و در حدود

له فقط آک: مبارز، له آ آک: گریخت، له آ: خوزستان
 له در آ و آک قبش: سلطان له آ آک: می بود، له آ آک: سخن
 له آ: آن، له کذا در معین فتح، که به سن ۱۱۸، له ک: اردبیل،
 با: آمده بیل، تصحیح در روی آ له آ آک: —،

خوی گردان ملک عزالدین او را گرفته پیش ملک برودند ملک او را دو ماه نگاه داشته خدمات شایسته بجای آورد، و امیر قزاقیوسف بملک عزالدین نوشت که شاهزاده بنی حکم بادشاه آمده بود ما بدان سبب او را رعایت نکرده مقررخواستیم او نیز باید که همین طریق مسلوک دارد تا موجب طاعت و خراج بنی رعیت نشود؛ ملک عزالدین را طاقت مقابلهت او نبود شاهزاده را اجازت فرمود و آن بیچاره را مرغ روح از قفس تن پریده از جهان سیر شد و بجانب اردبیل میل کرد که چند روز در محبت [ورق ۲۷۸] شیخ سناک ناسک شرف الدین علی (۲۷۸) صفوی* گذراند قطعه

با من پدر که باد چنان نور مقدس گفتا گرفتندت ز غم و مهر مشکلی
یا در پناه همت مجاهدی گریز یا التجا منای باقبال مقبلی ۱۰
چون بنواهی تبریز آمد جمعی بی باکان بطال چون لشکر دجال هجوم کرده شاهزاده و نوکران او را مقید گردانیدند و خیراتشیر قزاقیوسف رسانیدند* و او شاهزاده را بقلعه عبد المجوز* فرستاد، بیچاره زخم قوی بر بازو و در خاطر سزار آرزو و از متکای سلطنت در مقام محنت افتاده و تحت و ملک بر باد داده چهره بخت را بناخن لغابن میخراشید و جز صبر هیچ چاره نمیدید ع
صبر است دواي من و دروا که مرا نیست

له آ: تشویش له درگاه اوله پلیده نوشته بود؛ باز بالای آن پیده نوشته است و
'پلیده' را قلم زن نکرده، له آ: شرف الدین علی صفوی، آک: شرف الدین علی صفوی،
تصحیح از روی آ: بظاهر مراد از سلطان علی بن صدرالدین موسی صفوی است که بر وضه العفا
۳: ه: له آک: با میریوسف رسانید؛ له آ: ع: بواز؛ آک: عبد المجوز؛ له آ: افتاد

وقایع سده نهمی عشره و شمانامیه

بقیه حکایات ماوراءالنهر

حق سبحانه و تعالی چون سریر سلطنت سمرقند را که مملکت مورد حضرت
 خاقان سعید بود ع . بی درد سر نیزه و آمد شد بیکان
 با آنحضرت عنایت فرموده شکر نعمای ناقتناهی الهی بواجبی ادا نمود و امیر خداداد
 با اهل یغی و فساد روی بخوستان نهاد و آنحضرت اوایل محرم امیر خضر خواجیه و
 امیر حسن کا و خواجگی را فرمود که بخراسان رفته بامیر لطف الله و امیر عمره قنوق
 که در حدود سیستان اندلختی شده مدوکید گیر باشند و لدنیاد ؟ ترخان را پیش
 خداییداد فرستاد و پیغام داد که پیشتر معروض داشته بودی که از برای شما
 ۱۰ کاری کرده ام اکنون ما ازان کار منت داریم و ثبات قدم این جانب بر طریق
 وفا و راه صفا دانسته باشد و تربیت دور و نزدیک و تقویت ترک و تازیک
 شنیده چون امری واقع نشده که موجب اجتناب باشد چرا بما ملحق نمی شود و
 روی گردانست چون لدنیاد ؟ ترخان باو رسیده رسالت ادا کرد و امیر خداییداد
 گفت امیر شیخ نورالدین آنحضرت را برین مزاج نخواهد گذاشت اگر او را مقید
 سازند من بخدمت آیم آنحضرت از جواب نامواب او عفتب فرمود و بعزم
 زرم او نهضت نمود ع آتش قهرش معاذ الله کرد و سوزد جهان

له ک : اشنی عشره طه آ : حکایت هه اک : قنوقه : با : قنوق

هه در آ : با : ک قبش : امیر هه آ : لدینا : با : ولدینا : اک :

مدینا

ذکر عزیمت حضرت خاقان سعید بطرف مغولستان و کشته شدن امیر خدای داد

حضرت خاقان سعید را عزیمت جانب مغولستان تصمیم یافته از وال السلطنه
سم قند بقریه شیراز آمد و میرزا رستم و امیر سید علی ترخان و امیر شاه ملک و امیر
نوشیروان را منقلای ساخته بشاه رخصه* فرستاد و میرزا امیرک احمد و برادرش
میرزا باقر و امیر سلطان شاه بر لاس و امیر حسن صوفی را تا مرز خجند فرمود و
آنحضرت ییلاق او را تپه را منزل همایون ساخته، از امرای منقلای خبر آمد
که امیر خدای داد عرصه میدارد که [اگر] امیر شیخ نورالدین بدین جانب آید هر چه
بپایان باشد بتقدیم رسانیم، آنحضرت [امیر] شیخ نورالدین را روان فرمود
و درین اثنا از سنگخانه غیب صوری روی نمود که مثال آن در آیینیه خیال ۱۰
کسی نبود، و شرح این سخن آنست که امیر خدای داد از مغولستان طبع مدد
داشت و از محمد خان بادشاه آنجا نقش معاودتی بر لوح اندیشه می نگاشت
و محمد خان برادر خود شمع جهان* پادشاه را بالتماس امیر خدای داد بدو فرستاد
بنواحی تا شکند آمد و امیر خدای داد باستبشار تمام استقبال نموده شرایط
خدمت بجای آورد و ندانست که عسی آن تحتوا شیئا و هوشتر لکم

له آ یا اک : خدای داد له ک : متعلی له یعنی بناکت، رک این وعده

م سجده نفر نامه ۲ : ۶۳۶ (لیست تاریخ برص ۴۸۷ قولی مختلف نقل نموده) ۵۴ اک : محمد

له در اک بعدش + : و امیر شاه ملک له ک : متعلی ، آ : منقل ، یا : متعلی

له از روی آ و اک ، له از روی آ و یا و اک ، له اک : ترجمان

له آ اک : پادشاه جهان ، له یا : پادشاه جهان را ،

بادشاهانه اختصاص یافتند و امیر شیخ نورالدین که بموجب حکم عازم ملاقات خدایاد بود چون عنایت ایردوی قفنیّه او را کفایت فرمود امیر معاودت نمود و عرصه داشت که لشکر مغول بولایت آمده مبادا که خرابی کنند اگر اجازت باشد بجانب ولایت خود رود و آنحضرت اجازت فرمود بشرط آنکه زود باز آید و امیر شیخ نورالدین قبول کرد و آفتاب رایت همایون سایه دولت بر ولایت مجنّد داشت و بمساع جلال پیوست که بعد از واقعه امیر خدایاد نگاه بانان امیرزا خلیل سلطان با اتفاق او بطرف الاقلعه رفتند و به امیر خالق پسر امیر خدایاد* پیوستند فرمان همایون نفاذ یافت که امیر شاهماک و جمعی امرامدار بجانب الّا روند و ایشانرا بدست آرند و رایات ظفر آیات عازم دار السلطنه سمرقند شد.

۱۰ ذکر آمدن میرزا خلیل سلطان پیش حضرت خاقان سعید

امیر شاهماک بطرف الّا ن کوه رفته قلعه آنرا محاصره کرد، میرزا خلیل سلطان پیغام فرستاد که راه من باز دهید که از قلعه بیرون میروم و عبدالحق* نیز گفت شما از در قلعه برخیزید که من پیش حضرت خاقان سعیدی آمیم، امیر شاهماک که محاصره کرده عازم ایردوی همایون شد و شیخ نورالدین مبعود مقرر نیامد آنحضرت مولانا قطب الدین قزوینی و امیر توکل قرق را که از اقران بکیاست و فراست ممتاز بودند و در زمان حضرت صاحبقران باموکلّ قیام می نمودند پیش امیر شیخ نورالدین فرستادند مضمون سخن آنکه مقرر چنان بود که بزودی مراجعت نماید سبب توقف

له آ: پسر امیر خدایاد عبدالحق، اک: امیر عبدالحق پسر امیر خدایاد،

له اک: شاهماک له گ: الّا ن، آ: الاکوه، آ: اک مثل متن له آ: امیر عبدالحق

له آ: روم له آ: با: عالی له آ: — له از روی آ: آ: اک

سفن غرضخواه در حق اول نشوم، امرا این عهود از آنحضرت شنوده عزیمت نمودند و بعد و اترار آمدند که [میرزا] خلیل سلطان و شیخ نورالدین در اترار بودند، امیر شاهمک در کنار آب توقف نمود و امیر حسن صوفی و امیر علیکه را روان فرموده و امرا ملاقات کرده سخنان حضرت خاقان سعید بعرض رسانیدند و امیر شیخ نورالدین نیز حاضر بود، میرزا خلیل سلطان بجاییت مستظهر گشت و بر عهد و پیمان اعتماد نموده عزیمت اردوی همایون فرمود و در موضع اردن اتابشرف و ستیوس مشرف شد آنحضرت او را باعزاز و اکرام تمام در آغوش آورد و مجلس انس ساخته اسباب عیش پرداخته شد و آرای متفرق و اهوای منتشر بر ویلای دولت قیام و متفق و مجتمع گشت و موکب همایون بجانب دارالسلطنت به راه معاودت نمود، و آفتاب اوج معالی عزم برج شرف و مرکز ستاد ۱۰ فرمود و آوازه این فتح همایون و بشارت میمون در اقطار آفاق و اطراف ممالک ریح مسکون انتشار یافت **بیریت**

صیت فحش چو پرتو خورشید رود از شرق تا بغرب جهان

**ذکر عنایت فرمودن مملکت ماوراءالنهر و
ترکستان بمهرسپر سلطنت و کامکاری* میرزا
الغ بیگ کورکان**

حضرت خاقان سعید ایالت مملکت ماوراءالنهر و ترکستان را بفرزند
سعادت مند راحت روح و قوت دل قره عین مغیث الدین میرزا الغ بیگ

کوبرکان عنایت فرمود، و هر چند آن فرزند دولتمند در تقدیم اسباب عدالت
و تنفیذ احکام سیاست بهیچ تهییج و تحریر و تصریح و تعرض * محتاج نه اما
آنحضرت از راه شفقت پدرانه و نصیحت پادشاهانه مشفقانه فرمود که حق
تعالی این موهبت عظیم و عطیّت جیم ما را ارزانی داشت و با عجز آلت
و قصور حالت بنظر اجتناب مخصوص ساخته فرمان ما را در اقطار عالم نفاذ داد
و ذلک فضل الله یؤتیہ من یشاء باید که قدر دولت و پادشاهی داشته
شکر نعمای الهی بجا آورد و ابواب انصاف و انصاف بر روی اریاب حاجات
کشاده دارد و بمقتضی یا داؤد انا جعلناک خلیفة فی الارض فاحکم
بین الناس بالحق و در جمیع امور عمل نماید و علماء را که ورثه انبیاء اند علیهم
السلام * یکشم اکرام ملحوظ و بنظر انعام مخطوط داشته در حوادث دینی از مقتضی
فتوی ایشان در نگذرد، و خاندان عالیشان متعالی مکان شیخ الاسلام برهان
الملة و الدین عبد الجلیل * المرغینانی که بصاحب هدایت مشهور است کترم
و معظم دارد و فرزندان ایشان را که اباً عن جد مشایخ اسلام و صنادید ایام
اند بر همگنان تقدیم نماید و در همه احوال ملاحظه جاه و جلال ایشان رعایت

له آ: تنفیذ * له آ: منع * له ک: تنبیذ * له آ: ...

له آ: ... له آ: ... له ک: علیهما السلام

شاه نام ذاب حسب هدایت دوم ۱۲۵۵ در کشت الفنون ۱۲ ۶۴۸ برهان الدین علی بن ابی بکر است
و در بر الکتم ۱: ۳۶۶ ... بن ابی بکر بن عبد الجلیل ... آ: عبد الجلیل

له در اک: ... و ... بن عبد الله بن ابی بکر بن جلال الدین محمد بن ابو ذکریا بکر
بن عبد الجلیل بن ابو ذکریا بکر بن محمد بن عامر بن ابی عبد الله بن ابی بکر عبد الرحمان
بن قاسم بن محمد ابی بکر الصدیق رضی الله عنه

فرماید، و قضاة را در اجراء احکام شرعیه قوی دست دارد و دایمین را که سبب آبادانی ا^۱ عالم و واسطه ا^۲زراق بنی آو مندر از ظلم و حیث مندون (۲۶۹ ب) داشته بعزل و داد مقرون سازد، و طایفه متجدد را که نگاه داران حریم دولت و حافظان حوزه مملکت اند یکشاده رویی و خوش سخنی میض و منقاد گرداند و مواجب و مرسومات ایشان را بوقت میعاد بتمام رساند، و تبیی که در شرایط جانپاری بواجبی قیام نمایند در از و یاد انعام ایشان افزایش و بعضی که طریق خذلان مسلوک دارند گوشتمال بسزا فرماید، فی الجمله در همه احوال بر جاده خیر ادامه رسد و از افراط و تفریط محترز باشد و در سرحد مردم کار دیده گرم و سرد روزگار چشیده معین سازد و بمعوری قلاع آن بقلع بوجبی پردازد، حضرت خاقان سعید اسباب سلطنت فرزند سعادتمند همیا فرمود و ۱۰ امرای شجاعت پیشه غنیمتفراندیشه و وزیرای صاحب کیاست صافی کفایت تعیین نمود و تمام حل و عقد و عتقان قبض و بسط آن ولایت باصابت رای صایب و فکر ثنابق امیر اعظم نوین اعدل اکرم امیر غیاث الدین شاه همک* باز گذاشته اعتماد بر وفور عقل و ظهور دانش او فرمود تا چنانچه از فوط دست او سازد روی بتظم امور مملکت آورد.

له آ: حوزه^۱ له در نسخه زبده این مطالب مفسلاً بر ورق ۹ ب س ۵ سجده دارد، و چنان که سابقاً بر شرح^۲ گفته شد مضمون مطلع صفحت ۹۴ س ۹ (در سربیک را بولایتی قرشانی تا ص ۱۳۴ س ۵) همین که الحوا را در زبده ندارد و نادیده است که از او این نسخه زبده نقل شده ناقص بود و اوراق عدیده را درین موضع نداشته است،^۳ له که: غطنفر، زبده: ضراعت له آ: صالی له در زبده: شاه همک خطاب شاه، له بعدش در زبده زیادات دارد مثلاً این که امیر موصوف پیوسته منبیا و جاسوسان [در] [تاسی بلاد و اطراف روان داشتی]

تاسجد کابل و بدخشان بفرزند دولت مند آفتاب آسمان دولت ماه سپهر مملکت
 ابو الفتح میرزا ابراهیم سلطان تفویض نماید و رفع و خفض و بسط و قبض آن ممالک
 بیمن عدل (درق ۲۸۰) شامل و حسن عقل کامل او رجوع فرماید بنا بران نشان
 همایون نفاذ یافت که شاهزاده که در دارالسلطنه هراة تأییم مقام حضرت خاتمانی
 بود متوجه اردوی اعلی گرد و و شاهزاده امتثال مثال عالی فرموده و از هراة
 عزیمت نموده شانزدهم ماه رجب در خط اند خود یشرق ملازمت مشرف گشت
 آنحضرت هر چند نجابت قرة العین علیه عین الله * بعین الیقین میدید و
 فروغ نور الهی در چین بین او مشاهده مینمود و معاینه مینماید اما چون مهر شفقت
 پدر در حق فرزند بمنزل آفتاب است [در] اضاء چشم آنحضرت مشعل از
 رای النور خویش که لعه ایست از بوارق یجد [ی] الله لنور همن یشاء ۱۰

در بقیه حاشیه منقول من ۱۳۰ سطر آخر ص ۱۱ را نداشت باز ازین جا شامل مقابله می شود
 لعه نقطه ب: مملکت لعه زبده: طارستان با توابع لعه آ و زبده
 بعش در زبده می گوید که بندگان حضرت " بعد از تسخیر بلاد و اموال و انهر در رجب سزاشنی عشر
 و ثمانیة عنان عزیمت بر صوب خراسان ... متعلق گردانید " لعه آ آ: اقلیم
 (حاشیه ۱۵) لعه در زبده بعدش: که التفات فاطر خاطر بناظم احوال آن دیار پیشتر بود
 لعه زبده: مظفرالدین ابراهیم سلطان بهادر لعه که: محض زبده: فوض
 لعه آ: حص زبده مثل متن لعه آ: عاقان لعه آ: ...
 لعه زبده: روز یکشنبه شانزدهم رجب الذکر امیرزاده جوانخت از دارالملک هراة ...
 بر حسب فرمان متوجه آن طرف گشت و چون بخط اند خود رسید و بعبادت [دست] بوس حضرت
 سلطنت شعاری مشرف گشت لعه آ آ: نجاب لعه زبده: عین الله علیه
 لعه آ آ: می کردید الله از روی آ و نسخ دیگر مطلق و زبده لعه آ: جسم

پیشوای عزایم او گردانید و فرمود که در مصارف اعمال و تصاریف احوال تقوی
و پرهیزکاری که زاهد و معتاد و معتاد لایم التناو است فان خیر الزاد التقوی
پیرایه عادت و سرمایہ سعادت سازد و قوی و ضعیف را در قضیه معدلت
یکسان داند و رایت ظلم و آیت جور منکوس و مطبوس گرداند و از دعای ستم
رسیده که اتقوا دعوة المظلوم پہلوتی کند و قاعده خیرات و بناء حسنات
مہمہ و مشید دارد و نام نیک را ابدالہ ہر باقی گذارد و بیت

نماند بگیتی کسی پایدار بہمان بہ کہ نیکی بود یادگار

چون کلیات مہمات آن ولایات بر حسب ارادت سرانجام یافت موکب
ہمایون بغال سعد و طالع میمون متوجہ دارالسلطنہ ہرآہ شدہ شانزدہم ماہ
شعبان در مستقر دولت و سریر سلطنت نزول اجلال فرمود ع

۱۰

چون آفتاب آمدہ در خانہ مشرف

ذکر کشتہ شدن سلطان علی بن پیر بادشاہ بن اقمان بادشاہ بن طغایتمورخان*

حضرت فاقان سعید نسبت دوم کہ لشکر نمازندان کشید پیر بادشاہ پناہ

۱۵۱ ک : تصانیف ، آ و زبہ مثل من ، ۱۵۲ زبہ : مبعاد

۱۵۱ ک : قبضہ ، تصحیح از روی آ و زبہ ، ۱۵۲ بعدش در زبہ افزوده است کہ « در وقت
حرکت اقامت از مصلحت عام و نظم کلی فارغ و غافل نباشد و آنچه سحر [پنج] امان و ترفیہ احوال

رہایا باز کردہ بہ تقدیم رساند و در حفظ حصون و قلاع شرایط حرم و احتیاطا بحای آورد ،

۱۵۱ ک : عامرہ ، تصحیح از روی آ و زبہ ، ۱۵۲ ہوش در زبہ : ہستہ اثنی عشر و ثمانیہ

۱۵۱ آ : بدل ، ۱۵۲ زبہ : ، ۱۵۳ آ : زبہ : طغایتمور

بولایت رستم دار برد و شرح آن گذشت، چون موکب همایون معاودت نمود
پسر پیر پادشاه سلطان علی بالهام دولت و تلقین سعادت بعزم بساطبوس متوجه
گشته در حوالی مهنته* مبارکه بارودی همایون رسید و آنحضرت در باره او ترمیم
و عنایت فرمود و در یورش سیستان لازم بود، بعد از فتح قلعه فراه ناگاه بنی مویبی
فراه نمود و بر رستم دار رفت که پدرش آنجا فوت شده بود، امیر کیومرث رستم داری
او را مددی تمام کرد و نوکران پدر او و بعضی مردم هرجائی* پیش او جمع شدند و
خبر توجه ریاست ظفر آیات بجانب ماوراءالنهر شنیدند، تسخیر استرآباد و باخود فرار داد
و چون میرزا انج بیگ کودکان متعاقب موکب منصور روان شد و نوکر متمد
خود ابواللیث را در استرآباد گذاشت سلطان علی باغواد و افساد جمعی غازم
استرآباد گشت، و ابواللیث اسباب محاربه ساخته هر دو گروه با لشکر انبوه بهم
رسیدند و آتش قتال اشتعال یافت و زخمی کاری به سلطان علی رسیده هلاک شد
و سپاه منصور غنیمت نامحصور گرفته سر سلطان علی را بهر آه رسانیدند.

ذکر آمدن امیرشید علی از ساری و باز او را ببولایت و رسانیدن

حضرت صاحبقران بمقام مراجعت از روم و شام حکومت آمل و ساری و

لکه رنگ بهر دهده مطهر آید ز به پیش ازین + بجانب دارالملک ۱۳۵۰ هـ : در مهنته زبده :

در دشت خاوران بحوالی مهنته ۱۳۵۰ هـ : بعدش در زبده + : او را عزیز و کرم گردانید بجای

مرغوب و مکانی منعی و فرود آورده و مواجب نوکران و حواشی تعین [تعیین] فرمود

۱۳۵۰ هـ : سرجائی : آید مردم هر جا : زبده : مردم او با شش و هرجائی ، ۱۳۵۰ هـ : کشید : تعین

از روی آ ۱۳۵۰ هـ : آتش ۱۳۵۰ هـ : صاحب زبده افاده نماید که " از کشت و تیری از بندگان دولت

زخمی سلطان علی رسید ۱۳۵۰ هـ : زبده : علی کیا ۱۳۵۰ هـ : —

توانج* بمناب مرتضیٰ اعظم امیر سید علی بن امیر سید کمال الدین بن امیر سید قوام بن
عنایت فرموده بود و بعد از واقعه آنحضرت حضرت شاهرخی نیز آن ممالک را
برو مسلم داشت و دین ایام که آنحضرت در ماوراءالنهر بود امیر سید مرتضیٰ برادر
امیر سید علی مذکور معاونت سادات هزاره جریب که داماد ایشان بود لشکری جمع
آورده* قصد برادر کرد و او التجا بدرگاه عالم پناه آورد و آنحضرت در باره (۲۸۰ ب)
او عنایت نمود و تقبل فرمود که او را به مملکت او رساند و صاحب اعظم خواجه
شمس الدین محمد مشرف سمنانی را مقرر فرمود که مصاحب امیر سید علی بولایت ساری
رفته امیر سید مرتضیٰ را گوید که حضرت صاحبقران ولایت آمل و ساری بامیر سید علی
عنایت فرمود و ما نیز مقرر داشتیم حالا استماع میرود که جناب مرتضیٰ او را از آن
ولایت اخراج کرده از اینجا بتحاشی نمود و این معنی از کیاست و فرست او دور ۱۰
می نماید چه عالمی را معلوم است که ما عنایت و رعایت درباره ایشان* لازم میدانیم
و متمسکات ایشان را با بخل مقرون میگردد و عاقل بی موهبی و حشمت حضرتی که مبت
نهال آمال او بوده بدل راه نهد و باید که مراسم متابعت بنقدیم رساند و روی از
جاده اطاعت نگرداند و این سخن بنا بر رشدی که از ناصیه روزگار مرتضوی شنیده

له آ (هر جای) : مرتضیٰ ۵ باب اک — ۳ آ : برادر

۳ زبده : برادران امیر علی سید مرتضیٰ که داماد سید عزیز الدین پسر عماد (۹) است که مملکت قوس
و مرار حوبت [هزاره جریب] و قریم [فریم] و سمنان در تصرف ایشانست لشکر جمع کرد؛ در ک:

مرتضای (جای مرتضیٰ آ: مرتضیٰ) و آ: مرتضیٰ و هزاره جریب (جای هزاره جریب) و آ: هزاره
جریب (در بیت: هزاره جریب) ۵ زبده: صاحب زاده ۳ ک: مرتضیٰ، مشرف

۴ زبده: جنان بندگان ۵ در ک قبل ازین لفظ که: یا افزوده است

۵ آ —

ایم و اتقیم که بمع قبول خواهد شنود، و اگر در دل اندیشه فاسد و در دماغ غروری
 باطل دارد و بیرون خواهد کرد، ما امروز در خراسان که مرکز دایره دولتست باهشتاد
 هزار سوار کمل نشسته ایم و خاطر از جوانب جمع و ضبط آن مملکت ظاهر احتیاج
 نهضت رکاب همایون نداشته باشد چه لشکر ها که در آن حدود اند و انتظار اشارت
 میبرند اگر جناب مرتضوی نصیحت و فرمان فشنود شنوائند، خواجه شمس الدین محمد شتر
 و امیر سید علی باستر آباد رسیده* خواجه محمد بساری رفت و امیر مرتضی نصیحت کرده،
 بجای نرسید، خواجه محمد باز آمد و امیر سید علی در استر آباد لوکران امیر خضر خواجه و فوجی
 از مردم ساری جمع آورده بطریق شیخون بساری رفت و سید مرتضی را بیرودن کرده
 مملکت برو قرار گرفت،

۱۰. ذکر آمدن سرداران و ایلچیان اطراف تهنیت فتح ممالک ماوراءالنهر

دران و لا که ریاست همایون از مملکت ماوراءالنهر معاودت نمود امیر نیکپی
 شاه بدخشان که شاه بهاء الدین برادران او را بقتل آورده بود* او گر بخت پناه
 بدرگاه عالم پناه آورد و حضرت خاقان سعید او را نوازش نموده بمواجید امیدوار
 گردانید، و از طرف خوارزم ایلچی امیرزاده* رسیده تهنیت فتح ماوراءالنهر رسانید

له بی: شنوید، له زبده: باسترآباد رسیدند امیر علی در استرآباد توقف نمود،

له ک: ساری، آشل متن له آ — له زبده: استعداد خود کرده بود و بعضی

از لوکران امیر خضر خواجه و دیگر از مردم سپاهی که در اطراف بوده جمله اتفاق [ن] نمودند،

له زبده: بجای شاه از بدخشان و رسیدن له با بی: رایت، له نجه: یکی درک برکتان ص ۳۹۱

یجده ۹ زبده: بقتل رسانیده قصد او کرد له ک: میرزا کم، آ اک: امیرک، باهک: بی: اک: زبده: امیرک،

و آنحضرت در باره او رعایت فرموده اجازت داد، و نوکران فولادخان و امیرایکو بهاد^ر و امیر ابسی که صاحب اختیار دشت قجاق و ممالک اوزبک بودند برسم رسالت رسیدند و بیلاکات بادشاهانه از شانتقار و جانوران شکارشی رسانیدند، مضمون رسالت آنکه حسن مکارم اخلاق و لطف مآثر اعراق آنجناب در ممالک آناتق خصوصاً در ولایات دشت قجاق اشتها^ر تمام دارد و برین ایام چون خطه فخره سمرقند که فشاء دولت و مبداء سعادتست بفرزدوم مبارک زینتی تازه یافت و تجدید آن ولایات قلع و بفرمان برداران آن دیوان گرفت واجب شود شرایط تهنیت بجای آوردن، متمسک آنکه بعد الیوم اصلاح ذات البین و اتفاق جانبین حاصل باشد بیت

چو مادومت باشیم بایکدگر بود راهبها این از شور و نشر

آنحضرت اینچنین را انعام فرموده بکلاه و کمر بادشاهانه نواخت و از برای فولادخان و ۱۰ امیرایکو و امیر ابسی* بیلاکات خسروانه معین ساخت و امیر حسن کارا که محسن خلق و لطف نطق موصوف بود مقرر فرمود که پیش فولادخان رود و از برای شاهزاده جولان بخت میرزا محمد جوکی بهادر کریمه از خاندان خانی و دودمان چنگیز خانی خواستداسی نماید (دورق ۲۸۱) و دختر امیرایکو را که از قوم منکقوت اند نامزد گرداند، و امیر حسن کا (۲۸۱)

له زبده: ایله، با: ایسی، آ: امی، له آ زبده: قجاق، له آ بیه — با: و

(بجای از) له زبده: شونتقار، له زبده: عدش، و غیره از تسفات آن دیار

له مضمون رسالت در مطلع مختصر تراست از زبده، له که: افراق، زبده: اعراق،

له آ: قجاق، له زبده —، له با: بود، زبده: مثل من

له زبده: وفاق، له در زبده این اسماء را حذف کرده است و برین موضع

(و با بیه * ایسی، بجای ابسی)

له آ: منکقوت، زبده: منکقوت، با بیه آنکه مثل من

عزیمت نمود، درین اثنا* جمعی ترکمانان که در اُقرنج^۱ و دیهستان بودند و در فتنه^۲ پیر یا د شاه قرار نمودند* برهنه منی بخت کلانتر ایشان تیمور سالار ایل والوس خود جمع کرده و بیورت اصلی آورده بشرف بساطبوس رسید، آنحضرت گناه ایشان عقونموده احتشام را در آن مقام بیورت داد و همه آسوده خاطر آرام گرفتند و نشستند*
 * درین اثنا

ذکر فرستادن جناب ولایت مآب شیخ زین الدین الخوافی به جانب سیستان

در سال گذشته گذشت که موکب ظفر نشان از یورش سیستان بازگشت و عزیمت ماوراءالنهر فرمود^۳ اکنون چو بدولت و ظفر باز آمد
 حکام سیستان تمهید معذرتی نموده عرضه داشتند که اگر آن حضرت جناب ولایت مآب شیخ زین الدین الخوافی را روان فرماید و خون اهل سیستان بخشیده هر آینه ایشان این
 ۱۰ شده بخدمت شتابند، آنحضرت لمتمس مبدول داشته جناب ارشاد انتساب را

له زبده : چون امیر حسن کابا البجیان متوجه آن جانب گشت در اثنای این حال

له ک : اقرنج^۱ آ بی : اقرنج^۲ زبده : اقرنج^۳ لیستریج ص ۴۵۷ : اقرنج^۴

له آ : قرار نمودند، زبده : متفرق شده بودند و هر یک بطرفی گریخته ، له زبده : کلانتران

له زبده بعدش + : و غیره ، له آ — ، آ بی : الحمد لله و بحای و نشستمند ، له ک : درین

له از روی بی : که آ — ، له ک : به ، آ : جو

له در زبده بعدش + : ادام الله تائیده و خرس ده تمهیده را که از دو دمان زبده و تقوی (و) خاندان

درس و فتوی قطبی دارالیه و عالمی معتمد علیه است و رسا و و تصون و رسا و [رشاد] و تدین و

احاطت بعلوم اسلام و تجرد معرفت شرایط و احکام بدرجه است که ابزاری روزگار از بخار [بخار] خصائص

او معترف [معترف] اند و بغضیت سبق و عزیمت تقدم او معترف علم و بزرگوئی آراسته الخ له آ بی بعدش + : ادام الله

مسامح برکات

رضعت عزیزیت فرمود و اکابر سیستان استقبال نموده وظیفه احترام بجای آوردند و جناب شیخ عنایت و مرحمت که حضرت خاقان سعید وعده فرموده بود به الهی آن ولایت رسانید اکابر آنجا مثل شاه مسعود و برادر شاه قطب الدین و قاضی سابق حرب و باقی اعیان سیستان باتیغ و کفن بدرگاه عالم پناه آمدند جناب شیخ زبان فصاحت بشفاعت ان تعذبوا فاقض عبادک برکشاد و ان تعفوا اتوب للتقوی برخواند و بموقف عرض رساند که قدم صدق این جماعت از موضع ثبات لغزیده است و آنحضرت را درین باب اقتدا بسنت الهی باید کرد که با کمال قدرت و جلال بر ما تهم و جرایم بندگان و قوف می یابد و در عقوبت اہمال و اہمال میفرماید و چون از در توبه در آیند توبه ایشان قبول میفرماید و روشنست که سیتانیان مدت ها نسبت با این خاندان طریقه مخدنگاری و وظیفه جان سپاری بجای آورده اند و حالا اگر در کفران نعمت ۱۰ قدمی گذارده اند و خاطر مشور آنحضرت آزرده جزائی خویش دیدند و هر قبر چشیدند و انگشت تداخت گزیدند و الحاله هذه با میدرحمت باو شایان ع

باتیغ و کفن بر زمینہ ساز آمده اند

آنحضرت را بواعث مرحمت جمعی در حرکت آمده شفاعت جناب شیخ قبول فرمود و خط عفو بر جرایم ایشان کشید و همه را انعام و اکرام نموده شاه نصرت و لد شاه محمود که در قلعه طوس محبوس بود اطلاق فرمود و مصاحب اکابر سیستان پیش پدرش شاه محمود فرستاد و شاه مسعود ملازم اردوی هما یون گشت

۱۵۷ مذکور نیست در شجره ملوک سیستان که در سیستان ص ۱۰۴ درج است

۱۵۸ بآب اک بعدش ۴ بیت اجماع فدای خنجر تسلیم کرده ایم نواهی بدارخواه بیش رای رای تست

۱۵۹ ک: اقتدی ۱۶۰ بآب زبده: جای، اک: جای، درک جای را به جزای تصحیح نموده

۱۶۱ رگ به سیستان ص ۱۰۴

ذکر آبادان گردانیدن شهر مرو

حضرت خاقان سعید پانزدهم ذی قعدة بطالع سعد و اختر هما یون بر صوب بادغیس که متنزلات آن در فصل بهار خرم تر از روی نگار* و خوشتر از وعده دلدار است نهضت فرمود و چون قواعد سلطنت عمارت استقرار می یابد و معاذ خلافت برزاعت نشو و نما می نماید خاطر انور حضرت چنان اقتضا فرمود که شهر مرو را که بر دور زمان مدوس و ویران بود بحال عمارت باز آورد و آن خطه که از مشاهیر بلدان خراسان است و تنه گاه سلاطین کامران و بدست برد روزگار و حوادث لیل و نهار در ششم پنجمه* و از عمارات آن جز رسوم و اطلال نمانده عمارت کنند و سنه [شش] عشر و ستمائه که قبی خان پسر جنگی خان حکم بویرانی آن فرمود تا این سال که بنیاد عمارت شد | صد و نود و چهار سال گذشته بود القعدة آنحضرت فرمود که در مجموع بلاد خراسان ترک و تا نزدیک دور و نزدیک روی بدین هم آورند و سخت آب که قوام معیشت انسان بدان منوط بل اصل خلقت اشیا بران مربوط است جاری ساختند و فرمان هما یون تفاد یافت که آب مرو که از نهر مغاب است و بند آرز آب برده و جوی انباشته جوی را باز رو بند و بند را بزدند و بدین امر خطیر از امراء کبیر علاء الدین* علی که

(۲۸۲)

له بدش در بآ: بین معدلت خاقان سعید* له بدش در زبده +: سنه اثنی عشر و ثمانیای

له زبده: خوشتر از همه یار له زبده: نعم تر

له بدش در پنجه +: جرعه وسیع آن قابل عمارت و زراعت بسیار است

له زبده: اطلاق و جانب آن در هم ریخته* که در رخ مطلق — از روی زبده نوشته شد نیز

رک بر ترکستان ص ۴۲۶ بجد له آ: تفاد له آ: کند، زبده: کشد،

له زبده: بند مغاب له بآ: علاء الدوله امیر، زبده —

کوکلتاش و امیر موسی و از دیوانیان امیر علی ششانی مقرر شدند و کاری که فرستاد با شاه باخیل و سپاه یکسال نتواند کرد * باندک مدتی و سهل فرصتی با تمام رسید و زمینهای چون دل عاشقان خراب و بساط کار * همزندان بی آب چون خسار خوبان و عذار لاله رویان طراوت و صفای رونق و بهای یافت و اطراف و جوانب که مساکن اراغی و اکن ثغالب بود منبت و سخنان ریان و مینت مرغان خوش الحان گشت و سال اول پانصد زوج عوامل بزراعت مشغول شد و خلایق بمردن و توطن آن مایل شدند، طویل جوی از سر بند تا دروازه علمدار که مقبره بزرگه و حکم علمداران حضرت رسول الله علیه و آله و سلم اندوازده فرسنگ و عرض در اوایل بیست گز تا پانزده گز و عمق از پنج گز کمتر نیست و در شهر مساجد و بازارها و حمامات و خانقاهات و مدارس و دیگر بقاع خیر ساختند و چون آب رفته بجوی مرو باز آمد و عمارت شهر ساخته [و پرداخته] شد امر متوجه پایتخت ۱۰

له زبده : اصحاب کتاب ، له ک شحانی ، با : شحانی ، بب : شحانی ، زبده : شحانی

تصحیح از روی آ : له زبده : کار یکسال بادشاه صاحب [۱] اقتدار که باخیل و حشم بسیار والوس

و لشکر بنهار بلان قیام نمایند بود ، له زبده : و چون روی کار ،

له یا : تاب ، زبده مثل من ، له ک : ازانب ، له ک : مثبت ،

له ک : منیت ، بب : منیت ، زبده : منیت [مثبت] و مغرس در سخنان رمان [ریان] و

سیب مغرر [منیت و مغرر] مرغان [خوش] الحان کرد [و]

له زبده : از سر بند مرغان تا بد دروازه [بدروازه] علمداران محو است بجز بزرگه [بزرگه] و حکم است

و ایشان علمداران حضرت رسالت علیه افضل الصلوة و اکمل الثنات است و آن دروازه بدیشان

منسوب است قریب دروازه فرسنگ دوازده بجای بزرگه ، تصحیح از روی آ : آب بجای رسول صلی الله

علیه و آله و سلم اند : آ : رسول الله علیه السلام و در بیه : رسول الله علیه الصلوة و السلام ، برای بزرگه بن الحنیب و حکم

بن عمرو النخعی ، در ک : معجم البلدان ج ۴ ص ۵۰۶ و مواضعی که در جاشی ج ۵ ص ۳۴۱ و ۴۰۲ ذکر است ،

له زبده : عرض نیم دروازه و اوایل بیست گز گرفته شد و در اوایل یازده گز رسید ، و معین آن رومانی که زمین همواره پودمانی گز پنج جا کمتر نیست ،

سریر اعلیٰ گشتند و حضرت خاقان سعید تا آب مرغاب [برفت و] بسبب گرمی هوا
بجانب ییلاق کیتو باز آمد و در آن فضائی دلکشای آداب عید اضحی بجای آورده عازم
دارالسلطنه همراه شد بیست

بنین عون الہی بدولت و اقبال رسید موبک علی مستنقر جلال*

ذکر و قلیع ممالک فارس و عراق* و شہادت میرزا پیر محمد و جلوس میرزا اسکندر

سابقاً بموقف عرض رسید کہ میرزا اسکندر بشیر از آمدہ میرزا پیر محمد اور اولجونی نمود
و عزم تسخیر ولایت کرمان فرمود و مراحل پیچودہ بمنزل دو شاہہ* (۹) رسید خواجہ حسین
شربت دار کہ میرزا پیر محمد اور از طلبیب زادگی برترتہ امارت رسانید و در ملک و مل
صاحب اختیار مطلق گردانید* آن ناپاک باجمعی بی باک بر غدری اتفاق کردند نیم شب
در خرگاہ آن بادشاہ عادل سلیم القلب در آمدہ اورا بدرجہ شہادت رسانید و میرزا
اسکندر آگاہ شدہ باد و رفیق طریق بشیر از پیش گرفت و بعد از دو شب ترویز باقبال د

لہ در نسخ مطلق — قیاساً فرودہ شد، زبده: برفت و چون ہوا گرم بود بجانب کیتو مراجعت نمود،

لہ زبده: بمبارکی و سعادت بمقرعہ و جلال نزول فرمودند، لہ زبده: ذکر قلیع کہ درین سال

حشود و دوازده در فارس و عراق واقع شد الخ لہ بعدش با: بیون سیسین خلایق شہک بہل ۱۳۱

لہ در زبده بعدش +: و امیر زادہ اسکندر بہ نسبت برابر طریقہ خدمت و ملازمت پیش گرفت،

لہ با: دو حامہ: بیت: دو جاہہ: زبده: دو جاہہ، لہ زبده: ذکر یکی از نوکران و تہریت یافتگان امیر زادہ

سعید شہید، حضور و میز بود و اورا از مرتبہ رکابداری بدرجہ امارت و سہراری رساندہ خیال سلطنتی در رونق

بپاداشد، لہ ک: و آن لہ آ: زبده: قدری، لہ با: رسانیدند، زبده: رسانند، لہ با: زبده و راہ

۱۳۱ لہ در زبده بعدش اولاً مضمون ص ۱۶۱ تا ۱۶۹ را آورد پس از آن مضمون ص ۱۶۰ تا ۱۶۲ بعد از لہ آ بیت: شہر روز
زبده مثل من،

سعادت از دروازه دولت درآمد و بخانه امیر تیمور خواجه که قائم مقام میرزای سعید
 شهید بود رفته صورت واقعه بازگفت امرا که در شهر بودند آن حرکت از میرزا اسکندر
 گمان برآورد و چون لشکریان رسیده شرح قضیه باز نمودند * اعیان و کلویان فارس
 بامیرزاده * اسکندر بیعت کرده او را ببادشاهی برداشتند و خواجه علاءالدین محمد که
 کلانتر کلویان بود بنیط شهر و باره و قیام نمود و خواجه حسین بعد از فراغ [از] واقعه
 باو نشاء سعید بردار نمود و خود خواجه علی را فرمود که بوثاق * میرزا اسکندر رفته او را نیز
 شربت شهادت چشاند و [لعن] او همعتان باد بشیر از رفته بود

و امیر عبدالصمد * همان زمان بطرف یزد رفت و باقی امر مطیع حسین ناپاک
 شدند (ورق ۲۸۲) و آن ملعون بعظمی هر چه تمامتر * بظا هر شیراز آمده بود (۲۸۲)

میدان سعادت چتر بالای سر او داشته * از چهار طرف شهر جنگ انداخت و باب ۱۰
 موردستان آمده با کلو علاءالدین محمد سخن گفت و جوابهای محکم شنید و میرزا
 اسکندر در درون دروازه آن سخنان را شنید * و آن روز تا شب از طرفین
 تیر انداز به هم درآید و جنگهای بهادرانه کردند و آخر روز یکی از امارا از دروازه

له زبده : تیمور خواجه و جماعت امرا له با : بنی برزند ، زبده شل متن ،

له زبده : ناکاه متعاقب این خبر امیر شیخ برسید و برو (کذا) سعد و قه آن حال کوامی داد

باور کردند ، له آ : بامیر له در زبده : ذکر از این خواجه و کلویان نیست ،

بظا صاحب مطلع اخذی دیگر را نیز پیش نظر داشت درین موضع ، له با : بازار

له با : حسن له از روی آ ، له در زبده : بجایش : باجمعی بطرف وثاق

له ک : رفت ، تصحیح قیاسی است ، له ک بب : چشاند ، آ دو آل عبارت زبده ،

شل متن ، له که آ — ، از روی نسخ دیگر ثبت شد ، له زبده : امیر طاهر (ظاهر)

بامیر عبدالصمد [در کتب] له فقط مدک ، زبده : شربت دار (بجای نایاک) له زبده : بنی

موردستان بشهر درآمد و خواجه حسین آگاه شد سر اسیمه واده از راه جعفر آباد عازم یورت گشت* و امرا و لشکر میل میرزا اسکنر کردند و میرزا اسکنر رستم شیر کشیده فرمود که دروازه موردستان کشایند تا امرا و لشکریان در آیند و در آن شب و سجد عبور یوم التشر بر صراط ظاهر شد روز دیگر صبح آن نابکار نمک محرام مخدوم کُش بجانب کرمان فرار نمود* و میرزا اسکنر جمعی را که شتر ارشمار نشان زبانه کشیده بود سیاست فرمود و مملکت فارس بی مانع و منازع بحکم استحقاق و حق وراثت تحت تصرف و تسخیر درآمد بیست

در ثنا اسکنر زنا پیش گر گویم رواست زانکه سده مملکت به از اسکنر داشته* و امرا که میرزا پیر محمد ایشان را بطریق متغلی بکرمان فرستاده بود از پیش خبر متفرق گشته عازم شیراز شدند* امیر صدیق در راه حسین لعین را گرفته و یک گوش او

۱۰ (حاشیه ملاحظه) باک: جمهور امرا که در لشکر بودند بعد از دو روز دیگر بترتیبی هر چه تمامتر ۱۵ زبده —

۱۵ زبده — ۱۵ زبده (ص ۱۱۴) : چون شب درآمد بعضی از امرا می

بجانب امیر زاده اسکنر گریه وند و چنین استماع افتاد که اول کسی از اتباع امیر زاده سعید شهید که بشکر امیر زاده اسکنر ملحق شد امیر جنید قزاقی بود حسین شریعت دار دید که او را کاری از پیش نمیرود و هر زمان نکبت و غفلان او زیادت میشود روز دیگر علی التماس با معبودی چند بطرف کرمان قرار [فرار] نمود؛ (در با کشادند بجای کشایند و مد آمدند بجای در آیند)

(حاشیه ۱۹۲) ۱۵ با: مزاحم، زبده مثل من ۱۵ زبده —

۱۵ در ابتدای این فصل صاحب زبده گفته بود که میرزا پیر محمد چون بد اعیان تسخیر کرمان چند منزل قطع کرد بعضی امرا و لشکر بطریق منقلد روان کرده امیر صدیق و توکل و امیر بیان و عبد الحکیم و آن لشکر منقلد رسد؛ ام... بطریق قزاقان روان شد ۱۵ زبده: ایشان یعنی از مواضع کرمان فراتر کرده بودند که ناگاه آن خبر بدیشان رسید که بجانب شیراز معاودت نمودند و از یکدیگر متفرق شدند؛

بریده با خنجر بر ستم نشانی پیش مرزا اسکندر فرستاد و او را مزار شیخ سعدی قدس سره * آورده بعضی از ریش و بروت او تراشیدند و آرایش خاتونانه کرده برنگاو نشانند و کلاه و دولت بر سر نهاده پیش میرزا اسکندر آوردند میرزا اسکندر از او پرسید که چرا قصد قتل برادرم کردی؟ گفت اگر من قصد او کردم ترا خود بد نیامد، میرزا اسکندر کار و کشیده بدست خود چشم راست او را از حدقه بیرون آورد و فرمود که او را بر زخم چماق هلاک کردند و سر او را با صغهبان فرستاده تنه شویم او را بعد از [دو] سه روز که او بینه بودند سوختند، و مجموع امرا پیش میرزا اسکندر جمع آمدند و داروغه نیز * با آنکه نوکر قدیمی خاندان عمر شیخی * بود مخالفت نموده امیر عبدالصمد و طاهر را گرفت و بیک ملک آغاراک مخدومه او بود و نارت کرده * از شهر بیرون راند و میرزا اسکندر خبر یافته امیر عبداللہ و عبدالکریم و خواجہ محمود خوارزمی را ۱۰ محاصره یزد فرستاد و خود عازم اصفهان شد و در صحرائی کوشک زر قورلتای فرمود

له و او را بمزار ... سوختند دس ۱ تناس ۴ بجای این سطور در زبده نقطه این جمله را دادند:
 ! عتقی تمام او را هلاک کردند ' له آ — ' له بعد در آ ۴: را
 ' له بی: خاتونان ' له ک: کاد ' له آ: نشانیدند ' له بی: دوام
 ' له آ: نرم ' له آ بی: — ' له از روی آ بی: ' له آ بی: بود
 ' له زبده: کو توان شهر و قلعه یزد ' له آ: قدیم عمر شیخی ' زبده: قدیمی خاندان عمر شیخ
 ' له زبده بعدش ۴: که بدانجا رفته بودند ' (رک ۲ ص ۱۶۱ ج ۱۳) ' له ک: پیک ملک الخ ' آ:
 یک ملک الخ ' زبده: و خاتون مظفر بیک ملک آقا را که در آن واقع سر اسیر کشته بود و وفات کرد و با اکثر پرستان
 حرم به سزای کرد و خود مرگ خود را ' له زبده — ' له زبده بجایش: بنفس خود بود از منبط ممالک فارس و نواحی آن
 ' له زبده: کوشک زد؛ زبده (ص ۱۳۴) کوشک زد و نمودن؛ کوشک زد ' له آ: قورلتای

ذکر سلطان معتم

و پیش ازین سلطان معتم بن زین العابدین بن شاه شجاع که اسیدگاه دودمان
اولیه و پشت و پناه خاندان مظفریه بود [کشته شد] احوال چنان بود که [چون پدرش
را بسر قند بردند] بجانب شام افتاد و بعد از واقعه حضرت صاحبقران عازم عراق
و آذر بایجان شد* و امیر قرا یوسف او را نیک دید و روزی چند در تبریز بعیش
گذرانید بعد از آن باتفاق امیر بطغام جاگیر و زهنونی قاضی احمد صاعدی عزم اصفهان
کرد و میرزا عمر شیخ بن میرزا پیر محمد و امیر سعید برلاس و امیر* جلبان شاه که در اصفهان
بودند باستقبال رفته و جنگ ناکرده متوجه یزد شدند* و امیر شاه نوکر جلبان شاه

در کاشان بود باتفاق صاحب اعظم خواجه غیاث الدین سیدی احمد ضبط شهر کرده و خود
۱۰ را از کاشانیان و کاشانیان را از لشکر سلطان معتم نگاه داشتند و شرط حرم بجای
آوردند، و امیر فاضل از میرزا عمر شیخ که عازم یزد بود جدا شده و کو شک زری میبش

له بعدش در آ+ : سلطان، زبده مثل متن، له در نسخ مطلق —، زبده : کشته به ...

[یک کلمه محو شده] احوال چنان بود که . له زبده : متوجه عراق کشته چندگاه در کردستان

کردانید و از آنجا تبریز بعیش امیر یوسف رفت، (در آ آذر بایجان بجای آذر بایجان)

له بعدش در زبده + : اکابر تبریز مجموع میش او ترددی کردند ازان جهت که نمیره سلطان اولیس بود

له زبده : نظام له در زبده بعدش + : و امای ترکمان و از بایجان و عراق

له زبده : و فاضل و امیر (بجای و امیر) له آ آ : جلبان شاه، بی (بهر موضع) : جلبان شاه

زبده مثل متن له زبده : و بهم هار سیده بازگشتند و قلعه و شهر اصفهان باز گذاشته خانه خیر و از آن متوجه

یزد شدند و فاضل در ولایت بر آن باتفاق جماعتی از امراء (ز) ایشان جداگشته روئی بجانب امیر زاده

اسکندر آورد (رنگ بر س+) له رک به ۸ : در زبده ذکر امیر شاه و کاشان دس ه تاس ۱۱ را دارد

میرزا اسکندر آمد و صورت احوال بعض رسائید میرزا اسکندر امیر صدیق و امیر کبیر (۳۸۲ ب) و بیان را در عقب امراء که جنگ ناکرده بطرف یزد رفته بودند فرستاد و خود متوجه سلطان معتمد گشت و در حوالی آتشگاه هرد و لشکر بهم رسیدند و جنگ در پیوست و اصول و اعیان فارس بجانب سلطان معتمد رفته و دشمن دیگر گشته نزدیک قول میرزا اسکندر ماندند* اما لشکر اسکندری به نیروی بازوئی حیدری دوداز و دودان مظفری بر آوردند و سپاه سلطان معتمد پشت داده روی بگریز نهاد اکثر سرداران آذربایجان و عرق و سنگیر شدند و پای بند تقدیر گشتند* و سلطان معتمد بر اصفهان رسیده خواست که اسب از جوی جهانند و شاهزاده مروئی گران بود خود را نگاه نتوانست داشت بقیه افتاده* و لاوری از عقبش رسیده سر او را از بدن جدا کرده و آتش فتنه او فرو نشست، و ملک فخر الدین نطنزی نیز کشته شدند و امیر بطام جالیه بجانب سی ۱۰

له در زبده گفته است که میرزا اسکندر حال انتقال امرای اصفهان و نزدیک شدن معتمد و جماعت لشکر از باجگان از تقریر فاضل و جماعت خبر گیران معلوم فرمود، ۱۵ بعدش در زبده: [با] تو مان و قشونات که قتل برایشان داشت، ۱۵ بب: بنفس خود، با: بنفس نفیس، زبده: بنفس خود با همه لشکر، ۱۵ بعدش در زبده افزوده است که میرزا اسکندر فاضل را بخوارش با دشمنان سر فراز گردانید و از منزل فوشه [قوشه] بعضی امرارا که نام ایشان شمرده است (بطریق منتقد روائه اصفهان کرد، ۱۵ برای این مقام رک به زبده ص ۵۰، ۱۵ بعدش صاحب زبده گوید که امرای که با اصفهان رفته بودند بعد از دخول در شهر و تصرف دروازه قاضی احمد صادقی بغوغامه شهر از بازار انکه چهار دانگه ایشان را اخراج کرد امرایار: و معاودت کردند و روز دیگر که افوق ملحق شد قعیبه صفوف براراسته مقابل هم دیگر ایستادند؛ و بعدش می گوید که سلطان شاه که در میمنه بود بر دشمن غلبه کرد و مقابل خود را از جای براندا و امرای سابق و قول دشمنان را منهدم کردند، ۱۵ زبده: —، ۱۵ با: —، ۱۵ آ: آذربایجان ۱۵ آذربایجان، ۱۵ زبده: و ایشان را دوری کرده و باجوانی اصفهان برقتند، ۱۵ آ: مرد ۱۵ آ: برقت افتاد ۱۵ ک: تقریر با: مظفری، زبده: نظری، ۱۵ زبده: —

رفت * و قاضی نظام الدین * احمد صاعدی طوق تعصب و رگر دن انداخته با اتفاق رعایای
چهار دانگه و دودانگه از کوتاه اندیشی اهل دراز پیش گرفت * و هر چند میرزا اسکندر را یلچی
فرستاده فائده نداد و مسموع نیفتاد و بدان واسطه آن بهار و تابستان تا نصف خزان
در بیرون اصفهان خرابی تمام واقع شد * دین و لامیرزا ^{ششم} از حضرت خاتان سعید
اجازت یافته نزدیک اصفهان رسید، قاضی احمد صاعدی که از متهوران جهان به
سر آمده بود * با دیگر سرداران استقبال نمود و میرزا اسکندر خنجر یافته امیر عبد الصمد را
که از حبس یزد خلاص شده بجانب ورزنه آمده بود روان فرموده * و امیرخان سعید
برلاس را بتناخت جرد باوقان تعیین نمود * و موکب اسکندری عازم دارالماک شیراز
شد؛

۱۰ و جمعی امرای میرزا پیر محمد که از اصفهان متوجه یزد بودند و امرای میرزا اسکندر
صدیقی و کیومرث و بیان متعاقب ایشان عزیمت نمودند بیکدیگر رسیده جنگ کردند
و لشکر میرزا اسکندر غالب آمد * امیر جلبا شاه برلاس بصدیقی و کیومرث پیوست *
و امیر شیخ محمد جوان و امیرخان سعید برلاس از راه کرمان بحرسان رفته بمیرزا

له زبده — له زبده : سرداران اصفهان را بعضی بودند و بعد و رباعی دریا عای چهار

وانگه و دودانگه از کوتاه اندیشی اهل دراز در پیش نهادند * له بعدش بد زبده + : و آخر کار بدان

انجامید که غلات بیرون شهر سوخته شد و غلتمان الهی ولایت برداخته گشت *

له زبده : منتصف خریف بمکاحوت و مباغت کدرا نیند * له زبده بعدش + : بن امیر

عمر شیخ قبهادر * له زبده — له زبده : عبد القدر را بوزد فرستاد * (۱) :

در زننه (بحای ورزنه) * اک و وزن : برای این مقام رگ به زننه ص (۵) له زبده : نامزد

میرزا دکان (دربازخان) کرد (دکرا) * برای جربازخان یا کل پاکان رگ به لیستر بیغ ص ۲۱۰

له زبده : اما قنیه یزد بیشتر تفریر کرده شد که امرای اصفهان متوجه یزد شدند و امیرزاده اسکندر

رستم پیوست و باعث گشته و اجازت یافته بعراق آمد * چنانچه مذکور شد ،
 و امراء میزرا اسکندر که محاصره میزد و رفته بودند میزدیان بتنگ آمدند و امیر عبد
 را از حبس بیرون آورده * جهت صلح پیش میزرا اسکندر فرستادند و طاهر را نیز گذاشتند
 و ابابکر که سردار میزدیان بود طاهر را قایم مقام خود ساخته نیمروز آن قلعه بیرون آمد *
 طاهر فرصت غنیمت شمرده در قلعه که بطرف شهر بود در بست * و دروازه بیرون را کشا
 قاصدی بمعنان باد پیش امر فرستاد و امر انکام ریز در قلعه تافتند و مهمات آن مضبوط
 ساختند و بسیار از اشرار بقتل آمدند * و میزرا اسکندر امیر یوسف جلیل را ب حکومت
 میزد مقرر فرمود ، و چون ممالک فارس و بعضی از عراق عجم میزرا اسکندر را مسخر و مسلم
 شد عرضه داشتی بخد رشت حضرت * خاقان سعید فرستاد و پیغام داد که بعد از واقعه
 جانسوز برادر سعید شهید کار با بر سنن استقامت بفرود دولت قاهره منتظم است * و ۱۰

(بقیه حاشیه ص ۱۶۶) صدیق و کیومرث را بر عقب ایشان فرستاد و چون بدان جماعت رسیدند
 جنگ کردند الخ ، در با جمعی از امرای بجای جمعی امرای ؛ آمدن میزرا رستم مذکور است بر ص ۱۳۳ م ، ۴ : آه
 امراء بجای لشکر آه بی - ، ۴ : آه آمد ، ۳ : رگ به ص ۱۶۴ ح ۸ ، ۴ : زبده : با معدودی
 اندک رؤی بکرمان نهادند و در آنجا نیز راه نیافته خود را بحر اسان انداختند و با امیر زاده رستم محقق (محقق)
 شده و او را باعث کشته بران که از بندگی حضرت اجازت توبه بجانب عراق طلبید ،

دعاشیه ۱۶۶) ۴ : زبده : عبد القمدر را گرفته بودند اطلاق کردند ۴ : آه زبده : نیمروزی ،
 با مثل تن ۴ : زبده : بجهتی ریانی از خانه بیرون آمد ۴ : زبده : بست ، ۴ : زبده : و بموجب
 فرمان امیر زاده اسکندر اکثر آن جماعت بقتل رسانیدند ، ۴ : آه جلیل ، با زبده : غلیل ، ۴ : آه بخترا
 ۴ : زبده : بعد از ذکر واقعه دل که از جان سوز و نایب تن کاه جگر دوز برادر [سعیب شهید خود ... صورت
 واقعات اینجا بجای بجز عرض رسانید که بفرود دولت قاهره ... بعد از چنین واقعه شکر باری تعالی و جسامت [واجب
 است] که کار بر سپان رستن ؟ استقامت و وقف (یا) ایشان و اختیار منتظم گشت ،

عصه ممالک از مرز اتمت اعدا و مستغنی و التماس نمود که از برادران هر که صلاح دانند
 نامزد عراق گردانند تا ممد و معاون یکدیگر باشند و حضرت خاقان سعید رقم اختیار
 بنام میرزا بایقرا کشید و طبل و علم و عبید و قدم و سایر اسباب بادشاهی مرتب داشته
 (ذوق ۲۸۳) روان فرمود و بمیرزا اسکندر نوشت که چون لطف یزدانی و فضل
 ربانی اسلاف ما را بمحض عنایت نفاذ امر و جریان حکم کرامت فرمود و از اسلاف
 باخلاف رسید و خدای تعالی آن فرزندان را مقالید امر و نهی مملکتی که تختگاه سلیمان
 علیه السلام منسوبست از زانی داشت شکر آن بجا باید آورد تا موجب دوام
 دولت گردد و بر موجب التماس او سَنَشُدُّ عَصْدَکَ بِأَخِیکَ میرزا بایقرا را
 متوجه آن صوب گردانیدیم باید که طریقه عافیت مسلوک دارد تا عقد الفت
 انتظام گیرد و کار موافقت التیام پذیرد محمد الله که جناب فرزندی ازین وصایا
 مستغنی است اما بنابر تذکار تکراری نماید منتظر از خصایص کرم و لطایف شیم فرزندی
 آنست که برادران و ملت رحم را در ظل شفقت خویش دارد چه رعایت اقارب را
 در ثبات دولت اثری است هر چه عظیم تر اکنون صدق شفقت ما بر اخوان خویش

له ک : مزاحمت ، زبده مثل متن له ک : مستغنی ، آیه : مستغنی ،

زبده : مستغنی ، تعمیم قیاسی است ، له زبده : برادران او ،

له در زبده بدشش + که بهامت (بهشامت) و جلادت و بهادری موسوم بود ،

له زبده : و معنوی این کلمات (دجای و) ؛ صاحب مطلع حسب عادت خود معنوی را مختصر

تر از زبده درج نموده ، له در زبده می گوید که شکر بجای باید آورد تا بزمیذ انعام مخصوص

گردد و از جهت استقامت آن مواهب سنیه بر پنج عدل و طریق احسان سلوک باید کرد ،

له ک : نه ، له بآ : صله ، زبده مثل متن ،

له ک : است ،

لازم شناسد و پیوسته طریق مکاتبات مسلوک داشته ابواب مراسلات مفتوح دارد
و آرزویی که باشد اعلام نماید تا در اتمام آن و تالیف اهتمام مبذول افتد و باجابت
موصول گردد انشاء الله تعالی

ذکر فرستادن میرزا خلیل سلطان بجانب عراق و آذربایجان*

میرزا خلیل سلطان ملازم حضرت خاقان سعید زاده و راء النهر به راه آمده بود و آنحضرت
او را در محل نیک فرود آورده و موجب بواجب تعیین نمود و نوکران او را رعایت
فرمود و میرزا خلیل سلطان چند روز بعیش گذرانیده خدمت پیش گرفت و روز و
شب خود را نقش شاد روان و قند و دولت آنحضرت ساخته ملازمت پایتخت سلطنت
را قبله حاجات دانست آنحضرت را مهر و محبت در حرکت آمده اسباب سلطنت
او مبتیا فرمود و امراء نامدار مثل امیر حمزه قنوق و بیک فولاد و خضر سبانی و صدر جن
و خوابلی را با ده هزار سوار نامدار تعیین نمود که متوجه عراق عجم و آذربایجان شوند که تلقین
بدیوان پدیده مرحوم امیرزا میرانشاه* داشته و هر جا توانند مستخلص گردانند و هر کجا مصلحت
دانند مقام کنند و آنحضرت فرمود که رایات همایون متعاقب متوجه آن بلاست
و میرزا خلیل به قسم ذی قعدة* عازم عراق گشت و درین اثنا نوکر میرزا اسکندر مهر تو طاق

ک: و تالیف، با — ۵ باب — ۳ زبده: امیرزاده

زبده — دور آبی (قریباً بهرجا): آذربایجان ۷ ک: بواجب، تصحیح از

روی آ و زبده ۸ کذا: ایضا در بی زبده ۹ بی: بولاد، زبده مثل متن

۱۰ آ و زبده: اسپاسی ۱۱ زبده — ۱۲ فقط اک: دو، زبده مثل متن

۱۳ آ و بی زبده — ۱۴ عبارت زبده واضح تر است یعنی: امیر حمزه قنوق... و غیرهم با تقدیر
ده هزار سوار در زمره او معدود گردانید [مقرر فرموده که متوجه عراق الخ] ۱۵ زبده: پدر مرحوم مغفور

قومین از جانب فارس رسید و بیلاکات بادشاهانه بعرض رسانید و اخبار آن و باریک بازگفت و آنحضرت او را تربیت و عنایت فرموده خوش باز گردانید و سخنان خوب فرستاد *

ذکر وقایع عراق [عرب و] عجم و احوال سلطان احمد

سلطان احمد سال گذشته که تخریر ولایت خوزستان فرمود مقصود نیزه دار را در همان قلعه * تعیین نمود و عازم دار السلطنه بغداد شد و آخر زمستان او را در بغداد عارضه پیدا شده بدلات الطبا میل هوای بیداق نموده تازیانه شنج المشایخ اویس قرنی قدس سره آمد و مزاج او روی بصحت آورد و امرا و را بر عزیمت جانب سلطانیه دلالت کردند و نمودند که بسطام جاکیر باصفهان رفته و پیشش بایند ۱۰ کوکی در آنجا نشسته * بخود آوازده شما قلعه باز میگذازد و خرّمشاه درگزینی زیاده میالفت کرد سلطان بهمدان آمد و شنید که بسطام شکسته حال از اصفهان باز

(بقیه حاشیه ط ۱۶۹) مبرور او : کله زبده : روز جمعه هفتم ذی القعدة سنه اثنی و کذا :

مشرک (کذا) و ثمانیۃ ۱۷۰۰ هـ : آ : هرقاق ، بب : سرقاق ، با : قوجان ، زبده : هورق و واق (حاشیه ص ۱۸) ۱۷۰۰ زبده : و پیش کشاکش امیرزاده اسکندر فرستاده ۱۷۰۰ هـ بدش در زبده + : و شرایط تنبیت و رسم خدمت بجای آمد ۱۷۰۰ زبده — ۱۷۰۰ هـ که اک — ، از روی فتح دیگر — : عنوان در زبده این طوری است : ذکر احوالی که درین سال هشتصد و دوازده در بغداد

و عراق و کذا : عجم واقع شد نسبت سلطان احمد ۱۷۰۰ هـ زبده : در ششستر

۱۷۰۰ هـ بدش در زبده + : و زمستان در بغداد گذرانید ۱۷۰۰ هـ در زبده گفته است که در ۳۳ محرم

۱۷۰۰ هـ با جمعی ملازمان و اتاقان عزیمت میلاق فرمود ۱۷۰۰ هـ که : زیادت ، با : زمان ،

۱۷۰۰ زبده : بسر خود بایزید هزار مرد در آنجا گذاشته ، و او کوکی است ، ۱۷۰۰ زبده : شنید که امیر بسطام از اصفهان مراجعت نموده شکسته و خراب حال چنانکه با بانزوه توکر بسلطانیه رسیده ،

گشته * و از عزیمت سلطان آگاه شده معصوم برادر خود را در سلطانیه گذاشت و باره پیل رفت، سلطان ۱ در قزوق سلطانیه فرود آمد و حکام اطراف بتخصیص سید عبد الرزاق که بتغلب حاکم قزوقین شده بود پیش سلطان آمده و بتشریفات بادشاهانه مخصوص شد، سلطان قاصد پیش معصوم فرستاده و عده ای نیکو دلو و او التفات نکرد، سلطان گفت صبر کنیم تا خود پیش ما آید، دین اثنا از بغداد خبر آمد که او ایس نامی بفرزندى سلطان منسوب شده و جمعی مقصدان خیال سلطنت و دروغ او نشانده اند، سلطان را مجال توقف ننماید بفرستی تمام بحوالی بغداد آمد و عقد جمعیت آن جماعت از هم ریخته بکس بجانبی گریختند و مانع بن شیب که خمیر مایه آن فساد بود و او ایس مذکور گرفتار شدند.

۱۰ ذکر احوال آذربایجان و امیر قرا یوسف

امیر قرا یوسف موسوم بهار بامیر شمس الدین محمد دولتی و امیر سیدی احمد

له آ: باردیل، در زبده هم اردبیل نوشته است) له آ: غرق ب: قرون،
له آ: قاصدی، زبده، کس، له آ: سرعت، در زبده گفته است که سلطان احمد
"منزله بغداد شد و روز هفتم بخد و بغداد رسید" له زبده: بعضی بدست افتادند
و بعضی بگریختند، له آ: شیب، آک: نیب، زبده: شیب،

له زبده: برین افزوده است که چند تن دیگر هم در قید اسیر [اسا؟] افتادند و لشکر و عقب
هر پستیان برفتند و هر کدام می یافتند بدگیان می رسانیدند و کیت دیگر احوال ان طرف برنج
انتفاست باز آمد و باقی آن سال سلطان احمد در بغداد بعیش و غری می گذرانید،
له ب: قرا یوسف ترکمان، زبده: یوسف بجای قرا یوسف، در زبده بعدش: درین سال انشی عشر
له آ: محمود، زبده: زبده مثل تن له آ: دولی، زبده: دولی، له زبده: سید احمد بصره جلال الدین... بیعه

و از دین شمس الدین عزیمت صحراء میش کرد، و ملک صالح والی ماروین خبر
فرستاد که امیر قرا عثمان قصد ماروین کرده اگر بفریاد نرسند اختیار از دست
خواهد رفت، امیر یوسف از راه بیابانی که از آنجا براق باد نمیتوانست گذشت
و فلک را از دیدن آن سر حیرت میگشت بحدود آمد آمد و امیر قرا عثمان
لشکر بصحرای کشیده هر دو سپاه بهم رسیدند و میان ایشان محاربه عظیم رفت، صحرای
موش وحش و طیور را بساطی شدند پرنده و سماطی پرمایه، عاقبت قرا یوسف*
غالب آمد و قلعه ماروین را تصرف نموده داروغه نشان داد و لشکر اجازت داد
آن تابستان در بیابان الاطایق گذرانید و فصل خزان بدو تاخت تیریز آمد،
و لشکر بجانب ولایت شکی فرستاد والی آنجا امیر سیدی احمد* بالشکر در برابر
آمد و مردم قرا یوسف یراق جنگ ندیده بعضی مواضع شروان را غارت کردند و به

۱۰. ۱. آ: اوزن، بآ: اوزن، زبده مثل متن، ۲. رک به لیست پنج ص ۱۱۶،

۳. آ: امیر، زبده مثل متن ۴. زبده: میردین ۵. در زبده بعدش +: با فوجی ترکمان
خونخوار و دلبان روزگار ۶. در زبده گوید که امیر شمس الدین بلخی و امیر سهند و دیگر
امرای آن دیار در کباب امیر یوسف روانه گشتند، ۷. آ: بیانی ۸. زبده (برجا
دین سطور) احمد نوشته است و گفته که قرا عثمان قلعه آمد را استقامتی هر چه تمامتر داده بود،
۹. بآ: بب: بصحرای موش (زبده: در صحرائی احمد فریقین بهم رسیدند)، ۱۰. که زبده: بر
۱۱. آ: امیر قرا یوسف زبده: امیر یوسف ۱۲. نامش در زبده: امیر سیدی علی ۱۳. که کذا در نسخ
مطلعه بدون 'را' ۱۴. در زبده گفته است که امیر یوسف در ریح الاول سنه اثنی عشر
و ثمانه از آنجا یعنی از ماروین مراجعت نمود ۱۵. تاریخ آمدنش بدو تاخت تیریز در زبده:
[... تا نزد هم عمید الاخر سنه اثنی عشر و ثمانه] ۱۶. بآ: شکی، بب: مثل متن، زبده: ---،

۱۷. که در واسطه رجب (زبده) ۱۸. زبده: سید احمد پسر سیدی علی ۱۹. بکنار آب که آمد زبده، ۲۰. که دیده،
نسخ دیگر مثل متن،

تبریز آمد و دهم ماه شعبان سلطان احمد کس فرستاده التماس نمود که چلکاء همدان را جهت ییلاق بایخان بگذراند امیر یوسف التفات ننموده فرستاده را اجازت داد* و بیست و هفتم شعبان ملک عزالدین شیر (۹) با پیشکشهای لایق آمده امیر یوسف را از فرستادن لشکر بجانب شروران منع کرد و کسان بشروران روان کرده* امیر شیخ ابراهیم را بر صلح ولایت کرد و او بنا بر صلاح مسلمانان شکسته بسته صلحی برهم بست. امیر یوسف آن زمستان در تبریز گذرانید و خشک سال بود، فصل بهار عاشر ذی قعدة خبر آمد که کیامر دالغانی و مزید بکنه نواحی قزوین را غارت کردند امیر بسطام و در حدود قزوین بایشان رسید* و آتش حرب بر افروخته بسطام غالب شد و امیر یوسف از لالاق باونیک آمد* و آنجا جمعی از شیخ حسن حاکم از رنجان دکنای شکایت کردند امیر یوسف چهل و پنج روز محاصره کرده مردم از رنجان بتنگ آمدند و تصرف وزاری نمودند امیر یوسف مرحمت فرمود و شیخ حسن پیشکشهای مناسب فرستاده خود نیز بخدمت آمد و امیر یوسف او را تربیت و عنایت فرمود و در ولایت ارض یک (۹) قلعه نیکنه داد و از رنجان را بناصرالدین پیر عمر که وزیر او بود تفویض فرمود و این احوال در شهر سنه ثلث دکنای عاشر و ثمانیاه واقع شد و درین و لاخبر آمد که سلطان احمد عازم تبریز است*

له آیه : اجازت فرمود زبده : اجازت مراجعت داد له زبده —

له آیه شیر : زبده — له زبده : مولانا عبدالرحمن جندی (۹) و امیر حاجی سافرا با

ذکر خود بطرف شروران فرستاد له آیه — له آیه (بهر موضع) : قزاق یوسف

له ک : مزید، با آک زبده : مزید له آیه بکنه، با بکنیه زبده مثل من

له در زبده گوید که اخای فرخ [فرخ] پسر امیر بسطام خبر شنید: [ب] بد فرستاد امیر بسطام در

۲۹ شوال آگاه شده متوجه آن طرف شده است و در روز جمعه ذی القعدة در حدود نزدیک کیکر رسید

هر دو لشکر صفها آراستند از طرف امیر شیخ نورالدین چند پشته بود و لشکر او تمام
 نمی نمود دست چپ و راست او بهم پیوسته بیکبار جمله حمله کردند * [تذوق ۶۸۲] (۱۲۸۲)
 و بر قول امیر شاهملک زده از جابر گرفتند و امیر وفادار گرفتار شده شکستی
 تمام بلشکر امیر شاهملک رسید و شاهملک بازگشته * بطرف قرآتیه بیرون
 رفت و بکوه الاقصر اق * که میانه کش و سمرقندست پناه برد و چون مضمون
 این قصیده بمسامع جلال رسید فرمان فرمود که امرای نامدار چون مهر و سپهر تیغ زن
 و سپه دار مثل امیر مضرب بهادر و امیر یادگار شاه ارلات و امیر توکل برلاس
 و امیر نوشیروان برلاس و امیر محمد صوفی ترخان و امیر یوسف خواجه و امیر
 عجب شیر متوجه ماوراءالنهر شوند و جمعی امرای چون امیر حسن صوفی ترخان * و

له در زبده + : قریب یک فرسخ عرض لشکر ایشان بود ، له زبده : صف لشکر

له زبده : دست چپ و راست امیر شیخ نورالدین بن رنج بقول او پیوست و لشکر مقابل
 تصور آن کردند که یمن و یسار یاغی مکر عزیمت کردند و از جای خود تابیداشتند و بعضی گفتند
 مکر میخواستند که مکر می کنند و کمین کرده و ایشان را در کشند و بسبب بشتنها و کرد بسیار بر کیفیت
 این وقوف نیافتند و بعد از آنکه عساکر شیخ نورالدین تمام بقول او پیوست یکبار جمله حمله کردند ،

له در زبده گوید که شاه ملک از آنجا متوجه شهر شد و در نزدیک شهر جمع آمدند و صلاح ندیدند که بشهر روند
 له ک : قرانیه ، آ : قرابته ، له زبده : ویل بجانب کوه کرد و بالا قراق ، د ب : الاقراق بجای
 الاقراق ، له در زبده گفته است که لشکری جز از چون مهر سپه دار و یسان شهاب و سهک [سماک]

نیزه دار و خنجر کذا را برای عظام . . . مثل " قلان و قلان . . . " متوجه آن طرف گردانید ،

له آک ب : سردار ، ب : سپه ، له ک : صوفی ، له از " و امیر یوسف خواجه " تا امیر حسن صوفی
 ترخان را ، نفوذ آ ندارد له بعدش در زبده + : این تیغ علی بهادر

له بعدش در زبده + : و دیگر امرائی فتوحات ، له زبده : امیر اعظم امیر حسین صوفی ترخان و امیر یسای خواجه

امیر محمد بیگ و امیر محمد خواجه نامزد ولایت قوس و مازندران شدند که از آن حد و دبر
 خبر داشتند و شاهزاده جوان بخت معزالدین میزرا بالیسنقر قایم مقام آنحضرت
 و در دار السلطنه همراه مقرر شد و موکب همایون بطالع سعد و قال میون چهاردهم
 محرم بعزم پوریش ماوراءالنهر نهضت نمود، و در منزل مرثو از جانب سمرقند
 عرضه داشتی رسید که بزرگان سمرقند مقدم خواجه کامل الدین * عبد الاول و خواجه
 عصام الدین و قاضی صلاح الدین و مولانا قطب الدین و امیرک دانشمند و خواجه
 فضل الله ابو اللیثی * فرستاده بودند مضمون آنکه روز دوشنبه شانزدهم ذی حجه
 خیر محاربه امیر شیخ نورالدین و امیر شاهملک سمرقند رسید و همان روز محمد البقرا
 بدرگاه آمده سخن شیخ نورالدین رسانید سمرقندیان بتیر چرخ او را چنان زدند
 ۱۰ که بر پلاس نهاده پس بردند و روز جمعه امیر شیخ نورالدین * خود بدرج شیخ زاده
 آمد که محافظت آن با تمام خواجه عصام الدین و اولاد شیخ زاده ساغرچی بود و
 سخن گفته کسی جواب نداد، و بدرج آهنبین رفت که خواجه عبد الاول و قاضی
 صلاح الدین آنجا بودند و سخن گفت خواجه عبد الاول گفت ما مردمان طالب علمیم
 ما را با حکومت کار نیست حاکم ما میرزا شاه رخ است فرزند خود را با نایبی این جا

۱۱ به بعدش در زبده + و امیر علیکاران نیز فرموده بودند که در همراه باشد

۱۲ ک: مرود، زبده مثل متن ۱۳ با و زبده — ۱۴ زبده: فضل بن ابولیت

سمرقند ۱۵ در زبده می گوید که عرضه داشتی از فلان و فلان آمد و نوکران امیر موسی کا و امیر

با تیمور نیز مصاحب رسید ۱۶ کذا ایضا در زبده ۱۷ زبده: بدر دروازه شهر

۱۸ زبده — ۱۹ ک: ساغرچی، آ مثل متن، زبده: ساغرچی

۲۰ آ: کس ۲۱ با: باقایی، آ: باسینی، و عبارت زبده: فرزند خود را اینجا

کناشته بود: باری (نایبی؟) نیز نصب فرموده

